

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

Արտաշէս Ա. թատր. երգախառն, † Պ. Դուրեան	1
Հայերը Բիւղանդիայում, Յ. Չմշկիկ կայսր. Ն. Բարամեան	55
Պսակների բողոքը, զուեշտ. Մուրացան	102
Ուխտաւոր, լէզէնդա, Յարութիւն Թումանեան	136
Պոնտոսի հայերը, Պ. Թումայեան	144
Խնքնասիրութիւն, Պօտապէնկօի, թարգմ. Տիրուհի Կոստանեան	175
Ասիմեյիք և Սանասար, պօէմա, Դրիգոր Բալասեան	209
Յարգանք, պատիւ, Արշակ սարկաւազ	231
* * օր. Դայիանէ Կայիալեան	239
Կենսական պահանջներ, գերմ. թրգմ. քժշկ. Ս. Մայսուրեանց	240
Մի օր Սեորդեաց աշխարհում, Գիւտ ա. քհ. Աղանեանց	251

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Հ. Միքայէլ Չամչեանի դարձը	257
Ներսէս Ե. Չահան Ջրպետի մասին	259
«Կովկաս» հայաթերթի խմբագրական դաշն	261
Ս. Նազարեանի նամակներ	264
Կարնոյ Օվայի բարեկարգութեան կտնոներ	273
ԺԸ վարու կառակ Թիֆլիսի հայ քահանաների օգտին	279

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Ռ Օ Ս Ա Կ Ա Ն

Աղէքսանդր Ծատուրեանի Բանաստեղծութիւններ, II հատ. Յակոբ Ճաղարբէգեան	282
Ն. Մառ, Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ, Ն. Բարամեան	303
Վահան Դողթնացու պատմութեան ժամանակագրութիւն, Օ.	317+Ա-Դ.
Պարբերական նոր հրատարակութիւններ, Դ. ա. ք. Ա.	321
Թանգարան Հայկական հին և նոր դպրութեանց, ք. Ն. Բարամեան	322

ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

— Գրքի Ներքին —

ԶՈՐՐՈՐԳ ՏԱՐԻ

ԳԻՐԻ Բ.

1899

ՅՈՒՂԻՍ

Տ Փ Խ Ի Ս

Տպարան Ս. Շարաձէի և Ընկ. Նիկ. 21.

Тип. М. Шарадзе и К°.

1899

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 5-го Юля 1899 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Արտաշէս Ա. թատր. երգախառն. + Պ. ԴՈՒՐԵԱՆ	1
Հայերը Բիզանդիայում. Յ. ՉՎԶԿԻԿ ԿԱՅՍՐ. Ն.	
ՔԱՐԱՄԵԱՆ	55
Պսակների ըողորքը. զաւեշտ. ՄՈՒՐԱՅԱՆ.	102
Ուխտաւոր, լէզէնդա. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ	136
Պոնտոսի հայերը. Պ. ԹՈՒՄԱՅԵԱՆ	144
Ինքնասիրութիւն. Պօտապէնկօի. Թարգմ. ՏԻՐ.	
ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ	175
Ասլի-Մելիք եւ Սանասար, պօէմա. ԳՐ. ԲԱԼԱՍԵԱՆ	209
Յարգանք, պատիւ. ԱՐՇԱԿ ՍԱՐԿԱԽԱԳ . . .	231
* * * ՕՐ. ԳԱՅԻԱՆԷ ԿԱՅԻԱԼԵԱՆ . . .	239
Կենսական պահանջներ. գերմ. Թարգմ. քժշկ.	
Ս. ՄԱՅՍՈՒՐԵԱՆՑ	240
Մի օր Սեւորդեաց աշխարհում. ԳԻՒՏ. ա. քահ.	
ԱԶԱՆԵԱՆՑ	251

ՊԵՏՄԵԿԱՆ

Հ. Միքայէլ Չամչեանի դարձը.	257
Ներսէս Ն. Շահան Զրպետի մասին	259
«Կովկաս» հայաթերթի խմբագրական դաշն	261
Ս. Նազարեանի նամակներ	264
Կարնոյ Օվայի քարեկարգութեան կանոններ.	273
ԺԸ դարու կտակ թիֆլ. հայ քահանաների օգտին.	279

ՄԱՏԵՆԱԽՍԱԿԱՆ

Աղէքսանդր Ժատուրեանի Բանաստեղծութիւններ	
II հ. ՅԱԿՈՒ ԾԱՂԱՐԷԳԵԱՆ	282

Ն. Մառ. Ժողովածոյք առակաց Վարդանայ Ն.	
ԲԱՐԱՄԵԱՆ	303
Վահան Դողթնացու պատմութեան ժամանակա-	
գրութիւն Օ.	317 + Ա - Դ.
Պարբերական նոր հրատարակութիւններ Գ. ա.	
ք. Ա.	321
Թանգարան Հայկ. հին եւ նոր դարութեանց Բ.	
Ն. ԲԱՐԱՄԵԱՆ.	322

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

Ժողովրդի խօսք նարեկացու մասին	325
---	-----

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Պ. Պռոշեանցի գրական գործունէութեան քա-	
ռասնամեակը	329
Ա. Ս. Պուշկին. — 1. կենսագրութիւն, 2. ջրահեղձ,	
3. էլէգիա ՅԱՐ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ	331
Պուշկինի տօնը	338
Առիւծաճեւ Մհեր	339
Մատենագրական նորութիւններ. — 1. Անիի տե-	
ղագրութիւն, 2. Զաքարիա պատրիարքի	
կենսագրութիւն, 3. Ալաշկերտի ժողովրդա-	
կան գրականութիւն, 4. «Մեր ս. հարց դա-	
ւանութիւնը», 5. Երաժշտագէտ Հ. Կոմիտա-	
սի դասախօսութիւն.	344
Առանց միջնորդի փեսացու գտնել + Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ.	347
Խաչկունցութիւն ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱԿԷԴԵԱՆ	355
Նամակադրողմաների ծագումը Ա. ՍՐԿ.	359
Ստացուած գրքեր	360
Խմբագրութեան ծանուցումներ	361

ՖԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Անցեալ յունիսի 28-ին առաւօտեան
Աբասթումանում ի Տէր Հանգեաւ Նո-
րին Կայսերական Բարձրութիւն Համայն
Ռուսիոյ Թագաժառանգ

ԳԵՈՐԳԻ ԱԼԷԳՍԱՆԴՐՈՎԻՉԸ,

կոկորդի յանկարծակի արեանհոսութիւ-
նից:

Հանգուցեալ Թագաժառանգ Մեծ
իշխանը երիտասարդ էր և տկար, որը
ստիպել էր Նորին Բարձրութեան Ա-
բասթումանի մեղմ կլիմայում ապրելու:

Նորին Բարձրութիւնը յայտնի էր
Իւր ընտիր յատկութիւններով և սիրում
էր Կովկասն ու Նորա բնակիչներին, ուս-
տի և Նորա անակնուռելի մահը խոր
սգով պատեց ինչպէս ամբողջ Ռուսիան,
այնպէս էլ Կովկասի բոլոր բնակիչներին:

Այդ մեծ վշտի առթիւ հրամայուած
է Բարձրագոյն Պալատում սուգ նշա-
նակել 3 ամիս ժամանակ:

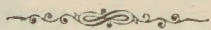
Նորին Կայսերական Մեծութիւն Տաւադ
Ռուսիոյ Ինքնակալ ՆԻԿՈԼԱՅ երկրորդի՝
տարւոյս յունիսի 28-ին տուած բարձրա-
գոյն մանիֆէստով Կայսրութեան Գահա-
ժառանգ է հրատարակուած Ն. Կ. Մե-
ծութեան եղբայր մեծ իշխան Միխայիլ
Ալեքսանդրովիչը, որ ծնուած է 1878 թուի
նոյեմբերի 22-ին:

ԱՐՏԱՇԷՍ Ա.

Թ ա տ ր ե ր գ ու թ ի ն

Նրգախառն ի հինգ արարս եւ ի մի պատկեր

ԱՆՁԻՆՔ ԹԵՏԵՐԱԽԱՂԻՆ

ԱՐՏԱՇԷՍ Ա.	Արքայ Հայոց
ՏԻԳՐԱՆ Բ.	» »
ԿՐԻՒՍՈՍ.	Արքայ Լիւդացւոց
ՄԻՀՐԴԱՏ	Բղնաշխ Վրաց՝ փեսայ Արտաշիսի
ՎՐՈՅԻ	Սպարապետ Հայոց
ՎԱՐԱԺ	Ջինափարժ Տիգրանայ
ԱՐՇԷՋ	Ջինակիր Արտաշիսի
ԽՈՍՐՈՎ	Դեսպան Հայոց
ՎԱՀՐԱՄ ՎԱՀՈՒՆԻ	Քրմապետ Հայոց
ԿԱՄԱԴՐՈՍ	Մտերիմ Կրիստոսի
ՊԻԹՈՍ.	Քրմապետ Լիւդացւոց
ՈՐՄՋԴՈՒՍՏ	Սիրուհի Արտաշիսի

Թիկնապահ, զօրապետ, զինուոր, պահապան, պալատական, դահլճ, քուրմ, նաւաստիք:

RECEIVED

8

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

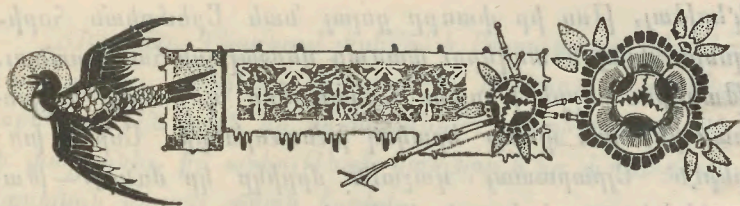
RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

RECEIVED

ԱՐԱՐՈՒԱԾ Ա.

ՊԱԼԱՏ

ՏԵՍԵՐԷՆ ԵՌԱԶԻՆ

ՆԱԽԵՐԳԱՆԸ

Կեցցեն յաւերժ արիք Հայկեան,
Յորան սուր՝ թագ՝ փառք ու յոյսեր:
Ստար ազիւնք տի ի բերան
Թողուն զողորմ ժանգոտ սոսանք:

Կեցցե՛ յաւերժ վեհն Արտաշէս
Ստար տփանց նախանձ սարսափ.
Կեցցե՛ Տիգրան նոր խոցագիւ
Արքայն. չե՛ր՝ ձոր՝ զարնեն թող ծափ:

ՏԵՍԻԼ Ա.

ԱՐՏԱՇԷՍ (ի գահ,) ՄԻՀՐԻԱՏ, ՎՐՈԹԲ, ԱՐՇԷԶ, ԽՈՍՐՈՎ,
ՎԱՐԱԺ, ՔՐՄԱՊԵՏ, ՆԱԽԱՐԱՐՔ, ԹԻԿՆԱՊԱՀՔ. — ՏԻԳՐԱՆԸ
Թագաւորական հանդիսին կը բերեն և կ'երգեն.

ԱՐՏԱՇԷՍ. Ժողովուրդը հայաստանեայց, ահա ճան-
չցէք այսուհետեւ Ձեր թագաւորը. Արտաշէս ծովերու՝ ա-
նապատներու և բոլոր տիեզերաց թագաւոր կոչուելու

կ'երթայ, թող իր փառքը ցոլայ նաև Արևմտեան հորի-
զոնին վրայ և ազգերու փառաց վերջալոյսն հանդիսանայ.
Թագերու ներքև խրոխտ ճախատները դժգունին ու խո-
նարհին, լան փառք երազող բռնաւորները. Ասիոյ խո-
րերէն՝ Այրարատայ գաշտէն մըրթիլը կը մռնչէ. — Թա-
գակիրներ արեան ծովերէ և արտասուաց գետե-
րէ անցնելով թող գան շղթայակալ խոնարհին Արտա-
շիսի առջև և դողդոջուն ձեռքով դալնիններ բոլորեն իր
ճակտին. . . կը կարծէր որ կ'երազէ Արտաշէս, ահ, բա-
ւական հրազեցի որրանիւ մէջ, հօրս զիրիլը, զինուց ազ-
մուկին մէջ, որսի ճերմակ երկվարիւ վրայ. . . Մանկու-
թեանս ատեն գահ մը կը պակսէր, ահա այն գահին
վրայ կ'գտնեմ ինքզինքս և անոնք որ հրազ էին, հիմա
կապոյտ քօլի մը հտեէն ինձ կը ժպտին. . . ագռաւը
արծիւ չեղաւ այլ արծուի ձագին թեւերուն փետուրները
յղկուեցան, թռչելու ժամանակն է, կուզէր որ թռչի. . .

ՄԻՀՐԴ. Տէր արքայ, քանի որ Արտաշէս աշխարհի
իշխէ՝ նախարարներն ալ մէյ մէկ թագաւորներ կը հա-
մարուին:

ԱՐՏՇ. Կը հասկնամ, քաջ բզեշխ և Միհրդատ ալ
Պոնտոսի իշխանը կ'ըլլայ:

ՄԻՀՐԴ. Կ'ընդունիմ, վեհափառ Տէր, արքայական
այդ մեծ շնորհքը, Պոնտոսի իշխանը ու Արտաշէսի հը-
պատակն եմ:

ԱՐՏՇ. Երգուիր որ Հայոց արքային միշտ հնազանդ
և օգնական պիտի գտնուիս:

ՄԻՀՐԴ. Կ'երդնում յիշկինս, Աստուածոց և սրոյս վրայ:

ԱՐՏՇ. Երգուիր և դուր, Աւագանիր Հայաստանեայց:

ԱՄԵՆ. Կ'երդնումք:

ԱՐՏՇ. Եւ դու որդեակ իմ թագաւոր, երգուիր որ
պիտի սիրես ազգդ հոգւոյդ չափ և պիտի նուիրես ա-
րիւնդ իր փառացն ու ազատութեանը համար:

ՏԻԳՐԱՆ. Կերդնում յերկինս և Աստուածոց, թաղիս և սրոյս վրայ, որ պիտի ոիրեմ ազգս և թագս, և առանց հօրս փառքէն նշան մը կորսնցունելու պիտի ջանամ աւելի փայլեցնել, իր արիութեան ստուերը և իր փառաց արձագանգն ըլլալու պիտի ճշնիմ:

ԱՐՏՇ. Ո՛վ, քաջդ Վարաժ. դու՛ որ իմ որդիս քաջագործութեանց վարժեցուցիր՝ դքեզ չեմ ուզեր անվարձ թողուլ, արքունի որսապետ կը կարգեմ, և կ'շնորհեմ քեզ հրազդանի աննման ափունքը:

ՎԱՐԱԺ. Երախտադէտ սրտիւ կ'ընդունիմ, վհահափառ Տէր:

ԱՐՏ. Որդեակ իմ, ահա կը թողում ես Հայաստանը իր փառացն համար, կ' թողում այս դեղեցիկ հայրենիքը՝ ուր թագաւոր ծնայ, և կ'երթամ Ուլիկանոսի կոհակաց հետ մոնչելու, թաղը մէկդի ձգելով՝ սաղաւարտ կրելու, թաղը՝ սաղաւարտէն աւելի ծանր է և դժուարակիր, զիտցիր որ այս լեռները՝ ժայռերը, ձորերը և զերեզմանները ձայն ունին թագաւորի մը դէմ որ անիրաւութիւն կ' զործէ, գահիդ ոտքերը պիտի ըլլան Հայրենիք և իրաւունք, պատիւ և արիւթիւն, առոնցմէ զուրկ տեղը անդունդ կայ. նայէ՛ որ սուրդ չի ժանդատի իր պատեանին մէջ, թագաւոր և միանգամայն զինուոր եղիր, զարկ, մի՛ զարնուիր, մեռիր, մի՛ յաղթուիր, ջանա՛ որ թշնամիք հսկայ Մասիսի կնճռոտ ճակտին չի թքնեն, այն պիտի մնայ դարերով Հայուն արձան և յիշատակ, այն պիտի լայ Հայկազն դիւցադանց դամբաններուն վրայ: Գիտցիր որ Արտաշէս երբ իմանայ թէ Տրգրան պատերազմի դաշտին վրայ յաղթուեր է, սուրբ պիտի փշրի իր փառաց և յոյսերուն վրայ:

ՏԻԳՐ. Հայր իմ, աշխարհակալութենէ դարձած ժամանակդ, թագաւորներ կառքդ պիտի վարեն, թագաւորներ՝ զորոնք Տրգրան գիրի պիտի վարէ, ես ալ Արտաշէ-

սի նման չեմ երազեր: Արեմուտը քեզի, հայր իմ, Արեւելքն ալ ինծի, ես ալ Արտաշէսի որդին, գրկուինք հայր և որդի, գրկուին երկու գոռոզ աշխարհականեր, մահ և կործանումն աշխարհի:

ԱՄԵՆ. Կեցցեն հայկազն Աշխարհակալք, կեցցէ Ասքանազեան թագաւորութիւն:

ԱՐՏԾ. Կեցցես, որդեակ իմ, այս իմ սրգիս, իմ արինս ես, Արտաշէս չգիտէ պարտուիլ: Տիգրան ալ պիտի յաղթէ, Արեւելք քուկդ, Արեմուտք՝ իմս:

ՎՐՈՅՐ. Ուրեմն թող բոլոր Ելլազա մոխիրի վրայ նստի, իր Աստուածները օգնութեան կանչէ, զոհերու ճենճերով օդը մթազնեցնէ, լայ իր բաղդը, դրօշներովը արցունքը սրբէ, ժանգոտ սուրը ժայռերու զարնէ... Հեծէ, Ելլազա, Արտաշէս մութ բանակաւ դէպի քեզ կ'ըսէ, այս սուրը կամ բու աւերակացդ և կամ իմ կուրծքիս վրայ պիտի փշրի... Քաջդ աշխարհակալ, հրաման տուր սպարապետիդ որ զօրքերը ժողվէ, բալենք, բալենք դէս 'ի նախանձոտ Ելլազան:

ԱՐՏ. Կը հրամայեմ, բաջդ Վրոյր, ճն պատրաստուէ փութով, զարնենք Ելլազան:

ՎՐՈՅՐ. Կը հնազանդիմ, Վահագառ Տէր: (Կը մնկնի):

Տ Ե Ս Ի Լ Բ.

ՆՈՅՆԲ, բայց ՎՐՈՅՐԷՆ.

ԱՐՏԾ. Քաջդ դիսպան, վաղը արշալոյսը չծագած ճամբայ պիտի ելնես դէս 'ի Լիւզիա, իմացուր Գրիւսոսի որ Արտաշէս անթիւ բանակով և նաւերով դէս 'ի Լրեն երկիրը պիտի քալէ, կամ անձնատուր ըլլայ կամ յաղթուի, կամ գահը ընտրէ և կամ մահը: Իսկ եթէ չի զիջանիր խոնարհիլ Արտաշիսի, թող սուրը ամուր բռնէ:

ձեռքին մէջ ուր Հայոց՝ նետաձգութեամբ արեւը մթազնեցնող բանակը տեսած ատենը զոգոգոջելով չիյնայ. եթէ չի խնայեր ազգին՝ թող կուրծ դնէ:

ԴՈՍՐ. Գը հնազանդիմ, Տէր, արդէն Լիւդիա շատ փոքր է Արտաշիսի դէմ խրոխտալու համար:

ՔՐՄՊ. Տէր արքայ, ամեն բան կարգադրուեցաւ, երթանք մահեանը Աստուածոց փառաբանութիւն տալու և իրենց դուքն ու օգնութիւնն հայցելու, Արտաշէս չէ զօրաւորը, Աստուածներն են, երթանք, մահեանին բեմին վրայ սուրերը սրելու, երթանք, Աստուածոց մեծաց օրհնութիւնը վայելելու համար:

ԱՐՏ. Այո, երթանք ամենքնիս ալ Աստուածոց երկըրպագելու, որ մինչև հիմա Հայաստանը պաշտպանեցին և Հայկեան բանակը զօրացուցին, անոնց զօրեղ բազկացը տակ դեռ յաւերժ պիտի մնան Հայր և Հայաստան: (Կ' մեկնին):

Տ Ե Ս Ի Լ Գ.

ԱՐՇԷՁ, ՈՐԾՁԴՈՒՄՏ (Կ'երևայ և մտիկ Կ'ընէ յետոյ):

ԱՐՇ. Արտաշէս աշխարհակալելու կ'երթայ. Տիգրան թագաւոր կ'ըլլայ և պաշտօնատեսարց շնորհքներ կ'բաշխուին, իսկ հս այս չափ ատեն Արտաշէսի հետ կ'սլատեալազմեմ. աղջիկը սիրեցի, իր ամուսնութիւնը մերժեց և զայն Վրացի Միհրդատին տուաւ, վերջապէս ամենուն երկիրներ շնորհեց և ինձ ափ մը հող չի տուաւ որ խոնչեալ ճակատս հանգչեցնեմ. շատ անգամ կ'ըսէ. «Արշէզ, դու քաջ ես, և պէտք է որ քովս գտնուիս»: Այո, քաջ եմ, բայց վատ պիտի ըլլամ, եթէ վրէժ չառնեմ, հեռն ու ոխը սիրտս կ'կրծեն, քինախնդիր որք մ' եմ... ան, երանի թէ գեղջուկ մ' ըլլայի և հայր ու մայր ունենայի, արտ մը

պատերազմի դաշտի տեղ, ծառի մը շուք՝ մեծաշուք յաղթանակաց տեղ, խրճիթ մը՝ պալատի տեղ, փոքր ընտանիքի մը տէր ըլլայի՝ բերաւոր զօրաց հրամանատարութեան տեղ. զիս այս դժոխքը արդեօք ո՞ր անգուլթը նետեց որուն բոցերն են փառք՝ երազ՝ նախանձ և վրէժ:

ՈՐՄՁ. (Մեկուսի) Ես... որ Արտաշէսը սպաննեմ:

ԱՐՇ. Ահ, ոչ թագաւոր ըլլալ այլ վրէժ առնել կ'ուզեմ... (Որժգոյնութեամբ տեսնելով) ուրուական...

ՈՐՄՁ. (Յառաջանալով) Վրէժդ պիտի առնես:

ԱՐՇ. (Մեկուսի) Գին մը... մատնուցայ (բարձր) ո՞վ ես, գնչունի, որ թագաւորին պալատը մտնելու կ'համարձակիս:

ՈՐՄՁ. (Անոր աւելի մօտենալով) Մի անարգե՛ր զիս... պիտի ճանչնաս...

ԱՐՇ. Բայց ինչո՞ւ կ'մօտենաս ինձի... գնա, կորսուէ:

ՈՐՄՁ. Հանդէսէն առաջ եկած դադտադոյի՝ քեզ կ'սպասէի:

ԱՐՇ. Ես քեզ չեմ ճանչնար... պահա՛...

ՈՐՄՁ. (Ընդմիջելով) Արշէ՛ղ...

ԱՐՇ. (Մեկուսի ասլշած) Անունս ալ գիտէ... (Բարձր) Բայց, ո՞վ ես դու, ինչ կուզես ինձմէ:

ՈՐՄՁ. Ես թեղի վրէժխնդրութեան սուրը կ'ըբերեմ:

ԱՐՇ. Ինչ վրէժխնդրութեան:

ՈՐՄՁ. Վատ ես եթէ քիչ մը յառաջ ըրած ուխտդ մոռցար:

ԱՐՇ. Բայց ես ինչպէս կրնամ արի Արտաշէսէ մը վրէժ առնել, որուն չորս կողմը կ'հսկեն հսկայներ. — խուռն բանակ մը:

ՈՐՄՁ. Եւ այն հսկայներէն մէկն ալ դու ես... կի՛ն մը քեզի իւր թեր կուտայ... կը վստահիս... տուր ձեռքդ:

ԱՐՇ. Առանց զքեզ ճանչնալու չեմ կրնար ձեռքս տալ, գուցէ այդ ձեռքը՝ որուն հետ պիտի միաւորի իմս

ալ, անիրաւ և կաշառարեկ որտի մը սուրն եղած ըլլայ:

ՈՐՄՁ. Եթէ մօրդ անրիծ և վրէժխնդիր ձեռքն եղած ըլլար:

ԱՐՇ. Մայր չունիմ ես:

ՈՐՄՁ. Եթէ ունենայիր զինքը շատ կը սիրէիր:

ԱՐՇ. Հոգիէս աւելի, ես հիմա իրեն հետ գեղջկական կեանք մը կ'վարէի... ալ զգուեցայ պատերազմիկ գերի ըլլալէ. զարկ սր թագաւորդ պարծի, մեռիր որ թագաւորդ ապրի:

ՈՐՄՁ. Եւ մօրդ համար թագաւորդ կը գոհէիր:

ԱՐՇ. Բայց ի՞նչ յաբարերութիւն ունիս դուն թագաւորին հետ, դու գեղջկուհւոյ մը կ'նմանիս... Պալատը նոր կ'տեսնես:

ՈՐՄՁ. Այն պալատը նոր կ'տեսնեմ, բայց Արտաշէսը առջևս ծունր եկած պաղատալից տեսեր եմ... Ի՞նչ, միթէ դեռ գեղեցիկ չեմ, Արտաշէս երբեմն գերիս էր, մի՞ զարմանար, պիտի ճանչնաս զիս:

ԱՐՇ. Ձեմ կարծեր որ յիմար եղած ըլլաս:

ՈՐՄՁ. Ես ալ զրեզ քիչ մը յառաջ յիմար կարծեցի, վրէժխնդիր մը յիմարի մը պէս կ'խորհի ու կը խօսի, բայց յիմարի մը պէս ուժգին է հարուածը, զիս կ'ծաղրես, բայց ես ալ զրեզ պիտի ծաղրեմ, երբ սուրը ձեռքիդ մէջ դողդոջէ... Արտաշէս իր ալջիկը թեզմէ խլեց և ուրիշ աղջիկ մ' ալ աշխարհրէն... երկուքնիս ալ վրէժխնդիր ենք... տուր ձեռքդ:

ԱՐՇ. Ձեմ ճանչնար զրեզ:

ՈՐՄՁ. Ուրեմն մտիկ ըրէ... Արտաշէս դեռ թագաւոր չեղած օր մը որսի ելած ատենը գեղանի Պարսիկ աղջիկ մը կ'տեսնէ որ իր տնակին առջև կ'աղօթէր, Արտաշէս վայրկեան մը կ'կենայ և գայն դմայլած կը դիտէ, և աղջիկը տնակը փախած ատենը՝ մտրակելով ձին սրարշաւ կ'անցնի կ'երթայ. հետեւալ օրը մենակ որսի ելած

ատենը նոյնպէս աղջիկը տնակին առջի կը գտնէ և ձեռքի մատանին ահոր կ'նետէ. աղջիկը աղքատ՝ բայց չընդունիր. սակայն ամեն օր յաճախելով Արտաշէս՝ աղջկան սիրտը կ'գրաւէ. աղջիկը վերջապէս ալ անկէ շիփախէր, երկու շունչեր իրարու կ'մօտենան, երկու թևեր զիրար կ'գրկեն... Աղջիկը հոգւոյն շափ սէր կուտայ արքայորդւոյն, բաւական ժամանակ կ'անցնի այսպէս, աղջկան ծնողքը տնտեսական կ'ըլլան այս անցքին, Արտաշէս կը խոստանայ զայն իրեն թագուհին ընել երբ թագաւոր ըլլայ, բայց քիչ քիչ կ'սկսի իր տեսութիւնը ընդհատել և վերջապէս դադրեցնել. Թագաւոր կ'ըլլայ, տարի կ'անցնի՝ չերևար, շատ օրեր խելզ կ'ինը Արտաշէսի ճամբուն վրայ կ'սպասէ, բայց 'ի դճւր... զեռ կ'սիրէ... օր մալ Արտաշէս որսի ելած ատենը, հեռուէն կ'ին մը կուգայ փութաբայլ՝ դժգոյն ու հերարձակ, և զրկի տղան Արտաշէսի երկվարին առջև դնելով «Առ այս տղան. — կ'ազդակէ — Արշէղ է անունը, քու զաւակդ է, ասոր համար ծնողքէս հեռու կ'թափառիմ, չունիմ հաց որ իրեն տամ...» (Արշէղ զարմացական շարժումներ կ'ընէ) Արտաշէս երեսը դարձուցած թիկնապահաց կը հրամայէ որ տղան առնեն և կսկսի սրընթաց հեռանալ, կ'ինը յուսահատ կ'իյնայ. վայրկեան մը արտասուալից կ'աղօթէ... ալ այնուհետև կ'ատէ, և վրէժխնդրութեան ասուպ մը կ'ըլլայ իր սիրտը. Վերջապէս կ'մեռնին հայրն ու մայրը. կ'գտնէ առիթ, կ'գօտեպնդի, և ահա այսօր կհասնի պալատը, կը հարցնէ Արշէղը, կ'գտնէ իր վահանը, կ'ճանչնայ իր զաւակը... այն կ'ինը ես եմ, այն կ'ինը քու մայրդ է...

ԱՐԾ. Մայրս (Կ'զրկուին) բայց Արտաշէս... իմ հայրս...

ՈՐՄՁ. Բայց դու իրեն գիրին... Տիրաւորն է թագաւորը, դու չես թագաւոր... տուր ձեռքդ...

ԱՐՇ. Չեմ ուզեր թագաւոր ըլլալ...

ՈՐՄՁ. Դահլիճ եղիր... մայր ունիս... տուր ձեռքդ...

ԱՐՇ. Ահաւասիկ:

ՈՐՄՁ. Երդուիր...

ԱՐՇ. Սրոյս վրայ:

(Վարդապոյւնը կիջնէ):

ԱՐԱՐՈՒԱԾ Բ.

Պ Ա Լ Ա Տ

Տ Ե Ս Ի Լ Ա.

ԿՐԻՒՍՈՍ. (Մինակ՝ զարհուրած տեսարան կուգայ խռովեալ նայուածքով չորս կողմը կ'ըննէ, յետոյ կ'հանդարտի):

Երանգ... այս իմ պալատս է... ես Կրիւսոսն՝ ու ողջ եմ դեռ... ահա կ'տեսնեմ արեւուն նորասփիւռ ճառագայթները որ ինձ կեանք կ'աւետեն... ահա դահս՝ թագս՝ սուրս, ձեռք մը վանոնք չէ տապալեր, չէ փշրեր... երազ էր այն... սակայն որոտմունքը կայծակին հարուածը կը գուժէ, այս երազը որոտմունքն էր, կայծակը պիտի ճայթի... ո՞վ դիր, միթէ կատակ կ'ընէք ինձ հետ, եթէ ոչ՝ բարկութեան կրակ պիտի ժայթքէք զահիս... և ո՞վ պիտի բազմի անոր մոխրին վրայ... օտար մը՝ գուռոզն Արտաշէս՝ իր փառաց յիշատակարաններուն մէջ անոր աճիւնն ալ ամփոփելու և Կրիւսոսի արցունքն ու արեան կաթիլները թուելով հեշտանալու... Գթութիւն, ո՞վ դիր, Կրիւսոս մը ծունր կուգայ, կ'հեծէ... աչքերը արցունքոյ կ'փալփին իր փառաց աստղերուն հետ... առէք կեանքս, բայց ոչ թագս, կուզեմ մեռնիլ քան թէ զահէս աստիճան մը խոնարհիլ... միթէ ձեր բարկութիւնը մարելու համար Կրիւսոսի արիւնը կուզէք, արիւն մը որ փառք

կ'մռնչէ... իր կմախքը գերեզմանէն ետքը պիտի ողբայ
փառքն ու Լիւզիան... այո, Գրիւսոս չպիտի մեռնի...
ինչո՞ւ կ'լռէր, ստուերը նախնեաց:

Տ Ե Ս Ի Լ Բ.

ՆՈՅՆ ԵՒ ԿԱՄԱԿՐՈՍ

ԿԱՄ. Տէր արքայ:

ԿՐԻՒՆ. Դո՛ւ ես, Կամադրոս:

ԿԱՄ. Այդ ի՞նչ այլայլեալ դէմք... ծունկերդ կը
գողզոջնն, տէր իմ:

ԿՐԻՒՆ. Կեանքիս մէջ առաջին անգամ կ'ողովամ,
Կամադրոս:

ԿԱՄ. Գրիւսոսն ես դու, տէր արքայ, գլուխդ՝ թագ,
մէջքդ՝ սուր, Կամադրոս՝ քովդ, Լիւզիա՝ փառացդ ծափա-
հար, ի՞նչ բանէ կ'ողովաս ուրեմն:

ԿՐԻՒՆ. Աստուածներէն:

ԿԱՄ. (զարմացած) Աստուածներէն:

ԿՐԻՒՆ. Այո, մեր Աստուածները գուցէ ինձի դէմ
բարկացեր են և կուզեն դահս տապալել և գուցէ բոլոր
Լիւզիա համաջինջ կործանել:

ԿԱՄ. Ո՛վ երկինք... ո՛վ աղէտից...:

ԿՐԻՒՆ. Սոսկալի է այս... Կրիւսոս մ'ալ խաղալիկ
կ'ըլլայ... թող ըլլայ՝ Աստուածներ... ուրեմն Աստուած
մ'ըլլալ պէտք է՝ անարգել և աներկիւղ խրոխտայու համար:

ԿԱՄ. Տէր արքայ, հանգարտէ, գուցէ Աստուածնե-
րը փորձել կուզեն զքեզ:

ԿՐԻՒՆ. Բայց խիստ սոսկալի է երբ փառասէր սիրտ
մը յուզէ հզօր ձեռք մը... կ'կարծես, որ փառասէրը
հանդիստ ըլլայ երբէք... միշտ տղու մը պէս արթուն
կ'երազէ նա, կ'հառաչէ սիրատարփի մը պէս, ամեն բո-

պէ անգունդէ անգունդ կ'թաւալի... աստղէ աստղ կը թռչի... միշտ աչացն առջև տեսիլք... դահը կ'շրջապատեն խումբ մը ճիւղներ, կանայք ծիրանին կուգն պատուել... վերջապէս զինքը կ'պատեն աղմուկ՝ երկիւղ՝ երազ՝ ճաճանչ... փառքը՝ այն անյագ հրէշը միշտ աշխարհի ճախճախուտ անգունդները արիննաներկ ծաղիկներով կը ծածկէ... փառասէրին համար դեղեցիկ ասպարէզ մը... մեղկ ձեռքովը զայն յառաջ կ'մղէ. քալէ, քալէ, մինչև որ ոտքդ սայլթաքի. բայց զօրութենէ՝ մըրկէ մը բռնուած ես՝ միշտ պիտի թալես... մինչդեռ հրէկ գիշեր Արևելք կ'երագէի, ահա այս գիշեր Արևելքէն գիշերուան մէջ սպառնացայտ նետի մը գունչիւնը կ'լսուի.

ԿԱՄ. Բայց ինչ պատահեցաւ, տէր արքայ, չեմ հասկնար, ո՞վ կ'զրգուէ Աստուածոց շանթերը:

ԿՐԴԻՒ. Չեմ գիտեր... դուցէ Գրիւսոսի փառքը... բայց կ'զգամ որ ինձ հետ կատակ կ'ընեն:

ԿԱՄ. Բայց կ'աղաչեմ, տէր արքայ, հանդարտէ ու պատմէ ինչ որ պատահեցաւ. գիտես որ Կամադրոս իր կեանքը կուտայ իր թագաւորին և հայրենեաց մէկ կայծին համար... և եթէ Աստուածները բարկացեր են կ'երթամ սուրս և վիզս կ'նետեմ անոնց սեղանին վրայ և կ'ըրոնմ «թող ապրին Գրիւսոսն ու Լիւզիան»:

ԿՐԴԻՒ. Կեցի՛ր, դու քաջ ես, Կամադրոս, և ես որ վատ չեմ՝ ինչո՞ւ պիտի դողամ... ահա սիրտս չը զարներ, չեմ դողար, երեկուան զուռոզ Գրիւսոսն եմ... ահա պալատս, զահս և ահա Լիւզիա... ահա սուրս և ահա Աստուածները... (սուրը կ'քաշէ):

ԿԱՄ. Ի՞նչ կ'ընես, տէր արքայ... սուրդ կ'շողայ... շանթեր...

ԿՐԴԻՒ. Ա՛հ, մեղմի՛ր... դթութիւն... (ծունր կ'իյնայ, յետոյ ոտքի կ'ենչնէ ըարկացած) բայց ի՞նչ ըրի... ծունր եկայ...

ԿԱՄ. (անոր առջև ծունր գալով) ներէ, բու գերիդ եմ, տէր արքայ, հանդարտէ կ'աղաչեմ... պատմէ ինչ որ պատահեցաւ:

ԿՐԻՒ. Մտիկ ըրէ, այն հայկազն Արտաշէսը որուն գոռոզ հռչակը արդէն լսեցինք... սոսկալի երազ մը տեսայ այս գիշեր...

ԿԱՄ. Սակայն...

ԿՐԻՒ. Մտիկ ըրէ... գիշեր էր, լուսինը Ալիս գետին վճիտ ալեացը մէջ կ'շողար, ես այն ատեն գետեզրին վրայ կ'ըջաղայէի, սիրտս ուրախութեամբ զեղուած մտիկ կ'ընէի փառաց ներդաշնակաւոր դրուատիւնները որոնք սիրտս կ'որորէին... անձանօթ կամ պիցուհեաց ձայներ էին... որոնց մէջէն երբեմն Կրիստոս անունը մրմնջող յաղթական եղանակ մը կ'լսէի... սիրտս այն ձայներուն հետ կ'թրթռար... յանկարծ դավինդարդ բնար մը տեսայ րուխ, ուզեցի փառքս ինքնին ալ դրուատել և այնպիսի բուռն եռանդով մը կ'հնչեցնէր որ լարերը խորտակեցան, լսեցին այն անձանօթ մրմունջներն ալ և խոր լուծիւն մը տիրեց, ակամայ գողացի... դառն ծիծաղ մը այս լուծիւնը խանգարեց և զիս սարսուցուց. դարձայ այն կողմը, տեսայ որ յաղթահատակ ռազմը գետին դիմացի եզերքը արձանացած՝ հեզնական ժպիտով մը զիս կ'դիտէր... վրաս ծիծաղովն այն էր... դայրոյթէս աչքերէս բոց կ'ցայտէին... «Ճանչցար զիս. — ըսաւ այն մարդը — ես Արտաշէսն եմ»... այս անունը լսելուս՝ սուրս բաշեցի... նա ալ «կնիթարթի մէջ սուրբ բաշեց՝ գետին ասդիկ կողմը ցաթքեց... սուրիւնիս շառաչեցին... բաւական ժամանակ տեւեց... ոյժս սպառեցաւ... հարուածն ընդունեց էի... հողեսպառ գետը ինկայ... նա յաղթական նայուածք մը ձգ ց վրաս... «Լիւզիւ, դու իմս ես» ըսաւ և սրացաւ... յիտոյ աղեկտուր հեծեծանքներ լսեցի... գետին մէջէն հիւծեալ աչքերով

վերջը Սողոմը տեսայ որ զիս կ'ողբար... աչքերս գոցեցի, լաւիտենական կոհակ մը վրաս թաւալեցաւ... և զգացի որ գետին հոսանքը զիս բշիյ՝ տարաւ...:

ԿԱՄ. Բայց մի՞ յուսահատիր, տէր արքայ... զո՞հ մատուցուն Աստուածոց:

ԿՐԻՒ. Ո՛հ, բոլորովին միտքս կաշկանդուեր է... զիս ուշաբերեցիր, Կամադրոս... այո՛ ողջակէզ... փոխանակ Լիւզիս զո՞հ ըլլալու, Աստուածները զթած են... ո՞վ կայ հող... պալատականք... (Պալատական մ'ը ներս կ'մտնէ) գնահ չուտ մեհեանը և ըսէ բրմապետին որ հիմա անթիւ ողջակէզ մատուցանէ Աստուածոց, իրենց հաշտութիւնը հայցելու համար և թող քարոզէ համայն Լիւզացւոց որ ամենին ողջակէզ մատուցանեն Աստուածոց բարկութեան շանթերը արգելելու. — (Պալատականը կ'ըմբռնի):

ԿԱՄ. Բայց թող չիս տար, տէր արքայ, որ ես զո՞հ ըլլամ Կրիստոսի համար, եթէ իմ արեամբս Լիւզիսյ ազատութիւնը գնելու հաճին դիր:

ԿՐԻՒ. Դու զիս չալիտի թողուա... լսեցիր բիշ մը առաջ այն սոսկալի երազը:

ԿԱՄ. Բայց ներէ, տէր արքայ, եթէ երբէք ես Կրիստոս մ'ըլլալու վիճ հակատագիրն ունենայի, չէի վախնար Արտաշէսի մը հռչակէն... Հարցուր մէկ մը՝ թագաւորներուն թէ առանց սարսուռի կրնան քու անունդ արտասանել:

ԿՐԻՒ. Յանդուգն խօսեցար, Կամադրոս... ես միայն Աստուածներէն դողացի:

ԿԱՄ. Աստուածները սլիտի հաշտուն, տէր արքայ:

ԿՐԻՒ. Ուրեմն Կրիստոս այ չըողաց, այլ երազեց... և եթէ վայրկեան մը դողաց, անցելոյն յիշատակարանաց և ապաղայ փառաց վրայ ուրախութեան սարսուռ մէր այն... հիմայ դարձեալ Կրիստոսն եմ... փառք կամ բօթ... երկուքէն ալ չեմ դողար:

ԿԱՄ. Մեհեանիւր երթանը, տէր արբայ:

ԿՐԻԽ. Ոչ, հոս կ'աղօթենր... վայրկեան մը առաջ Աստուածոց զէմ զայրացայ... պիտի զգջամ... աղօթեցէր ինձ հետ, ստուերը թագաւորաց...

ԿԱՄ. Ահա զոհերուն ճենճերը երկինք կ'բարձրանայ, տէր արբայ... ահա կ'յսուի քուրմերուն մեղեդին... անշուշտ շանթերու տեղ արփիւր պիտի ցոլան:

ԿՐԻԽ. Ուրեմն ծունր դանը... այս օր է որ ծնրադրել սովորեցայ ..

ԿԱՄ. Եւ հաշտութեան աւետիաց ձայնին սպասենք ... (Ժունը կուգան, հեռուէն աղմուկով խառն աղօթքի ձայներ կ'յսուին որք ըստական կ'տեսնեն):

ԿՐԻԽ. Ձայները լռեցին... ճակատագիր մը կ'որոշուի... վճիռ մը կ'որոշայ անշուշտ... ահ, ահամայ սիրտըս կը տրոփէ... ահ, ձայն մը... այս լռութիւնը սոսկալի է...

ԿԱՄ. Տէր արբայ...

ԿՐԻԽ. Ձայն մը...

ՁԱՅՆ ՄԸ. Հաշտութիւն... հաշտութիւն...

ԿՐԻԽ. Ահ, գեղեցիկ բարբառ:

Տ Ե Ս Ի Լ Գ

ՆՈՅՆ Է ՔՐՄԱՊԵՏ.

ՔՐՄ. Արքայ, Աստուածներն հաշտուեցան:

ԿԱՄ. Օրհնեալ ըլլան զիր:

ԿՐԻԽ. Օրհնեալ ըլլաս և դու, պատգամդ Աստուածոց ... այսօր վերածնեցաւ Կրիստոս, և առաջինէն աւելի ահեղ, երազի մէջ երազ մը տեսաւ, և այսուհետեւ կեանքէն փառք պիտի քամէ. կեանքին մէջ վայրկեան մը դուրաց և այն վայրկեանին փոխարէն աշխարհ պիտի դողաց-

նէ, բանի որ իրեն հետ հաշտ են Աստուածները:

ԶՐՄ. Ուրեմն, արքայ, պէտք է որ միշտ արդարութեամբ և խոհեմութեամբ իշխես Լիւզիոյ, որպէս զի արդարադատ զիր երբեմն գայրանալով չը խռովեն թագաւորութիւնդ: Գիտցիր որ այն ատեն Աստուածներէն զատ ոչ ոք վրնայ գահդ սարսել երբ անոնց զօրեղ բազուկները տարածուելով շուր տան Լիւզական գահին, և իրենց գոհ ժպիտներուն ճաճանշովը ականակաւ թաղցցունեն. լսոյն Լիւզացիք փառաց հեղեղի մը մէջ, հիւսնայ համայն տիեզերք Լիւզական զրախտին վրայ... մեծ են Աստուածները և իրենց սիրելի ժողովրդեան փառաց՝ նախանձախնդիր, և Կրիստոս աչ Աստուածոց ճեար: ԿՐԻՒ. Գեղեցիկ խօսեցալսւ Պիւթոս, Կրիստոս Աստուածոց արժանի ճեար պիտի թլլայ, անոնց փառացը պիտի զրհէ սուր՝ կեանք և տիեզերք:

Տ Ե Ս Ի Լ Դ.

ՆՈՅՆՔ և ԽՈՍՐՈՎ.

ԽՈՍՐ. (Մտնելով) Ողջոյն Ձեզ, Արքայդ և աւագանիք Լիւզացւոց:

ԿՐԻՒ. Ո՞վ ես գու:

ԽՈՍՐ. Արեւելեան հրեշտակ մը:

ԿԱՄ. Ո՛չ, Արեւելեան սատանայ մը որ յանդգնաբար Կրիստոսի պալառը կ'մտնէ առանց երկրպագելու անոր յեհափառութեանը:

ԽՈՍՐ. (Առ Կրիստոս) Արքայ...

ԿՐԻՒ. Կը տեսնեմ որ շատ յանգուգն ես:

ԽՈՍՐ. Ես ալ կրսեմ թէ աշխարհական Արտաշէս չը հանդուրժիր երբէք իր դեսպանը օտար թագաւորի մ'առջև խոնարհած տեսնել:

ԿԱՄ. Արտաշէս...

ԿՐԻԽ. (Մեկուսի) նոյն ինքն է...

ԶՐՄ. Կը գթամ քեզ, սիլ դեսպան, որ Արեւելէն կը խլողիս հոս անխոհեմութեամբ Կրիստոսի դէմ գուցէ պատերազմ հռչակելու որուն հետ գեռ հիմա Աստուածները հաշտուեցան:

ԽՈՍՐ. Լաւ ի՞նչես, քրմապետ, եթէ երթան Աստուածոցդ օգնութիւնը հայցելու որ սին յուսով մը դօտեալդեն Կրիստոս և իր քանակը:

ԿՐԻԽ. Բաւ է... բաւ խրոխտացիր, յանդուգն, և հիմա ալ մեր Աստուածները կ'նախատես... հիմա հուր կը պռոթկայ գլխուդ:

ԶՐՄ. Երկայնամիտ են դիր, տէր արքայ:

ԿԱՄ. (Մեկուսի) Կրիստոսի դողը սկսաւ,... երազը իրականութեան կը կերպարանափոխի:

ԽՈՍՐ. Ուրեմն վերջ տանք այս անօգուտ բարբաջանաց և լսեցէր աշխարհակալ Արտաշէսի հզօր պատգամը:

ԿՐԻԽՍ. Կը հրամայեմ քեզ, սիլ դեսպան, որ Այրարատեան բարձրերէն չ'որոտաս. դիմացդ որ կ'տեսնես՝ Կրիստոսն է... գուցէ հաճբերութիւնը սպառելով կրակ թափէ գլխուդ:

ԽՈՍՐ. Եւ դու, արքայ, ովկիանոսի կոհակաց տակէն մի մոռնիր, զուրս հանէ զլուսդ և տես մէկ մը քու հակառակորդդ... ճն վերջացնենք, պէտք է որ հիմա գէնք և թագ, գտնծ և երկիր թափին Արտաշէսի լիազօր դեսպանին առջև... սիլ Կրիստոս, եթէ գտնէ անշուք կեանքը կ'սիրես... խոնարհէ... իսկ եթէ կը յամառիս մեռիք, մեռիք... ամենքնիդ ալ... թէ որ կը խնայես ժողովրդեանդ անձնատուր և հպատակ ըրէ զանոնք մեծին Արտաշէսի և անոր փառացը ծափահար:

ԿՐԻԽ. Չեմ կրնար հանդուրժել... երկինք և երկիր...

ԿԱՄ. Ո՛վ կատաղութեանս...

ՔՐՄ. Արդար դիր...

ԽՈՍՐ. Օ՛հ պատասխան մը... դահ կամ մահ...

ԿՐԻԽ. Համբերութիւնս կ'սպառի... ժամանակ ունինք խորհելու համար...

ԽՈՍՐ. Խորհեցէք... թաղ կամ դադաղ:

ԿԱՄ. Ի՛նչ ծայրահեղ յանդգնութիւն:

ԿՐԻԽ. Բայց յանուն թաղաւորիդ... յանուն Աստուածոցդ մեկին՝ որ առանձին խորհինք:

ԽՈՍՐ. Լաւ, խորհեցէք:

ԿՐԻԽ. Պալատականք, սենեակ մը տարէք զինքը և պատուեցէք:

ԽՈՍՐ. (Երթալով) Կրիստոս, դարձեալ կ'ըսեմ, ընտրէ անշուք կեանքը:

ԿՐԻԽ. Այլ բաւական է (Բարկուլթեան նշան մը կ'ընէ. — ղեկավարը կ'մեկնի):

Տ Ե Ս Ի Լ Ե .

ՆՈՅՆՔ, բաց ի ԽՈՍՐՈՎԷՆ.

ԿՐԻԽ. Ա՛յ, եթէ Աստուածներէն պատկառանք չը գդայի և իրմէ հտըրը եկող Արտաշէսը չը մտածէի, զինքը հիմայ ջախջախած էի...

ԿԱՄ. Բայց բաջալերուէ, տէր արքայ, միթէ վառ եմ Լիւղացիք:

ՔՐՄ. Եւ միթէ արդարադատ չե՞ն դիր... Անշուշտ պիտի ջախջախեն մեր ստոխին գլուխը՝ որ յանդգնաբար զիրենք և զիս և համայն Լիւղիան նախատեց:

ԿԱՄ. Սուրի դէմ սուր, տէր արքայ... մէկը կը փշրի... միւսը կ'հարուածէ... կը յաղթանակէ պայծառ հակառակորդ մը... մինչև հիմայ ուսկից զողացիր կամ

յաղթուեցար, տէր իմ... փրփրադէզ կոհակ մէիր, անհուն հարուածներու դէմ որ առանց վիրաւորուելու դարձեալ կը մռնչէ... ով կրնայ Ուկրաինայի կլիկ... տէր արքայ, գլուխդ վեր առ և տես փառազարդ ճակատագիրդ...

ԿՐԻՒ. Ես անշուք կենանք ընտրեմ... երբէք... պիտի մաքառիմ... Արտաշէսի դէմ Կրիստոս, փառքի դէմ յաղթանակ, սուրի դէմ սակր, զօրութեանց դէմ Աստուածք... Արտաշէս չի պիտի դողայ:

ԶՐՄ. Տեսնա՛, արքայ... հիմա վայրկեան մը աչքերս գոցուեցան և Աստուածները պատգամ ազդեցին սրտիս... Այո, յաղթական ձայն մը մրմնջեց — «Կրիստոս անցեալ ընդ Ալիս գետ քակեցէ զիշխանութիւնս»... — քաջալերութիւն, արքայ, Աստուածոց ճետ մը կարելի է որ պարտութեամբ ամօթահարի:

ԿՐԻՒ. Օրհնեալ ըլլան դիրք, որ միշտ կը պաշտպանեն Լիւզիան... պիտի յաղթենք .. դեռ Ալիս գետէն անդին ալ... Արտաշէսը կայ... պիտի խորտակի անոր իշխանութիւնն ալ... վայրկեան մը առաջ ուրացայ զիս և փառահեղ անցեալս... ապագային մէջ Արտաշէսի վերջին հառաչանքը կը լսեմ... Այրարատեան առիւծը կը տապալի:

ԿԱՄ. Հիմայ կը ճանչնամ Մեծն Կրիստոսը...

ԿՐԻՒ. Զօրականք, թող գայ, գեսպանը... (Խոսքով Կերեւայ):

Տ Ե Ս Ի Լ Զ.

ՆՈՅՆՔ և ԽՈՍՐՈՎ.

ԽՈՍՐ. Ի՞նչ ըրիր. տէր արքայ, ես խոնարհ ճապատ մը տեսնել կ'ուզէի և խրոխտ ու խոժոռ դէմք մը կը տեսնեմ... Ի՞նչ վճռեցիր, մեռնիլ եթէ խոնարհիլ...

ԿՐԻՒ. Յաղթել...

ԽՈՍՐ. Կը գլխով, Կրիստոս, եթէ սուրբ փշրի...
Արաւելէս զը գլխով:

ԿՐԻՒ. Է՛հ, պատերազմը կ'սկսի... զգուշացի՛ր:

ԽՈՍՐ. Խնայէ ժողովրդեանդ, արքայ:

ԿԱՄ. Ո՛հ, անոնք կը սիրեն սպսին գէմ մեռնիլ:

ՔՐՄ. Պաշտպան են Աստուածները:

ԽՈՍՐ. Ուրեմն մեռնիլ և Լիւզիան կորսնցունել
կ'ուզէք:

ԿՐԻՒ. Այո, յաղթել և Լիւզիան յաւերժացնել:

ԽՈՍՐ. Դու չես ճանչնար Հայն ու Արտաշէսը:

ԿՐԻՒ. Ալ բաւական է, սուրս պաշտեանին մէջ կը
խայտայ:

ԽՈՍՐ. Զղջմ, Կրիստոս, գուցէ Արտաշէս խիստ
մօտ է... գուցէ Առիւծը խիստ մօտէն կը մոնչէ:

ԿՐԻՒ. Պատերազմը կ'սկսինք:

ԽՈՍՐ. Ուրեմն մեռի՛ր... (Կ'մեռնի):

(Վարազդուրը կ'իջնէ)

ԱՐԱՐՈՒԱԾ Գ.

ԲԱՆԱԿԵՏՂ

ՏԵՍԻԼ Ա.

ԱՐՏԱՇԷՍ ԴԻՆԱԿ.

Վարագույրը քացուելուն Արտաշէս կը մրափէ վրանին մէջ.— Զօրքերը ցիրուցան տարածուած կը քնանան.

— Արտաշէս արթննալով դուրս կ'ելնէ:

Դեռ առաւօտը չէ ծագեր... ահա լուսինը և աստղերը որ կ'փալփլին... ևս չեմ կրնար ննջել, այնպիսի բոց մը կը վառի կուրծքիս տակ, որուն կայծերը այս աստղերէն աւելի բիրաւոր են, կայծեր՝ որոնց իւրաքանչիւրը մէկ մէկ գահ յաճիւն պիտի փոխեն... Ո՛վ գիշեր հեշտ և տխուր, ամպ և երազ, փախիր... դու որ այս նսեմաստուեր անտառին խորը թաղս՝ սուրս և սաղաւարտս չես ցոլացներ, չես վառեր զիս ճաճանջներով, չունիս յողթութեան ձայներ, զինուց շառաշներ՝ ծափեր և թափեր. կ'ծածկես սև թիւերուդ տփկ Արտաշէսն ու իւր փառքը... գերեզմանական ստուեր մը ունի... այս հովը՝ ակն ու տերկն ալ թող մահուան մրմունջ մը ունենան... Բայց ես չեմ ուզեր մեռնիլ ցուրտ բարի մը վրայ, այլ փառաց հեղեղի մը մէջ խեղդուիլ. պիտի իյնամ շնչառողա գահերու աճիւնին վրայ միայն և վերջին շունչս մառախուղ մը, փոթորիկ մը, սուղ մը՝ սարսուռ մը պիտի տարածէ համայն աշխարհ... ես եմ Արտաշէսը, իշխանութեանց ժանտախտը, բռնաւորաց սար-

սափը, դիւցադանց նախանձը, հայաստանի փառքը...
դեռ չեմ մեռներ, ճերմակ մօրուրի մը տակ կ'ուզեմ
փառքս երիտասարդ տեսնել, (Որմզդունիստ կ'երևայ որ
կամաց կամաց Արտաշէսի կը մօտենայ)։

Տ Ե Ս Ի Լ Բ.

ՆՈՅՆ, ՈՐՄՋԴՈՒԽՏ.

ՈՐՄՋ. (Մեկուսի) Ինքն է...

ԱՐՏ. Գեղեցիկ է փառքը, միայնութեան մէջ երազ՝
բայց ազմուկի մէջ ճանաչի։

ՈՐՄՋ. Կանցնի փառքը և կմախք մը կը մնայ...
կը սխալիս... ո՛վ թագաւոր։

ԱՐՏ. Ո՛վ ես դու։

ՈՐՄՋ. Նախ կ'ին մը... երիտասարդութիւն՝ սէր՝
ստուեր՝ յիշատակ ե...

ԱՐՏ. Չեմ հասկնար։

ՈՐՄՋ. Մի խռովիր, մահուան հրեշտակ մը չեմ և
եթէ բլրայի ալ կը գթայի քու վրադ...

ԱՐՏ. Ուրեմն ինչ կուզես ինձմէ...

ՈՐՄՋ. Վասն զի կուզեմ քեզ փառաց հրազներու
մէջ տեսնել միշտ։

ԱՐՏ. Դու որ այդպէս յանդուգն կը խօսիս, կամ
խելադար մեծ և կամ չես գիտեր որո՞ւ գէմ ըլլալդ։

ՈՐՄՋ. Անշուշտ .. վասնզի դուն ալ դիս չես
ճանչնար։

ԱՐՏ. Ես ոչ քեզի պէս կնոջ մը հետ պատերազմ
ըրած և ոչ ալ երբէք ճանչցած ունիմ... ես Արտաշէսն եմ...

ՈՐՄՋ. Երիտասարդութեան վրայ խօսինք, Արտա-
շէս, (Արտաշէս կըսաւրսոյ) կըտեսնես որ առջի պէս
գեղեցիկ չեմ... երբ բնութեան գեղեցիկ աւանդ մը խոր-
շումներու և ալիքաւուն մագերու տակ կը նուաղի... ոէրը

դէպ յանմեղութիւն և փառքը դէպ յարիւնհեղութիւն կը քալէ... արեան մէջ ձայն մը կայ, դու որ սիրոյդ մէջ սխալեցար՝ փառքիդ մէջ պիտի տուժես... ճանչցար զիս հիմա...

ԱՐՏ. (մեկուտի) Կը ճանչնամ... (քարծրէն) երբէք...

ՈՐՄՁ. Ա... չես ճանչնար:

ԱՐՏ. Բայց պիտի ըսես վերջապէս, ինչ կուզես ինձմէ:

ՈՐՄՁ. Թագունի ըլլալ կուզեմ:

ԱՐՏ. Ահ, բոլորովին հաստատեցիր թէ խենթ ես:

ՈՐՄՁ. Դարձեալ խենթ:

ԱՐՏ. Միայն չղթայ մը չեն կապեր պարանոցդ:

ՈՐՄՁ. Կը տեսնեմ որ թագը չղթայով փոխանակել կ'ուզես:

ԱՐՏ. Միշտ թագ... Թագը դատարկ ձեռքով չը ստացուիր, թագը հզօր սուրի ծայրն է, յիմար կին:

ՈՐՄՁ. Երբեմն ալ համբոյրի մը կամ լեզուի մը ծայրն էր... Կը տեսնեմ որ սիրտդ լայն է, Արտաշէս, պատիր խոստումով մը անբիծ լանջը մը պղծեցիր... ահ, ես թագէ մը աւելի զեղեցիկ էի:

ԱՐՏ. Կը դառնցես, կին դու:

ՈՐՄՁ. Անունս տուր:

ԱՐՏ. Բայց

ՈՐՄՁ. Որմզդուխտն եմ:

ԱՐՏ. Ատանկ անուն մը չեմ յիշեր:

ՈՐՄՁ. Սիրտդ ժայռ է՝ սառ է, Արտաշէս, ինչպէս կը կոխկռտես արմատէն թափած ծաղիկ մը:

ԱՐՏ. Բայց բաւական է, ալ գնա, գիշեր ատեն անհանգիստ մի՛ ընե՛ր զիս: Ուրուականի մը պէս պաղ ես:

ՈՐՄՁ. Սակայն միտքդ բեր երիտասարդութեան որսերդ... կը յիշես... գիւղը՝ իմ տնակս՝ մեր հովանիէ ու ծաղիկէ կանաչ անկողինը, այն արցունքները զոր

լանջրիս վրայ կը թափէիր և ես կը համրէի, բաժանումդ որ զիս նառեցուց, հանդիպումնիս վերջին անգամ որ Արշէլը բեզի տուի, կը յիշես:

ԱՐՏ. Բայց երբէք չեմ ճանչնար քեզ և բան մ'ալ չեմ յիշեր ըսի... Պիտի մեկնիս:

ՈՐՄՁ. Հպարտ ես, Արտաշէս...:

ԱՐՏ. Եւ դու ալ համբերութիւնս կ'սպառես:

ՈՐՄՁ. Թագաւոր, դողա՛ պարսկունւոյ մը վրէժ-խընդրութենէն... Կամ մեռցուր զիս և կամ մեռիր:

ԱՐՏ. Եթէ կնոջմէ մը դուպայի՝ Արտաշէս չէի ըլլար, վատ կ'ըլլայի, թագաւոր չէի ըլլար՝ դահիճ կ'ըլլայի... Բայց ես իմ դահճունւոյս կ'ըսեմ «միշտ ազատ ես...»

ՈՐՄՁ. Մի՛ վստահիր... Արեւ հորիզոն մը և կեանքը գերեզման մը, աստղը անկում մը և բախտը անիւ մը ունի... Ժողկին ծոցը արցունք, տերիկն մէջ հառաչ, կոհակին մէջ մահ, խոտի մը մէջ թոյն և ափ մը հողին մէջ պանդ մը կամ թագ մը կայ... մի՛ վստահիր, կ'ըսեմ, փառքիդ և զօրութեանդ վրայ, եթէ առանձին գտնես ինքզինքդ՝ քու գուռդ հրամանդ ու հռչակդ կ'սպառի վիհերու և լեռներու, անտառներու և դաշտերու անհունութեան մէջ և ձայներու արձագանգն իսկ զքեզ կը ծաղրէ... ես ալ գեղեցիկ էի, և կը խրոխտայի, գեղեցկութիւնս անցաւ, կ'ուզեմ տեսնել քու փառացդ վերջին ցումունքն ալ... Արտաշէս, ծերութենէս աւելի կ'ատեմ զքեզ, շատ անգամ գեղեցիկ ծաղիկները թոյն ունին... սրտերը խոնկի կը նմանին որ չայրած՝ անուշ և հեշտ հոտ չեն բուրեր, հեռ՝ ոխ՝ վրէժ, ասոնք են որ սիրտս կը վառեն, ասոնք սիրոյ վերջին բոցերն են՝ կը մարեն բայց աճիւն մը կ'թողուն... կնոջ արիւնը կոհակ կոհակ կ'եռայ, կնոջ դաշտիւր կաթիլ կաթիլ արիւն կը բամէ... օձի մը պէս կը սողայ... առիւծը կը գողայ:

ԱՐՏ. (Սուրբ նետելով) Ա՛ռ Արտաշէսի սուրը որ

մէկ հարուած մը ունի, և տեսնեմ պարսիկ և վրէժխընդիր կնոջ մը հարուածը... Գիտես որ արծիւը օձէն վախ չունի, թէն թոյնը կը գերազանցէ:

ՈՐՄՁ. Ետ առ սուրդ, ես դաշոյն ունիմ, կինը մթութեան մէջ կ'սպաննէ որպէսզի օրհասական ոսոխին՝ միայն իր աչերուն փաղփիւնը ցուցնէ... կը մարի կ'իյնայ... բայց հարուածը յաջողութեամբ է:

ԱՐՇ. Ահա գիշեր, ահա խաւար:

ՈՐՄՁ. Քու աչերդ լոյս ունին:

ԱՐՏ. Ա՛հ, հանդարտ սիրտ կ'ուզես հարուածել:

ՈՐՄՁ. Կինը չը հեշտանար թշնամւոյն վերջին հեծեմանքներովը... միայն անոր մարմինը սառած՝ աչքերը գոց՝ սիրտը դադրած և վրէժը մարած տեսնել կ'ուզէ... կնոջ մը սէրը խիստ քաղցր է և ոխը խիստ դառն:

ԱՐՇ. Ուրեմն դիս սպաննել թէ երազել կ'ուզես:

ՈՐՄՁ. Զրեղ սպաննեմ... խոցեմ այն սիրտը որ երբեմն իմ լանջքիս վրայ կը բարախէր, ոչ, Կիրոյ յիշատակը արցունք մը ունի, արցունք մը կ'ինքն կ'ուժաթափէ՝ կ'յաղթէ... մի խռովիր, Արտաշէս, ահա կը բաժնուիմ քեզմէ, փառք կ'սպասէ քեզի, իսկ մահ՝ ինձի:

ԱՐՏ. Ճիշտ յիմար մ'է (Բարձր) Այն որ չը վախնար կը վախցնէ:

ՈՐՄՁ. Թագաւորին և գեղջկուհւոյն մէջ սուր մ'ը թագ մը կամ վիհ մը կայ, տէր արքայ, քիչ մը յառաջ վրէժխնդիր մ'էի, հիմայ կին մ'եմ... թագուհի չեմ, դարձեալ գեղջկուհի մ'եմ... մնաս բարեմք... (Մեկուսի) կը տեսնուինք... գուցէ քիչ մը հոգը... Արշէշ կամ ես... Էս... (Կը մեկնի):

Տ Ե Ս Ի Լ Գ.

ԱՐՏԱՇԷՍ Միակ.

Վայրկեան մը գողացի, կնոջ մը աչերուն փաղփիւ-

նը սոսկալի է... Որմզդուխտն է, կը սիրէի զինքը... վեհանձնութիւնս կը վիրաւորի երբ կին մը զարնեմ, տրկար ու գողտր արարած մը... և ինչո՞ւ պիտի կասկածիմ, աղէկ գիտեմ որ խենթեցած է, սիրոյ յիմար մը. կը խօսի այլ չը խորհիր... բայց դեռ առաւօտ շըլլար և ետ չեմ կրնար ննջել... Խոսքով դեռ չերեցաւ... գուցէ հիմա բանակը եկած ըլլայ... (կը մեկնի):

Տ Ե Ս Ի Լ Դ.

ԱՐՀԷԶ Քինակ

Ի՛նչ թշուառական մեմ ես, Հայր չեղած դահիճ պիտի ըլլամ... բայց մայր ունիմ, պէտք է որ երդումս գործադրեմ և երթամ մօրս հետ գեղջկական կեանք մը վարելու, ի՛նչ սուղ է այդ կեանքը... երեք օր պայմանաժամ տուաւ, առտու ըլլալուն միջոցը պիտի լրանայ... վատ մը պիտի ըլլամ... ահա վրանը, զլուխ մը որ մէկ հարուածիս կ'սպասէ... նա իմ հայրս չէ, այլ զոյգ մը տատրակի որսորդ... թէպէտև քայրս էր՝ սակայն զինքը կը սիրէի... Արտաշաման... մայրս չը տեսայ որ պայմանաժամը յապաղէի, բայց ստիպուած եմ օր մը Արտաշէսի դժգոյն գլուխը իրեն ներկայացնելու... Թող այս գիշեր ըլլայ... (Դէպ ի վրանը կը մօտենայ եւ մտիկ կ'ընէ) ձայն չկայ, կը քնանայ անշուշտ... կը դողամ... (Ներս կը մօտնայ վայրկեան մը լուռ կը դիտէ) անհոս չէ, հիմայ Արեւ կը ծագի... (նուաղեալ ըսզմոցի մը վրայ կ'իյնայ) Արտաշաման... անգնլթ մայր... (Գըլուխը ձեռքերովը կ'ծածկէ եւ կ'ընկողմանի. — վայրկեանս մը տեսարանը պարապ):

Տ Ե Ս Ի Լ Է.

ՆՈՅՆ և ՈՐՄՁԴՈՒԽՏ.

ՈՐՄՁ. Բոցեղէն մըրիկ մը ղիս հոս կը նետէ միշտ ... Արտաշէսի արիւնը դաշոյնս կը բաշէ, մեղք է Արշէգ. թող մարդասպան չըլլայ, ուր է հիմայ արդեօր... կը խոկայ... միթէ վրանն է թապաւորը, կը նիրհէ... ղիս ծաղրեց, խենթ կարծեց, անցեալը ուրացաւ, նախատեց ... վրէժ, արհւն .. թող թաւալի յոյսերու պատրանքին կամ պատանքին մէջ .. փառք և սէր իրարու ոտիս հանդիսացան... վայրկեան մը զոց աչքերը ինձ համար բաւական են... (վրանին կը մօտենայ և մտիկ կ'ընէ). քնոյ շնչառութիւն մը կը լսեմ... վերջինը պիտի ըլլայ... (զգուշութեամբ ներս կ'սպրդի) ահա կը քնանայ... ինքն է, Արտաշէս... հարուած մը... (կը զարնէ):

ԱՐՇ. Ահ... (կ'սթափի և խոժոռ մայրը կ'ընտէ)
անիծեմ. (կ'մննի):

ՈՐՄՁ. Արշէս... (սարսափած կ'արձանանայ)
զաւակս... (կը զրկէ) մեռաւ ղիս անիծելով... վրէժ-
խնդրութեանս համար ազօթք մը չը մըմնջեց... ոտսկա-
լի է այս... ահա վրէժխնդրութեան բոց մ'ալ... կը պա-
պակիմ, ծարաւի եմ... կաթիլ մը արիւն ոտիսիս սրտէն
... ոխերիմ բնիկ, զաւակիս արիւնը չուզեցի... (ճակա-
տը սրբելով) չըլլայ որ ճակտիս ցայտէ... ջնջեմ որդե-
սպան անունը... ղինքը վրէժխնդրութեան համար սնու-
ցի, եթէ ոչ կը ջնջէի սիրադրութի մը յիշատակը... բայց
դեռ ես կեանք և վրէժ կ'ընչեմ... դեռ կրնամ սպաննել
... Արտաշէսը:

ԱՐՏՇ. (ըրսէն) Ուրեմն չեն խոնարհիր...

ՈՐՄՁԴ. Ինքն է... բախտ և խաւար, ինձ կրթե-
ցէք... (կը մնկնի):

Տ Ե Ս Ի Լ Զ.

ԱՐՏԱՀԷՍ, ԽՈՍՐՈՎ.

ԽՈՍՐ. Երբէք. տէր արքայ, չիրցայ վերջապէս բու
փառացի ճաճանչներովը Կրիստոսի աչքը շլացնել:

ԱՐՏԾ. Լաւ, լաւ, արիւն կ'ուզեն:

ԽՈՍՐ. Սուրին շողիւնէն չեն զգուշանար, տէր
արքայ, պէտք է որ հարուածը զգան իրենց կուրծքերը...
Ժայռի մը վրայէն խաղաղ ովկիանոսը կ'դիտեն անտար-
բեր, պէտք է որ յուզին կոհակները և այն ապաստանա-
րանը ողողին, մահ սնխոհեմներուն...

ԱՐՏ. Ահա արշալոյսը կ'ծագի, կ'տփզտնին աստղե-
րը՝ Կրիստոսի պարտութիւնը նախազգալով, և լուսինը
շառագունած արեմուտքը կ'սոնարհի գոյժ տալու... ահա
սոխակները առաջուց հայկեան յաղթութիւնը կը նու-
զեն... հիմայ Արիւ կ'ծագի... պիտի քալենք... (փողը
կ'հնչեցնէ. զօրքերը քներէն ցատքելով կ'ապտորաս-
տուին եւ տեսարանին վրայ կուգան կ'շարուին.)

Տ Ե Ս Ի Լ Է.

ՆՈՅՆՔ, ՎՐՈՅՐ, ԶՕՐԱԿԱՆՔ և այլն

ՎՐՈՅՐ. Տէր արքայ...

ԱՐՏ. Կրիստոս արեան մէջ կ'փնտռէ յաղթութիւնը,
Վրոյր...

ՎՐՈՅՐ. Չը խոնարհելու կ'յանդգնին... մի զար-
մանար, տէր իմ, Կրիստոս սարսափելի գոռոզ մ'է:

ԱՐՏԾ. Ես ալ գոռոզները կ'ջախջախեմ... ճ'ն անդր,
զօրականը, մերկացուցէր սուրերնիդ Կրիստոսի կենացը,
լարեցէր ձեր արեւսքօղ նետերը Լիւզիոյ փառացը... ճ'ն,
փառաց դարու մէջ կ'ցոլար՝ ճանչցուցէր աշխարհի թէ
հայ էք... հոկայ Մասիսի հսկայ զաւակներ, սարերէն

բղխող հսկայ կոհակներ... արձանացէր սպառազէն... նեցուկ է մեղի բաղլը, մեր թշնամեաց զլխուն կ'սպառնայ լախտը... Հայ ընենք արեմուտը, Հայ ընենք տիեզերքը, Հայ ընենք Հայաստանը... Հայ յաղթենք, Հայ պարծինք, Հայ սիրենք, Հայ մեռնինք... մեր վրայ կ'տարածուին ահա Մասեաց շուքերը... Միթէ ձեր աղիքներուն մէջէն չէք զգար անյաղթելի զօրութիւն մը, բուռն հարուած եւ յաղթանակ:

ՎՐՈՅՐ. Տէր արքայ, հայուն պատերազմի մէջ ապառաժ սիրտը չը հանդուրժեր այս ժամուս, եւ փառաց զապաթէն կուղէ թաւալիլ անհուն թշնամեաց պերեզմանի վէժ ըլլալու:

ԽՈՍՍՐ. Հայուն սիրտը կ'փշրի, տէր արքայ, բայց սուրը՝ հրբէք:

ԶՕՐԶ. Յաղթենք, յաղթենք:

ԱՐՏ. Սուր եւ հարուած, սիրտ եւ քաջութիւն... ճնանդը յառաջ... կորինք Այրարատայ...

ԵՐԳ ՊԼՏԵՐԱԶՄԻ.

Ի փառագոռ փանդոսաց ի շոինդ

Թորգոսնան գոռ գրոհին ի թինդ

Սարսառասարսափ տուն արնագունգը

Օտար ափոսնք, դողդոջնն գանգը:

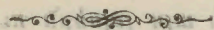
Ծանանք չիւր թրոց հոնչինն նետից

Արնասքոյ փոջիք հետից

Բառնն ի մահ ոսոխաց փատ,

Տեղի տուք Հայ գընդին անյաղթ:

(Վարագոյնը կիջնէ).

ԱՐԱՐՈՒԱԾ Դ.

Ծ Ո Վ Ե Ջ Ր

Տ Ե Ս Ի Լ Ա.

ԿՐԻՒՍՈՍ, ԿԱՄԱԴՐՈՍ, ԶՕՐԱՎԱՐՔ, ԶՕՐԱԿԱՆՔ
ՆԱԽԱՍՏԻՔ.

ԵՐԳ ԾՈՎԱՅԻՆ

Ահա արեւն ոսկեփարսիկ
Կը փողփողէ զալեօք ծըփիւն,
Եղբա՛րք յաղթ քաջ. ինչո՞ւ սարսիւք
Մեր թշնամիքն ալ սիրտ ունիւն

Մեր երակներն ունին արիւն,
Մեր սուրերը մահու հարուած,
Մեզ համար Ե փառք՝ յաղթողի թիւն
Թշնամին մեզ չնչել չանաց:

ԿԱՄԴ. Տէր արքայ, ահա Լիսիսի երկինքը ամպոտիլ-
հեռաւոր հորիզոններէն ցոլմունք Լիտեսնուին, փոթորիկը
պիտի պայթի, Պոսիլոն մեզի հետ է, ճն, թշնամիները
պիտի շանթահարէ:

ԿՐԻԻՆ. Կամադրոս, այս սև ամպերն Արտաշէսի բա-
նակին ստուերն են և այս լոյսերն ու ձայները Արտաշէսի
ծիծաղները... Խնդացէք, ս, հայեր, ընչ մը ետքը պիտի

լար, Լիւզական արիւնքը ձեր արցունքը պիտի ծծեն և կարմիր կոհակներ պիտի թաւալին Լիւզական եզրերուն վրայ, հետկտալու... Արտաշէս չզգար որ Կրիստոս մը կայ, Կրիստոս մը որ Արեւմուտքը զոգացուց, Արեւելեան փառասէր մ'ալ իր թագը փառաց զոհելու կուգայ... Թող գայ... երկու թագերու մէջ արեւ մը կայ, մինչդեռ երկու սուրբերու մէջ՝ ճաճանչ մը... Կը յաղթահարէ այն որ սիրտ ու սուր ունի, կ' լսէք. Լիւզացիք, Կրիստոսի փառքը ձերն է, եթէ իւր ճակատը դափնեայ պսակով մը կ'պճնուի՝ հիւսողը դուք էք... Իմ թագս ևս ձեր սուրբ ահեղ զօրութեամբ մը իրարու միացած են, մէկը՝ պատկառ, միւսը՝ սոսկում... զարնենք՝ հարուածենք մինչև որ ճակատագիր մը որոշուի... յոյսը անվրէպ և աննկուն հարուած ու յաղթանակ կ'ենթադրէ... Աստուածները մեզ յոյս տուին, մեր վահանը այն է, մեր նախնիքը մեզ սուր տուին, մեր ոյժը այն է. արեան վերջին կաթինն անգամ թափել մեր յաղթութիւնն այն է, եթէ քայլ մը ետ երթանք, այն քայլ մը տեղը Ձեր անձուկ զերեզմանն է, վայ անոր որ չսիրեր Հայրենիքն ու սուրբ, վայ անոր՝ որուն սրտն վերայ կ'ցամբին արեան կայլակները, և վաք անոր որ առանց սպանելու կ'զարնուի, Լիւզացի չէ, վատ է այն:

ԿԱՄ. Տէր արքայ, ահա կոհակները կ'բարձրանան, և դեռ թշնամեաց նաւերը չեն երևար, անշուշտ Պոսիդոնի անդունդները լափեցին զանոնք:

ԿՐԻՍ. Նայէ սա կողմը, ծովուն վրայ արծուի երամ մը կ'եռայ, անոնք Արտաշէսի նաւերն են, կ'ըսեն դէպքի մեզ երկաթէ թևերով:

ԿԱՄ. Բայց խիստ բազմաթիւ են, տէր իմ:

ԿՐԻՍ. Արիութիւն, Կամագրոս, քիչ մը առաջ գլիւ կը բաջալերէիր:

ԿԱՄ. Սիրտս չը դարներ, ո՞վ Կրիստոս, ոուրս կը զարնէ:

ԿՐԻՒ. Պաշտպաններ զահս և Լիւզիան... չըլլայ որ այս կատաղի կոհակները զմեզ ոչնչութեան ովկիանոսը թաւալեն. պատմութեան էջերը չողբան Լիւզիան, այլ արցունքի տեղ մարգարիտներով դրուագուի Լիւզիոյ ճակատագիրը.. թող Արտաշէս ալ վայրկեան մը վարանի իր ճակատագրին վրայ.. ահ, եթէ մէկ մը մինակ գտնէի զինքը զիմացս՝ երազ չէր ըլլար՝ յաղթութիւն կ'ըլլար, մէկ մը այս նաւին բարձրէն տեսնէի իրեն կոհակաց մէջ սուղիլը՝ Արեւելք իմս կ'ըլլար... եկէք, եկէք, երկու փոթորիկներ իրարու թող զարնուին:

ԿԱՄ. Ամպերուն ետե պատրաստ են Աստուածոց շանթերոյ տէր արքայ, երբ երկու գունդեր իրարու զարնուին այն ատեն պիտի պոռթկան...

ԿՐԻՒ. Ի՞նչ է սա որ կոհակէ կոհակ կ'զլորի... հոն... Կամադրոս:

ԿԱՄ. Նաւակ մը, դէպ ի այս կողմը կուգայ կարծեմ:

ԿՐԻՒ. Չըլլայ որ մեր մարգիկներէն ըլլայ:

ԿԱՄ. Գուցէ Արտաշէսի կողմէն պատգամաւոր կուգայ:

ԿՐԻՒ. Բայց աղէկ դիտէ մէջը նստողը... կին... այո, կին մ'է. կարծեմ, այնպէս չէ, Կամադրոս:

ԿԱՄ. Այո, տէր իմ,... տես կոհակներու սոսկալի գօտի մը նաւակին կողին կ'ապառնայ:

ԿՐԻՒ. Նայէ, թեքերը բացած մեր օգնութիւնը կ'աղերսէ:

ԿԱՄ. Ահ... կոհակը ծածկեց նաւակը... ամեն բան աններկոյթ եղաւ...

ԿՐԻՒ. Տես գլուխ մը կ'երևայ ալիքներուն մէջ... նոյն կինն է, դէպ ի հոս կ'առաջանայ լողալով:

ԿԱՄ. Ի՞նչ արիութիւն, ո՞վ երկինք... բիշ բիշ կը մօտենայ:

ՁԱՅՆ ՄԸ. Օգնութիւն, օգնութիւն, ես Արտաշէսի
թշնամին եմ:

ԿՐԻԻ. Կը լսես, Կամազրոս, Արտաշէսի թշնամին...
ազատենք:

ԿԱՄ. Բայց չըլլայ որ կեղծ խօսքով մը ազատի:

ԿՐԻԻ. Սակայն կին մ'է, ինչ կրնայ ընել մեզ...
ազատենք:

ՁԱՅՆԸ. Ազատեցէք վրէժխնդիր կին մը... կըխեղ-
դուիմ:

ԿՐԻԻ. Նաւաստիք, ճ'ն ազատեցէք այդ կինը...
(Նաւաստիները ծովը կ'նետուին եւ քիչ մը ետքը Որ-
մըզդուխտը ազատելով նաւը կ'ընեն):

ԿԱՄ. Զուտ ըրէք, խեղճ կնոջ բազուկները թուլցան:

ԿՐԻԻ. Մրցեցէք այլակերպ ձուկեր:

ԿԱՄ. Ահա կ'հասնին... բռնեցին... ազատեցաւ, տէր
արքայ:

ԿՐԻԻ. Զարմանալի է այս, Կամազրոս:

ԿԱՄ. Դաւադրութենէ մը միայն կ'վախնամ, տէր իմ:

ԿՐԻԻ. Քիչ մը ետքը ճակատագիր մը կ'սրոշուի,
ի՞նչ դաւ կ'ըլլայ, զօրապետ... բայց ո՞վ է այս կինը...
Արտաշէսի թշնամին... արդեօք Արեւելեան թագուհի մ'է:

ԿԱՄ. Ես ալ տոռո վրայ կ'զարմանայի, բայց բա-
ւական է որ Արտաշէսի թշնամին ըլլայ:

ԿՐԻԻ. Ահ, եթէ յաղթութեան զադանիք մը բերէր
իր հետը:

ԿԱՄ. Մեր սուրը, տէր արքայ, յաղթութեան դադու-
նիքն է, մեր հարուածներն ալ՝ յաղթութիւն... Արտաշէ-
սի նաւերը...

ԿՐԻԻ. Դեռ հոն են... բայց միշտ կ'մօտենան:

ԿԱՄ. Ահա այն կինը, տէր արքայ:

Տ Ե Ս Ի Լ Բ.

ՆՈՅՆՔ Է ՈՐՄՁԴՈՒՒՑ.

ՈՐՄՁ. (ծուներ գալով) Ո՛ւ՛ թագաւոր, աղատեցիր
կին մը որ միայն վրէժխնդրութեան համար կ'ընչէ, ու-
րուական մը որ բոցավառ շունչ մը և կայծակի հարուած
մ' է, սիրտ մը որուն անցեալն է սէր և աղօթք, ներ-
կայն հեռ և վրէժ... դու փրկեցիր գերեզմանին բոցերէն
վրէժխնդիր կին մը, կին մը որ Արտաշէսի արեան վտա-
կին մէջ կուգէ տեսնել անցելոյն յիշատակները, և իր որ-
դւոյն պատկերը, իր վերջին արցունքը խառնել այն
կարմիր ալիւնքերուն զովանալ և մեռնիլ... օրհնեալ ըլլաս,
ա՛յ թագաւոր, ընդունէ քու յաղթութեան և փառաց
դրօշակիդ տակ զինուորական կին մ'ալ... թէ որ զինա-
վարութեան մէջ հարուածել չեմ սորված, սիրոյ մէջ
սորված եմ հարուածիլ... կուրծս՝ ասպար, թիւ՝ սուր...
կ'ընդունիս:

ԿՐԻՒ. Ո՛ւ՛ անծանօթ կին, դու Արտաշէսի արիւնք
միայն տեսնել կուզես, ուրեմն, պիտի տեսնես...

ՈՐՄՁ. Բայց ո՛չ... հո ալ կ'ուզեմ հարուածել...

ԿՐԻՒ. Իր դիակը կրնաս հարուածել:

ՈՐՄՁ. Վատ չեմ հո, արքայ, կուզեմ որ հարուա-
ծը արիւնքս ըլլայ:

ԿՐԻՒ. Արեանք մէջ թաթխէ սուրդ:

ՈՐՄՁ. Բայց կուզեմ որ հարուածին տակ վշտազին
ձայն մը ըլլայ:

ԿՐԻՒ. Ուրեմն պատերազմիկ և սպաննել կ'ուզես:

ՈՐՄՁ. Այո, վրէժ առնել... սուր մը տուր ինձ:

ԿՐԻՒ. Առ սուրս (կուտայ):

ՈՐՄՁ. Օրհնեալ ըլլաս:

ԿԱՄ. Տէր արքայ...

ԿՐԻՒ. (Առ Կամադորոս) Բայց այս տարօրինակ կին մէ... Կամադորոս, գուցէ Արէսի մէկ հրեշտակն ըլլայ այս մարդկային դձուձ կերպարանօր ծպտեալ... սոսկալի դադանիք մը կ'փալփլի այս կնոջ նայուածքին մէջ:

ԿԱՄ. Քիչ մը հտըը Արէս յաղթութեան մէջ կը ցոյցայ... տէր իմ:

ՈՐՄՁ. Ո՛վ թագաւոր, տես, այս սրոյս հարուածին մէջ փայլ մը կայ և այն փայլին մէջ թագ մը ու այն թագին տակ դժգոյն ճակատ մը պիտի ըլլայ... թագը՝ քեզի, դիակը ինձի... կ'զարմանաս կնոջ այս հարուածին վրայ, սակայն կին մը եղիր, սիրէ և ատէ, սիրոյ մէջ կեանքդ և ատելութեան մէջ թագդ կուտաս... Արտաշէս, եկուր, աշխարհակալի մը սուրը ձեռքս և բազուկներ ունիմ բոլորտիքս, սուր և բազուկ որոնք արեւներ ծածկեցին և մթափնեցին:

ԿՐԻՒ. Բայց ո՞վ ես, կին դու:

ՈՐՄՁ. Քու զինուորականդ ուր ընդունեցիր:

ԿՐԻՒ. Այլ անկէ առաջ:

ՈՐՄՁ. Արտաշէսի թշնամին:

ԿՐԻՒ. Արտաշէսի թշնամին չեղած դեռ:

ՈՐՄՁ. Մի հարցներ... մի մտներ, ո՞վ թագաւոր, գեղեցիկ անցելոյս թարշամ ծաղկանցը մէջ որոնց ծոցը դեռ սրօղուած են սիրոյ և աղօթքի տռաջին և վերջին արցունքները... վրէժխնդրութեան յաղթութեան՝ սուրի և մահուան վրայ խօսէ... տեսէք, կ'մօտենայ Արտաշէս... սակայն չդողար... պիտի յաղթէք, անոնք ալ սիրտ, դուք ալ սիրտ, անոնք ալ սուր՝ դուք ալ սուր, անոնք ալ թագ՝ դուք ալ թագ, անոնք ալ մահ՝ դուք ալ մահ, և երկուքնիդ ալ միանգամայն երկինք ունիք, բայց Կրիստոս իր անհուն բանակին մէջ աւելի զինուոր մ'ունի...

ԿԱՄ. Կին դու, եթէ երկնից աստղերը և այս կոհակներն ալ զինուորն մեզի դէմ, Կրիստոս և իր բանակը

դարձեալ զէնք և զրահ կ'ցողացնեն անոնց զէմ... Արիւն փառաց համար, ինչուան հիմայ շատ ազգեր զինուեցան մեր դիմաց, բայց իրենց դիակներն ու սուրերը խրեցան Լիւդական հզերքներուն վրայ առանց իրենց հտեէն հեծածանք մը ձգելու:

ԿՐԻԽ. Պատասխան տուէր, երկինք և երկիր, Արտաշէս մեռնելու կուգայ:

ՈՐՄՁ. Իր դահիճը պատրաստ է սուր ի ձեռին:

ԿԱՄ. Իր գերեզմանը ամենի կոհակ մը:

ԿՐԻԽ. Ձայն տուէր, Աստուածներ, Արտաշէս յալթուելու կուգայ:

ԿԱՄ. Արդէն յալթութեան պատգամ որոտացին Աստուածները, տէր:

ԿՐԻԽ. Ճշմարիտ է, Կամադրոս... ճն, կ'մօտենայ թշնամին, միշտ կ'րալէ դէպ ի մեզ, շողան սուրերը, չղեղնեն ճակատները, չգողգոջնեն թևերը... զօրականք, հարուած և յալթանակ... վախը Ձեր վատ դահիճն է, ի բաց վանեցէք սրտի ծալքերէն... յոյսը ձեր երկրորդ կեանքն է... Կ'պարզեն ահա թշնամիք իրենց դրօշակները, պարզենք մենք ալ մեր ճակատն ու սիրտերը:

ՈՐՄՁ. Ձինուորական կինը չգողար, իսկ դուրս արի Լիւդացիք:

ԿԱՄ. Երբէք:

ԿՐԻԽ. Տեսէք... հոն թշնամին, հոս մենք. երկու գնդին մէջ՝ երկու ազգաց փառազարդ ստուերները կ'մենամարտեն, գերեզման և անմահութիւն... չտապալի անմահութիւնը... ո՛վ որ կ'սիրէ զայն թող մեռնի Հայրենեաց բաբախուն ծոցը... Լիւդացիք, այսօր չյալթուինք հայէն, վաղը մեռնինք:

ՈՐՄՁ. Արտաշէսի գերեզմանին առկայծեալ ջահերուն հետ թաւալիլ... կը սիրեմ:

ԵՐԳ ՊԵՏԵՐԱԶՄԻ ՀԱՅՈՑ

(Նախ հեռուէն կը լսուի եւ կ'շարունակուի մինչեւ որ տեսարանը մտնեն:

Հայկեան արի հըսկայք, արիք,
Հերեմական հուշան արիք,
Նոցա նոռազ գըձողն խանակ
Մեզ կառնտեն փառք յաղթանակ:

Արդ թող սոսկան թէ մեր հայ եմք.

Ազատ Մասեաց քաջ հսկայ եմք.

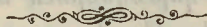
Թող ծածանի փառաց դրօշակ.

Խսենք, քանենք, արեան խաժակ:

Տ Ե Ս Ի Լ Գ.

ՆՈՅՆՔ, ԱՐՏԱՀԷՍ, ՎՐՈՅՐ, ԽՈՍՐՈՎ, ԶՕՐԱՊԵՏՔ, ԶԻ-
ՆՈՒՐՔ ԵՒԱՅԼՆ (Սոյն երգը երգելով նաւերով տեսա-
րանը կ'մտնեն.— պատերազմի սկսելու նշաններ կ'ը-
լան.— երգը ինչուան վարագոյրը գոցուելուն կ'շարու-
նակուի.— որոտմունք, կայծակը եւ խաւար).

(Վարագոյրը կիջնէ).

ԱՐԱՐՈՒԱԾ Ե.

Պ Ա Լ Ա Տ

Տ Ե Ս Ի Լ Ա.

ԱՐՏԱՀԷՍ, ՎՐՈՅՐ, ԽՈՍՐՈՎ, ԹԻՎԿԱՊԱՀՔ, ԶՕՐՔ
(տեսարան կ'մտնեն):

ԱՐՏՇ. Վերջապէս Լիւդիոյ փառաց վերջալոյսն ալ
գեղազարդեց Հայկական թաղը և արեմուտքէն յուսոյ
աստղեր բարեկեցին Արտաշէսի հսկայ քայլերը. խորտա-
կեցան բանակները՝ ինչպէս կատաղի կոհակներ որ սե-
պացեալ ժայռի մը ստորոտը փշրելով տխուր մրմունջ մը
կը թողուն իրենց հետէն... Լիւդիա վերջին հառաչանք
մը ունէր՝ թնդաց նա գերեզմանաց և ամայի պալատներու
կամարներուն տակ... զարհուրեցանք և դուր, ստուերը թագա-
ւորաց Լիւդիոյ որ հոգ սպառազէն քանդակուած արձանացեր
էր... կործանեցէք՝ եթէ ամօթ կ'զգար, լացէք՝ եթէ ար-
ցունք ունիր, հեծեցէք՝ եթէ շունչ ունիր... դեռ երէկ
թագաւորներ ձեր ստուերին տակէն կ'անցնէին պատկա-
ռանօր, այսօր խրոխտ ճակատ մը կը խնդայ ձեր վրայ,
և ձեր յիշատակը ձեր կոթողներուն աւերակին՝ և պահե-
րուն աճիւնին ներքե կը թաղէ... բայց ինչո՞ւ կուշանայ
Կրիստոս ալ չղթայական իր նախնեաց ստուերներուն
առջև ծնրադրելու դահճին տապարին տակ:

ԴՅՈՍՐ. Տէր արքայ, Կրիստոս խնդրեց որ զինքը
մեհեանը տանին վայրկեան մը աղօթելու կամ դուցէ իր

անցելոյն վրայ գաղտնի արտասուելու համար... այն թեւերը որ վարժուած են գեղեցիկ և վսեմ առարկայներ գրկելու, հիմայ երկաթէ շղթայներ կ'կրեն, այն գլուխը որ միայն փառաց ու ծաղկանց մէջ կ'հանգչէր՝ քիչ ատենէն անարգ երկաթի մը հարուածը պիտի զգայ, վերջապէս այն որ կեանք ու մահ կ'հրամայէր արդ ստրուկ պիտի մեռնի... միթէ չողորմայ, տէր արքայ, միթէ չարտասուէ:

ԱՐՏՇ. Թող լայ... փառաց մէջ նշոյլ և արցունք միանգամայն կ'չողչողան... ես փառասէր չեմ, այլ փառասէրները կ'ջախնջախնամ... այս սուրը թագերէ փառք չքամեր, այլ Հայաստանի ազատ ապագայն կ'րալէ... բաջդ Վրոյր, այս յաղթութիւնը քայլ մ'էր դէպ ի տիեզերք. Հայաստանի պիտի դարձնեմ լուր անշուշտ:

ՎՐՈՅՐ. Եւ Հայաստան ալ իր փառքը քու քայլերուդ և գերեզմանիդ մէջ պիտի ամփոփէ, ո՞վ թագաւորաց վեհագոյնը... Հայաստան իր անտառներուն մէջ չունի քու յաղթութեանցդ հաւասարելու չափ դափնի, Հայաստանի երկինքը չունի քու փառքդ վարձատրելու չափ աստղ, այլ Արտաշէս՝ փառաց մէջ և փառք՝ Արտաշէսի մէջ:

ԱՐՏՇ. Արշէզը յիշեցուցիր ինձ, Վրոյր, նա ալ այսպէս կ'խօսէր յաղթութենէ վերջը... քայց կը զարմանամ թէ ի՞նչպէս յանկարծ աներևոյթ եղաւ իմ քաջ զինակիրս:

ՎՐՈՅՐ. Վեհափառ տէր, այն գիշերը որ անտառին մէջ բանակնիս իջեանած էր՝ զինքը արեան լճակի մը մէջ աննշանցած գտանք Արքունի վրանիդ մէջ, քովն ալ արիւնոտ դաշոյն մը:

ԱՐՏ. Ո՞վ երկինք...

ՎՐՈՅՐ. Եւ գաղտուկ փոսի մը մէջ թաղեցինք զինքը գգուշանալով թագաւորիդ իմաց տալու որ կրնար շատ ցաւ զգալ:

ԱՐՏ. Ճշմարիտ կ'ըսէր:

ՎՐՈՅՔ. Անշուշտ, տէր իմ:

ԱՐՏ. (մեկուսի) Դեռ կը սիրէր Արտաշաման... (քարճր) Ուրեմն չորցաւ Արտաշէսի ճակտին մէկ դափնին, վերջապէս կորսնցուցի այն սուրը որ պատերազմի դաշտին վրայ անխոնջ կուրծս կ'պաշտպանէր... խեղճ Արշէղ... (մեկուսի) զաւակս... (քարճր) Արդ բոլոր Լիւդիա յուսամ խաղաղեցաւ, այնպէս չէ, քաջդ Վրոյր:

ՎՐՈՅՐ. Այո, տէր իմ, գրեթէ դիակ և գերի՝ ողբ և արին՝ սուրի բեկորներ և փլատակ, միայն ասոնք մնացին Լիւդիոյ երկնքին տակ:

ԽՈՍՐ. Եւ միանգամայն ստրուկ ու զատապարտեալ թագաւոր մը:

ԱՐՏ. Ահ, ինչո՞ւ կ'փախչիս հորիզոնին տակ, Արև, ինչո՞ւ կ'տանիս նախանձոտ ճառագայթներդ, կեցիր քիչ մ'ալ և թագաւորի մը դիակին վրայ վերջին ճաճանչ մը՝ վերջին նայուածք մը ձգէ, դեռ վայրկեան մ'ալ կրակ դառնան ճակտիս գափնիները քու կարմիր ճաճանչիդ տակ և օրհասական Կրիստոսի քինախնդիր նայուածքը այրեն... կեցիր դեռ, ուրիշ տիեզերք մը հանգիստտես չի պիտի ըլլայ այսպիսի փառաւոր յաղթութեան և գլխատման... Կրիստոս դեռ չերևար...

ԽՈՍՐ. Ոտքի ձայներ կ'լսուին, արքայ քաջ:

ՎՐՈՅՐ. Ահա կ'բերեն, տէր արքայ:

Տ Ե Ս Ի Լ Բ.

ՆՈՅՆ-Բ, ԿՐԻՍՏՈՍ, ՈՐՄՁԴՈՒՆՏ՝ գերիք շղթայակալ:

ԱՐՏ. (մեկուսի) Որմզդո՞ւխտ...

ՈՐՄՁ. (մեկուսի) Կը զարմանայ... կամ չէ տեսեր կամ մեռած կը կարծէր:

ԱՐՏ. Յառաջ եկն, ով Կրիստոս, նախնեացդ ստուեր, ները արեանդ հեղեղը տեսնել կուզեն, անոնք կ'ատեն զբեզ և կ'ողբան Լիւդիոյ բախտը... Հես համարձակիր նայիլ, քու ցասկոտ նայուածքդ կ'յաղթուի անոնց քարէ նայուածքէն, Լիւդիոյ հառաչանքը գերեզմանի քարէ մը աւելի ծանր և որոտընդոտ թաւալեցաւ կ'թող ծնգացդ վրայ... չլթայիցդ շառաշիւնը արթնցուց նախնեացդ կրմախքները յաւիտենական փոսերէն որոնք հետկտան փլատակաց խորշերը... մըրիկներ կ'վանեն Լիւդիոյ հողէն գահոյիցդ ածիւնը... վերջապէս Լիւդիոյ դամբաններն ու որրոցները կ'ատեն զբեզ և պիտի առնեն յիշատակդ... սակայն սիրտ առ, Կրիստոս, մի գողար մահուանէ, ժպտէ գոռոզաբար ինչպէս երբեմն գահիդ վրայ... այլ ոչ... միթէ գահ է վատին համար գերեզմանը:

ԿՐԻՍՏ. Զլթայ կրողը վատ չըլլար, Արտաշէս, գուցէ գահին վրայէն զայն ծաղրուր... մի, մի խրոխտար, ով թագաւոր, այդ գահն ալ դադաղ կ'ըլլայ երբ մթութեան նենգութեան կամ յաղթութեան մէջ բաղուկներ չորս ոտքերովը կրեն զայն օդին մէջ... մինակ ես չէ, այլ այդ սիրտն ալ կուլայ՝ այսպիսի անակնկալ հարուած մը երբ զգայ, հարուած մը՝ որ ինքնակալը վայրկեանի մը մէջ թագէ՝ փառքէ և կեանքէ կ'զրկէ:

ՈՐՄՁ. (ցած առ Կրիստոս) Սիրտ առ, ով թագաւոր, քենէ հտըր լրէժ մ'ունիս, զեռ չմեռած զիս առանց չլթայի պիտի տեսնես:

ԱՐՏ. Եւ դու կ'մոռնաս որ ես Արտաշէս եմ:

ԿՐԻՍՏ. Ես ալ Կրիստոս էի... Չեղբս մական ունէի երբեմն՝ արդ չլթայ կ'կրեմ:

ԱՐՏ. Այլ ես իմ թշնամիս արթուն՝ զօրաւոր և սուր ի ձեռին յաղթեցի:

ԿՐԻՍՏ. Սակայն գուցէ րենէ տկար մը օր մը զբեզ

անշշունչ գահիդ գամէ փոքր դաշոյնով մը՝ գողտր ձեռքով մը...

ՈՐՄՁ. (մեկուսի) Այն անծանօթ դահիճը ես պիտի ըլլամ:

ԱՐՏ. Վատ է այն:

ԿՐԻՒ. Սակայն կ'սպաննէ, մութի մէջ, դէմքը չես տեսներ:

ԱՐՏ. Ո՛վ Կրիստոս, գեղեցիկ երազներով օրհասդ ամօրե՛լ կուգես, կ'տեսնեմ դահիճը (կ'ցուցնէ) պատրաստ եղիր...

ԿՐԻՒ. Գթութիւն, ո՛վ թագաւոր, չնորհէ կեանքս:

ՈՐՄՁ. (ցած առ Կրիստոս) Սիրտ առ... դեռ թագաւոր ես:

ԱՐՏ. Ի՞նչ պիտի ընես կեանքը... յոյս մը կ'նշմարես:

ԿՐԻՒ. Սակայն... չեմ ուզեր... կ'տեսնէք ո՛վ իմ հարցս ուրուականները, կ'լսէք... ինչո՞ւ լուռ եւ անշարժ արձանացեր էք. Ձեր նայուածքները կարծես թէ կենդանի են, իսկ Ձեր սուրբը չեն փայլատակեր, դո՛նէ ինկէք, կործանեցէք յափշտակչին գլուխը ջախջախելու... Ձեր ստուերին տակ դահիճ մը կ'պահէք որ այս նուիրական պալատը Լիւդիոյ վերջին թագաւորին արեամբը պիտի ողողէ եւ Լիւդիոյ յետին շունչը այս կամարներուն եւ ձեր շուրթին տակ հեկեկելով պիտի սպառի, ելէք, դէնք առէք, ստուերը դիւցազանց, վրէժ ժայթքեցէք անոր դափնեղարդ գլխուն որ յաղթական քայլերով ձեր դամբանները կ'կոխկռտէ... կրակ թափեցէք եթէ նայուածք ունիք, մահ սփռեցէք եթէ չունչ ունիք, ձայն տուէք եթէ ձայն ունիք... ո՛վ դիք, ո՞ւր են ձեր կայծակները... ահ, մէկը սուր մը՝ յոյս մը չը բերէր ինձ... ուրեմն Աստուածք եւ ստուերը, անիծե՛ալ ըլլաք:

ԱՐՏՇ. Դեռ սպասէ դահիճը. ո՛վ Կրիստոս... ահա արեւը աներևութացաւ արդէն, վաղը իր առաջին ճառա-

գայթը գերեզմանիդ վրայ պիտի ցօղէ... կ'դողան մահուանէ:

ԿՐԻՒ. Արդէն այս շղթայները և այդ ծիծաղները մահէն աւելի սոսկալի են... Թոյլ տուր օրհասականին, Արտաշէս, որ խօսի... կ'մտածեմ թէ դեռ ո՞վ մնաց ատելու և անիծելու համար... Ի՞նչ ընեմ... պիտի մեռնեմ... պիտի մեռնիմ գերեզմանիս վրայ արիւնոտ ու շղթայ մը՝ փոխանակ ծաղկանց և ջահերու... Բայց, կ'զգամ որ մէկը միայն մնաց օրհնելու համար, Աստուածները անշուշտ անոր անմեղ արեան վրէժը լուծեցին... զրեղ Սողոմ... Սողոմ, գեղեցիկ խօսեցար...

ՎՐՈՅՐ. Տէր իմ, նոր Աստուած մը կ'կանչէ:

ԱՐՏՇ. Ո՞վ է այդ Սողոմը, Կրիստոս...

ԿՐԻՒ. Ո՞վ Արտաշէս, այս վայրկենիս միայն Սողոմը և զահիճը կ'սիրեմ:

ԱՐՏ. Քեզի կ'հարցնեմ, Կրիստոս. թէ ո՞վ է այդ Սողոմը որ կ'օրհնես:

ԿՐԻՒ. Գոռոգներու թշնամին, Արտաշէս:

ԱՐՏ. Խօսէ:

ԿՐԻՒ. Ես ալ երբեմն այդ գահին վրայ էի, շղթայակապ թագաւորներ՝ յայթուեցեալ ճոխութիւն, փառք և գեղեցկութիւն կ'պատէին զիս, կը ցոլայի լուսնոյ մը պէս անթիւ աստղերու մէջ... օր մը Սողոմը կանչեցի և ըսի իրեն, «Սողոմ, ինձմէ աւելի երջանիկ մարդ կայ աշխարհի վրայ» Նա ալ սլառասլանեց. «Ո՞վ թագաւոր, մարդուս երջանկութիւնը անհիմն է... կրակ կտրեցայ այս կարծր պատասխանին վրայ և իր մահը որոտացի... մեռաւ նա... գերեզմանը անհետացաւ, բայց իր վրէժը վառ մնաց ճակտիս վրայ Աստուածային շանթի մը պէս, փառաց հեղեղը զիս անոպայ ժայռերու վրայ նետեց... ժայռերը սիրտ չունին... Արտաշէս, ո՞ր է զահիճը:

ԱՐՏ. Զի պիտի մեռնիս:

ԿՐԻՒ. Մի ծաղրեր զիս անգթարար, Արտաշէս, կ'ուզեմ մէկ հարուածով մը մեռնել... այդ կատակներդ գուլ սուրերու հարուածներ են:

ԱՐՏ. Կազատեմ զրեզ մահուան ճանկերէն, ուսկից շատ կ'դողաս:

ԿՐԻՒ. Ալ բաւական է... ուր է դահիճ:

ԱՐՏ. Դեռ չի պիտի մեռնիս:

ԿՐԻՒ. Բայց ուր է դահիճ:

ՈՐՄՁԴ. (Յաժ առ Կրիստոս) Դեռ ապրէ...

ԱՐՏ. Զօրականք, զինքը ստորերկրեայ բանտ մը տարէք, նոյնպէս այս բոլոր գերիններն ալ ուրիշ բանտեր:

ՈՐՄՁ. (Նոյնպէս) Քեզ դահգ կ'տանին... գնա... (ամենքն ալ կ'տանին):

Տ Ե Ս Ի Լ Գ.

ՆՈՅՆՔ, բաց 'ի ԿՐԻՒՍՈՍԷՆ.

ՈՐՄՁ. (Զուգելով միաներուն հետ քանտը երթալ) ո՞վ թագաւոր...

ԱՐՏ. Քակեցէք այդ կնոջ շղթաները և ազատ թողէք, նախատինք է մեզի կնոջմէ մը վրէժ առնել որուն հարուածը վարդ մ'անգամ չկրնար փթթեցնել. (չղծայները կ'քակեն):

ՈՐՄՁ. (Մեկուսի) Դեռ կ'տեսնուինք Արտաշէս... (Կ'երթայ.— տեսարանին վրայ կ'սկսի քիչ քիչ մուծը կոխել):

Տ Ե Ս Ի Լ Գ.

ՆՈՅՆՔ, բաց 'ի ՈՐՄՁԴՈՒՍԷՆ

ԱՐՏՇ. Օ՛ն ուրեմն, դուք ալ, յաղթական զինա-

կիցք իմ, դացէք հանդշելու դափնեայ անկողնոց վրայ զոր յաղթութիւնը ձեզ համար յարդարեց. ահա եկաւ գիշերը իր անհուն աստղերով ձեր յաղթական ճակատներուն գեղեցիկ հովանի մը թլլալու... գիշերները երկընթին երկսէն թռչող ու ինկող աստղերը՝ ազգերու բախտերն են որ Հայաստանի զօրը կը թաւալին... Արշալուսին առաջին ճառագայթներուն դարձեալ կ'ըսանք, յաղթական բայլ մ'ալ դէպ 'ի տիեզերք...

ՎՐՈՅՐ. Տէր արքայ, գիշերները դարերը կ'թուին:

ԱՐՏ. Լիւդիոյ յետին հեծկտանքները զմեզ կ'օրօրեն:

ԽՈՍՐ. Սակայն, տէր արքայ, սուրերը չեն ուղեր իրենց պատեանէն մէջ Նիրհել:

ԱՐՏ. Ճշմարիտ է, ռազմիկին սուրն ալ սրտին հետ կ'ըստալսէ... այսու ամենայնիւ հանգիստն ի՞նչ փառաց ստուերն է... Փոթորիկէն ետքը, կ'տիրէ լռիկ հանդարտութիւն... միթէ չէր կրնար Նիրհել արեան հեղեղներդ քով... ահա միայն այս գիշեր Ձեզի կ'թողում բանակին հսկողութիւնը, քաջքդ իմ... այս գիշեր Արտաշէս պիտի ննջէ փառաց մրմունջներու մէջ... լաւ հսկեցէք բանակը, զգոյշ կեցիք, դեռ երկինքը ամպոտ է... (Կ'մեկնին աւմենքն ալ. — աւալատականք սենեակին աշտանակները եւ կանթնոյնները կ'վառեն. — երկու պահնորդ կ'կանգնեն սենեակին միջնական դռանը քով):

Տ Ե Ս Ի Լ Ե.

ԱՐՏԱՇԷՍ միակ.

Պահանորդք, ալիսեցէք դռները, և դացէք դուք ալ հանգչիլու... (պահանորդք դուռը կ'աղխեն եւ կ'երթան) Սողոմնի խօսքը և Կրիստոսի անկումը գրեթէ զարհուրե-

ցուցին զիս... գիշերուան խաւարին մէջ կ'կեդրոնանան մտքերը՝ աշխարհային սոսկումները... գիշերը իր լուս-
թեանը մէջ կարծես թէ ձայն մ'ունի որ կը հծծէ. «Կ'
անցնի մարդը, կ'անհետի վարդը շուրի մը պէս... կ'անց-
նի փառքը՝ կ'մարի զերեզմանի կանթեղի մը պէս... կը
սահլ՝ կ'անհետանայ արեան հեղեղներուն հետ... կը
նուաղին օր մը մարգկային փայլերը, կ'նսեմանայ գեղեց-
կութիւնը վշտին մէջ, փառքը՝ պարտութեան մէջ, ճո-
խութիւնը՝ բախտին մէջ...» Ինչո՞ւ կ'ժանրսնաս սրտիս
վրայ ի՞նչ գիշեր, ունայնութեան պատանքով՝ նախանձու
կայծերով՝ անցաւորութեան կոհակներով՝ եղբրգութեան
հծծանքով և գերեզմանական ստուերով... գու՞ղահիճ մը՝
միայնութիւնը տապար առած կ'ուզես զողացնել, կուզես
որ հառաչ մը թուի Արտաշէսի շրթներէն... այլ դեռ
գլխուն վրայ կ'ցոլան Լիւզիոյ փառաց ջահերը և անոնց
ճաճանշովը կ'տեսնեմ որ լոկ ստուեր մը՝ հառաչ մը՝ ե-
րազ մ'ես, և ճառագայթ մը՝ քու դահիճ... այդ աստե-
ղազարդ երկինքը Արտաշէսի տիեզերակալ ծիրանին պի-
տի ըլլայ... ոտքերուս տակ դեռ շնչասպառ դիակներ կը
հետկլտան .. թող որ դաինեայ շուրին տակ հանգչի
Արտաշէս... (Թիկնաթողի մը վրայ (լ'ըագմի) աչքերս
կը գոցուին... ինչ բազցր ես, քո՛ւն, յաղթական պատե-
րազմներով խոնջեալ ճակատի մը համար... (աչքը կը
գոցէ. — տեսարանը վայրկեան մը պարապ կը մնայ):

Տ Ե Ս Ի Լ Զ.

ՆՈՅՆ Լ ՈՐՄՁԴՈՒՄՏ.

ՈՐՄՁԴ. (Գաղտնի դուռ մը բանալով) Գրիսոս
աղէկ ցուցուց... ճիշտ իր սենեակը հանեց այս գաղտնի
դուռը... (Զգուշութեամբ յառաջ կուգայ) հոն է կ'ընա-

նայ... կ'տապլտկի փառահեղ երազներու մէջ... չ'զլտէ թէ
 օձ մը մ'թուլթեան մէջ զինքը կը մտածէ և օր մը պա-
 րանոցը պիտի փաթթուի, դուցէ այս վայրկենիս մինչդեռ
 առիւծը կ'ննջէ կ'խորթայ... Արտաշէս պիտի մեռնի՝ ես
 թագունի պիտի ըլլամ, և իր գերեզմանը պիտի ընեմ ա-
 ռագաստի և գահս... Արտաշէս արծիւ էր, այս վայրկենիս
 թեւեր չունի... մէկ հարուածի մը ներքեւ ոտուեր մ'է ան-
 չըշունջ և պիտի անհետանայ գիշերուան մութին մէջ...
 չեմ երազեր, Արտաշէս գրէթէ դիակ մ'է... հոս է գահս
 անոր վերջին շունչին մէջ՝ զոց աչքերուն՝ հանդարտ սրբ-
 տին՝ և այս դաշոյնին վրայ... հոս է թագս Արտաշէսի
 արեան վառ ալեացը մէջ... կինը մ'թուլթեան մէջ կ'սպան-
 նէ... (Ճրագները մէկիկ մէկիկ եւ իւրաքանչիւրին կանգ
 առնելով զգուշութեամբ կ'մարէ. — Վերարկուն տա-
 կէն լապտեր մը կ'հանէ, կամաց կամաց Արտաշէսի
 կ'մօտենայ, լապտերը նորէն կ'սահէ... կ'զարնէ սրտին
 եւ քանի մը քալլ ետ կ'երթայ կատաղի նայուածքով)

ԱՐՏ. Ա՛հ... (ըողըջուն ոտքի ելնելով) ո՛վ էր
 այն...

ՈՐՄՁ. (Լապտերը իր դէմքին ընկելով) Տե՛ս...

ԱՐՏ. Որմզդուխտ... միշտ դուն... (կիյնայ)։

ՈՐՄՁ. Կին մը սրուն հարուածը ոչ թէ վարդ այլ
 վարդագոյն արիւն կը փթթեցնէ։

ԱՐՏ. (մարած ձայնով) Օգնութիւն...

ՈՐՄՁ. Տ սէք... Արտաշէս մը կնոջ մը դիմաց օգ-
 նութիւն կ'կանչէ։

ԱՐՏ. Վա՛տ...

ՈՐՄՁ. Ի՛նչ կ'ըսես, Արտաշէս... թագունի պիտի
 ըլլամ։

ԱՐՏ. Դեռ ոչ... (ճեղքը սուրին տարած կուզէ ել-
 նել. նորէն կ'իյնայ)

ՈՐՄՁ. Արտաշէս... սիրոյ յիշատակներուն պէս կ'ան-

ցնին կ'սահին այս կարմիր ալիներն ալ... վրէժխնդու-
թեանս բոցերը մարեցան, բայց ատելութիւնը դեռ սիրտս
կ'լափէ... հայութիւնը պիտի ջնջեմ, Արտաշէս...

ԱՐՏ. Արտաշէսի պէս դիւրաւ չ'մեռնիր նա...

ՈՐՄՁ. Արդէն հիմա երկու բանակներ իրարու թըշ-
նամի ձեացուցի մ'թութեան մէջ և զիրար անխնայ կ'ջար-
դեն, պիտի երթամ հիմայ Կրիւսի բանտը պիտի բալեմ
շղթաները... պիտի զննուենք... թագուհի պիտի ըլլամ, Ար-
տաշէս:

ԱՐՏ. Ահ... անէծք, կայծակր...

ՈՐՄՁ. Օհ, մեռիր որ վայրկեան մը առաջ թագու-
հի ըլլամ, ալ հերիք գալարիս ոտքերուս տակ... լաւ բաց
բերանդ... շուտ, տուր հողիդ, և տեսնեմ փառաց ջահերով
պիտի թռչի:

ԱՐՏ. (յուսահատութենէն եւ ցաւէն նուաղեալ
կ'իյնայ) վատ դահիճ...

ՈՐՄՁ. Մեռա՛ւ... ձայնը մարեցա՛ւ... աչքերը փակե-
ցան... վրէժս առի... հազայ կարմիր ծիրանին... թագ
մը մնաց... հոն է... թագուհի պիտի ըլլամ... (դէպի
միւս գաղտնի դուռը կ'երթայ կ'ըսանայ եւ կ'աներե-
ւոյթանայ):

ԱՐՏ. (աչքերը քանալով զայն կ'ընտէ) խաբուե-
ցաւ... բայց ես ալ կ'մեռնիմ... ո՞վ անողոր գիշեր... վերջա-
պէս յետին հառաչս՝ փառոս՝ սուրս կ'թաւալես պերեզմա-
նին աննշան յատակը... օգնութիւն...

ՎՐՈՅՐ. (ընտէն) Տէր արքայ, տէր արքայ... (ըննե-
րը հարուածելով կ'սորտակեն եւ ներս կ'մտնեն):

Տ Ե Ս Ի Լ Է.

ԱՐՏԱՇԷՍ ՎՐՈՅՐ ԽՈՍՐՈՎ ԶՕՐԱԿԱՆՔ

ՎՐՈՅՐ. Տէր արքայ, բանակը զիրար կ'ջարդէ... հա-
սիր...

ԽՈՍՐ. Բայց ուր է թագաւորը... (փնտռած տանը
դիակին կ'դիպէ) Թագաւորը... Թագաւորը...

ԱՄԵՆ-ԶԸ. (Տեսնելով) Թագաւորը...

ԱՐՏ. Կին մը... այս գաղտնի դուռը... Կրիստոսի
բանտը... չուտ վրէժս... Հայաստանը ազատեցէր... «Ա-
ւաղ փառացս անցաւորի»:

ԱՄԵՆ-ԶԸ. Մեռաւ...

ՎՐՈՅՐ. Օ՛հ, այս գաղտնի դռնէն (Ամենքը կը
մտնեն, վարագոյր):

Պ Ա Տ Կ Ե Ր

Բ Ա Ն Տ

Տ Ե Ս Ի Լ Ը.

ԿՐԻՏ. Մինակ շղթայներով գետինը կապուած
է, ցեղունէն կախուած կանթեղ մը կ'ալպալայ:

Այս իմ պալատս է... բանտս է... ճակտիս դափնի-
ներն են այս շղթաներն որ երկաթի փոխակերպելով
կաշկանդած են զիս գերեզմանին սև ու սեպ ժեռափան-
ցը... նայուածք մը հոն... և ահա այն է գերեզմանս...
Թագաւոր, հիմայ կ'հասկնամ թէ ինչ է դատապարտեալ մը ո-
րուն վճիռը տալն փառք և հաճոյք կ'ազդէր ինձ... ար-
դեօք ինչ ալեւոր մագեր՝ սիրոյ հառաչներ՝ թագեր՝ ար-
տասուաց գետեր՝ աղիք՝ ճապարհիք, կմախք և անէծք
սփռուած են և կ'հեծեն այս սև կամարներուն տակ...
չեմ սոսկար գաղաններէն որչափ այս խաւարէն, ուր
գոհերուս ուրուականները իրենց պատանքները գետնի
վրայ շրջելով կ'շրջին միշտ, սուր չունին՝ նայուածք ու

անէծք ունին... զի պիտի աղատէ զիս այս ողջերու գերեզմանէն... այն կինը քիչ մը առաջ երեցաւ ինձ առանց չղթայի, այս վանդակապատ սլառունէն. «դիրտ ան—ըսաւ—[Ժագաւոր պիտի ըլլաս»... Արտաշէսը պիտի սպաննեմ, կ'ըսէր, և պալատին գաղտնի ճամբայներուն վրայ տեղեկութիւններ առաւ ինձմէ... ան, մէկ մը դուրս նետուէի, տեսնէի Լիւդիոյ երկինքը... նախ սուրս Աստուածոց դէմ գարձնէի, յետոյ տիեզերաց վրայ... ան, գաղտնի դուռը կ'ըացուի կարծեմ... (Որմզդուխտ կ'երեւայ) ինքն է...

Տ Ե Ս Ի Լ Թ.

ՆՈՅՆ և ՈՐՄՋԴՈՒՅՏ

ՈՐՄՋԴ. Այո, ես եմ .. միշտ ես [Ժագաւորին ու դատապարտեալին մէջ... միշտ ես՝ վրէժի և փառաց մէջ ... (Շղթայները կ'ըսակէ):

ԿՐԻՒ. Ո՛վ երկինք... Բայց ի՞նչ կ'ընես... ի՞նչ ըրիր, կ'ին դու...

ՈՐՄՋ. Աղատ ես... լռէ և քալէ:

ԿՐԻՒ. Բայց խօսէ:

ՈՐՄՋ. Բայց երթանք:

ԿՐԻՒ. Գուցէ եթէ հոսկէ դուրս ելնեմ վատ՝ և եթէ երկրորդ անգամ հոս մտնեմ կրկին մահ պիտի ըլլայ... խօսէ...

ՈՐՄՋ. Արտաշէսի զօրքերը խիստ բազմաթիւ ըլլալուն երկու զօրանոց փոխադրուած էին... նախ մէկ զօրանոցը գացի և պռուցի «Թշնամիք կուգան» անոնք որոտընդոստ և սուր ի ձեռին դուրս նետուեցան... իսկայն միւս զօրանոցը վաղեցի և գոչեցի «Թշնամիք եկան» և զանոնք միւս գնդին վրայ առաջնորդեցի որ բարկա-

ցայտ յառաջ կ'իսաղար... երկու զնդեր իրար զարնուեցան ինչպէս երկու մրրիկ, լսեցի սուրերուն շաշինները... անոնք մեր թագաւորութեանը համար արիւն կ'թափէին փոփոխակի... հասայ Արտաշէսի քով, զինքը քնոյ մէջ խողխողեցի... մեռաւ աչացս առջեւ... հոս եկայ զբեզ թագաւոր ընելու... քալէ:

ԿՐԻԽ. Ո՛վ դիք, այս մշտնջենաւոր աղջամուղջին մէջ փառաց դռներ կ'բանաք... ազատներ գահս...

ՈՐՄՁ. Օ՛ն, դարձեալ այս գաղտնի դռնէն Արտաշէսի սենեակը կ'ենենք և միւս գաղտնի դռնէն սլալատէն դուրս... պալատէն դուրս՝ դուն թագաւոր, ես ալ թագունի... (Երթալու կ'ըլլան):

Տ Ե Ս Ի Լ Ժ.

ՆՈՅՆՔ, ՎՐՈՅՐ՝ ԽՈՍՐՈՎ. ԶՕՐՔ.

ՎՐՈՅՐ. (Գաղտնի դրան մէջ երեւնալով) Այս տեղ պալատ չէ, բանտ է, գերեզմանդ է, թշուառական: ՈՐՄՁ. Ա՛հ...

ԿՐԻԽ. Մատնուեցանք...

ՎՐՈՅՐ. Կը կարծէք որ այս դրանը մէջ ահաւոր և վրէժխնդիր սուր մը ձեր դիմաց չարձանանայ:

ՈՐՄՁ. (Առ Կրիստոս) Վատ արանց, առանց չըլլալ թայի արդէն չկրցար քալել:

ՎՐՈՅՐ. Զօրականք, կապեցէք երկուքն ալ, մէկը վատ, միւսը արքայասպան:

ԿՐԻԽ. (Զօրաց սպառնալով) Դողացէք, դեռ Կրիստոսն եմ:

ՎՐՈՅՐ. Հոս ստրուկ ես և հոսկէ դուրս դիակ... զօրականք չլթայեցէք. (զօրքերը երկուքն ալ կ'կապեն):

ՈՐՄՁ. Բայց ի՞նչ կ'խնդրէք ինձմէ:

ՎՐՈՅՐ. Արի՛ն... Արտաշէս հիւծեալ աչքերով բեզ
լրտեսեր է:

ՈՐՄՁ. (Մեկուսի) Ուրեմն դեռ մեռած 'չէ եղի՛ր
... (Բարձր) մեռա՛ւ Արտաշէս...

ՎՐՈՅՐ. Այո, ես եմ վրէժխնդիրը:

ՈՐՄՁ. Մեռա՛ւ... ուրեմն ի՛նչ հոգ եթէ սպաննէ՛ր
դիս... խորտակեցի Հայուն յաղթական քայլը, մարեցի
Հայուն փառաց ջահը... ես էի որ քիչ մը առաջ Հայերը
ի գէն և ի մահ գրդեցի:

ՎՐՈՅՐ. Դո՛ւն... թշուառական:

ՈՐՄՁ. Ես հոս կ'մեռնիմ... բայց Հայութիւնն ալ
դուրսը ինձի հետ կ'մեռնի:

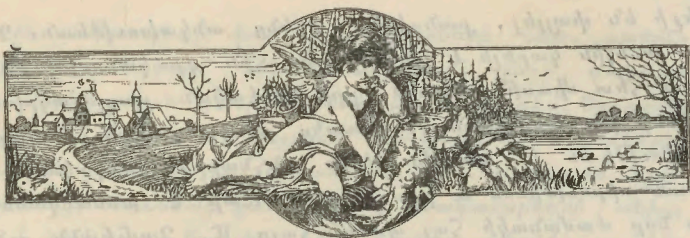
ՎՐՈՅՐ. Դեռ ողջ է Հայը և անգլին Հայաստան
մ'ունի:

ՈՐՄՁ. Հոգ չէ եթէ թագունի չեղայ, թագաւորի
մը դահիճը եղայ. (ծունր կ'չոքի Վրոյր զայն զարնելու
ատենը):

ԿՐԻԻ. Զիս ալ...

(Վարագոյր):

ՀԱՅԵՐԸ ԲԻԻՋԱՆԴԻԱՅՈՒՄ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՉՄՇԿԻԿ ԿԱՄ ԿԻՌ ԺԱՆ

Բիւզանդական հայ կայսրներից մէկը

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Մուտ բիւզանդագէտներից մէկը դեռ
 ևս 1890 թ. գրում էր թէ «Բիւ-
 զանդական պատմութիւնը նոր պի-
 տի յօրինուի», այդ օրուանից ինն-
 ամեայ շրջանում շատ նիւթ է մը-
 շակուել պատմական այդ հետա-
 քրքրական շրջանին վերաբերեալ,
 բայց խնդիրն իւր ամբողջութեամբ
 դեռ ևս չէ լուծուած և Բիւզան-
 դիոյ հազարամեայ մաքառման պատմութեան յօրինումը
 մնում է ժառանգութիւն քսաներորդ դարու Բիւզանդիոյ
 ամբողջ պատմութիւնը մի մաքառումն է քրիստոնեայ հին
 քաղաքակրթութեան ընդդէմ մահմետականութեան և բար-
 բարոսութեան, այս մեծ կռուի մէջ մասնակցել են հին և
 նոր աշխարհի բոլոր պատմական ազգերը, դրանց մէջ յե-
 տին տեղը չէ բռնում հայոց ազգը. չափազանցութիւն չի
 լինիլ, եթէ ասենք, որ հայք բիւզանդական շրջանում ա-

ւելի են փայլել, քան եթէ իրենց անկախութեան: Դեռ
ևս աւելին կարելի է պնդել. մեր Հին գրականութիւնն ու
դրա հետ միասին ամբողջ քրիստոնէական քաղաքակրթու-
թիւնը բիւզանդական է, առանց բիւզանդական քաղաքա-
կրթութեան և պատմութեան անհնարին հայկականի ու-
սումնասիրութիւնն և ըմբռնումը: Պէտք է խոստովանենք,
որ նոր ժամանակի հայ պատմահայր Մ. Չամչեանն ունե-
ցել է այդ նախազգացումն, բայց իւր ժամանակի պատմա-
կան ընդհանուր հայեացքը խանգարել է նրան իրեն իրենց
իսկական գոյնով տեսնելու, ուստի և իւր պատմութեան մէջ
ի մի ամփոփելով ամեն մի տեղեկութիւն հայոց մասին,
պարծաթի նիւթ է համարում այդ ամեն և ոչ իսկական
պատմութիւն:

Այսօր, երբ լուսաւոր ազգերի ընդհանուր ձիգերով
լուսաբանում է բիւզանդական պատմութեան իւրաքանչիւր
էջը, հայ գրականութեան պարտքն է, հետեւել այդ շարժ-
ման և ամեն անգամ օգտուել այդ լուսաբանութիւնից
հայ ազգի պատմական դերը որոշելու համար: Աերջին
երկու տասնեակ տարիների ընթացքում առանձին ջանքեր
են անում մանաւանդ Փրանսիացի, գերմանացի և ռուս
գիտնականները լուսաբանելու բիւզանդական շրջանի պատ-
մութիւնը. մինչև իսկ պարբերական հրատարակութիւններ
են ձեռնարկուել Բիւզանդիային նուիրուած ¹⁾: Տասներորդ
դարու բիւզանդական կեանքը նկարագրելով, հռչակաւոր
Փրանսիացի պատմագէտ Ռամբոն ասում է. «Ատարանդի
կամ արսորուած աղաւանիք, արկածախնդիրներ՝ փախչելով
մահմեդական հայածանքներից կամ բախտ որոնելով կայս-
րութեան երկրներում, դրանց (հայերին) կարելի էր ամեն-
ուրեք տեսնել, թէ Բիւզանդիոնում և թէ բանակներում:
Ամէն տեղ գնահատում էին նրանց պաշտօնական արժա-
նիքը: Սա այն սերտ յարաբերութիւնների շրջանն էր, որ
ունէին կայսրները Բարձրագոյն Փոքր Ասիոյ փոքրիկ իւր
թէ անկախ մանր իշխանների հետ, որոնք շարունակ կռուի

¹⁾ Օրինակ՝ Byzantinische Zeitschrift գերմանիայում.
ռուսաց լուսաւորութեան նստարարութեան ամսագիրը որի մէջ աչ-
քի ընկնող յօդուածներ ունի Բիւզանդիայ մասին Վասիլևսկին:

մէջ էին ամիրապետի կամ նրա էմիրների հետ, քաջութեամբ շարունակում էին յառաջապահ Գնդի դարևոր կռիւը մահմեդական յաւիտենական թշնամու դէմ: Սրբազան պաշտում (այսպէս էր կոչւում Բիւզանդիոսի արքունիքը) միշտ կային քանի մի հայ իշխաններ, որ և է անդամ նշանաւոր Բագրատունեաց կամ Հայոց թագաւորների տնից, որ և է նախարար Տարօնից կամ Վասպուրականից, որ եկել էր խնդրելու հռոմոց թագաւորի, «իւր շատ սիրելի Հոգեւոր ծնողի» օգնութիւնը կամ պահանջելու նրանից որ և է իշխանական պատիւ, և առանց որի երբէք ինքն իրեն բաւական զօրաւոր չէր համարում: ²⁾ «Հայ գաղթականները բիւզանդական սովորութեամբ բնակեցրած էին կայսրութեան բոլոր սահմաններում, Թրակիւում և Մակեդոնիայում, նրանք արևմտեան սահմաններն էին պաշտպանում բոլղարների և սլաւների ու մաճառների դէմ: Փոքր Ասիայում, սկսած Վապպադոպիայից ամբողջ Վիլիկիոյ Ասորիքի, Միջագետքի ու Պարսկաստանի սահմանապահներն հայերն էին:

Բիւզանդացոց բոլոր արշաւանքների մէջ հայ գնդերն անուանի էին իրենց յանդուգն քաջութեամբ, նրանք անյաղթելի հետևակազօր և անգնահատելի հեծելազօր էին, հայ հետևակախմբերին միջնադարեան նշանաւոր «Լանդսկնէխտների» հետ են համեմատում: Հայ վարձկան զօրքը քաջութեամբ կռւում էր բիւզանդացոց համար ամենահեռաւոր սահմաններում, Վրէտէում, Սիկիլիայում և Վիլիկիայում: Յայտնի է, որ բիւզանդական կայսրները տիրապետած երկրներում զինուորական գաղութներ էին հիմնում, այդ գաղութներում այնքան շատ էին հայերը, որ նիկիոյ Փոկաս կայսեր մի օրէնքն յատկապէս հայերին է վերաբերում:

Մինչև այսօր հայկական պատմութեան մէջ յանկարծական մի երևոյթ էր համարւում Վիլիկիոյ հայ թագաւորութեան հաստատութիւնը, այսօր մենք քայլ առ քայլ կարող ենք հետևել այն սոսկալի պատերազմներին, որ տասներորդ դարում վարեցին նիկիոյ և Չմշկիկ կայսրները Վիլիկիայում և սրի անցկացնելով, գերելով և աքսորելով

²⁾ Rambaud L'Empire grec. au dixième Siècle. Constantin Porphyrogénète Paris. 1870.

մահմետական բնակիչներին, հայերին տուին նրանց հողերն, որոնք այս կուուի մէջ յատկապէս աչքի էին ընկնում:

Բիւզանդական պատմութեան մէջ հայկական ցեղից կայսրութեան հասածների թիւը տասն և մէկ են հաշոււմ, իսկ անուանի բռնակալներինը և զօրավարներինը շատ աւելի է ¹⁾: Տասներորդ դարում նշանաւոր զօրավարներ տուաւ հայ Գուրգէնների (Գուրկուաս ըստ յունաց) ցեղը որոնցից Յովհաննէս Գուրգէն 22 տարեկան հասակում հազար բերդից աւելի էր գրաւել, նշանաւոր էր և սրա եղբայր Թէոփիլ Գուրգէնը, բացի զրանցից մեծ անուն հանեցին Մլեհ զօրավարն, Մեղրիկն ու Վարդ Փոկաս Սկլերոսը, որ կայսր հրատարակեց իրեն և երկար սարիք սասանեցրեց կայսրութիւնը: Առանձնապէս բնորոշիչ է հայոց համար Վարդ Սկլերոսի արկածների պատմութիւնը, որի մասին թերևս մի այլ անգամ առիթ ունենանք խօսելու այստեղ: Այս բոլոր հերոսներից էլ ոչ մէկը Յովհաննէս 2մշկիկի փայլն ու հռչակը չունի, ուստի և օգտուելով այս նշանաւոր հայ հերոսի պատմութեան նոր լուսաբանութիւնից, որ տուել է Փրանսիացի գիտնական Գիլստաւ Էլիմբերթէն, ծանօթացնում ենք հայ ընթերցողներին:

Փրանսիական ճեմարանի անդամ Գ. Էլիմբերթէն 1890 թ. հրատարակեց մի շքեղ և հարուստ հատոր բիւզանդական պատմութեան մասին, «Մի բիւզանդական կայսր տասներորդ դարու. Նիկեփոր Փոկաս» վերնագրով ²⁾: Այս գեղեցիկ շարադրութեան մէջ երևում է հեղինակի պատմագրական հանճարն ու մեծ հմտութիւնը, բոլոր յայտնի յոյն, լատին, արաբական, ասորական, սլաւոնական աղբիւրներից և հնագիտական մնացորդներից նա մի այնպիսի պատմութիւն է հիւսել, որ կատարելապէս վերականգնում է մեր աչքի առջև տասներորդ դարու բիւզանդական կայսրութիւնը:

Վեց տարի վերջը, 1896 թ. նոյն հեղինակը հրատա-

¹⁾ Մ. 2ամեան Պ. Հ. հատոր Բ. էր. 1011.

²⁾ Gustave Schlumberger, Membre de l'institut. Un Empereur Byzantin au dixième siècle, Niphore Phoca. Paris, libr. de Firmin—Disot. 1890.

րակեց իւր ուսումնասիրութեան Բ. Հատորը, «Բիւզանդական վիպասանութիւն տասներորդ դարու վախճանին, Յովհան Զմշկիկ և Վասիլ Բ. Բոլղարներին կոտորող կայսեր երիտասարդութեան տարիքը 969—989»¹⁾։ Այս երկու հատորին պիտի հետևեն և այլ հատորներ, որոնց մէջ հայոց մասին շատ աւելի առիթ պիտի լինի խօսելու, բայց հէնց հրատարակուածների մէջ ևս բաւական նիւթ կայ հայոց պատմութիւնը լուսաբանող։ Ապագային թողնելով բիւզանդական շրջանի հայկական պատմութեան լուսաբանուած կէտերի հաւաքումն և հայկական բիւզանդական քաղաքակրթութեան քննութիւնը, կամենում եմ ֆրանսիացի գիտնականին հետևելով, որ ոգևորուած է այս հայ հերոսով, Յովհաննէս Զմշկիկի պատմութիւնը ներկայացնել, որի հըռ-չակն հայոց յայտնի է և ժողովրդական աւանդութիւններէց։

ԳԼ. Ա.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶՄՇԿԻԿԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Փոքր Հայքը վաղուց բիւզանդական իշխանութեան տակն էր և այնտեղի հայերից շատերն արդէն այլասեռուել էին և յունական եկեղեցուն յարելով՝ բիւզանդացի էին դարձել։ Արևելեան կայսրութիւնը բաղմազան ազգերից մի նոր ազգ էր ստեղծել, որ յայտնի է բիւզանդացի անուամբ։ Բիւզանդացւոց լեզուն յունականի և հռովմէականի խառնուրդ կարելի է կոչել, սրա քաղաքակրթութիւնը բաղկացած էր երեք տարրերից, հռովմէական, յունական և արևելեան, իսկ ամբողջութիւնը խառնուրդ էր Փոքր Ասիոյ կամ Անատոլիոյ բաղմազան ցեղերի, որի մէջ անընդհատ

¹⁾ Gustave Schlumberger, membre de l'institut. L'Epopée Byzantine, a la fin du dixième siècle.—Guerres contre les Russes, les Arabes, les Allemands, les Bulgares, Lutttes civiles contre le deux Bardas.—Jean Tzimisce. Les Jeunes Annés de Basile II le Tueur de Bulgares (969—989). Paris. Hachette et C-ie 1896.

ձուլւում էին ասորիք, արաբներ, պարսիկներ, գերմանացիք և սլաւներ. մի ժամանակ տիրապետող էր յունական տարրը, ապա գերակշռութիւն ստացան արևելցիք, որոնց մէջ առաջին տեղն հայոց էր պատկանում, կամ աւելի ճիշդ ասենք հայ հոռոմներին, որոնց այդ շրջանում արմենիկոսներ էին կոչում: Այս արմենիկոսների նշանաւոր ցեղերիցն էին Գուրգէնները, Լակապէնները, Վարդերն ու Թերևս իսկ Փոկասները: Գուրգէնների ցեղից առաջին նշանաւոր զօրավարն էր Յովհաննէս Ա., որ հռչակուեցաւ Վասիլ Ա. կամ Վասիլ Արշակունու ժամանակ, սրա երկու որդկերանցից մէկը, Յովհաննէս Բ. նշանաւոր դարձաւ Ռոմանոս Լակապէն և կամ Ռոմանոս Վաշտակեանի ժամանակ տասներորդ դարու սկզբում, այս Յովհաննէս Բ. ի երկու որդկանցից մէկն էր Ռոմանոս, որ Այիդ զօրաբանակի հրամանատար էր և որի որդի Ռոմանոս Գ. 971 թուին ռուսաց դէմ պատերազմի մէջ ընկաւ, իսկ Յովհաննէս Բ. ի միւս որդին կոչւում էր Թէոփիլոս, սա Միջագետքի Սարատիգոս էր, ահա սրա թոռն էր Յովհաննէս Չմշկիկը ¹⁾:

Գուրգէնների ցեղը զինուորական էր և այն ևս հերոսների ցեղ, հասկանալի է, որ Չմշկիկն ի մանկութենէ իւր հօր և հօրեղբայրների ձեռքի տակ մարզուեցաւ պատերազմական արուեստի մէջ և շուտով պատիւների հասաւ, նա գործում էր նիկեփոր Փոկասի ձեռքի տակ նրա արաբների դէմ վարած պատերազմներում: Փոկասին նա մերձաւոր ազգական էր իւր մօր կողմից:

Նիկեփոր Փոկասի ամենից փառաւոր յաղթութիւններից մէկի մէջ մեծ վաստակ ունեցաւ Յովհան Չմշկիկն, դա էր 962 թ. Հալէպի առումն և դրան նախընթաց ճակատամարտն, ուր Չմշկիկն իւր հեծելազնոյով պատերազմի բախտը վճռեց և փախստեան մատնեց բիւզանդացւոց սոսկալի հակառակորդ Սէյֆ Էդ Դուլահ Համդանիդին: Այդ

¹⁾ Չամէեանը Չմշկիկին կոչում է թոռն Թէոփիլոսի, խաղտեաց կուսակալի, մինչ Շլումբերգէն որդի է անուանում Թէոփիլոսի, Միջագետքի ստրատեգոսի. Համեմատիր Չամէ. Գ. Հ. հատոր Բ. գլ. ԻԹ. էր. 843 եւ Schlumberger. Un Empereur Byz. եր. 279. Այս սխալն ուղղում է Շլումբերգէն իւր երկի երկրորդ հատորում:

օրուանից սկսած Յովհաննէսը բիւզանդական բանակի և ամբողջ արևելքի մէջ մեծ հռչակ ստացաւ: Ահա թէ ինչպէս է նկարագրուած նրան Շիւմբերթէն:

«Յովհաննէս Զմշկիկի անունն այս ժամանակ հռչակուած էր արդէն ամբողջ արևելքում: Երկար տարիներից ի վեր, այս անվեհեր զինուորը, որ պէտք է մի օր ինքն էլ կայսերական թագ կապէր և ոչնչացնէր մի առ ժամանակ ոռոսաց նորածին զօրութիւնը, փառքով ծածկուած էր իւր անունը յոյնարարական բոլոր պատերազմների մէջ: Ոչ մի անուն, «Նիկիֆոր Գոմեստիքի» անունանից յետոյ աւելի սարսափ չէր ծաւալուած սառակինոսաց երկրներում: Նա հայկական մի շատ աղնուական ցեղից էր, ծնուած Հիերոպոլիս ¹⁾ քաղաքում, Խոզան գաւառում, որ Զորորոյ Հայոց մասն է, Անտի Տօրոսի ստորոտում, ոչ հեռու Եփրատի վերին ընթացքից, Էրզրումից հարաւ արևմուտք: Իւր իսկական անունն էր Զմշկիկ ²⁾, որ յոյները Յիմիսկէս դարձրին: Նա հայկական այն պատերազմասէր Գուրգէնների կամ Վուրկուանների ցեղիցն էր, որ կայսրութեան արդէն այնքան մեծ մարդիկներ էր տուել: Մի և նոյն ժամանակ նա մայրական կողմից ազգական էր Նիկեփոր Փոկասին, որի հետ համեմատելով մի կատարեալ հակապատկեր էր: Մինչև այժմ նա Նիկեփորի հետ ամենալաւ յարաբերութիւնների մէջ էր եղել և նոր էր վերջացրել նրա հետ միասին Նիկիիոյ և Ասորիքի արշաւանքը: Բանակի կեանքը, միասին անցրած վտանգներն, նրան սերտ բարեկամական կապով

¹⁾ Այս քաղաքը սկսած այդ ժամանակից կոչուեցաւ Զմշկածագ, «Զմշկիկի ծագման քաղաք», այդ անունը մնաց Հերապոլսի վրայ եւ ապագայում ընդ միշտ:

²⁾ Այս հայկական մականունն այլ բան չէր, բայց եթէ, ինչպէս յայտնի է, մի ակնարկութիւն նրա կարճ հասակի վրայ: Սառակինոսները նրան կոչում էին Հումուշքեգ կամ Զումուշտիգին: Ծ. Շիւմբ.

Զմուշկ հայերէն նշանակում է փոքրիկ, աւելի ճիշդ, կանացի կօշիկ գունատութեամբ կաշուց, ինձ թւում է, թէ Զմշկիկ անունը տուել են Յովհաննէսը նրա փոքր համաչափ կազմուածքի եւ մաշկերի շէկ դայնի համար նրան չմուշկի նմանեցնելով: Ն. Բ.

կապել էին այս քաջի հետ, որին մի օր ինքը պիտի սպանել տար այնքան անգթութեամբ իւր իսկ աչքի առաջ, որպէս զի նրանից խլէ իւր կինն ու թագը:

«Յովհան Զմշկիկը թերևս ամենափայլուն մարմնացումն էր պատերազմական արիութեան այս ժամանակում: Առանց երկիւղի, յանդուգն համարձակութեամբ և անհամեմատելի ամեհութեան տէր, օժտուած ամենամեծ և ամենագլխաւոր զինուորական արժանիքներով, զինուորները պաշտում էին նրան: Այդ ժամանակ (963 թ.) նա մերձաւորապէս 40 տարեկան կը լինէր, նա կարճահասակ էր, դրան էր պարտ և իւր մահանունը, բայց միևնոյն ժամանակ զարմանալի բարեկազմ, գեղատեսիլ, ծայրահեղ վայելչատես, մեծ ազնուական ձևերով, հրամայող կերպարանքով, մանաւանդ նշանաւոր էր իւր մկանունքների ուժով, գիւրաշարժութեամբ, արտաքոյ կարգի ճարպիկութեամբ, որ, ինչպէս երևում է, բոլոր իւր ժամանակակիցներին հիացումն էր պատճառում: Ասում են՝ թէ նա ունէր միանգամայն հսկայի ոյժ և գիւցաղնի սիրտ, գոռոզ ու վեհ կերպարանք իւր կարճ հասակում: Ահա նրա պատկերը, որ նկարագրել է Անն Սարկաւազը, նրա ժամանակակիցը: «Դա մի եռանդուն և բուռն մարդ էր, չըլսուած քաջութեան տէր, չը նայելով իւր շատ կարճ հասակին, որ նրան համեմատել էր տալիս պատերազմասէր Յիրտեոսի հետ: Դիւցազնական առաքինութիւններ, տարօրինակ և անդիմադրելի կորով էին բնակում այդ տեսքով փոքրիկ մարմնի մէջ... Նա շատ գեղեցիկ էր. երեսի գոյնը սպիտակ և գունեղ, մազերը շէկ, ճակատն ու բունքերը բաց, անմազ, աչքերը կապոյտ, հայեացքը խիղախ, բիթը նուրբ և գեղեցիկ, մօրուսը նոյնպէս շէկ: Նա լաւ կազմուածքի տէր էր, թիկունքը լայն, իւր վրայ անհաւատալի վստահութիւն ունէր մի այլպիսի կարճ հասակի տէր մարդու համար: Ինքը միայնակ բուռն կերպով յարձակում էր սառակինոս մարտիկների խռան մէջ, թրի հարուածներով հնձում էր իւր շուրջն և յետ էր դառնում իւրայինների մօտ ողջանդամ: Նիզակախաղի, աղեղնաձգութեան և մատանեսխաղի, առ հասարակ բոլոր մարմնամարզական վարժութիւնների մէջ, վազելու ոստնելու և այլն նա իւր նմանը չ'ունէր: Նրա մասին ուժի զարմանալի փորձեր են յիշում:

Թուշող Թուշունի պէս նա մի ոստիւնով միակարգ շարժուած չորս ձիանց վրայից միւս կողմն էր թուշում: Միւսնոյն ժամանակ նրա բնաւորութիւնը քաղցր, չափաւոր, համբերող էր: Առատաձեռն էր չափազանց, մեծանձն ու պերճասէր: Նրան դիմողն երբէք դատարկաձեռն չէր հեռանում: Սրա հետ միասին սիրում էր և ժողովրդականութիւն: Նա ամբողջապէս ամէնքի համար էր, ոսկի ու խոստումներ չուայելով և դիւրամատչելի լինելով: Նրա գլխաւոր թերութիւնն էր ցոփութիւնը: Նա մոլեկան սիրով սիրում էր կանանց ու համալամ կերակուրները: Այս նշանաւոր պատերազմական անձն այն ժամանակ պատրիկ էր և ստրատիգոս ասիական Անատոլիական մեծ թեմի: Նա եկեղ էր Նիկեփորին յարելու իւր նահանգի զօրաց գլուխն անցած: Մի այլ նշանաւոր զօրագլուխ, հայկական ծագումից, գտնուում էր բանակումը: Դա էր Ռոմանոս Գուրգենը, այդ անունով յայտնի պատերազմի տնից, որ երկու սերնդէ ի վեր աչքի էին ընկնում Փոկասների հետ միասին կայսերական բանակների առաջ: Նորդու թեման մեջ սարակիւսների դէմ վարուած պատերազմներում Ռոմանոս Գուրգենը Կապպադովկիոյ թեմի ստրատիգոսն էր: ¹⁾

ԳԼ. Բ.

ՆԻԿԵՓՈՐ ՓՈԿԱՍԻ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՆԻԼԸ Յ. ՄՄԸԿԻԿԻ
ՁԵՌՔՈՎ.

Ռոմանոս Բ. մեռել էր յաջորդ նշանակելով իրեն իւր երկու որդոց Վասլին ու Կոստանդինին, որոնք երկուսն էլ մանկահասակ էին: Կայսեր կամքն էր, որ Թէոփանթոն, պանդոկապետի չքնաղագեղ աղջիկն, որ կայսրուհի էր և մայր երկու կայսրորդիների, խնամակալուհի լինի Բրիւգաս ներքինապետի հետ միասին, միւսնոյն ժամանակ, որ Նիկեփորը մնայ արևելեան կամ Անատոլեան զօրքի հրամանատար: Սակայն հասկանալի էր, որ առաջին նախարար և

¹⁾ Schlumberger: Un Empreur Byzantin au dixieme siècle. էր. 276—279.

ամենակարող Բրինգասը չէր կարող Նիկեփորին այդ ազդեցիկ պաշտօնի մէջ թողնել: Այս էր ահա իրերի վիճակը 963 թուի մարտ ամսին: Թէոփանոն կայսրուհին Բրինգասի բռնութիւնի ազատ մնալու և մի յենարան ձեռք բերելու համար դիմեց Նիկեփոր Փոկասին, տէրութեան ամենաբաշխ և ամենից ժողովրդական զօրավարին: Նիկեփորն այդ ժամանակ Ծամանդոսումն էր և սպասում էր իրերի վիճակի պարզուելուն, երբ կայսրուհին գաղտնի հրաւերն ստացաւ, շտապեց Վ. Պօլիս, ուր հասաւ ապրիլի առաջին կիսուն: Ներքինի նախարարակետ Բրինգասը կամեցաւ առիթից օգտուիլ և իւր հակառակորդին կործանել, ուստի դաւաճան հրատարակեց նրան և անպատճառ կ'ոչնչացնէր նրան, եթէ նա սուրբ Սոփիայի տաճարին չ'ապաւինէր, որտեղից նրան հանեց Պոլիսէկոսս պատրիարքը և առ ժամանակ հաշտութիւն ձգելով ու հաւատարմութեան երդումն առնելով՝ ուղարկեցին իւր պաշտօնին, Անատոլեան գնդի հրամանատարութեան: Նիկեփորն հրճուանօք անցաւ կրկին իւր փառաւոր զօրագնդի գլուխն և սկսաւ կրթել ու աճեցնել իւր բանակն իբրեւ թէ պատրաստում է կրկին Վիլիկիա արշաւելու կամ Հալեպի սուլթանի դէմ խաղալու:

Անգործ չէր և Փոկասի անոյեան Բրինգասը: Առանց խաբուելու Նիկեփորի երգումներից, նա պարզ տեսնում էր փառասէր զօրագլխի նպատակն ու շտապեց նրա կործանումը պատրաստել, ուստի դիմեց Իտալական գնդի նախկին զօրագլուխ Մարիանոս Արգիւրոս Ապամիացուն և առաջարկեց նրան արևելեան զօրագնդի հրամանատարութիւնը, նոյն իսկ յոյս տուաւ ապագայում կայսրութեան հասցնելու, եթէ իրեն ազատէ Նիկեփորից: Մարիանոսը լաւ ճանաչելով իւր հակառակորդին, անմիջապէս հրաժարուեցաւ և խորհուրդ տուաւ դիմելու նոյն առաջարկութեամբ Յովհան 2մշկիկին, ամենից քաջ, ամենից ծանօթ, Փոկասից յետոյ կայսրութեան մէջ ամենից յայտնի զօրագլխին: Բրինգասն ընդունեց այդ առաջարկութիւնը:

Խորամանկ ներքինին նախ հեռացրեց Վ. Պօլսից Փոկասի գլխաւոր կուսակիցներին ու ազգականներին, ապա մի գրութիւն ուղղեց Յովհան 2մշկիկին ու Ռոմանոս Գուրգէնին, Նիկեփորի բանակի երկու աչքի ընկնող հայ զօրավար-

ներին: Նա յայտնում էր դրանով Նիկեիոսի դաւաճանու-
թեան ծրագիրն երկու մատաղատի կայսրների դէմ և ա-
ռաջարկում էր Չաշկիկին Ասիոյ զօրագնդի հրամանատարու-
թիւնը, որ պիտի առնուէր Նիկեիոսից: Ռոմանոս Գուրգէ-
նին, դրա փոխարէն, առաջարկում էր Արեւմտեան հրամա-
նատարութիւնը, այն պայմանով որ դրանք երկուսն ևս ա-
զատեն կայսրութիւնն այդ թշնամուց ինչպէս կամենան:
Նրանք կարող էին սգաւորէն Նիկեիոսի մազեւր խու-
ղել և փակել որ և է վանքում կամ շղթայակապ Կ. Պո-
լիս ուղարկել: Վսա այս բանի համար քեզ վրայ եմ դը-
նում յոյսս, գրում էր Բրինգասը Չաշկիկին, ընդունիր
նախ Անատոլեան գնդի հրամանատարութիւնը, ապա համ-
բերիր, քիչ ժամանակից դու կլինիս Հռոմէեցի կայսր»:

Իրերը բոլորովին այլ կերպարանք ստացան, քան թէ
որ խորհում էր ներքինին: Չաշկիկը նրա գրութիւնը ստա-
նալուն պէս ուղղակի դիմեց Նիկեիոսին, որ այդ միջոցին
տկար էր և պառկած իւր վրանի տակ: «Դու քնում ես,
ասաց նա նստելով Նիկեիոսի և Մնարքին, մինչ մի թշուառ
ներքինի պատրաստում է քո կորուստը: Արի՛, վե՛ր ել,
այլ ևս ժամանակ չը կայ: Կարգւա՛յ այս նամակը: Դու կը
տեսնես՝ թէ ինչպէս այդ առաքինի Բրինգասը զբաղուած է
քո կորուստը պատրաստելով»: Նիկեիոսը կարգաց նամակն
ու դժնեայ լուծութիւնից յետոյ, իբրև ընկճուած, «Ի՛նչ
անենք, հառաչեց» — Ի՛նչ անենք, գոչեց Հաւն, դու հարց-
նումես այդ: Ո՛րտեղ է լսուած, որ մեզ պէս զօրա-
գլխներ, աշխարհիս ամենագեղեցիկ բանակի գլուխն անցած
այլ ևս կրե՛նք մի ստոր ներքինու, մի թշուառ Պափլագո-
նացու, ստրկութիւնը: Ընկճուե՛նք մենք ուրեմն կանանոցի
ստոր խարդաւանքից: Արի՛, կրկնում եմ քեզ, ժամա-
նակ է արդէն: Անցի՛ր մեր գլուխը, կայսերական թագը
կապիր, և ճանապարհ ընկնենք դէպի Կոստանդնուպոլիս:
«Եւ որովհետև Նիկեիոսը դեռ դիմադրում էր կամ դի-
մագրել էր կեղծում, Կեդրենոս պատմչի ասելով՝ Չաշկիկն
ու Գուրգէնը, շտապելով այս յեղափոխութիւնը գլուխ
հանելու, որ նրանց պէտք է իրենց թագկապած ընկերոջ
կողքին առաջին պատիւների հասցնէր, մինչև իսկ իրենց
թրերը մերկացրին, սպառնալով նրան սպանել, եթէ տա-

տանուէր: Իսկ Նիկեփորը մեծ սարսափ կեղծելով և ինքն իրեն ստիպուած ձեռացնելով, վերջապէս համաձայնեց: Անշուշտ իւր դաշնակից ու պաշտելի Թէոփանոսից քաջալերուած էր նա այդ քայլն անելու, որի սիրով վառուած էր այնչափ, որ Վեդրենոսի ասելով, նա աւելի կայսրուհոյ սիրու համար համաձայնեց այդ քայլն անելու, քան թէ կայսրութեան:

Վերջնականապէս դիմակը վայր առնելով՝ Նիկեփորը յունիսի վերջին կիսուն Ծամանդոսից, պուլս կանգնելով իւր շուրջն եղած զօրքի, 2մշկիկի ու Գուրգէնի հետ միասին, դիմեց դէպի Վեսարիա, որ կենդրոնն էր Անտոյիոյ զինուորական վարչութեան: Այդ տեղ յուլիսի 3-ին մի մեծ զինուորական հանդէս տեղի ունեցաւ: Արեւելեան ամբողջ զօրաբանակի առաջ, որ խմբուած էր քաղաքից դուրս տարածուող դաշտավայրում, Նիկեփորն արևի ծագման ժամանակ կայսր հրատարակուեցաւ: Յովհան 2մշկիկն ինքն էր խնամով կարգադրել այդ զինուորական շքահանդէսը: Բոլոր զօրագնդերի հրամանատարների գլուխն անցած Ռոմանոս Գուրգէնի հետ միասին, 2մշկիկը սուրն ի ձեռին ներկայացաւ Դոմնստիկոսի վրանի դրանը, ապա շրջապատելով Նիկեփորին, թրերը ձօճելով սկսան բարձրագոյ աղաղակներով ողջունել նրան իբրև հռոմէների ամենազօր կայսր, ցանկանալով նրան կեցցէների անփոփոխելի ձեռով «երկա՛ր թագաւորութիւն և երկա՛ր կեանք»: Յուլիսեան պայծառ արևի ճառագայթների տակ փայլում էին այս ընտիր զինուորութեան մերկ սրերը, Նիկեփորին, հին սովորութեան համեմատ բարձրացրել էին մի լայն վահանի վրայ և նախապէս պատրաստուած գնդերը նոր միապետին ողջունում էին ոգևորութեամբ. «Երկա՛ր կեանք Նիկեփոր Օգոստոսին, երկա՛ր կեանք աշխղթելի կայսրին, որին թող Աստուած խնամարկէ»: Սրանից յետոյ նրանք գոչեցին «Դէպի քաղա՛ք, դէպի Բիւզանդի՛ոն, դէպի Բիւզանդի՛ոն»:

Զուր էր Նիկեփորը դեռ կեղծում, զո՛ւր էր հրաժարում նա այդ փառքից, զուր տեղն էր աղաչում 2մշկիկին, որ ինքն ընդունէ կայսրութիւնը, իսկ իրեն թոյլ տայ Սառակինոսների դէմ պատերազմը վերջացնելու, որի համար նա աւելի էր պատրաստուած, քան թէ ընդարձակ

կայսրութիւնը կառավարելու: Նա ստիպուեցաւ տեղի տալու ընդհանուր ոգևորութեան: Նրան գրեթէ ուժով դուրս բերին իւր վրանից և վահանի վրայ շրջեցրին բոլոր շօրագնդերի առաջնով: Ապա նրա ոտքերին հագցրին ծիրանի կօշիկները, որ նշան էր կայսերական իշխանութեան: Այս հանգիսի վախճանին Նիկեփորը մի ոգևորուած ճառ խօսեց զինուորներին. «Զօրականներ, ես ձեր շնորհիւ կայսր եմ: Մենք չէինք կարող այլ ևս երկար համբերել այդ թշուառներին: Կառավարութեան: Ես ձեզ նուիրուած կը լինիմ մինչ ցմահ: Դուք նոյնպէս, եղէք ինձ հաւատարիմ: Աւա՛ղ, մենք ստիպուած կը լինինք արիւն թափելու, որովհետեւ այլ ևս չենք դիմելու Կրետէի կամ Ասորիքի արաբների դէմ, այլ հոռոմ զօրականների, և մենք պիտի գրաւենք նոյն իսկ այս հզօր պետութեան մայրաքաղաքը, որ չէ կառելի գրաւել ինչպէս ստաւիկներու մի հասարակ ամբողջ: Մեր քանքը պիտի մեծ և տաժանելի լինի: Բայց Աստուած կը պատերազմէ մեր փոխանակ, որսվհետեւ Բրինգաւր նրան անողորմ կերպով է անարգել: Հետեւեցէք ինձ մինչև վերջը վստահութեամբ: Ես ձեզ դէպի յաղթութիւն եմ առաջնորդում»: Նիկեփորն այս անգամ և այլ առիթներու մէջ ևս ներկայանում էր իբրեւ խնամակալ երկու մանկահասակ կայսրների և անհրաժեշտութիւնից ստիպուած կայսերական իշխանութեան ձեռք մեկնող:

Այս թատերական հանգիսին հետեւեց իսկական իշխանական ձեռնարկութիւնները. Յովհան Զմէկեկն ստացաւ պետութեան առաջին զինուորական պաշտօնը, Անատօլիայի զօրաբանակի հրամանատարութիւնը, որ Նիկեփորը նոր էր թողել, նոյն պաշտօնն էր, որ Բրինգաւր Զմէկեկին էր առաջարկել իբրեւ վարձ դաւաճանութեան ընդդէմ իւր ընկեր զօրավարի: Հաւատարիմ մնալով իւր բարեկամին, Զմէկեկը ոչինչ չը կորցրեց, բացի դրանից նա ստացաւ մագիստրոսի տիտղոս, որ այդ ժամանակ պալատական ամենամեծ պատուանոցն էր: Նոյն օրն և եթ կայսերական վրանից կնքուած հրամանագիրները ձեռներին ցրուեցան ամեն կողմերը քաղ զօրականներ, որ յանսն Նիկեփորի նահանգներն ու բերդերը գրաւեն: Սրանից յետոյ կայսրը բանակի գլուխն անցած արագութեամբ դիմեց դէպի մայրաքաղաք,

որ ժամանակ չը տայ Բրինգասին պատրաստուելու, իսկ 2մշկիկը մնաց յետ, որ իբրև հրամանատար Արևելեան գնդի, շարունակէ պատերազմը սառակինոսների, գլխաւորաբար Համբուրնի թոռան, Սէյֆ Էդգուլահի դէմ: Մեր նպատակից դուրս է հետևել նիկեփորի յաղթութեանց քայլ առ քայլ, ասենք միայն, որ նա տիրեց մայրաքաղաքին 963 թ. և օգոստոսի 14-ին մուտք գործեց Կ. Պոլիս իբրև կայսր, այստեղ էլ իրեն ձեռնտու ունենալով մի հայ, Վասիլ Լեկապէնի կամ Վաշտակեանի ապօրինի զաւակ Վասիլ Ներքինուն:

ԳԼ. Գ.

Յ. ՉՄՇԿԻԿ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ ԵՒ ՀԲԱՄԱՆԱՏԱՐ ԱՆԱՏՈԼԵԱՆ ԶՕՐԱԳՆԴԻ.

Մինչ նիկեփոր Փոկասն իւր ցանկութիւնների գագաթնակէտին հասաւ Հոռոմների կայսր և չքնադագեղ Թէոփանոսի ամուսին դառնալով՝ Յ. 2մշկիկը մնաց Ասորեքի սահմաններում և շարունակեց դարաւոր կռիւը Սառակինոսների դէմ: Մինչ անվեհեր և առիւծասիրտ հայ զօրավարը սարսափ էր տարածում Իսլամական աշխարհի վրայ և գրաւում ամբողջ կայսրութեան մէջ ամէնքի սիրտն իւր քաղցրութեամբ, խոժոռ ու անմատչելի նիկեփորը կորցնում էր օրէցօր իւր ժողովրդականութիւնը շնորհիւ տնտեսութեան, զինուորներին ցոյց տուած հովանաւորութեան և վանքերի ու վանականների դէմ հանած հալածանքների: Թողնենք նոր կայսրին իւր սրբազան պալատում և մայրաքաղաքի զուարճութիւնների ու խարդաւանանքների մէջ ու դառնա՞նք ասիական սահմանագլխին, ուր 2մշկիկը փառաւոր յաղթութիւններ էր տանում և ուր հայ տարրն առհասարակ մեծ դեր էր խաղում:

Երեք տարուց աւելի էր ահա, որ քրիստոնեայ կայսրութիւնը կռիւ էր մղում արաբների կամ ճիշդ ասելով՝ Իսլամի ընդդէմ և իւր սահմաններն հետզհետէ փոխելով հասել էր Տօրոսի՝ լեռնաշղթային: Բիւզանդական սահմաններն ճիշդ աշխալէս էին պահպանում, ինչպէս արեւմտքում Մեծին Վարդոսի ահմաններն և յետոյ ժամանակներում ռուսական Ուկրայնան:

Սահմանագլխի երկրները կազմում էին ղինուորական գաւառներ, որ յանձնւում էին Ակրիտներին կամ սահմանապահ իշխաններին, սրանք ժառանգական տէր էին այդ երկրների և ունէին իրենց ձեռքի տակ զինուորական գաղութներ, որի բնակիչները պարտաւորեալ զինուորներ էին: Տասներորդ դարում Ասիական ակրիտեան թեմերի գլխաւոր իշխաններն հայեր էին, այսպէս Խաղտեաց թեմի իշխանը, Լիւկանդոսի թեմինը, Միջագետքինն ու Վապպադով-կիայինը: Բազմաթիւ էին այդ թեմերում և հայ սահմանապահները, որոնք առանձնապէս գովսւած էին այդ ծառայութեան մէջ: Բացի այս սահմանական թեմերից, կայսրութեան նեցուկ էին և կէս անկախ երկրները, որոնց ժառանգական իշխանները պատիւներ էին ստանում կայսրից և նրա վասսալներն էին համարւում: «Այս շրջանում, ասում է Շլիւմբերգէն, հայերը մեծ դեր էին խաղում Բիւզանդիայում...»

«Այդ շրջանում դա դեռ ևս մի պատերազմասէր ազգ էր և նրա ամենից աւելի արկածախնդիր որդիք դիմում էին Բիւզանդիոն, ոմանք փախչելով մահմեդական հալածանքներից կամ տոհմական կռիւներից, խկ այլը բաղդ որոնելու կայսրութեան հողի վրայ: Մի պարբերական խրթ ու դարձ էր Բիւզանդիոյ և այս բրիտոնեայ երկրների մէջ: Շատ հայեր վախճանական կերպով յաջողութիւն էին ունեցել յոյների միջ: Լեկապենները, Պուրգենները, Յովհան Զմէկիկն այս ազգիցն էին:

«Շատ յաճախ Հայաստանը մի փակուած դաշտ էր Բիւզանդացոց ու արաբների համար, որոնք միմեանցից բաժանւում էին այս կողմերում միմիայն Հայաստանի նեղ տարածութեամբ: Պարբերաբար ասպատակուած երկու կողմի արշաւանքներից, նա դեռ նւս երթէք նուաճուած չէր:

Այդ ժամանակ (Ժ. դարու երկրորդ կիսին), զանազան հայ իշխաններ մնում էին իբրեւ դաշնակից Բիւզանդացոց ընդդէմ արաբների, բայց դրանք միշտ կասկածելի դաշնակիցներ էին, միշտ սպառնացող դաշնակցութիւնից բաժանուելու եթէ օժանդակութիւն չ'ուղարկուէր նրանց զօրքով ու դրամով: Այս իշխանները բազմաթիւ էին. դրանց մէջ էին հայոց թագաւորները Բագրատունեաց ցեղից, որ բոլոր հայ

իշխաններից զօրաւորագոյնն էին և միւսնոյն ժամանակ ամէնքե՛-
գերիշխանը: «Շահն շահը» կամ «արքայից արքան» մի տե-
սակ կէս աւաւատական իշխան էր կայսրութեան, նա կոչ-
ւում էր «հոգեւոր որդի կայսեր»: Բազրատունեաց այս
հարստութիւնը վերահաստատուել էր շուրջ 920 թուին
Աշոտ Բ. Երկաթի ձեռքով, որ Բիւզանդիոյ պաշտպանեալն
էր: Նրա յաջորդներից Աշոտ Գ. Ողորմածը թագաւորում
էր 952 թուից: Սա մի շինարար իշխան էր. կառոյց հոյա-
կապ շէնքեր, մանաւանդ իւր նոր մայրաքաղաք Անիում:
Սրա թագաւորութեան ժամանակ Հայաստանն հասաւ իւր
զօրութեան գագաթնակէտին: Վասպուրականի, Վրաստանի,
Ղարսի և Աղուանից թագաւորները կամ իշխանները և մի-
քանի մահմեդական էմիրներ ճանաչում էին ամէնքն էլ նրա
գերիշխանութիւնը: Նա յաղթական կերպիւ կռուել էր 961
թ. Համզունի թռուան դէմ և այս առթիւ ամիրապետը
նրան շնորհակալութիւններ էր ուղղել ու մի յատուկ
դեսպանի ձեռքով Շահի Արմէն կամ շահնշահ տիտղոսը, Բիւ-
զանդիայում նրան կոչում էին իշխանաց իշխան Հայաստանի:

«Բոլոր ալ հայ ու վրացի տիրապետները, շահերը,
փշխանները, նախարարները, նահապետները, մարզպաններն
և այլն, որոց բիւզանդական դիւանները միօրինակ իշխան
(արխոնտ) անուան տակ միացնում են, համարւում էին
կայսրութեան աւատաւորները. իբրեւ բացառութիւն Վաս-
պուրականի իշխանն ևս իշխանաց իշխան էր կոչւում, և
Վրաց թագաւորը կիւրապաղատ կամ Բիւզանդիոյ պալա-
տի մարաջախտ: Այս պատիւը ժառանգական էր Վրաց իշ-
խանի տան մէջ:

«Բացի Բազրատունեաց արքայից արքայից, Արարո-
ղութեանց գիրքը թւում է ալ ևս ինն վաստալ հայ
տէրութիւն և հինգ վրացական: Այս դաշնակցական խմբ-
բակցութիւնը յաճախ ներքին կռիւների առիթ էր լինում,
որոնք աւերում էին Հայաստանը և աւելի ամայացնում,
քան թէ օտար ասպատակութիւնները: Ինն երկրորդական
իշխաններն էին. Վասպուրականի իշխանը, Արծրունեաց
տան գլխաւորը, Վոգովտի իշխանը, որ նոյն տան կրտսեր
Զիւլի նահապետն էր, Տարօնի իշխանը, Մոկաց, Օձունի,
Միւնեաց, Վայոց ձորի, Խաչենի, Սևորդեաց իշխանները:

կային դեռ ևս շատ ուրիշ մանր հայկական իշխանութիւններ, որ Արարողութիւնից գիւրքը չէ յիշատակում: Վրաստանը մի առանձին միութիւն էր կազմում: Վրաց դաշնակցութեան գլուխ էր Կիւրապաղատը, ինչպէս Բագրատունի շահնշահը գլուխ էր հայ դաշնակցութեան:

Այս բոլոր իշխանները խնդրում և ստանում էին կայսրից օժանդակութիւններ, տիտղոսներ և պատիւներ: Հայաստանը կայսրութեան համար մի շատ մեծ նշանակութիւն ունեցող պատուար էր, որ ոչ մի գնով պէտք չէր օտարացնել: Վրացիք հետեւում էին յունական աստուածպաշտութեան, բայց ոչ հայք, որոնք մերժում էին Բաղկեդոնի ժողովը:

«Հայ իշխանութիւնները միացուեցան կայսրութեան միայն Վասիլ Բ. և իւր եղբայր Կոստանդին կայսրների ժամանակ, բայց նախ քան որ այս տիրապետութիւնը վերջնական դառնար, Սելջուկներն երեւան եկան և հաստատուեցան իբրեւ տէր այս ամբողջ երկրում:

«Նիկեփոր Փոկասի օրօք, հայ իշխաններն, համեմատաբար երջանիկ ու խաղաղ էին, ուստի և նրանց մասին խօսք չէ լինում:

«Այդ կողմերում կային մի քանի մանր մահմեդական իշխանութիւններ, որոնք են Դուլինի, Խլաթի և այլն որոնք սովորաբար ճանաչում էին Բիւզանդական գերիշխանութիւնը: Սակայն, այս շրջանումս, որի մասին խօսում ենք, Խլաթը, Վանայ լճի վրայ, հպատակ էր Համդունի ժառանգին»:

Ինչպէս տեսանք, ամբողջ Հայաստանը մի ահագին պատնէշ էր Բիւզանդիայի համար, իսկ հայ ազգն իւր կրօնով գէմ էր դնում կայսրութեան բոլոր սահմանների վրայ ներս խուժող բարբարոսներին: Յովհան Զմշկիկի բանակը, որ շարունակում էր դարեւոր կռիւլ սառակիւնոսների դէմ, մեծաւ մասամբ հայերիցն էր բաղկացած, որոնք ամեն ճակատամարտերում քաջութեան հրաշքներ են կատարում, Նիկեփորը վախճանական կերպով հաստատեց Զմշկիկին արեւելեան զօրագնդի գոմեստիքոս կամ հրամանատար և մագիստրոս, երբ Բիւզանդական գահի վրայ նստու:

Նիկեփոր Փոկասի վերջին յաղթութեան շնորհիւ Ասո-

րիքի մայրաքաղաք Հալեպն աւերուել էր, և կայսրութեան սոսկալի ակոյեան Սէյֆ Էգգուլլահի երկիրը ոտնտակ էր եղել, 963 թուին, մինչ Բիւզանդիոնը տակն ու վրայ էր եղել Նիկեփորի կայսր հռչակուելու շնորհիւ, Հալեպի իշխանը միջոց ունեցաւ նորոգելու իւր մայրաքաղաքն և արշաւանքներ գործելու Կիլիկիա և այնտեղից մինչև Մայաթիա: Սէյֆ Էգգուլլահի հիւանդութիւնը կանգ առնել տուաւ այս արշաւանքը, բայց նրա ապստամբ վեզիր Նաջան տիրեց Խառանին, Խլաթին, Մանազկերտին և պաշարեց Նփրկերտը, սակայն վերջն ստիպուեցաւ փախչիլ իւր տիրոջ առջևից ու ամրանալ Խլաթում:

Այս միջոցին անգործ չէր և Չմչկիկը: Կռիւը Կիլիկիայում անընդհատ ու արիւնահեղ էր ամբողջ 964 թուի ձմեռը, անվեհեր դոմեստիքոսը, սակաւաձեռն զօրագնդով մեծ քաջութիւններ գործեց: Ժամանակակից տարեգրողների ժլատ տեղեկութիւնների հիման վրայ դժուարին է մի շարաւարեալ պատմութիւն յօդել այս կռիւների, որ մի ամբողջ շարք է ասպատակութիւնների, պաշարումների, ամրոցների ու քաղաքների առնելու և այրելու: Մեծ պատերազմ տեղի ունեցաւ Մսիսի համար, որ այն ժամանակ մի շատ նշանաւոր քաղաք էր: Կայսերական զօրքը քաղաքի պարիսպներից վաթսուոն տեղից անցք բաց արաւ, բայց էլի չը կարողացան տիրել քաղաքին և շրջակայքն աւերելով յետ քաշուեցան: Այս կռուի ընթացքումը տեղի ունեցաւ այն հռչակաւոր ծակատամարտը, որի արձագանքն ահագին եղաւ այն ժամանակ ամբողջ մահմետական աշխարհում: Տարսոն քաղաքի Էմիրը 15000 զօրքով շտապել էր Մսիսի օգնութեան, Չմչկիկն իմանալով այս, արագութեամբ ընդառաջել էր նրանց, և պատահել Ադանայի մօտ: Նախ թուլացել էր կայսերականների կողմն, իսկ ապա դարանի մէջ ընկնելով մահմետականները կորցրել էին իրենց թուի մի երրորդիցն աւելի: Մնացածները հալածուելով և նեղն ընկնելով իջել էին ձիաներից և բարձրացել մի բլրի վրայ, ուր հազիւ 5000 հոգի միայն էին հասել: Անձնատուր լինել չը կամենալով, նրանք հերոսաբար մեռնելը գերադասեցին: Երկու օր շարունակ նրանք յետ մղեցին յոյների յարձակումներն, իսկ երրորդ օրը Չմչկիկը հետիոտս, սուրը ձեռքին, անձամբ

առաջնորդեց իւր գունդը դէպի յարձակումն: Նետերի և քարերի անձրևի տակ յոյները վեր բարձրացան և կոտորեցին բոլոր սառակինոսներին: Ոչ մէկը չը կամեցաւ անձնատուր լինել, մինչև վերջին մարդն ընկան կռուի մէջ: Արեան հեղեղ էր հոսում սարն ի վայր, որից և դա կոչուեցաւ «Արեան լեռը» (Սև լեռն): Այս կատարեալ զժբախտութեան լուրը տարածուեցաւ Իսլամի ամենահեռաւոր բնակավայրերը: Կատաղի դոմեստիքոսի անունը դարձաւ սարսափի նշանակ բոլոր արաբական երկրներում, և, Տիգրիսի ափերից մինչև Նեղոսի ափունքը, ասում է ժամանակագիրը, սառակինոս մայրերը իրենց անհանգիստ երեխայոց վախեցնում էին սոսկալի «Չուժուշտիգինի» անուամբ:

Անընդհատ պատերազմներից առաջացած սոժն այնքան սաստիկ էր, որ երկու պատերազմող կողմերն ևս ստիպուեցան յետ քաշուիլ և Չմշկիկը մի անգամ էլ այրելով Տարսոնի և Ադանայի դաշտերն, անցաւ իւր նուազած բանակով Տօրոսի միւս կողմը. իսկ սառակինոսները սկսան դիմել Ասորիք: Ինչպէս երևում է սեպտեմբեր ամսին Չմշկիկը կրկին արշաւել է Նիլիկիա և դիմել Ադանայի կողմերն, որի շրջակայքում մի տարուան մէջ այս երրորդ անգամն էր ասպատակում: Բայց իւր բանակի վատ առողջապահական պայմաններն ստիպել են նրան յետ դառնալու անմիջապէս:

Իրերն այս վիճակի մէջ էին, որ Նիկեփորը վճռեց վերջ տալ սառակինոսաց անընդհատ պատերազմին, անձամբ գլուխ կանգնելով գործին, որովհետև քանի ժամանակ էր, որ կայսերական բանակները տաժանակիր և անպտուղ յաղթութիւններ էին տանում, ամեն տարի յառաջանում էին մինչև Ասորիք և ձմեռը յետ քաշուում, իսկ գարնանը ստիպուում էին նորից տիրել այն տեղերին, որ քանիցս արդէն գրաւել էին Նիլիկիայում դեռ ևս հզօր էին Տարսոնն ու Մսիսը, իսկ Ասորիքում Հալէպն ու Անտիոքը, մահմեդականութեան այս ամուր բերդերն էր կամենում նա խելել: Ամբողջ ձմեռը պատրաստուելուց յետոյ նա 964 թ. գարնանը գլուխ անցաւ արևելեան բանակի կրկին շարունակելու իւր յաղթական գործը և յուլիս ամսին մտաւ Նիլիկիա: Կայսեր բանակում այս անգամ գերիշխող էին հայ ու վրացի վարձկանները: Կայսրը բազմաթիւ քաղաքներ ու ամ-

րոցներ առնելուց յետոյ յանկարծակի յետ դարձաւ Կեսարիա ձմերելու, ժամանակագրի ասելով՝ Թէոփանոնից երկար ժամանակ բացակայել չկարողանալով։ Այս կռիւների մէջ ևս աչքի ընկաւ 2մշկիկն իւր անվեհերութեամբ, արաբ ժամանակագիր Իբն-Էլ-Աթիրի ասելով՝ Մսիսի պաշարման ժամանակ քիչ մնաց նա սպանուէր գետին գլորուելով։

Յաջորդ տարուան (965) ընթացքում մի սոսկալի անյաջողութիւն պատահեցաւ բիւզանդացուց, նրանք ընդ միշտ կորցրին Սիկիլիա կղզին, որին օգնութեան ուղարկուած զօրաբանակն ու նաւատորմիղը ջնջուեցաւ Ափրիկէի արաբների ձեռքով։ Դրա փոխարէն Բիւզանդացիք տիրեցին Կիպրոսին, այս արշաւանքի ժամանակ և ապա անցան Հայերն այդ կղզին, որի կառավարիչներից մէկի անունն էր Վրախսմիա կամ Վահրամ, ինչպէս այդ կարդում ենք նրա կնիքի վրայ։

Վիլիկիան վերջնականապէս նուաճուեցաւ 965 թուին, երբ Նիկեփորը Կեսարիայից կրկին արշաւեց և գրաւեց վերջապէս Տարսոնն ու Մսիսը։ Վիլիկիոյ մահմեդական բնակիչների մեծագոյն մասն Ասորիք գաղթեց, միւս մասն ևս Նիկեփորը տեղափոխեց կայսրութեան այլ սահմաններն, ուր նրանք կամ իրենց որդիքն հաւատափոխ լինելով՝ ձուլուում էին տիրող ազգի մէջ։ Վիլիկիոյ տիրապետութեան մէջ նշանաւոր է մանաւանդ Տարսոնի առումն, ուր 2մշկիկը բանակի ձախ թւին էր հրամայում և քաղաքի առման ժամանակ քիչ մնաց զոհ էր գնում իւր անվեհերութեան։ Այս արշաւանքների ընթացքում 2մշկիկի ժողովրդականութիւնն առանձնապէս աճեց շնորհիւ իւր զինուորական մեծամեծ յատկութեանց։ Վայսրը վճռել էր, որ Վիլիկիոյ քաղաքներում այլ ևս մահմեդականներ պիտի չը բնակին, ուստի նա հին բնակիչներին կամ վաճառում էր և կամ բռնի գաղթեցնում, իսկ նրանց փոխարէն բնակեցնում իւր զօրականներին, որոնց մէջ, ինչպէս յիշեցինք, մեծամասնութիւնն հայ էին, ահա ուրիմն, թէ երբ և ինչպէս է Վիլիկիան Հայաստան դարձել։ Այս փառաւոր յաղթութիւններից յետոյ Նիկեփորը դարձաւ Կ. Պօլիս իւր յաղթութիւնները տօնելու (965 հոկտ.)։ Նրան ուղեկցողների մէջ ամենից աւելի աչքի էր ընկնում քաջ 2մշկիկը, որ թոյլատուութիւն խնդրեց շարունակելու սառակինոսների արշաւանքը, բայց

չը ստացաւ, այլ ընդհանուր կայսրը հրամայեց նրան հետեւելու իրեն գէպի Բիւզանդիոն: Երեւում է, որ կայսրն արդէն սկսել էր կասկածել Չմշկիկի վրայ:

Նիկեփորի կայսրութեան շրջանում փայլեց մի այլ հայ իշխան Միքայէլ Բուրղէս կամ Ալբորջի, որ սակաւաձեռն գնդով Անտիոքին տիրեց հանուակ կայսեր հրամանին և այս պատճառաւ ընկաւ նրա աչքից և Վ. Պօլսում ապրում էր իբրեւ բանտարկեալ իւր բնակարանի մէջ: Այս յանդուգն զօրավարն այնքան զգածուեցաւ այս վիրաւորանքից, որ պատրաստ էր ամենայն յաւաճանութիւն ձեռնարկելու, իւր վրէժը լուծելու համար:

Երկար պիտի չսպասէր Միքայէլ իշխանը, որովհետեւ Նիկեփորն իրենից աւելի վտանգաւոր ակոյտեանի էր վիրաւորել, որ նոյնպէս վրէժխնդրութեան ծարաւով պապակում էր:

ԳԼ. Գ.

Յ. ԶԲԷԿԻԿԻ ԴԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ՆԻԿԵՓՈՐԻ ԵՂԵՐԱՎԱՆ ՄԱՀԸ

Նիկեփոր Փոկասն ատելի էր դարձել ոչ միայն իւր ժողովրդին ու իւր հին զինակիցներից շատերին, այլ նաև իւր կնոջը, Թէոփանոն կայսրուհուն: Եւ այս բոլորովին բնական էր, որովհետեւ, ինչպէս կարելի էր ենթադրել, որ այդ երիտասարդ, չքնաղագեղ, կրքոտ և բոլորովին ապականուած կինը, միանգամից փոխուէր ու յարէր մի մարդու, որ իրենից հասակով շատ մեծ էր, դէմքով տժգոյն, կազմուածքով տգեղ, բնասրութեամբ պարզ, խստակեաց և միմիայն պատերազմական գործերով զբաղուած:

Մի սիրային յարաբերութիւն էր սկսուել, կարելի է երկար ժամանակից ի վեր, մեղկաբարոյ կայսրուհու և Յովհան Չմշկիկի, յանդուգն գոմեստիքոսի, բիւզանդական բանակի ամենից փայլուն զօրագլխի, պալատի մէջ ամենից աչքի ընկնող անձի, զինուորների կուռքի, միջև: Մենք այս սիրահարութեան սկզբնաւորութեան մասին տեղեկութիւն չունինք, որ, ինչպէս երևում է Թէոփանոնի կողմից շատ մեծ

էր: Աիւ ժան Չմշկիկի կողմից, ինչպէս այդ երևում է իրերի ապագայ ընթացքից, դրա մէջ խառն էին փառասիրական քաղաքականութիւն և ռեսակալութիւն իւր Տին զինակից ընկերոջ դէմ: Պարզ է, որ փառասէր Յովհանն Նախանձում էր իւր Տին զինակից ընկերոջն, որ այսօր իւր տէրն էր: Բացի սորանից նա Նիկեփորին իրաւամբ ապերախտ էր համարում դէպի ինքը, որովհետեւ մոռանալով՝ որ իւր թագը մեծապէս նրան էր պարտական, նրա հետ ևս վատ էր վարւում, ինչպէս իւր միւս աջակիցներէ: Թէոփանոնի կողմից աւելի ազդեցիկ էր սէրը, որ ինչպէս թւում է, ներշնչել էր նրան հրապուրիչ Հայն, և ատելութիւնը դէպի իւր ծեր ամուսինը, այս երկու կրքերը միացած դըրդում էին նրան ինչքան կարելի է շուտով խզելու այդ ձանձրալի ու անտանելի շղթան:

Տարեգրողները չեն խօսում այս խարդաւանանքների ու սիրահարութեան մասին մինչև եղբրական վայրկեանն, այն ևս միմեանց հակասելով. արաբ պատմագիրներն յայտնում են, որ Թէոփանոն իւր ամուսնուն սպանել տուաւ ի սէր իւր երկու որդւոց, որոնց նա իբր թէ կամենում էր ներքինացնել, որպէս զի գահն իւր եղբորն, Լևոն Աւերապաղատին անցնի. նոյնը կրկնում են և լատին ժամանակագիրները, բիւզանդական պատմագիրներից ոմանք ընդհակառակն են յայտնում, որ Նիկեփորն իսկական հայր էր Ռոմանոսի որդոց համար, մինչ Թէոփանոն դժգոհ իւր ամուսնու ժուժկալութիւնից, սիրային յարաբերութիւն հաստատեց Չմշկիկի հետ: Գրեթէ ժամանակակից ասորի Եահիան պատմում է, որ Նիկեփորը պատրաստուելով արշաւանքի, կամենում էր կայսրուհուն և իւր որդւոցը թողնել իւր եղբոր Լևոն Աւերապաղատի խնամքին, Թէոփանոն զարհուրելով այս կարգադրութեան հետևանքներից, դիմում է Նիկեփորին, միանգամայն խնդրում է, որ Չմշկիկին էլ չը տանի արշաւանքի: Նիկեփորը զայրանում է և մոռանալով իրեն, յայտնում է, թէ պէտք է ներքինացնել տայ երկու կայսրներին: Այդ ժամանակ խելացնորուած Թէոփանոն սպանել է տալիս նրան Չմշկիկի ձեռքով, որ դառնում է իւր սիրահարը: Այս բացատրութիւնը ամենից յարմարագոյնն է և դէպքերին համապատասխանը:

Այսօր եղբայրը, Լևոն Կիւրապաշատը, որ մեծ ազդեցութիւն ունէր Նիկեփորի վրայ և պարզապէս կայսրութեան էր ձգտում, անդադար գրգռում էր իւր եղբօրն ընդդէմ Կիւ ժանի: Նիկեփորն ևս բնական նշանների գուշակութիւններից և գաղտնի նախազգուշացումներից դժուարած սկսեւ էր կասկածել իւր հին զինակցից:

Լևոն Փոկասի անբնհատ գրգիռները տուին իրենց պըտուղը: Կիւ ժան Զմէկիկը կայսեր հրամանով պարտաւորուեցաւ հեռանալու պալատից և բնակելու իւր ասիական կայուածներում առանց իրաւունք ունենալու այնտեղից հեռանալու: Արդէն խօսելուած էր նրանից Անատոլեան զօրապետի հրամանատարութիւնը, նա ստիպուել էր գոհանալու մի քաղաքացիական պաշտօնով, այսպէս կոչուած հասարակական հաղորդակցութեան Լուսթի, այսպէս ասենք՝ ընդհանուր փոստերի տեսչի պաշտօնով: Նա հնազանդուեցաւ կատաղած սրտով, այս պաշտօնի կարգուելն համարելով մի նոր վիրաւորանք կայսեր կողմից, որ այնքան ապերախտ էր դէպի ինքն: Յուսահատ և կատաղած արքայանքի վայրիցն սկսաւ նա իւր դաւադրութիւնը Թէոփանոնի հետ միասին:

Այս պատմութեան ընթացքն ու ելքը մեզ նկարագրել է ժամանակակից Լևոն սարկաւագն, որի հետեւողութեամբ Շիւմբերթէն այսպէս է պատմում ահա.

Այսօր խորին ախրութիւնը խիստ աճեց իւր ծերունի Տօր (Վարդի) մահուանից յետոյ:

Մի անծայր յուսահատութիւն տիրեց թշուառ Նիկեփորին: Նա զգում էր, որ կորցրեց իրեն սիրող միակ անշահասէր անձին: Մի քանի օր նա մնաց համր, տրտում, խոժոռ, խորասուզուած միջին խորհրդների մէջ, միայնակ սրբազան պալատի յետ ընկած սենեակներում: Աերջապէս կարծես ճիգն արաւ իւր վրայ և թօթափեց իրենից տըւրութիւնը: Կրքոտ Թէոփանոն բոլորովին նուիրուած իւր ոճրագործ ծրագրներին, այնչափ նենգամիտ, որչափ և դիւրայող, ճկուն բնաւորութեամբ, բայց եռանդուն ու վճռական, բարոյապէս ի մանկութենէ ապականուած, վճռեց օգուտ քաղել կայսեր այս վիճակից որպէս զի նրանից իւր սիրելուն յետս կոչումը կորցէ: Գաղտնապէս մերձեցաւ նրան և առա-

ջարկեց իւր կամքն այն հրապուրիչ ձևերով, այն համոզիչ տոկոսնութեամբ, որ այնքան անգամ յաղթանակել էր իւր այս ամուսնու դիմադրութեամբ, որին նա առանց խղճահարելու դաւաճանում էր, և որին իւր ձայնի հնչիւնը միայն դեռ ևս ընկճում էր:

«Ստիպողական խօսքերով, շողոքորթելով նրա սնոտիփառութեան, թոյլ կողմը բռնալով՝ Թէոփանէն նրան բացատրեց, թէ ինքը, որ սովորաբար այնքան արդարասէր էր, իմաստուն, իշխաններից ամենից չափաւորն ու զգայունը, մարդկանց առաւելութիւնները ճանաչող, թոյլ էր տալիս մի այդպիսի խոշոր անարդարութիւն, մի ծանր սխալ, հեռու պահելով մայրաքաղաքից և իւր զօրքից, մի ծանր և վերաւորիչ անգործութեան մէջ մի այնպիսի փառաւոր զօրավարի, մի այդպիսի յայտնի պատերազմիկ, որ իրեն էր նուիրուած թէ արեւակցութեամբ և թէ ամենահին բարեկամական կապերով: Գլխաւոր պատճառը, որ Թէոփանոն յառաջ էր բերում Զմշկիկի վերադարձի համար այն էր, որ նա այրիացած լինելով իւր առաջին ամուսնուց, ցանկանում էր կրկին ամուսնանալ: Սա ամենալաւ միջոցն էր կոյսեր խանդոտ յոյզերը շիջուցանելու համար:

«Այսպիսի անընդհատ ճառերով էր ահա, որ հրապուրիչ կայսրուհին յաղթանակեց իւր կասկածոտ ամուսնու վրայ. «Որովհետեւ», ասում է Լեոն Սարկաւազն, այս անցքերի ակնատեսն վկան, «նիկեփորը Թէոփանոնին անսահման կերպով սիրում էր, այս պաշտելի անձի հրապոյրները ծերունի զինուորի վրայ կատարելապէս կախարդիչ ազդեցութիւն էին գործում»: Կիւ ժան Զմշկիկը հրաման ստացաւ թողնելու իւր հեռաւոր և բռնադատեալ բնակավայրն ու ներկայանալու Սրբազան Պալատին: Նա շտապեց և խնդրեց որ անմիջապէս տեսակցութեան ընդունուի, կայսրից: Բայց սա, չը նայելով իւր հին կասկածների անցնելուն, նրան արգելեց ամենայն օր իրեն ներկայանալու, ինչպէս այդ սովորական կամ գրեթէ պարտք էր բոլոր քարձրաստիճան անձանց համար, որոնք Կ. Պօլսումն էին ապրում. Բիւզանդական ազնուականութիւնը Սրբազան Պալատն էր գնում կոյսեր դարպաս անելու, ինչպէս ֆրանսիական ազնուականութիւնը վազում էր իւր պաշտօնը մատու-

ցանկու իւր արքային Վերսայլում:

Կիւռ Ժանը, անտարբերութեան երեւոյթի տակ ծածկելով վրէժխնդրութեանն պրոշ ցանկութիւնը, որով լիքն էր իւր սիրտը, քաշուեցաւ իւր նախահայրերի բնակարանի խորքերը մայրաքաղաքի ասիական արուարձան Քաղկեդոնում, որ այսօր Քաղը-Քեօյ է կոչուում: Կեդրոնոսի ասելով՝ Չըմշկիկը յետս կոչուելով իւր աքսորավայրից, կայսերական հրամանի զօրութեամբ կանգ առաւ Քաղկեդոնում, որտեղից թոյլտուութիւն խնդրեց կայսեր ներկայանալու Կ. Պոլսում, որ Նիկեփորը մերժեց նրան առժամանակ: Այսպէս ուրեմն Նիկեփորը չը տեսաւ Չմշկիկին մինչև ոճրագործութեան գիշերը: Քաղկեդոնից նա կարող էր զիւրութեամբ թողնակցել իւր կայսերական սիրուհուն հետ: Նիկեփորի սառն ընդունելութիւնը նրան չէր յուսահատեցրել, այլ աւելի ևս կատաղեցրել էր: Բնազդմամբ ղգալով, որ ժամն հասել էր և իւր առաջն բաց էր ճանապարհը, որ Նիկեփորը իւր ժամանակը լրացրել էր, որ իւր հին զինակցի անժողովրդականութիւնն իւր գազաթնակէտին էր հասել, նա իբրեւ իսկական զաւակ իւր ժամանակի և ազգի, պատրաստ էր ամեն ինչ փորձելու, վճռած լինելով վերջին ծայրայեղութիւններին դիմելու իշխանութիւնը ձեռք ձգելու համար:

Շնորհիւ կայսրուհուն ճարտարութեան, որ նման էր բոլոր հարեմների ճարտարպիկութեանց, որոնց մէջ կարելի էր գուշակել ներքինիների և ստրուկների մատը, յանդուգըն դոմեստիքոսը, որ երկիւղ չէր ճանաչում, որի փառասիրութիւնը շատ աւելի մեծ էր քան թէ սէրն առ այդ Թէոփանոնը, որ կախարդում էր բոլոր մարդկանց, քանի մի տեսակցութիւն ունեցաւ իւր սիրուհուն հետ նոյն իսկ կայսերական կանանոցի խորքերում: Իւր այս ոճրագործ ժամադրութիւններին հասնելու համար, նա պէտք է ամեն երեկոյ մի նաւակով անցնէր Բոսփորն և մտնէր պալատական շէնքերի Բաւդի մէջ: Ամենաթեթեւ անդգուշութիւնը այս երկու յանդուգն սիրահարների կեանքը կը կորցնէր: Երջանիկ սիրահարների Աստուածն և դաւաճանութիւնները, որով լի էր այդ մեծ պալատը, անթիւ խարդաւանանքների լայն դահլիճը, բոլոր դարան մտած ցանկութիւնները, որ սպասում էին մի նոր թագաւորութեան արշալուսին, կազ-

մեցին նրանց ապահովութիւնը:

«Այս եղերական խորհրդակցութիւնների մէջ, ուր փառասիրութիւն, ատելութիւնը, վրէժխնդրութիւնը գործում էին սիրոյ հետ միասին, նիկեփորի մահը, վճռուեց վերջնականապէս: Նրա կորստեան պայմանով Թէոփանոնը խոստացաւ Չմշկիկին նրա կինը դառնալ և նրա կայսերական թագը տալ: Երկու դաւադիրներին, յոգնած կեղծելուց ու սպասելուց, վճռեցին անմիջապէս գործն սկսել: Բոլոր կարգադրութիւններն արուեցան ճարտարապետութեամբ: Ահա ժանը դժուարութիւններ չունեցաւ իրեն գործակիցներ գտնելու դժգոհների մէջ, որոնց թիւն հետզհետէ աճում էր շնորհիւ նոյն իսկ նիկեփորի խստութեան: Երկու ամենից նշանաւորներն եղան Միքայէլ Բուրղէս ստրատեգիոսը, Անտիոքի փառահեղ նուաճողը, կատաղած իւր անարգար երեսընկեցութեան վրայ, և մի ալ պատրիկ, Լէոն Պեղիասիմոս: Երկու ուրիշները կոչուում էին Լէոն Վալանտէս կամ Աբալանտէս, և Թէոդոր Սև կամ Ժան Անցիւպոթէոդորոս, Չմշկիկին ամենից հաւատարիմը: Բայց կային և ուրիշները: Սրանք վճռական մարդիկ էին, որոնք իրանց քաջութեան օրինակները ցոյց էին տուել արդէն և որոնք ամենքն էլ գանգատաւոր էին կայսրից: Եսհիա ասորին ասում է որ դաւադիրները 8 հոգի էին բացի Չմշկիկից, սա բացի Միքայէլ Բուրղէսից յիշում է և նրա ընկերոջն ու զինուեցին Անտիոքն առնելու ժամանակ, հայ իշխան Իսահակին, Վահրամի որդուն: Անտոլիայի զօրագնդի նախկին հրամանատարը դաւադիրներին կանչեց իւր հետ մեծամեծ երդումներով և փայլուն խոստումներով, եթէ գործն յաջող էր: Բազմաթիւ տեսակցութիւններ տեղի ունեցան գիշերները դաւադիրների ու կայսրուհու միջև: Հաւատարիմ ծառաները, ներքինիք ու ստրկուհիք նրանց մի առ մի պալատն էին մտցնում մթութիւնից օգտուելով, ուր նրանց Թէոփանոն ընդունում էր գաղափ սենեակներում: Այս պարզ մանրամասնութիւնը ցոյց է տալիս, թէ ի՞նչ քան խեղճ կայսրը դաւաճանուած էր իւր իսկ պալատի մէջ:

«Սպանութիւնը վճռուեցաւ դեկտեմբերի 10-ից տասն և մէկի գիշերուան համար: Ամենից վստահալի դաւադիրներն,

կանանց զգեստներով եկել էին իբր թէ կայսրուհուն այցելութիւն անելու, զէրբերը ծածկելով իրենց երկար զգեստների տակ, և մի առ մի ընդունուել էին կանանցի մէջ, ուր Թէոփանոն ինքը նրանց պահել էր մութը սենեակներում, կայսեր բնակած սենեակին թողորովին մօտիկ։ Նոյն իսկ այդ օրը, երբ գիշերը վրայ հասաւ, «եկեսցէի ժամանակ», Նիկեփորը, տխուր նախազգացումներով պաշարուած աւելի քան երբէք, մի տոմսակ ևս ստացաւ պալատական մի քահանայի ձեռքով. դա բովանդակում էր հետեւեալ բաները միայն սոսկալի լակոնիկան ոճով «կայսր, զիտցիր, որ հենց այս գիշեր քեզ համար մի սոսկալի մահ են պատրաստում։ Եթէ կամենում ես համոզուել, հրամայիր խուզարկել կանանցը, աշտեղ կը գտնես զինուած մարդիկ, որ եկել են քեզ սպանելու»։ Ինքնակալը, որ ամեն օր այսպիսի զգուշացումներ էր ստանում, այս վերջինիս պարզութիւնից սարսափեց։ Իւր հանդարտութիւնը պահելով, նա հրաման տուաւ ննջարանի տեսուչ Միքայէլ իշխանին, որ ներքինիների գլխաւորն էր և տան հաղարպետը, խուզարկելու կանանցի բոլոր խորշերը։ Խուզարկութիւնը, որ տեղն ու տեղը կատարուեցաւ, անհետեանք մնաց։ Կայսրուհու զայրոյթից վախեցաւ, թէ դաւադիրների կողմն էր, թէ արդեօք անհոգութիւնիցն էր, Միքայէլը բանալ տուաւ իւր առաջ բոլոր սենեակներն այդ ընդարձակ բաժնի, բացի յատկապէս այն սենեակներից, ուր պահուած էին զինուած դաւադիրներն։ Ապա վաղեց նա կայսեր մօտ յայտնելու, որ այս անգամ ևս զոհ է եղել խաբէբայութեան։ Պատմագիրների ասելով նախազգուշացումներ շատ են եղել Նիկեփորին, նոյն իսկ մահուանից տասն օր առաջ մի տոմսակով յայտնել են կայսեր, որ Չմշկիկը դաւադրութիւն է նիւթում նրա կեանքի դէմ։

«Մինչ այս, գիշերը շուտով վրայ էր հասել այս ձմեռային տխուր օրն և բաւական առաջացել էր։ Դաւադիրները յուզուած խայթիչ անհանգստութեամբ, ընկճուած գաղտնի սարսափներից, սպասում էին միայն գլխաւոր դերասանին, Յովհան Չմշկիկին դաւադրութեան պարագլխի գալստեան։

«Կը գա՞յ նա արդեօք։ Նրա քաջասրտութեան վրայ

չէին կասկածում, բայց կարող էր նա գիշերուան այս ժամին, այս սարսափելի եղանակին, անցնել Բոսփորն ու պալատ մտնել:

«Սակայն, յամենայն դէպս պէտք էր նիկեփորի կասկածները նիրհեցնել: Թէոփանոն գնաց նրա մօտ: Այս կատարուում էր նոյն իսկ այն Բուքուէոնի դղեկում, որ կայսրը իւր անձի համար վերանորոգել էր տուել, կարծելով, աւաղ, որ իւր համար մի անմատչելի ապաստանարան է պատրաստել: Բուլգարաց թագաւորի դուստրները, բիւզանդական իշխանների հարսնացուք, նոր էին հասել Վ. Պօլիս. Թէոփանոն պատրուակ բռնելով նրանց, ասաց նիկեփորին, որ գնում է մի վայրկեան նրանցով զբաղուելու, ուստի թող ննջարանի դուռը բաց թողնէ, ինքը կը գայ իսկոյն, քանի որ ինքն էլ նոյն սենեակումն է քնում, վերադառնալուց յետոյ ժամանակ կը լինի բոլոր անցքերը փակելու... Վայսրը խորասուզուեցաւ երկար ժամանակ աղօթքների և սուրբ գրոց ընթերցանութեան մէջ: Վերջապէս քնից յաղթուած, փաթաթութեցաւ սուրբ Միքայէլ վարդապետ Մեղրիկի վերարկուի մէջ, ապա պառկեց, ինչպէս յաճախ անում էր, մանաւանդ իւր հօր մահուանից յետոյ, ոչ թէ կայսերական մեծ անկողնում, այլ մի վագրի մորթու վրայ, որ փռած էր գետնին, Քրիստոսի, Աստուածածնի և ս. Վարդապետի պատկերների տակ: Ինչէլ Աթերի ասելով՝ նիկեփորն առաջին անգամն էր քուն մտնում կողքին զէնք չ'ունենալով:

«Սլաքն արդէն գիշերուան հինգերորդ ժամն էր ցոյց տալիս: Մի զօրեղ քամի պրոպոնտիսի ալիքներն յուղում էր, խիստ ցուրտ էր, առատ ձիւն էր գալիս, Յովհան 2-Մէլիկը Քաղկեդոնից ճանապարհ ընկաւ երեք մարդով մի փոքրիկ նաւակով, ափերի երկարութեամբ նաւելով, վերջապէս դուրս եկաւ Բուքալէոնի պալատի յետւը, մի մարմարեայ արձանախմբի մօտ, որ ներկայացնում է մի եղան և մի առիւծի կռիւը. դա այդանունն դուռն էր: Դաւադիրները, սուրը ձեռներին երկիւղով պաշարուած, աշխատում էին գուշակել նրա գալուստը: Դէտ նշանակուածներից մէկը նկատեց վերջապէս մթութեան մէջ չորս մարդոց: Որոշ նըշանը, մի շուռց լսուեցաւ, և կայսրուհուն սենեակից ձրգուած մի պարանի սանդուխքով դուրս մարդասպանները մը:

առն ներս իրենց ընկերներին միանալու համար։ Ահա քանի որ ալ պատմէնք սանդուխտի անուն չեն տալիս, ալ առաւ եւ, որ Չիլիկին ու իւր ընկերները մի առ մի վեր բարձրացուեցան կողովներով, որ ա՛յնքան գործածական են արեւելքում ամեն ժամանակներում։ Չիլիկը վերջինը մտաւ պալատը։

«Հակառակ ոպասածներին այսպէս յաջողութիւն գշտնելով այս առասպելական ձեռնարկութեան մէջ, դաւադիրները, թողին դեռակի հրապարակն ու մտան, մերկ սրերը ձեռներին, կայսերական ննջարանը։ Արաք պատմագիր Ա. քուլֆէգան հաստատում է, որ Թէոփանոն էր նրանց առաջնորդը և ինքն էր այն դուռը նրանց առաջ բացողը, որ ինքը երեկոյեան չէր փակել։ Սա բիչ է հաւանական. Յովհան Չիլիկին այստեղ էլ վերջինն եղաւ իւր հին գինակցի սենեակը մտնելու։ Երբ նրանք անկողինն մտեցան, տեսա՛ն, որ դատարկ է։ Նիկեփորի սովորութիւններին անտեղեակ, նրանք կարծեցին, որ մատնուած են։ Հասկանալով, ինչպէս անհարկն է իրենց փախչիլ, մի սոսկալի երկիւղ պաշարեց նրանց։

Արդէն մի քանիսն առաջարկում էին դղեկի բարձրութիւնից ծովն ընկնելու և յողալով ազատուելու մասին. մի փոքրահասակ ներքինի, որ նրանց առաջնորդում էր, նեղ վիճակից հանեց նրանց։ Նա մատով ցոյց տուաւ սենեկի մի անկիւնում բնած կայսրին վագրի մորթու վրայ։ Շուտով ամենքը նրան շրջապատեցին իբրեւ մի որսի կենդանու։ Որովհետեւ նա դեռ շարունակում էր քնել, նրանք միանգամից նրա վրայ ընկան, հարուածելով նրան արագիներով։ Նա վեր թռչելով տեղից, զարթնեց և յենուեցաւ արմուկի վրայ։ Այդ ժամանակ Լէոն Վալանդէսը մի սոսկալի հարուած հասցրեց նրա գլխին, որ բաց էր, որովհետեւ վեր թռչելու ժամանակ թասակը վայր էր ընկել։ Ցաւից խեղացնորուած, որովհետեւ թուրը կտրել էր նրա բոլոր դէմքը, խորը ճեղքելով ճակատը, յոնքն ու արտեանունքն և հասել մինչև ոսկորը, բայց առանց ուղեղին հասնելու, ողորմելին մի քանի անգամ գոչեց. «Աստուածածին, հասիր ինձ օգնութեան»։ Նրա դէմքից հոսում էր արիւնը. նրա ռաները կապեցին, քաշ տուին մեծ անկողնու առաջ, ուր

Յովհանն Զմշկիկը նստած էր. կամենում էին ուժով նրան չորեքցնել իւր հին զինակցի առաջ, բայց կաշկանդուած լինելով և սոսկալի հարուածից ուշագնաց, նա չը կարողացաւ ոտքի կանգնել և գետին դլորուեցաւ: Յովհաննը նրա գլխին կատաղի լուտանք թափեց. բոլոր դաւադիրները հետևեցին նրան, ամէն մէկը նրա երեսին էր խփում թշնամանքը կամ վրէժը: «Պատասխանիր ինձ, թշուառ բգնակալ» գոչեց նրա երեսին զայրացած Հայր, ոտքի տակ կոխելով, պատասխանիր ինձ, ասա, թէ արդեօք իմ շնորհիւ չէ՞ր, որ դու կայսերական գահի վրայ բարձրացար, որ դու ինքնակալ կայսր դարձար: Մոռացար իմ բոլոր բարութիւններս, կուրացած ամենաստոր նախանձիգ, ինձ երեսիցդ ձգեցիր, դու խլեցիր ինձից զօրքի հրամանատարութիւնը, ուղարկեցիր ինձ ապրելու դաշտերում, աքսորի մէջ, գիւղացոց ու ծառաների հետ, ես որ հարիւր անգամ բեգնից, աւելի արժեմ, ես, որին ամենքը սիրում և յարգում են, մինչ քեզ ատում են: Այժմ դու իմ ձեռքիս ես, ոչ ոք չի ազատիլ քեզ իմ ձեռքիցս: Յամենայն դէպս, եթէ դու որ և է խօսք ունիս քեզ պաշտպանելու, խօսիր, ես քեզ լսում եմ:»

Սակայն թուլացած կայսրը զգալով, որ կորած է, պատասխան չտուաւ այդքան յանդիմանութեանց, միայն շարունակում էր բարձր ձայնով օգնութեան կանչելու Աստուծուն և Աստուածածնին: Կատաղութեամբ վրայ ընկան դաւադիրներն: Յովհաննը պոկում էր նրա մօրուսը: Նրա ծնոտը ջարդեցին, սրի կոթով հանեցին նրա ատամները: Յովհաննը խփելով ոտներով գրեթէ անզգայ մարմնին, նրա երեսին իջեցրեց մի նոր սրի հարուած, որ ջարդեց նրա կառափը: Այս ատելութեամբ կուրացած կատաղի մարդիկն սկսան հարուածել խեղճին: Մինը վրէժ էր առնում երկար աքսորի համար, միւսն իւր անարգանքի և տիրոջ դժգոհութեան Ասորիքի մի մեծ ամրոցի առնելուն համար: Վերջապէս, Պալատի աղմկին, որ զարթնում էր և լցում սպառնական աղմկներով, դաւադիրներին հասկացան, որ պէտք էր աւարտել գործը, սրանցից մէկը, իւր երկար ծայրը կեռ սրով, Նիկեփորին միջակտուր արաւ: Այսպէս ողորմելի վախճան ունեցաւ այն մեծ կայսրը, որի անթիւ յաղթանակների պատճառաւ նրան Նիկեոսէս, Յաղթական, նաեւ

Պալլինիկէս մականունն էին տուել: Թէոփանոն երևի դրան յետենէր և ականջ էր դնում:

«Բայց այս սոսկալի տեսարանը շատ երկար էր տևել: Անորոշ ձայներն կասկած են յարուցանում հաւատարիմ ծառաների մէջ, որ իրանց տէրը վտանգի մէջ էր, նրանք վրայ են վազում: Զինուորները, երևի վարեգները, որոնք այդ գիշեր պահպան էին Սրբազան Պալատում, շտապում են տապարները ձեռներին յուսալով, որ կայսրը դեռ ողջ է: Զանք են անում պղնձէ դռները կոտրելու, մի սոսկալի կռիւ է սկսում: Աբուլ Փարաջի ասելով 70 թիկնապահ սպանուեցան: Մի վայրկեան կարելի էր կարծել, որ դաւադիրների բանը վերջացած է, երբ, 2մշկիկի հրամանով, որ արդէն շտապել էր Քրիստոթիկինիօնի մեծ դահլիճը թագ կապելու համար, Ազիւպոթէոզորը կտրում է մեռած կայսեր գլուխն ու ձօձելով դուրս է հանում մի պատուհանից, ջահերի լուսով ցոյց է տալիս ժողովրդին և զինուորներին, որոնք պալատի շուրջն էին հաւաքուել:»

«Այս տեսնելով՝ վարձկան զինուորները, որ վազել էին իրանց տիրոջը աղատելու, կարծելով՝ որ նա դեռ կենդանի է, կանգ առին յանկարծ. այլ ազգի մարդիկ, ոգևորուած զինուորական պատուի զգացումով, որ բոլորովին հանգած էր բուզանդական կայսրութեան յոյների մէջ, այս հիւսիսային զօրականները, ատուած մի ազգից, որին նրանք ամենեւին չէին սիրում, իմանալով, որ այժմ ամեն ինչ վերջացած է, որ ոչ ոք իրանց չի հետևիլ եթէ փորձեն դէմ դնելու մի յեղափոխութեան, որ արդէն կատարուած է. նրանք քաջամար կը պաշտպանէին Նիկեփորին, բայց նրա վրէժը չէին լուծիլ:» Յովհան 2մշկիկը, որ այս ամբողջական ժամանակ արագութեամբ ծիրանի կօշիկներն ու կայսերական զգեստի գլխաւոր նշաններն հագել էր, նստած Քրիստոթիկինիօնում, փառաւոր կայսերական գահի վրայ, անմիջապէս կայսր հռչակուեցաւ դաւադիրներից և իւր նորեկ հուպակիցներից, որոնք պալատը լցուեցան ամեն կողմից: Քիւզանդիոնը փոխել էր իւր տիրոջը: Նոյն իսկ նրանք, որ եկել էին Նիկեփորին պաշտպանելու, ամենից եռանդուն կերպով գոչում էին. «Երկար կեանք Ժան ինքնակալին, ձեր փառաւոր տիրոջ, երկար կեանք Վասիլին և Վոստան»:

գնին, մեր փառաւոր տէրերին: Որովհետեւ կեղծիքը շարունակում էր, միշտ իբրեւ թէ Ռոմանոսի երկու որդիքն էին, որ թագաւորում էին, Յովհաննը յաջորդում էր միայն Նիկեփորին իբրեւ խնամակալ այս երկու օրինական ժառանգներին:

Կայսեր եղբայր Լէօն Կիւրապաղատն առանց մի փորձանելու Չմշկիկի դէմ, աճապարեց ս. Սոփիայի տաճարն ապաւինելու, որտեղից աքսորուեցաւ Լեւսոս: Նոյն օրն երեկոյեան Նիկեփորի գիակը գաղտնի կերպով թաղուեցաւ Խ. Առաքելոց վանքում: Այս սոսկալի ոճրի համար միմիայն Լէօն Վալանտէսը պատուհասուեցաւ իբրեւ առաջին հարուած տուողը: Չմշկիկը չպաշտպանեց նրան: Աւելի մեծ ապերախտութիւն ցոյց տուաւ Չմշկիկը կայսրուհու վերաբերութեամբ: Երբ Պոլիւեւկտոս պատրիարքը մերժեց Չմշկիկին թագ կապել, քանի որ Թէոփանոնը դեռ պալատումն էր: Յովհաննը զոհեց իւր սիրուհուն կայսրութեան և նրան Պրոտի կղզու վրայ մի վանքում փակեց:

ԳԼ. Դ.

ՅՈՒՎԱՆ ՉՄՇԿԻԿԸ ԿԱՅՈՐ 1)

Նիկեփոր Փոկասը սպանուեցաւ 969 թ. դեկտեմբերի 10-ից տասնևմէկի գիշերը, ուրբաթ՝ լոյս շաբաթ առաւօտեան, ժամն երեքից չորսը, իսկ նրա սպանիչն ու յաջորդը թագ կապեց նոյն ժամին Սրբազան Պալատի մեծ դահլիճում, որ կոչւում էր քրիստոսորիկլինիոն: Երբէք ոչ մի յեղափոխութիւն այդքան արագ և այդքան սարսափելի ելք չէր ունեցել: Աստուածապահ քաղաքի բնակիչներից շատերը, որ գիշերը բռն էին մտել ապահով, որ յաղթական Նիկեփորն է հսկում կայսրութեան վրայ, առաւօտն աչքերը բացին սոսկմամբ լսելու, որ նա այլևս կենդանի չէ և Շի-

1) *st.* Gustave Schlumberger, *L'Épopée Byzantine*, 1896 Paris. Chmpitre I—V p. 4—326:

կահեր Հայն է նստել նրա տեղը. Սակայն նրանք հանգըստացան, որ ալ դիւցազնին, որը վեց տարի այնպէս քաջաբար պաշտպանել էլ տէրութիւնը, մի այլ դիւցազն է յաջորդել, մի ոչ աւելի արի զօրավար, ոչ պակաս փայլուն և անվեհեր զօրական:

Մինչ Չմշկիկը շտապում էր կայսերական պատուանդանները զգենուլ, նրա կուսակիցները ցրուեցան բաղաբի փողոցներն ու սկսան այդ խաւար սառնամանիքի և այդ խորին մթութեան մէջ նրա անունը հռչակել երկու մատաղաս կայսրների անուան կից: Նիկեփորի եղբոր Լեոն Սիւրապաղատի և նրա որդու անյաջող դիմագրութիւնը շատ քիչ տևեց և դրանք էլ ստիպուեցան ու Սոփիայ տաճարն ապաւինել:

Նոր կայսեր անձնաւորութիւնն ու ծագումն արդէն իսկ ծանօթ է ընթերցողներին նախընթաց գլխերից, նա իւր ժամանակի զինուորական քաջութեան մարմնացումն էր, բացի դրանից աչքի էր ընկնում իւր արտաքին գեղեցկութեամբ, կարճահասակ բազմաբարեկազմ, վսյելչատես, խայտակն ու շիկահեր, շիկամօրուս, պայծառագէտ, նուրբ և գեղականարքիւղ, աջողակածուն ու ճարտար, ամենալաւ հեծեալն, ամենաբազմաթիւ, նիզակաւորն ու գեղարդածիգն: Նրա բարոյական յատկութիւններն էին քաջասրտութիւնը, առատածեռութիւնը, բարութիւնը, քաղցրութիւնը, շիտակութիւնը և խոհականութիւնը, որոնցով այնքան ժողովրդականութիւն էր վաստակել: Նա ունէր բոլոր այն կախարհիչ յատկութիւնները, որոնք մոռացնել և ներել են տալիս մեծ ոճիրներն և բոլոր սիրուած մոլութիւնները, որ ժողովուրդը դիւրութեամբ է ներում: Նա չափազանց շատ էր սիրում գինին ու համագամ կերակուրները, ստում է Լեոն Սարկաւազը, որ նրան ճանաչում էր, նա ջերմագին կերպով սիրում էր զուարճութիւններն ու վայելքներին էր նուիրւում շուայլութեամբ: Մանասէս յոյն ժամանակագիրը նրան համեմատում է մի նոր դրախտի հետ, ուստի բըղխում են չորս գետերն, արգարութեան, իմաստութեան, խոհմութեան և քաջութեան. «Եթէ նա իւր ձեռքները չը պղծէր Նիկեփորի սպանմամբ, գոչում է տարեգիրը, երկնակամարի վրայ կը փայլէր իբրեւ մի աննման աստղ»:

Սա իսկապէս այն հրապուրիչ, եռանդուն և պատերազմիկ թագաւորն էր, որ պէտք էր կայսրութեան վերածննդեան համար: Կայսրութեան հասաւ նա քառասուն և հինգ տարեկան հասակում, այդ ժամանակ այրի էր, որովհետեւ նրա կին Մարիամը, ապագայ բռնակալ Վարդ Սկլերոսի բոլորը, մեռել էր վաղուց:

Թագ կապելուց անմիջապէս յետոյ, պալատ կանչել տուաւ Վասիլ Ներքինուն, որ այնքան մեծ դեր էր խաղացել Նիկեփորի դա՛հ բարձրանալու ժամանակ: Չմշկիկին ևս Նիկեփորի պէս յայտարարեց, որ ինքը կամենում է խնամակալ և գահակից լինել մատաղահաս Վասիլ ու Կոստանդին կայսրներին, որոնցից աւագը 14, իսկ կրտսերը 12 տարեկան էր այդ ժամանակ:

Վասիլ Ներքինին, յայտնի մեծ սենեկապետը կամ Պարակիմոմենոնը, հայ Ռոմանոս Լէկապէն կայսեր ապօրինի որդին էր, որ Ռոմանոս Բ-ի ժամանակ մեծ դեր էր խաղացել, ապա մի առ ժամանակ յետ էր մղուել Բրինգաս Ներքինուց, որի անկմանն ու Նիկեփորի դա՛հ բարձրանալուն մեծապէս նպաստել էր, իսկ վերջինիս կայսրութեան ժամանակ առաջնակարգ նախարար էր, բայց Լէօն Կիւրապաղատի առաջ ստիպուած էր տեղի տալ: Երևի հէնց այս էր պատճառը, որ սա Չմշկիկի դաւադրութեան ժամանակ սպասողական դիրք բռնեց, ապա միացաւ նրա հետ և եղաւ նրա առաջին նախարարն, մեծ սենեկապետն ու ծերակուտի նախագահն, այս պաշտօնները վարեց նա և Վասիլ Բ-ի երիտասարդութեան տարիներում: Այս յանդուգն, խելօք, անչափ եռանդի տէր, բայց ապականուած, խտասիրտ, անխիղճ և անասելի փառասէր մարդն իւր ժամանակի հետաքրքրական անձնաւորութիւններից մէկն է: Չը նայելով որ Ներքինի էր, բայց զարմանալի բարեկազմ, վեհ և խրոխտ, մի իսկական թագաւորազն: Բնաւորութեամբ նա խռովարար, դիւրափոփոխ, արկածախնդիր, բայց յանդուգն, վճռական, գոռոզ պատերազմատէր, չը նայելով իւր բնական խելճ վիճակին (ներքինութեան): Արդէն 944 թուականից նա զօրագլուխ էր բարբարոսաճան գնդի և ինչքան էլ այժմ մեզ տարօրինակ թուի, իւր դարու նշանաւոր զօրավարներից մէկն էր: 958 թուին գլուխ էր բոլոր Անատո-

լիական գնդի և յաղթեց Սառակինոսներին, որի համար և յաղթանակ տօնեց Կ. Պօլսում Եփեսոսի կայսր դառնալու ժամանակ թէպէտ և յետ էր քաջուած գործերից, բայց ինչպէս երևում է, մեծ հարստութեան տէր էր, որովհետև Կ. Պօլսում ապստամբութիւն կաղմակերպեց նա, սկսելով իւր սարուկներից խումբ կազմել, որոնց թիւը 3000 էր։ Լեւոն Սարկաւագի ասելով՝ սա էլ 2մշկիկի դաւադրութեան մասնակից էր, բայց խոհեմութեամբ սպանութեան գիշերն հիւանդացել էր, իսկ երբ իրեն հաղորդեցին՝ թէ դաւադրութիւնը յաջողուել է, վեր ելաւ անկողնից և կրկին անցնելով իւր ծառաների ու հաւատարիմների գլուխ, սկսաւ փողոցները շրջել և նոր կայսեր անունը հռչակել։ Համոզուելով որ յեղափոխութիւնը գլուխ է եկել, Վասիլ ներքինին իսկոյն հետեց նոր կայսրի կոչին և պալատ շտապեց։ Նորապսակ Հայն, Եփեսոսի արիւնով ներկուած ձեռներով, անմիջապէս հաստատեց Վասիլին իւր պաշտօնների մէջ և գիշերային խորհրդում վճռեց իւր անմիջական անելիքներն։ Վայսրութեան բախտն էր, որ այս երկու մարդիկ ոչ երկիւղ էին ճանաչում և ոչ տատանմունք։

Այս բոլոր գործողութիւնների մէջ, ասում է Ֆրանսիացի պատմաբան, 2մշկիկը, որ աւելի զօրական էր քան թէ վարչական անձն, թւում է թէ գործի ղեկավարութիւնը Վասիլին թողեց։ Պարակլիմենոնի առաջին հոգն եղաւ մայրաքաղաքի բոլոր մասերում մի հրաման հրատարակել, որի զօրութեամբ նոր կայսեր հաստատութիւնը յայտնելով հանդերձ, հրամայւում էր ամեն մի մարդու, փակուած մնալ իւր տանը։ Արգելուած էր ամեն մի գումարումն, անկարգութիւն, կողոպուտը պիտի պատժուէր անմիջական գլխատումով։ Այս յայտարարութիւնը, որ մի զարմանալի խիստ ոճով պիտի լինէր խմբագրած, երևում է սարսափի մէջ ձգեց բոլոր այդ մեծ քաղաքի սովորաբար աղմկայոյ՝ ընդհանրին։ Ամենքը լաւ գիտէին, որ ներքինն զուր սպառնացող մարդկանցից էր։ Ոչ ոք չը շարժուեցաւ։ Մինչ բոլոր այսպիսի յեղափոխութիւնների ժամանակ լոյս աշխարհ էին դուրս գալիս իրենց որջերից անխիղճ մարդկանց բազմութիւնը, որ օգտւում են ընդհանուր աղմուկից, անկարգութեան, կողոպուտի և սպանութիւնների ձեռնարկելու — այս

անգամ շնորհիւ Վասիլ ներքինու հրովարտակի ոչ մի շարժում չեղաւ այդ ահագին քաղաքի մէջ:

Պարակիմեմնոսի ձեռնարկած բոլոր միւս միջոցներն ևս այսպէս արագահաս, եռանդուն և արմատական էին: Նիկեփորին անձնուէր եղող բոլոր պաշտօնեաները, սկսած ամենաբարձրներից մինչև ամենաստորինները, անմիջապէս պաշտօնանկ եղան և նրանց տեղերը նոր մարդիկ կարգուեցան: Այս մի կատարեալ հեկատոմէ էր (հարիւրեզնեայ զոհ) բաղձր պաշտօնէից: Անդրոնական վարչութեան բոլոր գլխաւոր անդամները, քաղաքապետը, մեծ դրոնգարիոսը կամ ծովապետը, թիկնապահապետն, ոստիկանապետը, ծովային նախարարը, բոլոր թեմերի ստրատէգոսները, փոփոխուեցան մինչև նոյն իսկ արևի ծագումն: Բոլոր այս պաշտօնանկ մեծամեծները, սպանուած կայսեր բոլոր արեւակիցներն ու մտերիմներն արքայութեան իրենց հայրենի գաւառները: Բայց դրանով էլ վերջացաւ կայսրութեան ապահովութեան համար ձեռնարկած միջոցները: Ի պատիւ Աիռ Ժանի և նրա նախարարի պիտի ասենք, որ ոչ մի գլխատուութիւն և մեծ բռնութիւն տեղի չունեցաւ, որ շատ անսովոր բան էր բիւզանդական յեղափոխութեան համար: Բացի Նիկեփորի սպանութիւնից և նրա պալատի դրան առջևի ամբոխմունքից, ինչպէս երևում է, ամբողջ կայսրութեան մէջ ոչ մի առիւնահեղ շարժում տեղի չունեցաւ:

Նիկեփորի եղբայրն ու նրա որդին Ս. Սոփիայի տաճարն էին ապաւինել, դրանց աստիճանի մարդոց համար բիւզանդական սովորութիւնը մահ, ներքինացումն, կուրացումն ու արքայ էր սահմանել, բայց Աիռ Ժանն արիւնածարաւ մարդ չէր, ուստի գոհացաւ միայն նրանց Լեսբոս կղզու Մեթեմնոս քաղաքն արքայութեան Լեոն Աիւրապաղատի միւս որդին, Վարդ Փոկասը հայաստանի Խաղտեաց գաւառի դուքսն էր, նրան էլ պաշտօնանկ արին և փակեցին Ամասիա քաղաքում: Աիւրապաղատի երրորդ որդին, որ ապօրինի զաւակ էր, անուանի զօրավար Պետրոս Տորբասին, Անտիոքի առնողը, մնաց իւր պաշտօնում, թեր ևս նրան խնայեցին, որովհետև ներքինի էր: Մի շաբաթուան մէջ 22-մշկիկն ու իւր նախարար Վասիլը վերականգնեցին պետութիւնը, այս ութ օրուան մէջ, երևում է, որ 22-մշկիկը

դուրս չեկաւ պալատից:

Գլխաւոր խնդիրը սակայն մնում էր դեռ ևս. առանց տիեզերական պատրիարքի օրհնութեան Յովհանն չէր կարող կայսր ճանաչուիլ: Թողովրդական հաւատը պահանջում էր, որ օրինական փոխանութիւնը եկեղեցում սրբագործուի: Դեկտեմբերի 10-ի կայսր հռչակումը մի առ ժամանակից միջոց էր միայն, ուստի 2մշկիկը սպասում էր, որ աստուածային Խմաստութեան տաճարի (Ս. Սոփիայի) կամարների տակ ինքն «առաքելահաւասար» (Իսսպոստոլոս) հրատարակուի, ապա թէ ոչ իւր թագաւորութիւնը կը մնար չը ճանաչուած յափշտակութիւն: Այն անձն, որ միայն կարող էր այդ սրբագործութիւնը տալ, Պոլիւեւկտոս պատրիարքն էր, աչն առաքինի և խիստ վանականը, որ երկինջ չը կրեց նոյն իսկ Նիկեոսիոսին դիմագրելու: Այդ միջոցին պատրիարքը ծերութիւնից ընկճուած և հիւանդ էր, մենք չը գիտենք նրա բռնած ընթացքը կայսեր սպանութիւնից յետոյ, հաւանօրէն նա սպասողական դիրք էր բռնում նոր կայսրից յօգուտ եկեղեցու զիջումներ ստանալու համար: Նրա բռնած ապագայ դիրքը ցոյց է տալիս, որ գիտէր եկեղեցու և պետութեան շահերը միացնել: Երբ 2մշկիկը ցանկութիւն յայտնեց եկեղեցում օծուելու, արիասիրտ պատրիարքը չը վախեցաւ յայտարարելու, որ արգելում է նրան Յաճարը մտնել հանգուցեալ կայսեր արիւնով ներկուած ձեռներով: Կայսեր սպանումը այնքան յայտնի ոճրագործութիւն էր, որ պէտք էր մի աչքի ընկնող հատուցումն. «ես չեմ կարող, ասաց նա, եկեղեցու գիրկն ընդունել նրան, որի ձեռները ներկուած են այդպիսի նշանաւոր անձի արիւնով: Ամենից առաջ, դու պէտք է ապաշխարես, քեզինից լուանաս այն գլխաւոր մեղադրութիւնը, որ քեզ վրայ ծանրանում է: Հասարակաց ձայնը հաստատում է, որ դու մասնակից ես լեղել Նիկեոսիոսի սպանման: Մենք պէտք է ձեռք բերենք յանցաւորներին: Եթէ դու կամենում ես սուրբ վայրերը մտնել, ուր միայն ես քեզ օրհնել կարող եմ, նախ արդարացիր, որպէս զի կարողանաս այդքանին հասնել, մատնիր առանց վարանելու իսկական սպանիչներին, ոյք էլ չինին նրանք»: Իւր այս խօսքերն աւարտեց նա մի նախադասութեամբ, որի յանդգնութիւնը բոլոր նա-

խապէս ասածներէն անցնում էր. «Ամենից առաջ, ասաց նա, նոր կայսեր, վռնտիր սրբազան պալատից այն պիղծ և ոճրագործ կնոջը, որ ամեն բան ինքն է յղացել, շեկավարել, որ և գլխաւոր յանցաւորն է»:

Պարզ է ուրեմն, որ պատրիարքը 2մշկիկից, նախ քան նրա մեծագոյն ցանկութիւնը կատարելը, մի անլսելի զոհ էր պահանջում. Յովհաննը գիտէր հաստատապէս, որ ծերունի կրօնաւորն անողոր է, միւնոյն ժամանակ նա պիտի գոհ լինէր, որ իւր անձի համար ներողամիտ էր և գիտե. նալով հանդերձ, որ ինքն է գաւադրութեան երկրորդ անձը, այսու ամենայնիւ վրէժխնդրութիւն էր պահանջում միայն իւր գործակցից: Պոլիւեւկտոսն ևս այնքան դիւրութեամբ աչք փակողներից չէր, բայց հանգամանքները կըշռելով՝ տեսնում էր, որ զեկտեմբերի 10-ի ոճրի համար այս ևս մի պատուաւոր պաշտօնական ելք է:

Այս ամենը սակայն բարոյական բաւարարութիւններ էին: Պատրիարքը չը գոհացաւ միայն այս պահանջներով: Իբրեւ օրթոդոքս եկեղեցու ճարտար և նախատեսող պետ, նախանձախնդիր եկեղեցու արտօնութիւնների և մեծութեան, նա օգուտ քաղեց վերին աստիճանի ճարտարութեամբ Յովհան 2մշկիկի դրութիւնից, որպէս զի նրանից զիջումներ ձեռք բերէ եկեղեցու համար: Լաւ զգալով, որ Յովհանը եկեղեցու պետից թագով պսակուելու համար պատրաստ է ամենայն տեսակ զիջումներ անելու, ծերունի պատրիարքն իւր իմաստնագոյն խորհրդականներին հետեւելով այլ պահանջներ ևս արաւ: Նիկեփորի հրատարակած օրէնքների շնորհիւ եկեղեցին ստորագրուել էր կայսեր, բոլոր եկեղեցական խնդիրների վերջնական վճիռը կայսրը պիտի տար, չը նայելով որ Պոլիւեւկտոսը չէր ճանաչել այս օրէնքները, բայց նրանք պահում էին իրենց զօրութիւնը, արդ նա առաջարկեց Յովհանին, որ իւր ոճիրը սրբելու համար ջնջէ այդ օրէնքները և այս օրէնքներին հակառակելու համար արքորուած եկեղեցականներին ներումն շնորհէ և հաստատէ իրենց պաշտօններում: Իբրեւ վերջին պահանջ Նիկեփորի սպանման մեղքը քաւելու համար Յովհանին առաջարկեց պատրիարքն իւր տննական ստացուածքի թէ շարժական և թէ անշարժի կէսը նուիրել մայրաքաղաքի արուարձանների

ազատ բնակիչներին, միւս կէսը Կ. Պօլսի հիւանդանոցներից մէկին:

Յովհան 2մշկիկն, շտապելով այս սկզբնական բոլոր դժուարութիւններն հարթելու, նախապէս վճռած ամենայն զիջումն անելու, ուրախութեամբ ընդունեց պահանջներն այն երկար շարքն: Կրկին երդուելով, որ ինքը մատաղատի կայսրներին միշտ իբրեւ ընկեր պիտի ընդունի, և թէ նրանց մեծաւորը կը լինի, բերել տուաւ իւր նախորդի հրատարակած օրէնքները, որոնցով եկեղեցու իրաւունքները սահմանափոխուած էին, և իւր ձեռքով պատառոտեց կամ ինչպէս այլք ասում են, ուղարկեց ու Սինօդ, որ նա ոչնչացնէ: Այսու նա եկեղեցուն վերադարձրեց իւր հին ազատութիւնը, որ այնքան անհաճոյ էր միշտ կայսրներին: Սկսած այդ օրուանից ոչ մի եպիսկոպոս չէր կարող առանց պատրիարքի համաձայնութեան նշանակուել: Պատրիարքի պահանջին համաձայն պաշտօնանկ ու արքայութեան եպիսկոպոսները կրկին հաստատուեցան իրենց պաշտօններում մեծ հանդիսով: Նոյնպէս վերացուեցաւ օրէնքը, որ արգելում էր նոր վանքեր շինել: Մի հարուածով պատրիարքը կըրկին յետ նուաճեց եկեղեցու դարաւոր իրաւունքները, որ Նիկեփորն հազիւ կարողացել էր խլել, քաղաքական տեսակետով սա մի յետադիմական քայլ էր, որի յանցանքն ընկնում է 2մշկիկի վրայ: Յովհան և Վասիլ ներքինին շատ լաւ էին հասկանում իրերի վիճակը, բայց ստիպուած արին ամենայն զիջում, որպէս զի նուիրագործուի իրենց յանցանքն, իսկ յետոյ միշտ ժամանակ կար դարձեալ ճնշելու եկեղեցին, որի պետի այս խստագոյն պահանջներն իսկ ամենալաւ ապացոյց էին, թէ ինչքան պետութիւնը դեռ ևս անզօր էր եկեղեցականների առաջ:

2մշկիկը, բոլորովին հպատակուեց այն անձի կամքին, որին այնքան մեծ կարիք ունէր թագ կապելու համար, նա մինչև իսկ անարգ զիջումներից չը քաշուեցաւ: Գրեթէ անամօթաբար թոյլ տուաւ, որ իւր դաւակիցներից ոմանք, աննշանները գլխաւորաբար, որոնց ձեռքն ինքն էր զինել, պատուհասուին այն ոճիւրի համար, որի հեղինակն ինքն էր: Նա չ'ամաչեց սուտ երդնուլ, որ ինքը չէ հարուածել Նիկեփորին, արդարագատութեան մատնեց Վլադիմիրին:

և Յովհան Ացիւպօթէոդորոսին: Դեկտեմբերի 10 ի գիշերուան ոճիրի համար միայն այս երկուսը տուժեցին գլխապառելով, իսկ աւելի մեծ յանցաւորներն ազատ մնացին, որոնցից սակայն միայն Թէոփանոս խիստ պատժուեցաւ, Պրոտի կղզու մեանոցն արսորուելով: Ժամանակագիրներին ասելով՝ դաւադիրներն ամէնքն ևս չարաչար մահուամբ մեռան, բայց մէք դրանց մասին տեղեկութիւն չունենք: Միքայէլ Բուրղէսի մասին լսում ենք, որ նա անմիջապէս Անտիքի հրամանատար նշանակուեցաւ, պատմութեան ընթացքում սրա անունը յաճախ կրկնուած է իւրեւ խնդեան սառակինոսների, իսկ նրա մահուան մասին ոչինչ չը գիտենք:

Ամենից դառն էր սակայն Թէոփանոսի վիճակը: Մինչ նա կարծում էր, թէ հանել է իւր բաղձանքների գագաթնակէտին, անգթօրէն վայր գլորուեցաւ գահից դէպի կուսանոց և այն նոյն իսկ այն անձի ձեռքով, որի սիրոյ համար ամեն ինչ զոհել էր ինքը:

Հաւանական է, որ այս պահանջի մասին Յովհանն ամենեւին ընդդիմութիւն արած չը լինի: Ոճրագործութիւնից անմիջապէս յետոյ, այս խելօք անձն հասկացաւ, որ եղեռնը շատ գարշելի էր, որ ինքն երբէք կարող չէ պահպանել թագն, եթէ անմիջապէս չը բաժանէ իւր ճակատագիրն կայսրուհու ճակատագրից: Այսպէս էլ գործեց: Նոր կայսրը վճռեց, որ Թէոփանոսը պիտի վռնտուի Սրբազան Պալատից, ուր այնքան երկար ժամանակ իշխել էր, և պիտի տարուի Պրոտի կղզին, որ իշխանաց կղզիներից առաջինն է Կ. Պոլսի կողմից գալուս. Պրոտի կղզում շատերն են ապրել և իրենց վշտալից օրերն անցկացրել Միքայէլ Ռանգարէ կայսրը, Ռոմանոս Լէկապէն հայ կայսրը, որին գահազուրկ արաւ իւր փեսայ Ծիրանիծինը, Ռոմանոս Դ. Դիոգենեսն և նշանաւոր բռնաւոր Վարդան Թուրք կայսրը, որ նույնպէս հայ ծագումիցն էր: Ահա այսպիսի նշանաւոր արքայականների վայր էր սոյն կղզին, ուր քեցին եղբերբազան բայց դեռ միշտ չքնաղագեղ Թէոփանոսին: Ի՞նչ սոսկալի վիճակ, մինչ Թէոփանոս հազիւ աղատուել էր կոպիտ նիկեփորից և յոյս ուներ, որ պիտի կենակցի կրքոտ, բայց նրբակազմ ու երիտասարդ Հային, մէջ է մտնում մի ծերունի կրօնաւոր որ տարիների բեռան տակ ընկճուած է արդէն և գրեթէ

մեռնողի ձայնով հրամայում է Զմէկին: Այնպէս կամենում ես, որ թագաւոր, սուրբ վայրերը մանել, այնտեղ թագով պսակուելու, եթէ յիրաւի կամենում ես, այս ընդարձակ փայտութեան վրայ տիրել, պէտք է ամենից առաջ, զոհ բերես այն նենգաւոր կնոջը, որ զինել է բո՛ւ աջը: — Այս պահանջս անողոք է. վռնգէ, բշի՛ր Թէոփանոնին բո՛ւ անկողնից, բո՛ւ պալատից, բո՛ւ մայրաքաղաքից, ապա թէ ոչ դու չես թագաւորիլ: Եւ սիրահարն, որի մասին խղճուկ կայ. սրուհին կարծում էր, թէ ընդ միշտ կապուած է իւր հետ, մանաւանդ շնորհիւ միասին գործած ոճրի, ընկճուում է այդ ծերունու արգելքի առաջ և առանց մի բողոքի բառ արտասանելու, առանց դիմադրութեան ստուերի: Անմիջապէս զոհ է բերում նա նրան, որիս պագում էր, թէ այնքան սիրում է:

Յովհանն ճեռուելով անշուշտ իւր խորհրդական Վասիլ ներքինուն, զոհեց սիրականին իւր թագին: Եւ որովհետեւ, ընդհանրապէս առնելով, նա մի ճշմարիտ իշխան էր իւր ժողովրդիան բարիքը ցանկացող, ուստի շատ հաւանական է, որ այս զիջումը նրան աւելի քիչ ցաւ պատճառեց քան թէ եկեղեցուն արածները: Այս զարմանալի գործողութիւնը պէտք է նիկեփորի մահուանից յետոյ շատ շուտով կատարուած լինի: Ինչպէս տեսանք պատրիարքին զիջումներ եղան մի շաբաթ այժմ դէպքից յետոյ, հաւանական է որ կայսրուհու արքային անմիջական հետեանք լինէր Յովհաննի և պատրիարքի մէջ կայացած համաձայնութեան: Թէոփանոն ուրեմն պալատումը մնաց իւր գործակցութեամբ կատարուած ոճրից յետոյ միայն մի շաբաթ, որի ընթացքում Զմէկին անշուշտ կրկնուստիէր նրա հետ տեսակցելուց: Ամենայն հաւանականութեամբ ուժով տեղափոխեցին կայսրուհուն, որի մայրն ևս, որ իւր հետ էր ապրում պալատում, այս առթիւ արքայուհեցաւ Պոնտոսի Մատինայու քաղաքը:

Զը նայելով աղբիւրների նուազութեան՝ մեզ հասել է սակայն մի տեղեկութիւն, որից կարող ենք գուշակել թէ իրքան ծանր էր Թէոփանոնին զրկուել իւր փառքից: Ժամանակագիրներն աւանդում են, որ իւր արքայից քիչ յետոյ, դեռ ևս 970 թուին, կայսրուհին փախաւ վանքից և մի նաւակով հասաւ քաղաք, ուր ապաւինեց ս. Սոփիայի

տաճարն, թերևս յուսարով կրկին կախարդելու Յովհաննիս կամ ազդելու իւր սրգոց վրայ, ով գիտէ, թերևս յոյս դնելով ժողովրդական որ և է յուզման վրայ իւր օգտին: Բայց խեղճ Թէոփանոսին չէր վիճակուած Յովհաննի Տեա գործ ունենալու, այլ անողորբ Վասիլ ներքինու: Խստասիրտ ներքինին, որին, ինչպէս թուում է, նոր կայսրը թողել էր բոլոր ներքինի հոգսը, քնքշութիւններ չ'արւաւ: Նա ուժով հանեց կայսրուհուն իւր ապաստանարանից, և թշուառ կինը, որին չէին թոյլ տալիս իւր որդւոց մօտ մնալու, այս անգամ մի աւելի հեռււոր աքսոր ուղարկուեցաւ, որպէս զի կրկին այսպիսի փորձեր չանէ: Նրան քչեցին հայկական վայրերի թեմի խորքերն, Դամաս վանքն, որ երևի Զմշկիկն էր հիմնել իւր հայրենիքում: Այն դարում մի այսօրինակ աքսոր այնպիսի թագուհու համար, որպիսին էր Թէոփանոսը, կատարեալ տաժանակիր աշխատանքների դատապարտումն էր: Խեղճ և թշուառ կինը դեռ ևս ամենայն յոյսը չը կորցրած, խնդրեց մի վերջին տեսակցութիւն կայսեր և իւր որդոց հետ: Այս շնորհն արին նրան իւր դահլիճներն:

Հազիւ թէ նա տեսաւ Յովհաննիս, որ սկսեց յանդիմանութեան ու լուտանքի մի կարկուտ տեղալ նրա գլխին: Ապա նկատելով Վասիլ ներքինուն, յարձակուեց նրա վրայ ու սկսաւ եղունգներով նրա երեսը ճանկոտել, գոչելով նրա երեսն ի վայր «բարբարոս, թշուառ սկիւթացի»: Ստիպուած եղան ուժով յետ քաշել նրան և անմիջապէս այն նաւը տանել, որով պիտի երթար իւր աքսորավայրն: Վեց երկար տարի մնաց այդ հեռււոր աքսորավայրում, թէ ի՞նչ կատաղութեամբ կեանք անցկացրեց նա այնտեղ, պատմութիւնը չէ ասում, տեսաւ այնտեղ իւր դաւաճան սիրահարին, արդեօք Զմշկիկն իւր արշաւանքների ընթացքում այցելե՞ց նրան, չը գիտենք: Տարեգիրները լուում են այդ մասին, բայց չենք կարող արդեօք ենթադրել, որ այս վիպական դարում Զմշկիկը շարունակած լինի իւր սէրն, ապա թէ ոչ ինչո՞ւ էր նա Թէոփանոսին իւր բնագաւառն աքսորում: Միայն Զմշկիկի մահուանից յետոյ կանչուեցաւ իւր աքսորատեղից, բայց մարե՛լ էր արդէն նրա կեանքն, ուստի մենք այլ ևս ոչինչ չենք լսում նրա մասին:

Յովհանն իւր հնազանդութիւնը մինչև ծայրն հասցը-
նելով՝ շտապեց կատարելու իւր վերջին խոստումը պատրիար-
քին: Անշուշտ սա միակն էր բոլոր զիջումներէց, որ իւր
'ի բնէ առատ սրտին համապատասխան էր: Նա բաշխեց իւր
բոլոր անձնական կարողութիւնը աշխարհի առատաձեռնու-
թեամբ, որի նմանը չէ տեսնուած: Այդ հարստութիւնը
շատ մեծաքանակ էր: Դրա մի մասը հայրական ժառան-
գութիւն էր, միւս մասը ստացել էր Նիկեփոր Փոկասից ի
վարձ իւր մեծամեծ զինուորական ծառայութեանց: Բիւ-
զանդական կայսրները սովորութիւն ունէին իրենց զօրա-
վարներին և հրամանատարներին բազմատեսակ հարստու-
թիւններով յղփացելու, մանաւանդ սովոր էին նրանք մե-
ծածաւալ կալուածներ նուիրելու: Պատրիարքի ցանկութեան
համաձայն Յովհանն իւր այս մեծ կարողութեան կէսը
բաշխեց մայրաքաղաքի շրջաբնակ գիւղացիներին, իսկ միւս
կէսը նուիրեց այն մեծ հիւանդանոցին, որ կար Ա. Պօստում՝
բորոտների և ամեն տեսակ վարակիչ հիւանդութիւնների
համար: Ժամանակակից և ականատես պատմագիր Լեոն-
Սարկաւագի ասելով այս մեծ նուիրաբերութիւններն արաւ-
Աիւ ժանը ազատական, իբրև շնորհ նորապսակ Թագաւորի
և ոչ թէ ստիպուած պատրիարքից, ինչպէս ներկայացնում
են միւս տարեգրողները:

Ա. Պօստի այս հիւանդանոցը շինուած էր Ասիոյ ափում,
այժմեան Սկիւտարում: Աիււ ժանի մեծաքանակ օժանդա-
կութիւնների շնորհիւ ընդարձակուեցաւ նրա շէնքը: Նոր
կայսրը մինչև իւր կեանքի վերջին օրերը մեծ խնամք էր
տանում դրա վրայ: Ոչ միայն առատաձեռնութեամբ հա-
րստացնում էր, այլ նաև յաճախ այցելութիւն էր գնում,
հիւանդներին սիրտ էր տալիս, վշտակցում էր այդ թշուառ-
ներին, չը նայելով իւր նրբաճաշակութեան, փառահեղու-
թեան, պատում էր իւր իսկ ձեռներով գարշելի վէրքերն,
ու զգուելի ուռոյցներն, «ուշք չը դարձնելով ամենւէն, ա-
սում է ժամանակագիրը, իւր ծիրանու և իւր վեհափա-
ռութեան վրայ»: Ո՞վ չէ յիշում արդեօք Զմշկիկ կայսեր
դաշնակից ու բարեկամ Աշոտ Ողորմած հայոց Թագաւորին,
որ առանց թշուառ հիւանդների ու բորոտների սեղան չէր
նստում: Ո՞վ է արդեօք օրինակ առնողը, կայսրը թէ նրա

ազգակից հայ թագաւորը, թէ՛ այս յատուկ էր ժամանակի հայութեան ոգուն:

Կիւռ ժանը կայսրութեան հասնելով չը մոռացաւ իւր ծննդեան գաւառը, Հայկական կամ Արմենիական թեմը, որի բնակիչներին նա բոլոր հարկերիցն ազատեց, ինչպէս Շիւմբերժէն կարծում է, միայն իւր գահ բարձրանալու տարուան համար, թէպէտեւ ժամանակագիրներն այդ սահմանափակումը չեն յիշում: Սակայն այս ամենը չէր դեռ ևս, նոր տարուան առթիւ նա կայսրների սովորական պարգևները բաշխեց չը ըստած աւանդութեամբ բոլոր պաշտօնեաներին: Արդէն իսկ հասկանալի է, թէ նրա ժողովրդականութեան ի՞նչքան կը նպաստէին այս առատաձեռնութիւնները: Ժամանակագիրն ասում է. «Յովհանն իւր պարգևարաշխութիւնների մէջ այնքան արագ էր և այնքան հեռու գնաց, առաջնորդուելով իւր սովորական առատասրտութեամբ, որ շատ շուտով դատարկեց իւր անձնական գանձարանն և անշուշտ նոյնը կանէր և պետական գանձարանի հետ, եթէ ամեն անգամ յետ չը կասեցնէր նրան Վասիլ ներքինին, որ այնչափ սառնասիրտ, այնչափ տնտես էր, որչափ ինքը վառվռուն և իրնէ առատաձեռն»: Կիւռ ժանի այս ազնիւ յատկութիւնը, նրա մշտական բաց ձեռքը, նրա մշտական ցանկութիւնը ծառայութիւն անելու ուրիշներին, թւում է, թէ մեծ ազդեցութիւն է գործել իւր ժամանակակիցների վրայ:

Մայրաքաղաքի և ամբողջ կայսրութեան բնակիչները, որ հինգ տարիէ ի վեր տանող սովից նեղուած էին, չը մոռացուեցան կայսրից: Անմիջական կարգադրութիւն արաւ նա ցորեն հաղցնելու արևելեան և արևմտեան թեմերի բոլոր վաճառանոցներին, որով շատ թեթեւացաւ բնակիչների վիճակը:

Որոշուած յանցաւորները նիկեփորի սպանման համար հանդիսաւոր կերպով պատժուելուց և եկեղեցու ազատութեան դէմ ուղղուած հրովարտականների ջնջումից յետոյ, Պոլիսեւկոս պատրիարքը, գոհ աշխարհական իշխանութեան վրայ տարած յաղթանակով, յայտնեց, որ պատրաստ է նոր կայսրին պսակելու թագով. «969 թուի նոյն իսկ ծննդեան օրը, Սկիլեցեսի և նրան հետևելով Կեդրոնոսի և Զոնա-

քոսի ասելով, Յովհանն արժանի համարուեց սրբազան վայրերը մտնելու և հանդիսաւոր կերպով մուտք գործեց մեծ եկեղեցին: «Սրբութեան սրբոցում նա օծուեցաւ պատ- րիարքի ձեռքով: Նա զղջաց իւր մեղքերն և ողորմութիւն բաժանեց, ապա թագը գլխին երևեցաւ մայրաքաղաքի ժողովրդին: Բեզանդական սովորութեան համեմատ նոր կայսրը թափօրով մուտք գործեց Սրբազան Պալատն ուղեկ- ցութեամբ աղնուականաց, պաշտօնէից, ժողովրդի և զօրքի ցնծութեան աղաղակներով:

2. Հէկիկի առաջին գործերից մէկն եղաւ Անտիոքի պատ- րիարքական թափուր մնացած գահի համար յաջորդ նշանա- կել: Նա ընտրեց մի սոսկ անապատական, Թէոդոր Կոլոնիա- ցու, որ յայտնի էր իւր ճգնութիւններով, ամառ և ձմեռ մի կաշէ զգեստ էր հագնում, որի տակից ահագին ծանրու- թեամբ մի երկաթէ գօտի էր կապում իւր մարմինը տան- ջելու համար: Սրա մասին աւանդում են, թէ գուշակել էր Նիկեփորի և Յովհաննի կայսր դառնալը, վերջնոյս խրատ տալով՝ չը շտապել և ոճրագործութեամբ չը հասնել այն բարձր փառքին, որին Նախանձամութիւնը նրան որոշել է հասցնել, սպառնալով միանգամայն, որ եթէ շտապէ, իւր կեանքը պիտի կարճուի: Սա խոստումն էր առել Յովհաննից, որ երբ կայսր դառնայ, արմատախիլ անէ Պաւղիկեանց ա- ղանդը, որի հետևողները Փոքր Հայքում մտքերը պղտո- քում էին, պատգամաւորների ասելով՝ Յովհանն կատարեց իւր խոստումը տեղափոխելով դրանց Փիլիպպոպոլի շրջակայքը: Այս առաջին կարգադրութեան առթիւ Յովհանն ստիպուած էր զգալու եկեղեցուն տուած իւր գերիշխանութիւնը, կայսեր նշանակած պատրիարքին սինոդը քննութեան ենթարկեց և չը նայելով նրա խորին տգիտութեան աշխարհական գիտու- թիւնների մէջ, Աստուածայինների մէջ ունեցած հմտութեան համար, արժանի դատեց պատրիարգութեան: Այսպիսով կիսամերկ և տգէտ անապատականը դարձաւ Անտիոքի պատ- րիարքը, որ Կ. Պոլսի պատրիարքից յետոյ եկեղեցական նուիրապետութեան մէջ երկրորդ տեղն ունէր: Բախտի այսպիսի փոփոխութիւններ շատ յաճախ էին Բիւ- ղանդիայում, երեկեան զինուորն այսօր կայսր էր դառնում, պանդոկապետի աղջիկը կայսրուհի և կիսամերկ անապատա-

Վանը պատրիարք: Քիչ օրերից յետոյ (970 յուն. 28.) մեռաւ և Պոլիւեւկտոս պատրիարքը, որին յոյն եկեղեցին իւր սրբերի շարքն է դասել իրաւամբ:

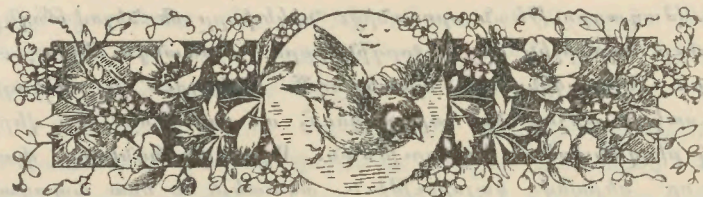
Ահանատես Վեոն Սարկաւագի ասելով պատրիարքի մահուան միւս օրն իսկ Յովհանն ժողով գումարեց նոր պատրիարք նշանակելու, ուր հետեւեալ ճառը խօսեցաւ. «Ամենակարող Արարիչն երկնի և երկրի, ըստ իս, այս երկու մեծ իշխանութիւններն է հաստատել այս տեղ երկրիս վրայ, եկեղեցական և կայսերական, առաջինը հոգիներին առաջնորդելու, երկրորդը մարմինները կառավարելու, որպէս զի, դրանց երկուսի միահամուռ գործակցութեամբ տիեզերական բարօրութիւնը պահպանուի: Եւ որովհետեւ եկեղեցին կառավարողը բնութեան հարկը վճարել է, նորան որ հուր աչքեր ունի և որից ոչինչ ծածուկ չէ, պատկանում է հանգուցեալ պատրիարքի փոխարէն մի ուրիշը դնելը, որ ամենից գեր ի վեր լինի և այդ մեծ պաշտօնը վարել կարողանայ: Արդ՝ ես, փորձով ճանաչում եմ մէկին, սրարժանի է այդ բարձր կոչման, բարձրացնում եմ նրան այս օր պատրիարքական աստիճանին, որ այդ մարդու, որին Ամենակարողը մարգարէական ձիրք է շնորհել ամենից աւելի, արտաքոյ կարգի առաքինութիւնները ծածկուած չմնան տիեզերքի մի անկիւնում: Մի ամբողջ շարք մեծամեծ իրողութիւնների, որ նա վաղուց գուշակել էր, այժմ՝ իրապէս կատարուել են: Այսպէս նախապատրաստելով իւր ունկնդիրներին, Յովհանն ներս բերել տուաւ իւր ընտրեալին, որովհետեւ դա ևս կրում էր անապատի վայրենի ու օտարոտի զգեստը: Դա էր Բարսեղ անապատականը, որ կոչւում էր Սկամանգրայի, Բիւթանիոյ Ոլիմպոսի միայնակեացներից մին: Այս նոր պատրիարքը բոլորովին արդարացրեց Յովհանի յոյսերն և եղաւ օրթոդոքս եկեղեցու լուսատու ճրագներից մէկը: Յովհանի, ուստի և նրա ժամանակակից հայրութեան համար ևս շատ բնորոշ է այս անապատականներին յարումը: Նոյն դարում Հայաստանում ևս մեծ դեր էին խաղում մարգարէութիւններ անող անապատականները, ում յայտնի չէ Յովհան Վոզեւնի պատմութիւնը: Այս էին նոր կայսեր առաջին քայլերը, բայց աւելի մեծ հոգսերով էր պաշարուած նա, որոնցով սկսաւ զբաղիլ նոյն

Իսկ Թագադրութեան օրուանից: Նիկեփորը մեռնելով Թողել էր իւր սպանիչին ու յաջորդին իբրեւ Ժառանգութիւն յարատեւ Սառակինոսաց պատերազմն Ասիայում և սոսկալի յուսական արշաւանքն արեւմտքում, որ սպառնում էր վերջ տալ բիւզանդական կայսրութեան: Այս վտանգներից փառաւոր կերպով կայսրութիւն ազատեւն և նրա ապագայ երկարատեւ կեանքն ապահովելն է, որ կազմում է Յովհաննի փառքը:

(Կը շարունակուի)

Ն. ԲԱՐԱՄԵԱՆ

ՊՍԸԿՆԵՐԻ ԲՈՂՈՔԸ

(Զաւեշտ)

Ա

Սրբազանը դեռ նոր էր զարթել քնից՝
երբ առաջնորդարանի ծառան ներս
գալով՝ յայտնեց սենեկապան սպա-
սաւորին թէ՛ Մայր եկեղեցու լու-
սարարը վաղուց սպասում է դրա-
նը՝ սրբազանին տեսնելու համար։
— Ի՞նչ ունի լուսարարը սրբ-
բազանի հետ, հարցրեց սենեկա-
պետը մի առանձին արհամարհանքով։

— Զրգիտեմ, ասում է թէ՛ գաղտնիք ունի սրբա-
զանին հաղորդելու։

— Գաղտնիք։

— Այո։

— Այդ հետաքրքրական է, կանչիր նրան այստեղ,
հրամայեց սենեկապանը, ընդունելով որ քահանաներից
մինը անպատճառ դաւադրութիւն է սարքել սրբազանի
դէմ։

Մի քանի րոպէից ներս մտաւ լուսարարը։

Սա մի նիհար, միջին հասակով, համակրելի դէմքով և քաղցր նայուածքով երիտասարդ էր: Տարիքը կը լինէր մօտ երեսուն: Եւ որովհետեւ սարկաւազի աստիճան ունէր, ուստի հագած էր երկար պարեգօտ, որ նրա դալկահար ու մօրուսով ծածկուած դէմքին տալիս էր բարեպաշտ հաւատաւորի կերպարանք:

— Ի՞նչ ունիս սրբազանի հետ որ այսպէս վաղ կամենում ես անհանգստացնել նրան, հարցրեց սենեկապանը՝ դիտելով լուսարարին մի բարձրայօն նայուածքով:

— Շատ կարեւոր հաղորդելիք, պատասխանեց վերջինս:

— Այսինքն:

— Այսինքն այնպիսի մի բան, որ միայն սրբազան հօրը կարող եմ յայտնել:

— Այդ միևնոյն է. առաջ կարող ես ինձ յայտնել, նկատեց սենեկապանը այնպիսի մի եղանակով, որից կարելի էր ենթադրել թէ՛ որքան իրաւունքներ է վայելում նա առաջնորդարանում:

— Չեմ կարող:

— Ի՞նչպէս թէ չեմ կարող, հարցրեց սենեկապանը՝ զարմանալով լուսարարի յանդգնութեան վրայ:

— Ասում եմ որ չեմ կարող, մի՞թէ հասկանալի լեզուով չեմ խօսում, նկատեց լուսարարը՝ այս անգամ արդէն վրդովուելով:

Սենեկապանը առաջին անգամն էր տեսնում մի խնդրարկու, որ համարձակում է սրբազանին յայտնելիք գաղտնիքը իրանից ծածկել: Նա սովոր էր նայել առաջնորդի մօտ եկող ամեն մի խնդրարկուի վրայ ինչպէս իւր հարկատու հպատակի, որը նախ իւր առաջ պիտի խոնարհէր, իւր բարեհաճութիւնը պիտի վաստակէր (քաղցր խօսքերով լինէր այդ, թէ քաղցրագոյն նուէրներով) և ապա թէ սրբազանի մօտ մտնէր:

Եւ արդարեւ, չէ՞ որ սրբազանի սենեկապան լինել նշանակում է՝ առաջնորդարանի տէր լինել: Որին որ կուզէ՝ թող կրտայ ներս մտնել, որին չի ուզիլ՝ կասէ սրբազանը չէ կամենում ձեզ ընդունել: Շատ յամառողին՝ կառարկէ թէ՝ առաջնորդը հիւանդ է, կամ թէ՝ ներսում պաշտօնական անձանց խորհուրդ կայ, որն ուշ գիշերին կը վերջանայ եայլն եայլն:

Այս է ահա՛ պատճառը որ բոլոր խնդրարկունները, նա մանաւանդ, սրբազանից կախում ունեցող հոգեւորականները, մեծ ակնածութեամբ են նայում սենեկապան Յակօ'ի վրայ, քաջ գիտենալով որ սրբազանը նրան լսում է սիրով, հետեապէս և յաճախ այդ սպասաւորի կոմքից է կախուած թէ՝ ինչ տրամադրութեամբ կընդունէ առաջնորդը այս կամ այն խնդրատուին:

Եւ որովհետեւ Յակօ'ն միշտ պատրաստ ունի ձեռին երկու տեսակ ծանուցումն, որոնցից մէկովը տրամադրում է սրբազանին բարեհաճ աչքով նայել եկողի վրայ, իսկ միւսովն՝ ընդհակառակը, ուստի ամեն ոք աշխատում է չբերգութել Յակօ'ի զայրոյթը, որպէս զի արժանանայ առաջին տեսակի ծանուցման:

Լուսարարը, սակայն անզգոյշ գտնուեցաւ:

Թողնելով նրան դահլիճում, սենեկապանը մտաւ սրբազանի մօտ, որն այդ ըոպէին լուացւում էր, և իւր երկրորդ տեսակի ծանուցումն արաւ:

— Մայր եկեղեցու լուսարարը, սրբազան, առաւօտուանից եկել զուռը կտրել է, ասում է սրբազանին պիտի տեսնեմ: Ասում եմ դեռ նոր է վերկենում, գնա՛ մի ժամից արի, ասում է՝ չէ, ես հէնց հմի պիտի տեսնեմ. աստ թող ընդունի, չեմ կարող սպասել:

— Ե՛՛՛, բացազանչեց սրբազանը էջմիածնական տունով:

— Հապա՛. չեմ իմանում խմած է, թէ՛ գո՛ւած:

— Ա՛յ տղայ, զգոյ՛շ կաց, այդպիսի մարդկանց մի՛ ընդունիր:

— Ի՞նչ անեմ, սրբազան, ասում է առաջնորդի մօտ եմ եկել, դու թի՛չ իրաւունք ունես որ չ'ընդունես:

— Ե՛՛՛՛՛:

— Հապա՛:

— Ուրեմն հարբած է:

— Կարծեմ:

— Այդպէս վա՛ղ:

— Շատ փչացածն է երևում:

Սրբազանը իր լուացումը վերջացրեց և սպասաւորի օգնութեամբ հագնուելով՝ հրամայեց թէ՛յ տանել ընդունարանը: Ապա ինքն ևս ուղղուելով այդտեղ՝ կարգադրեց կանչել լուսարարին:

Երբ վերջինս ներս մտաւ, սրբազանն արդէն նըստած էր բազմոցի վրայ:

— Հա՛, թի՛չ ունիս, հարցրեց նա լուսարարին, երբ սա խորը գլուխ տալով կանգնեց դրան առաջ:

— Սրբազան հայր, եկայ ձեզ խնդրելու որ իրաւունք տաք ինձ՝ հանել մեր եկեղեցու վերնատանը գլտնուող մետաղեայ պսակները՝ և փշրել այնոնք:

— Ի՞նչ, աչքերը մեծ բանալով հարցրեց առաջնորդը:

— Պսակներն եմ ասում, սրբազան, այն որ ննջեցեալների տէրերը տալիս են մեզ՝ եկեղեցու վերնատանը կախելու համար:

— Իրաւունք տամ որ հանես ու փշրե՛ս:

— Այո՛, սրբազան հայր:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետեւ նրանք պղծում են եկեղեցին:

— Ինչե՛ր ես խօսում, այ տղայ:

— Այդպէս է, սրբազան Հայր. այդ իրենք պսակներն են ասում:

— Պսակները.

— Այո՛, պսակները, որոնք ամեն օր կրկնում են այդ խնդիրը բողոքելով:

Սրբազանը ոչինչ չպատասխանեց, այլ աչքերը մեծ բանալով նայեց աջ ու ձախ և ապա ուժգին հնչակը քաշեց:

Ներս մտաւ սենեկապանը:

— Թուղթ ու գրիչ բեր, հրամայեց նա կամացուկե օձակօ՛ն հեռացաւ:

— Ծրար էլ, կանչեց ետեւից սրբազանը:

Մի քանի ընկերացիները վերադարձաւ գրութեան վերաբերեալ նիւթերը ձեռին, զորս և գրեց սրբազանի առաջ:

Վերջինս շտապով ու երկիւղագին գրեց մի համառօտ նամակ, գրեց ծրարի մէջ և հասցէն գրելով՝ դարձաւ լուսարարին:

— Լաւ ես ասում, որդի, պէտք է այդ պսակները հանել եկեղեցուց և փշրտել: Բայց ամեն իր այդտեղ ցուցակագրուած է երէցփոխանական մատեանում, իսկ այդ մատեանները քննում են ժողովրդից ընտրուած հաշուատեսները: Դրանցից մինը, ինչպէս գիտես, բժիշկ Մալուխեանն է: Տար նրան այս նամակը, որով ես արդէն տուել եմ իմ համաձայնութիւնը, եթէ նա ևս կը համաձայնուի, այն ժամանակ հանիր պսակները և փշրտիր:

— Իսկ դուք չէք կամենում հարցնել թէ՛ ինչո՞ւ համար եմ ես այդ հրամանը խնդրում ձեզանից, հարցրեց լուսարարը վերաւորուած ձայնով:

— Ի՞նչ հարկաւոր է, որդի, ես արդէն գիտեմ պատճառը. դու գնա՛ Մալուխեանի մօտ և հարկ եղածը

նրան բացատրիր: Այս ասելով՝ սրբազանը շտապով վեր-
կացու տեղից և, կարծես, այցելուի երեսից փախչելով՝
ուղղուեցաւ դէպի առանձնարանը, հրամայելով Յակօին
հետեւել իրեն:

Երբ վերջինս մօտեցաւ, նա շշնջալով ասաց.

— Ա՛յ տղայ, դ՛ուրս տար դրան այստեղից շուտով:

— Ի՞նչ կայ, սրբազան, թէ՛ իմացար, հետաքրքը-
ւեց Յակօն:

— Դ՛ուրս տար, ասում եմ, ասում, ինչ մասլահա-
թի ժամանակ է, բարկացաւ սրբազանը և ներս մտնե-
լով առանձնարանը՝ դուռը ետեից փակեց:

Յակօն վերադարձաւ, վերցրեց սեղանի վրայ դր-
ուած ծրարը, լանձնեց լուսարարին և դահլճի դուռը
բանալով՝ հրաւիրեց վերջինիս ելնել ընդունարանից:

Լուսարարը շուռ եկաւ մեքենայաբար և մտամո-
լոր դուրս գնաց առաջնորդարանից:

— Տօ, լիմար, ո՛ւր ես այն խելագարին ներս բերել
այստեղ, հարցրեց սրբազանը սենեկապանին, երբ վեր-
ջինս ներս եկաւ սարկաւազի գալստեան պատճառն ի-
մանալու:

— Խելագարի՞ն. մի՞թէ նա խելագար է, սրբազան...

— Ի հարկէ, թէ՛ չպէս է որ չես իմացել:

— Ի՞նչպէս իմանալի, սրբազան:

— Ի՞նչպէս պիտի իմանայիր, ասում, չէիր տեսնում
որ աչքերը խառնուած, մազերը գգգոլած, պինչերը
լայնացած...

— Այդպէս բաներ ես չեմ նկատել:

— Ի հարկէ, չէիր նկատիլ, քանի որ դու եկողի
դէմքին չես նայում, այլ գրպանին:

— Սրբազան...

— Դէ, լաւ, մի երկարացնիր: Ասա՛ տեսնեմ, դուրս
անել տուիր գփին թէ՛ ոչ:

— Բոլորովին:

— Պատուիրի՛ր որ բակի դուռը փակեն, նա կարող է վերադառնալ: Դռնապանին զգուշացրու որ ներս չը թողնէ այդպիսիներին, հրամայեց սրբազանը և Յակո՛ւն դուրս գնաց այդ պատուէրը ևս կատարելու:

Բ

Լուսարարը, սակայն, իր քայլերն ուղղեց դէպի Մալուխեանի տունը, և, չնայելով որ գուշակում էր թէ սրբազանի նամակը իւր պատիւը շօշափող հաղորդագրութիւն է պարունակում, այնու ամենայնիւ, նա հանգիստ սրտով քաշեց բժշկի տան հնչակը, երբ հասաւ նրա մուտքին:

Դուռը բացող ծառան յայտնեց որ բժիշկը տանն է, ուստի լուսարարը գոհութեամբ բարձրանալով սանդուղքներից, մտաւ ծառայի ցոյց տուած ընդունարանը ու նստեց մետաքսապատ աթոռներից մինի վրայ:

Տասը ըրպէից յետ՝ ներս մտաւ բժիշկը:

Լուսարարը տեղից բարձրանալով ողջունեց բժշկին խոնարհութեամբ և ծոցից հանելով սրբազանի նամակը, տուաւ նորան:

— Այս ումից է, հարցրեց բժիշկը:

— Առաջնորդից, եղաւ պատասխանը:

Բժիշկը բացաւ ծրարը, կարդաց, ապա նամակը դրնելով սեղանի վրայ, մօտեցաւ լուսարարին:

— Դուք հիւանդ էք, հարցրեց նա մի առանձին հոգածութեամբ:

— Ոչ, պատասխանեց լուսարարը:

— Բարի, բայց և այնպէս, մի որևէ թուլութիւն չէ՞ք զգում:

— Ոչ մի թուլութիւն:

— Եւ ոչ էլ ջղախին անհանգստութիւն ունիք:

— Ես բոլորովին առողջ եմ, պարոն բժիշկ:

— Հմ... հասկանում եմ. իսկ գիշերները հանգիստ էք քնում:

— Բոլորովին հանգիստ:

— Բարի. բարի... Այս ասելով բժիշկը աւելի մօտեցաւ լուսարարին և նրա երեսը դէպի լոյսը դարձնելով սկսեց ուշադրութեամբ աչքերը քննել, տեսնելու համար թէ՛ խառնուած չեն նրանք, կամ բիբերից մինը մեծ և միւսը փոքր չէ:

Սակայն լուսարարի աչքերը, ինչպէս միշտ, պարզ էին ու փայլուն, իսկ բիբերի մեծութիւնը իրար հաւասար:

— Հանեցէք ձեր լեզուն և ուղիղ կախեցէք դէպի վայր, հրամայեց բժիշկը:

Լուսարարը, որ մինչև այդ խոնարհութեամբ տեղի էր տալիս բժշկի քննութեան, այս անգամ արդէն կանգ առաւ.

— Ի՛նչու համար է այդ քննութիւնը, պարոն բժիշկ, հարցրեց նա:

— Իսկոյն կասեմ, սիրելիս, իսկոյն, հանեցէք ձեր լեզուն:

Լուսարարը հանեց լեզուն և ուղիղ ձևով կախեց դէպի վայր:

Բժիշկը տեսաւ որ, հակառակ իւր սպասածին, լուսարարը չէ ծռում լեզուն ոչ աջ և ոչ ձախ կողմը, այլ պահում է ուղիղ գիրքում:

— «Այստեղ մի թիւրիմացութիւն կայ»... մտածեց ինքն իրան բժիշկը և որոշեց մի ուրիշ փորձ անել. — Հապա, սիրելիս, փակեցէք ձեր աչքերը և սենեակի այս կողմից անցէք միւսը՝ ուղիղ գծով:

— Բայց, պ. բժիշկ, բացատրեցէք խնդրում եմ,

ինչո՞ւ համար են այս բաները:

—Ասացի որ կըբացատրեմ, դուք դեռ արէք ինչ որ ասում եմ:

Լուսարարը ժպտաց և առանց հասկանալու թէ ինչո՞ւ համար է ինքը այս տարօրինակ քննութիւններին ենթարկւում, փակեց աջքերը և ուղիղ ու հաստատ քայլերով գնաց բժշկի ցոյց տուած տեղից մինչև միւսը:

Բժիշկը տեսաւ որ նա չըշեղեց ճանապարհը, կամ, ինչպէս սպասում էր, չըդողաց, և ոչ էլ ջղաձգական ոստիւն արաւ:

—«Ձեմ հասկանում, այս մարդը առողջ է, ինչո՞ւ համար են ինձ մօտ ուղարկել», հարցրեց բժիշկը ինքն իրան և որոշեց մի վերջին փորձ ևս անել. —հապա, հանեցէք ձեր պարեգօտը, դարձաւ նա լուսարարին:

Վերջինս այս անգամ չընդդիմացաւ:

—Այս ներքնազգեստն ևս:

Լուսարարը այն էլ հանեց:

Ապա բժիշկը մօտենալով՝ սկսաւ իր բուժ մատով ակոսել հիւանդի ողնաշարը:

—Այստեղ ցաւո՞ւմ է, հարցրեց նա ցոյց տալով ողնաշարի վերին մասը:

—Ոչ, եղաւ սարկաւազի պատասխանը:

—Իսկ այստե՞ղ:

—Ոչ էլ այդտեղ:

—Հագնուեցէք, ասաց բժիշկը և սկսաւ անց ու դարձ անել սենեակում:

Երբ սարկաւազը հագնուեցաւ, բժիշկը լետ եկաւ և նստեց իւր բազկաթոռի վրայ: Ապա հրաւիրելով լուսարարին իւր մօտ, ասաց.

Նստեցէք և պատմեցէք ինձ ձեր կեանքից մի բան:

—Ի՞նչ կեանքից:

—Այն:

— Օրինակ, քնչ:

— Օրինակ թէ՛ ո՞րտեղ էք ծնուել, քնչ ծնողներ էք ունեցել. քնչպէս էք ուսում առել...

— Բայց պ. բժիշկ, ասացէք վերջապէս, ինչու համար են այդ քննութիւնները: Ձէ՛ որ ես գործով եմ եկել այստեղ և շուտ էլ պիտի վերադառնամ:

— Բարի, ես դրա դէմ ոչինչ չունիմ: Բայց դուք պատմեցէք մի փոքր:

— Ի՞նչու համար պատմեմ:

— Հէնց այնպէս:

— Տէր Աստուած, ոչինչ չեմ հասկանում:

— Վնաս չունի, պատմեցէք: Բժշկի խնդիրքը չեն մերժիլ:

— Շատ բարի, կը պատմեմ, բայց մի պայմանով:

— Այսինքն:

— Առաջ կարդացէք ինձ սրբազանի նամակը. ես կամենում եմ իմանալ թէ՛ նա քնչ է գրել ձեզ:

— Սրբազանի նամակը... ձեր ինչին է պէտք. մասնաւոր գործի համար է:

— Ոչ, պ. բժիշկ, ես նրան այսօր մի առաջարկութիւն արի, և նա կարծեց թէ՛ խելագարուել եմ: Այդ պատճառով ինձ ղրկել է այստեղ որ դուք քննէք ինձ, այնպէս չէ:

Բժիշկը նայեց լուսարարի վրայ և ակամայ ժպտաց.

— Այդ ճշմարիտ է: Եւ եթէ այդքանն արդէն դուք գուշակել էք:

— Կը նշանակէ խելագար չեմ, այնպէս չէ:

— Ոչ, այդ չէի ուզում ասել... Բայց միևնոյն է: Դուք ինձ այն ասացէք, քնչ առաջարկութիւն էք արել սրբազանին:

Ես նրան առաջարկեցի թող տալ ինձ՝ վերցնել մեր եկեղեցու վերնատանը պահուող բոլոր պսակները

և ջախջախել: Նա ինձ չը մերժեց այդ, բայց ասաց թէ՝ ձեզանից ևս պիտի իրաւունք առնէ: Եւ այժմ ես եկել եմ դրա համար, իսկ դուք ինձ քննում էք իբրեւ խելագարի:

— Բայց դուք ինչո՞ւ համար էք կամենում պսակները փշրել:

— Նրա համար որ նրանք պղծում են եկեղեցին:

— Ի՞նչպէս թէ պղծում են:

— Այնպէս էլի, նրանք իրենք վկայում են, որ իրանց գոյութիւնը այդ եկեղեցում նախատինք է տաճարի սրբութեան համար:

— Այսինքն դուք ինքներդ էք ասում, թէ՛ պսակները:

— Ի հարկէ, պսակները:

— Նրանք ուրեմն խօսում են:

— Փառաւորապէս:

— Եւ դուք լսում էք նրանց:

— Այնպէս պարզ, ինչպէս որ այժմ լսում եմ ձեզ:

— Ի՞նչպէս էք լսում, հապա պատմեցէք, ասաց բժիշկը, ինքն իր մէջ ուրախանալով, որ ահա վերջապէս յաջողուեց իրեն՝ մի բան պատմել տալ հիւանդին, որն եթէ պատմութեան թելը կրկորցնէ, կամ դէպքերի հետեւութիւնը կըխառնէ իրար, կընշանակէ թէ, արդարեւ մի թերութիւն ունի ուղեղում: Իսկ եթէ ոչ, այն ժամանակ ինքը հարկ եղած ուշադրութիւնը կը դարձնէ նրա յայտնած տարօրինակ նորութեան վրայ:

— Եթէ այդ հարցը սրբազանն արած լինէր, պ. բժիշկ, այն ժամանակ, երևի, ստիպուած էլ չէր լինի ինձ, իբրեւ խելագարի, ուղարկել ձեզ մօտ: Բայց չարաւ: Այդպէս են վերաբերւում նրանք, գրեթէ, ամեն բանի: Նրանց զբաղեցնում է միայն խնդրի արտաքինը և այդ պատճառով էլ իրանց որոշումները կապ չեն

ունենում ներքինի հետ: Ինչ որ է, ես յօժարութեամբ կրպատմեմ ձեզ այս դէպքը, յուսալով որ դուք, իբրեւ բժիշկ ու հոգեբան, աւելի լաւ կ'ըմբռնէք ինձ և կը բացատրէք թէ՛ ինչ է նշանակում այս: Միայն թէ նախ իրաւունք տուէք ինձ ծանօթացնել ձեզ մի փոքր իմ անցեալի հետ:

— Խնդրեմ, խնդրեմ, ես սիրով կըլսեմ ձեզ:

— Ես, պարոն բժիշկ, աղքատ ծնողների զաւակ էի ուստի հազիւ կարողացայ թեմական դպրոցի ուսումն աւարտել:

«Եւ որովհետեւ դիտաւորութիւն ունէի քահանայանալ, այդ պատճառով պաշտօն ստանձնեցի եկեղեցում և սարկաւազութիւն ստացայ: Բայց քահանայանալս ուշացաւ, որովհետեւ քահանայացնողն ինձ չի սիրում: Բացի այդ, սրբազանի առաջ յարգ վայելող պաշտպան էլ չունեմ, որ բարեխօսէ իմ մասին: Այսուամենայնիւ, ես չեմ վհատում, յուսալով թէ մի օր իմ արժանիքը, գուցէ, միջնորդէ իմ մասին...

«Բայց այդ թողնենք: Այժմ այն ասեմ, պ. բժիշկ, որ ես հաց աշխատելու համար չէ որ քահանայանում եմ, այլ նրա համար որ այդ պաշտօնը գրաւում է ինձ և որ զրանով եկեղեցուն, հետեապէս և ժողովրդին լաւապէս ծառայելու կոչումն եմ զգում իմ մէջ: Որ այդ իմ հոգւոյ բնական հակումն է, ապացոյց՝ որ ես առաջին ու միակ մարդն եմ, որին գրաւում՝ ու զբաղեցնում է եկեղեցին այնպէս ինչպէս ուրիշներին՝ աշխարհային գուարճութիւնները: Մինչդեռ իմ ընկերները հազիւ հասնում են ժամերգութեան և օրհնեալ նղերութիւն չլսած՝ թողնում են եկեղեցին, ես, ընդհակառակը, դեռ ժամերգութիւնը չսկսած՝ ժամ առաջ արդէն այդտեղ եմ և զբաղուած գործով, այսինքն նայում եմ տաճարի կարգաւորութեան, մտքերել եմ տալիս փոշիները, ուղղում աշտա-

նակներն ու պատկերները, կարգի բերում եկեղեցական սպասները. պատրաստում մոմերը. դպիրների շապիկները, քահանաների փիլոնները և այլն: Իսկ ժամասացու-
թիւնիցն յետ՝ դարձեալ մի ժամաչափ մնում եմ այդ-
տեղ, նորից ամեն բան իւր տեղը դնում և ապա թէ
դուրս գալիս եկեղեցուց: Ինչ տօներին է վերաբերում,
այն ժամանակ հօ օրուայ մեծ մասը անցնում եմ տա-
ճարում, որովհետեւ աւելի գործ եմ ունենում կատարե-
լու: Իսկ լուր օրերը, հէնց որ ազատ ժամանակ եմ
գտնում, դարձեալ մտնում եմ եկեղեցի և նստելով
այդտեղ, կարդում եմ յայսմաւուրք կամ աւետարան:
Միով բանիւ ինձ դրսում ոչինչ չէ գրաւում, մինչդեռ
եկեղեցում շատ բան եմ գտնում՝ իմ մտքին ու հոգուն
կերակուր տալու համար: Ուրիշ բան եմ զգում՝ օրի-
նակ, երբ սուրբ Գիրքը կարդում եմ տանը, և բոլորո-
վին ուրիշ բան երբ այն կարդում եմ եկեղեցում: Այդ
ժամանակ ես ինձ չեմ տեսնում երկրի վրայ, այլ մի ինչ որ
բարձր ու վեհ աշխարհում, ուր մարդկայինն ու ապա-
կանելին անհետանում են իմ աչքերից: Այդ ժամանակ
զգում եմ որ եկեղեցու օդն անգամ տոգորուած է սըր-
բութեամբ, ես այն շնչում եմ աւելի լիքը կրծքով, մի
ներքին, հոգեկան բերկրութեամբ...

Ի՞նչն է այս ամենի պատճառը, չգիտեմ: Մայրս
պատմում էր թէ ինձմով յղի եղած ժամանակ, վեց ա-
միս շարունակ անց է կացրել մեր վանքերից մինում,
ուր հայրս, իբրեւ որմնադիր, նորոգում է եղել եկեղե-
ցու փլած տանիքը: Իսկ ինքը բոլոր այդ ժամանակ ծա-
ռայել է տաճարին: Գուցէ այս է պատճառը, որ ես
այժմ սիրում եմ եկեղեցին...

— Անշուշտ, այդ մի ժառանգական բարեպաշտու-
թիւն է, հաստատեց բժիշկը:

— Եթէ այդպէս է, ուրեմն աւելի լաւ. կընշանակէ

դէպի Աստուծոյ տունն ունեցած իմ սէրը անցողական չէ: Եւ այդ հէնց երևում է նրանից, որ ես սիրում եմ եկեղեցին թէ ան ժամանակ, երբ նա հոժ ու լի է աղօթողների բազմութեամբ, երբ դպիրները երգում, քահանաները կարդում կամ քարոզում են, երբ պատարագի ժամանակ քչոցները շաչում և բուրուռառ խընկարկում է, երբ մարդկանց բազմութիւնը մի վայրկեան աշխարհը մոռանալով՝ հոգևով սլանում է դէպի վեր... և թէ ան ժամանակ, երբ եկեղեցին դատարկւում է աղօթողներից և մնում ինքն իւր սրբութեան, իւր պատկերների և սպասների հետ:

«Այսպիսի վերաբերումն ունենալով դէպի եկեղեցին, ես միշտ, պ. բժիշկ, հանգիստ սրտով եմ ներս ու դուրս արել այդտեղ: Երբէք մի երկիւղ, կամ թագուն զգացմունք չէ խռովել հոգիս, ինչպէս այդ պատահում է շատերի հետ: Իմ ընկերներից մինը, օրինակ, ասում էր թէ՝ եկեղեցին ժողովրդից թափուր եղած ժամանակ, երկիւղ է ազգում իրան. իսկ մի ուրիշը կարծում էր որ եթէ գիշերը պատահմամբ մնայ եկեղեցում, երկիւղից կարող է մեռնել: Այդպիսի բաներ ինձ հետ չեն պատահել: Ես յաճախ սուրբ գիրքը կարդալուց՝ յոգնել ու քնել եմ եկեղեցում, օրը անցել ու գիշերը վրայ է հասել: Եւ երբ զարթնելով տեսել եմ ինձ տաճարում, դուրս եմ եկել այդտեղից հանգիստ սրտով, առանց որ և է երկիւղ զգալու:

«Բայց ահա քանի օր է ինչ մի տարօրինակ դէպք անհանգստացնում է ինձ: Այդ առթիւ էր որ ես սրբազանի մօտ գնացի, բայց նա չըկամեցաւ ինձ լսել և ուղարկեց ձեզ մօտ: Այժմ դուք լսեցէք և ասացէք ճիշդ է այն կարծիքը որ ես կազմել եմ իմ մասին թէ...»

— Ի՞նչ կարծիք:

— Այն թէ եկեղեցու սրբութեան ոգին կամենում է իմ միջոցով խօսել թողովրդի հետ և յայտնել նրան ճշմարտութիւններ, որոնց անծանօթ է նա մինչև այսօր։

— «Ահա, եղջիւրներն երևում են»... մտածեց ինքըն իրան բժիշկը և ապա լուսարարին դառնալով՝ ասաց. — Խօսեցէք, ես այդ կասեմ, երբ մինչև վերջը կըսեմ ձեզ։

— Բարի, յարեց սարկաւազը և դիրքը աթոռի վրայ ուղղելուց յետ՝ շարունակեց. — Եթէ ես սիրում եմ եկեղեցին, պ. բժիշկ, բնական է որ սիրեմ, նաև, եկեղեցական փառաւոր հանդէսները, շքեղ թափօրները, փայլուն յուղարկաւորութիւնները, այնպէս է թէ ոչ։

— Անշուշտ։

— Էհ, պիտի իմանաք որ ես, իսկապէս, ամենից աւելի սիրում եմ վերջինը, այն է՝ յուղարկաւորութիւնը, որովհետև նրա շարժառիթը սովորական լինելով հանդերձ է, միևնոյն ժամանակ, և շատ խորհրդաւոր։ — Յանկարծ մի մարդ, որ երէկ ապրում էր մեզ հետ, որ տեսնում էր Աստուծոյ լոյսը և շնչում երկրի օդն այնպէս, ինչպէս միւս բոլոր մարդիկ, որ ունէր զգացումներ՝ վշտի և ուրախութեան համար և տենչանքներ՝ լաւագունին տիրելու. որ եռանդով մաքառում էր հակառակորդի դէմ, կամ աննահանջ կռւում՝ մի ավագետին աւելի ստանալու յուսով, այսօր անսպաս թողնում է անխօս ու անտրտունջ. հեռանում է աշխարհից՝ նրա գոյութիւնը բացասելով. հեռանում է մեզանից՝ մեր ձգտումները ծաղրելով...

«Այս կէտը մտածել է տալիս մեզ, այնպէս չէ, և այս առթիւ երկար կարելի էր խօսել. բայց ես չեմ կամենում մտադրեալ նիւթից հեռանալ...»

— Հըմ... Ուրեմն սխալում ենք. մտածեց դարձեալ բժիշկը և ուշադրութիւնը լարեց։

—Այո՛, չեմ կամենում հեռանալ, որովհետեւ խըն-
դիրը կապ ունի միայն յուղարկաւորութեան հետ, ուստի
նրա վերաբերմամբ էլ պիտի խօսեմ:

«Մեզ մօտ, հօ գիտէ՞ք, ի՞նչպէս փառաւոր են
թաղում: Այս բազմամարդ ու բազմացեղ քաղաքում
միայն հայոց յուղարկաւորութիւններն են, որոնք գրաւում
են առանձին ուշադրութիւն: Ես շատ օտարազգիներից
եմ գովեստներից լսել դրանց արտաքին փալլի ու շու-
քի մասին: Զուարճախօսներից մինը, մինչև անգամ,
ասում էր մի օր թէ՛՝ «անկարելի է որ հայոց մեռելնե-
րի յարութիւնը հասարակ ձևով կատարուի. երևի երկ-
նային ոգիները նոյնպիսի հանդէսներով կըյարուցանեն
նրանց, որպիսի հանդէսներով որ թաղուած են»: Սա,
ի հարկէ, կատակ է: Բայց ես, պիտի խոստովանեմ որ
չափազանց շատ եմ սիրում այդ հանդէսները: Եւ որ-
քան այնոնք աւելի շքեղ ու փառաւոր են լինում, այն-
քան աւելի ինձ հիացումն ու յափշտակութիւն են
պատճառում: Յուղարկաւորութեան հանդիսի մէջ ամե-
նից աւելի ինձ գրաւում է այն դիակառքը, որ ծած-
կուած է լինում պսակներով: Օ՛հ, այդ պսակները,
հանգուցեալների այդ տխրաշուք արդուզարդերը միակ
սիրածս շքեղութիւններն են աշխարհում... Այդ բազ-
մերանգ ծաղկահիւսերը, իրենց մեծագին ժապաւէննե-
րով, իրենց ոսկետառ և յաճախ սրտաշարժ մակագրու-
թիւններով՝ ոչ միայն գեղեցկին սիրահար աչքերս են
սլարարում, այլ սիրտս լցնում են մի թագուն, միայն
ինձ հասկանալի երկիւղածութեամբ: Ինձ թւում է թէ
դրանք պատկերացնում են ընդհատուած կեանքի օղակ-
ները, որոնք իրարից տարաբաժան, անկարող են ալլես
միանալ: Դրանք, միևնոյն ժամանակ, ամփոփում են
իրանց մէջ՝ հանգուցեալի կորուստը ողբացող սիրելինե-
րի արտասուքը, փոխակերպելով այնոնց վարդի ու

յասմկի, յակնթի կամ շուշան ծաղկի: Եւ իրաւ, եթէ արտասուքները կերպարանափոխուին՝ ինչ կարող են դառնալ, եթէ ոչ ծաղիկներ, ակնապարար գոյներով, անոյշ բուրոմներով...

«Եւ ահա այս էր պատճառը որ ես, առհասարակ, մեծ հաճութեամբ էի ընդունում ու եկեղեցում պահում այն գեղարուեստական պսակները, որոնք յայտնի ննջեցեալների վրայ դրած լինելու պատճառով՝ վերջինների տէրերը բերում և յանձնում էին եկեղեցուն, խնդրելով՝ կախել այնոնք վերնատանը, իբրև յիշատակ թանկագին հանգուցեալի:

«Եւ այդ պսակները եկեղեցում գետեղելով՝ ես հոգում էի նրանց մասին մի առանձին քնքշութեամբ, աշխատելով որ դրանք երբէք չըփոշոտին, կամ կոպտութեամբ շօշափուելով՝ ծաղիկներից չըզրկուին:

«Իսկ գուցէ հարցնէք թէ ինչո՞ւ այդ աստիճան հոգածութեամբ էի վերաբերում նրանց. — պատճառն այն էր որ ինձ թւում էր թէ՛ այդ պսակները եթէ շունչ չունին, գէթ, զգացմունք ունին և կարող են վրշտանալ՝ եթէ փոշու շերտերը նրանց փայլուն տեսքը ծածկեն, կամ կոպիտ ձեռքեր իրանց գեղեցկութիւնն աւրեն: Այդ զգացմունքն, ի հարկէ ապրում էր ոչ թէ նրանց՝ այլ իմ մէջ: Որովհետեւ ես ընդունում էի, (և իրօք էլ այդպէս է) թէ այդ պսակների մէջ միաժամանակ մարմնանում ու միաւորւում են երկու յարգելի և կարի թանկագին կատարելութիւններ — մինը՝ առաքինութեան կամ հանճարի արժանիքը, միւսն՝ այդ արժանեաց կորստի համար զգացուած վիշտը: Սակեւքը գիտեն որ քանի դեռ առաքինին կամ հանճարը շրջում են կենդանիների մէջ, նրանց արժանիքը, մեծ մասամբ, մնում է անյայտ, երբեմն իրանց համեմատութեան, իսկ յաճախ՝ նախանձոտների չկամութեան պատճառով: Բայց

նրանց մեռնելուց յետ երբ կրքերը լռում են, (որովհետև հանգչողի հետ բաժանելու այլ ևս ոչինչ չեն ունենում), այն ժամանակ, ահա, երևան են գալիս մեռնողի, արժանիքը մեծագործ մարգիկ և արտայայտում են իրանց վիշտը հրապարակով:

«Ահա այդ գնահատուած արժանիքը և նրա կորստեան համար արտայայտուող վշտերն են, որոնք միանալով՝ կազմում են մի մարմին և դառնում պլուսի: Ինչպէս որ դուք չէք կարող առանց խղճահարութեան պատառել կամ ոտնահարել հանճարեղ նկարչի մի գեղեցիկ ստեղծագործութիւնը, որքան էլ նա անշունչ մի առարկայ լինի, և եթէ անէք՝ կըզգաք որ հանճարի արդիւնքը բողոքում է ձեր բարբարոսութեան դէմ, այնպէս էլ ես չէի կարող ակնածութեամբ չըմբռնաբերուել այն ծաղկահիւս պսակներին, որոնք, ինչպէս ասացի, մարմնացնում էին իրանց մէջ մեռնողի արժանիքը և մնացողի վշտերը:

«Յաճախ ես միայնակ այդ պսակների առաջ կանգնած՝ խօսում էի նրանց հետ: Դուք, ի հարկէ, զարմանում էք թէ ինչ կարող էի խօսել անշունչ առարկաների հետ: Իրաւունք ունիք: Բայց, ասացէք խնդրեմ, դուք չէք գտնուել երբէք այնպիսի դրութեան մէջ, որ ցանկանալով ցանկանայիք հասու լինել ձեր հետաքրքրութիւնից խուսափող մի որեւէ ճշմարտութեան: Եւ տեսնելով որ այդ նպատակին չէք կարող հասնիլ եթէ դիմէք մարդկանց օգնութեան, (որոնք միայն ստել գիտեն և կեղծել), սրտանց փափագել էք, որ լեզու ստանային այն անշունչ առարկաները, որոնք ինչ-ինչ պատճառով առնչութիւն են ունեցել որոնածդ ճշմարտութեան հետ և այնոնք ցոյց տային ձեզ նրա թագստեան տեղը:

«Օ՛հ, ես շատ անգամ եմ այդպիսի դրութիւնների մէջ գտնուել... Չընայելով տարիքիս, որ մեծ չէ, աչ-

սուամենայնիւ ես աշխարհում տալրել եմ բաւական երկար: Ես մինչև անգամ վշտեր եմ կրել, որոնց պատմութիւնը, ի հարկէ մեր զրոյցին չի վերաբերում: Այս քանը միայն կասեմ որ ինձ համար, առ հասարակ սովորական բան է եղել՝ դիմել անշունչ առարկաներին, երբ ցանկացածս ճշմարտութիւնը իզուր եմ որոնել մարդ արարածի մօտ:

«Այսպէս, ահա, երբ եկեղեցում մի բան կարգաւորելու ժամանակ անցնում էի ես յիշեալ պսակների մօտով և տեսնում նրանց գեղապաճոյճ տեսքն ու հարուստ ժապաւէնների ոսկեգիր մակագրութիւնները, գլխումս յանկարծ ծագում էին հարցեր, որոց լուծումը կամենում էի ստանալ իսկոյն: Ուստի և կանգ առնելով՝ խօսում էի պսակների հետ:

«Բայց թնչ էի խօսում. — ահա, մի սիրուն պսակ, որ շինուած է մրտենու կանաչ ոստերից և զարդարուած յասմիկի ու նարնջածաղկի փնջերով: Նրա լայնադրօշ ժապաւէնի վրայ գրուած է այսպիսի մի մակագրութիւն. *անկեղծ ու ազնիւ քարեկամին՝ վշտահար Ա. Ե ից:*

«Ես կարդում եմ այդ մակագրութիւնը և ինքս ինձ մտածում. — Այստեղ գրուած են միայն չորս բառեր: Բայց որքան մտքեր, որքան զգացմունքներ են պարունակում նրանք: Եթէ մինը լինէր և մեզ այդ մտքերը բացատրէր, կամ այդ զգացմունքների պատմութիւնը անէր, դրանով նա որքան խրատական, կամ ճրպիտի գորովաշարժ պատկերներ կը բանար մեր առաջ... Այսպէս մտածելով՝ ես դառնում էի պսակին:

Ասա, ով անշունչ իր. դու, որ առաջին անգամ գրկեցիր քո տիրոջ դիակն, արդեօք ճանաչեցիր նրան, իմացար որ աշխարհում նա եղել է մարդկանց *անկեղծ ու ազնիւ քարեկամը*: Արդեօք ոգիները չը պատ-

մեցին քեզ նրա անցեալը, կամ չըշնջացին ականջիդ թէ՛ թնչ մեծ պատուի արժանացար. որովհետեւ քո ծաղիկները չէին, որոնք զարդարեցին հանգուցեալին, այլ նա ինքն էր, որ շուք տուաւ քո գոյութեանը: Զի դու հիւսած ես այն նիւթերից, որոնց բնութիւնն առատօրէն սփռում է ամեն տեղ և զորս ամեն ձեռք կարող է ժողովել ու փնջել. մինչդեռ անկեղծ ու ազնիւ քարեկամներ, որոնք աշխարհից հեռանալով՝ վշտահար թողնէին սրտերը, չըկան ամեն տեղ նրանք հազուադէպ են խիստ: Եթէ չես իմացել այդ բոլորը, գէթ այժմ գիտցիր այն, որ քաղաքի անձի դագաղը գրկելուդ համար է որ արժանացել ես դու այս սրբարանում կախուելու»:

«Այս եղանակով էլ դառնում էի մի ուրիշին, որ հիւսած էր սպիտակ վարդերից և եզերուած ձիւնափայլ շուշաններով և որ իւր կերպսէ ժապաւէնի վրայ ունէր այսպիսի մակագրութիւն.

«Անկաշառ հրապարակախօսին»,

«Ճշմարտութեան դրօշի տակ,

«Ազնուաբար մարտնչողին»:

«Այսպիսի մակագրութիւնն ինձ արդէն հիացնում էր. ես կարդում էի այն մի քանի անգամ և ոգևորուած բացականչում. — «դեհ, խօսիր, ո՛վ պսակ, պատմիր կեանքըն այն մեծ մարդու, որին չըհրապուրեցին աշխարհի գանձերը, որ ճշմարտութեան դրօշակը ձեռքին կուռեց տկարի իրաւունքի համար, զրկուածին պաշտպանեց... հալածուածին պատսպարեց... Աստ, ճանաչեցի՞ր դու նրան. հպարտացա՞ր արդեօք, երբ հանգչեցրին ճշմարտութեան զինուորի սուրբ նշխարների վրայ. կամ թնչպէս պատահեց որ լեզու չստացար և օրհներգ չերգեցիր նրա հանգստեան համար...»:

«Այսպէս, պարոն բժիշկ, ես խօսում էի մերթ այս և մերթ այն պսակի հետ, նայելով թէ նրանցից ո՞րն

էր աւելի շատ իմ ուշադրութիւնը գրաւում, իւր արտաքին տեսքով, կամ մակագրութեանց խորիմաստութեամբ:

«Բայց ահա թէ այդ առթիւ քննչապատահեց ինձ մի քանի օր առաջ: Հէնց նոր առաւօտեան ժամերգութիւնը աւարտել և քահանաները դուրս էին գնացել, որ ես մօտեցայ իմ սիրելի պսակներին, որոնց մի շաբաթ էր ինչ չէի նայել և սկսայ փութփութ նրանց փոշին մաքրել: Ապա ժապաւէտները մի մի թափ տալով ու կարգաւորելով՝ նորէն մի քանիսի մակագրութիւնները կարդացի, նորէն գլխումս մի քանի հարցեր ծագեցին, մի քանի նոր մտքեր պտտուեցին և ես նրանցից ամեն միին մի որոշ լուծումն տալով՝ ընդնմին և պսակների հետ խօսակցելով՝ գործս աւարտեցի և եկեղեցու դասը վերադարձայ:

«Այստեղ նստելով աւագերեցի աթոռակի վրայ, ցանկացայ մի փոքր հանգստանալ: Շատ ժամանակ անցաւ թէ քիչ, չեմ լիշում. մէկ էլ յանկարծ լսեցի որ մի քանի մարդիկ միաձայն ետեւիցս բացականչեցին.

— Խեղճ մարդ, միթէ հաւատում ես:

«Վեր եմ թռչում իսկոյն և յետ նայում իմանալու համար թէ՛ ովքեր են խօսողները: Տեսնում եմ ոչ ոք չըկայ, եկեղեցին դատարկ է այնպէս, ինչպէս որ առաջ: Այսուամենայնիւ, ես չեմ հաւատում աչքերիս և սկսում եմ նայել սիւնների ետեւը, կարծելով թէ պղտեղ մարդիկ են պահուած: Ապա խոնարհելով նայում եմ առաջնորդական բազմոցի տակը:

— Աւմն ես որոնում, մենք այստեղ ենք. գոչում են նոյն ձայները:

«Ես նորից վեր եմ թռչում և եկեղեցու մէջ արձանացած նայում այս ու այն կողմը: Նայում եմ երկար. ոչ ոք չէ երևում: — «Այդ մարդիկը երևի խորանումն

են, մտածում եմ ինքս ինձ և երկիւղազին մտնում նախ՝
մէկ և ապա միւս խորանը, և սակայն ոչ մէկի մէջ ոչ
ոքի չեմ պատահում:

— Մենք այստեղ ենք, ո՞վ բարի մարդ. նորէն հըն-
չում են ձայները, բայց այս անգամ աւելի տխուր, մե-
լամաղձոտ եղանակով:

— Բայց ովքեր էք դուք վերջապէս, գուցեմ եմ ես
բարձրաձայն և եկեղեցու կամարները արձագանք են տա-
լիս իմ հարցին: Այդ արձագանքն արդէն սարսուռ է ազ-
դում վրաս: Պատասխան չառնելով՝ ես պատրաստում
եմ փախչել: Բայց յանկարծ, ո՞վ հրաշք. տեսնում եմ ա-
ռաջիս կանգնած է մի շարժուն ցանկապատ, որ ամբող-
ջապէս կազմուած է այն բոլոր պսակներից, որոնք գըտ-
նում էին եկեղեցւոյ վերնատանը և որոց փոշիները
սրբել էի ես մի ժամ առաջ:

— Այդ մենք ենք խօսում, բարի լուսարար. մի՞թէ
մեր ձայնը անծանօթ է քեզ. ասում են պսակները
միաբերան և ժապաւէնները շարժելով՝ ծածանում օդի
մէջ:

«Ես երկիւղից բռնուած՝ նորից յետ եմ փախչում և
որոնում մի անկիւն՝ ուր կարողանայի պահուել:

— Պահուելու փոխարէն, բարեկամ, առաջ անցիր
դու, բաց օրտ եկեղեցու դռները և մեզ բոլորիս դուրս
շարտիր այստեղից. զի արժանի չենք մենք այս սրբա-
րանում կախուելու, ասում են նրանք այնպիսի մի դա-
ռըն ու վշտահար ձայնով, որ ես համարձակութիւն եմ
առնում նրանց վրայ նայելու:

«Եւ ահա այդ ժամանակ, պսակներից մինը, որ
աչքի էր ընկնում իւր փառահեղ մեծութեամբ, ծաղիկ-
ների առատութեամբ և հարուստ ժապաւէններով, և
որի վրայ, առ հասարակ, ես հիացմունքով էի նայել
միշտ, զատուելով միւսներից, մօտեցաւ ինձ և ասաց.

— «Ի զուր ես դու այդքան հոգ տանում մեր մասին, բարեկամ, զրանով դու արդէն մեղսակից ես դառնում նրանց, որոնք մեզ դրին ի ցոյց ժողովրդեան՝ կախելով դիակառքերից, կամ աւանդ տալով այս եկեղեցուն: Մենք ոչ այլ ինչ ենք, եթէ ոչ կեղծիք և ստուծիւն, մեր գոյութիւնը՝ հերքումն է ճշմարտութեան: Միթէ այս անյայտ է քեզ:

«Ես լուռ ու զարմանքից սառած՝ յառում եմ աչքերս խօսող պսակին:

— Նայիր դու, ահա՛, այս մրտենու ճիւղին, շարունակում է նա նոյն եղանակով, — ինչպէ՛ս փայլուն, ինչպէ՛ս դալար ու ճապուկ է երևում: Անշուշտ քեզ թրւում է թէ՛ նա կեանք ունի իւր մէջ. թէ նրան ոռոգել են առուի ալիքները. թէ նրան օրօրել են գարնան հովերը: Բայց ոչ. նա շինուած է ժանգոտ երկաթից, որից կռում են թէ՛ ստրուկի շղթան թէ՛ դահճի տապարը... Նայիր, հապա, այս վարդերին, այս շուշաններին, որքան են սիրուն, քնքոյշ, կենսալիր... Թւում են թէ հէնց նոր փնջից նրանց պարտիզում մանկամարդ մի կոյս, թէ հէնց նոր ցօղը վերացաւ նրանցից, թէ նրանք բուրում են անուշից բուրումն... Բայց մէկ մօտեցիր ձեռքով շօշափիր: Ո՛հ, ինչ անարգանք... նրանք շինուած են թիթեղի կոտորներից, կաւից, ճենապակուց, նոյն այն նիւթերից, որոնցից շինում են և՛ լուացարաններ, և՛ անմաքրութեանց անօթներ... Այսպիսով, ուրեմն, մենք ներկայացնում ենք՝ Աստուծոյ ձեռքով բնութեան մէջ դրած ամենաքնքոյշ ճշմարտութեանց խարդախանքն ու կեղծիքը. վա՛յ մեզ, վա՛յ մեզ...

«Այս բացականչութեան վրայ բոլոր պսակները հառաչեցին, իսկ նրանցից մի քանիսը սկսան գոչել՝ հանիւր մեզ այստեղից»:

«Իմ զարմանքն ու ապշութիւնը հետզհետէ աճում

էին: Բայց ես ինձ չէի կորցնում, և երկիւղն իմ մէջ սկսել էր արդէն տեղի տալ հետաքրքրութեան:

«Եւ ահա խօսող պսակն սկսաւ յուշիկ դէպի վեր բարձրանալ և շքեղ ժապաւէնը օդի մէջ ծածանելով շարունակեց.

— Մենք ոչ միայն կեղծիք ենք և ստուծիւն, այլ և պաշտօն ունինք մարդիկ մոլորեցնելու, մտքեր խարդախելու, զգացմունքներ գողանալու: Ապացոյց, ահա, այս մակագրութիւնը, որ ոսկեայտառերով դրոշմուած է իմ մետաքսեայ ժապաւէնի ծայրին: Կարգա՛, եթէ հաճեի է քեզ. «Իւր արժանատի որդուն մ'ծագրող ժողովուրդը»: Այսպէս է գրուած այստեղ: Եւ այս հինգ բառերի մէջ՝ կայ հինգ հազար սուտ: Հանգուցեալը, որին ժողովուրդը «իւր արժանաւոր որդի» է անուանում, էր, իսկապէս, նրա անարժան ծնունդը: Տղայութեան ժամանակ, իրաւ է, նա ապրեց այս ժողովրդի մէջ, բայց չըսիրեց նրան, չըխօսեց նրա լեզուն, չըլարգեց նրա կրօնը: Երբ ուսումն աւարտեց և աշխարհ մտաւ, նա ամենից առաջ վազեց իւր շահի և փառքի ետեից: Եւ բաղդը յաջողեց: Նա դարձաւ անուանի. մեծ գործեր կատարեց, մեծ պատիւներ ստացաւ, բայց այդ մեծ գործերը չէին վերաբերում հայրենի երկրին, ստացած պատիւներից մաս չունէր «իւր» ժողովուրդը: Նա ապրեց առանց հայրենիք ճանաչելու, առանց իւր ժողովրդի ցաւերն իմանալու. առանց նրա վշտին գէթ հեռուից կարեկցելու, կամ մատի ծայրով նրա բեռը շարժելու: Բայց, ահա, երբ մեռաւ, յուշարարներն յիշեցրին և ժողովուրդը գոչեց. — «Ի՜նչ որդին է, ես մեծագրում եմ դրա արժանիքը»: Բայց նա սուտ էր ասում: Ժողովրդի մարդիկը գիտէին որ հանգուցեալն իւր անունով, հռչակով ու փառքով իրանց չէր պատկանում, որովհետեւ նրա սիրտը երբէք չէ

բաբախել իրանց համար: Սակայն սնտոի փառասիրութիւնը՝ հաւաքական կեղծաւորութեան հետ միանալով՝ հանգուցեալին շինեց իւր արժանաւոր որդի, շքեղ պսակներով նրա դագաղը զարդարեց, և կենդանութեան ժամանակ հոգւով ու սրտով օտարացածին՝ մեռնելոց յետոյ հռչակեց հարազատ, ամփոփեց նրան իւր եկեղեցւոյ բակում, և ինձ, նրա ստախօս պսակին, տեղ յատկացրեց այս սուրբ տաճարում... վնջ ինձ, վնջ ինձ...

«Լեռջին բացաքանչութեան՝ դարձեալ միացան բողոքող հառաչանքներ: Ապա խօսող պսակին յաջորդեց մի ուրիշը, որը նոյն կարգով օգի մէջ կախուելով՝ շարժեց մետաքսեայ ժապաւէնը և ասաց.

— Իսկ այստեղ ինձ վրայ տես թէ քնչ են գրել: «Առաքինի ըարևրարին նրախտագէտ՝ հաւարախլութիւնը» — Մհ, եթէ իմանայիր թէ ո՞վ էր այն մարդը, որին տուել են ոչ միայն ըարևրար այլ և առաքինի անուն: Սա մի թշուառ էակ էր. մարդկային հոգւոյ կատարելութիւնների զուրկ: Աշխարհային յաջողութիւնները բերել էին նրան մեծ հարստութիւն, իսկ զբա փոխարէն՝ զրկել նրան խղճից, ամօթից և կարեկցութեան զգացումից: Աղքատին տեսնելուց՝ նա փակում էր աչքերը, ընկածին պատահելուց՝ կոխում էր ու անցնում: Արհամարհում էր եղբօրը՝ եթէ անկարող էր տեսնում նրան և ատում հարազատին՝ եթէ սա իրանից ռզնութիւն էր հայցում: Իւր կենդանութեան ժամանակ նա չը բաղդաւորացրեց ոչ ոքին և ոչ էլ գործեց մի բարեք, որի արդիւնքը տեսնէր իւր աչքով: Դրա փոխարէն նա շատ մարդկանց զրկեց և շատերի աչքից արցունք հոսեցրեց: Այս ամենի հետ միասին նա անբարոյական մարդ էր, շնացող և ազգապիղծ: Եւ այդ ճանապարհի համար շռայլում էր առատօրէն: Ժողովրդի անէծքը նա լսում էր անտարբերութեամբ և նրա անգօրութիւնը

Ճաղրում աներկիւղ: Բայց երբ մեռաւ այս հրէշը, ժառանգները եկեղեցուն տուին մի թշուառ բաժին և զբրանով գնեցին ահա այս քառուկը, որոնք զրոշմուած են իմ ժապաւէնի վրայ: Այս հաւական չէր, նրան թաղել տուին տաճարի բակում. որպէս զի եկող սերունդը խաբեն և նրա բերանով, գոնէ, օրհնել տան անցեալ սերունդից անիծուած մարդուն: Օ՛, ամօթ և նախատի՛ք...

— «Ամօթ և նախատի՛ք»... կրկնեցին միաբերան միւս պսակները, և ճանապարհ տուին իրենցից մինին, որ շարժուն ցանկապատից ելնելով՝ բարձրանում էր դէպի վեր:

«Բայց, Աստուած իմ, սա այն պսակն էր, որն ես այնքան սիրում էի. և որ պատկանում էր ամենից նշանաւոր մարդուն, միթէ սա էլ պիտի չարախօսէ իւր տիրոջ մասին, մտածեցի ես: Բայց ահա թէ նա քիչ ասաց.

Պու բերան գիտես իմ մակագրութիւնը, ո՞վ բարեկամ, և նրա վերաբերմամբ տուել ես ինձ հարցեր, որոնց ես սակայն դեռ չեմ պատասխանել: Այժմ լսիր ինձ: Հանգուցեալը, որի դագաղն ինձմով զարդարեցին, անուն ստացաւ աշխարհում բախտի անարդար բերմունքով: Նրան անուանեցին «Անկաշառ հրապարակախօս, ճշմարտութեան զրօշակիր, ազատամիտ մարտնչող և այլն և այլն» և այդպիսի խօսքեր էլ գրոշմեցին, ահա, իմ ժապաւէնի վրայ, որպէս զի ընթերցողներն հաւատան թէ իրանց մէջ, արդարեւ, ապրել է այսպիսի մարդ... Բայց աւանդ բարեկամների հիւսած այդ ներբողեանը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ խաբկանք ու ստուծիւն: Այդ մարդը, իրաւ, հրապարակախօս էր, բայց կաշառակեր, ձեռքին ունէր մի դրօշ, որ ճշմարտութեան չէր պատկանում. մարտնչում էր, այո՛, բայց ոչ ազնուաքար: Պու երեւի զարմանում ես թէ՛ ո՞վ կարող է հրապարա-

կախսին կաշառել: Բայց խելամտիր թէ՛ քնչ բան է կաշառը: Դա մի անարգ վարձատրութիւն է, զոր մարդիկ ստանալով՝ ծածկում են ճշմարտութիւնը և խղճի ձայնը լռեցնում: Դրա հետեւանքը լինում է այն, որ արդարը խաչում է, իսկ լանցաւորն ազատւում: առաքինին անարգւում է, իսկ մոլին փառաբանւում: Արդ նման վարձատրութիւնը կարող է լինել և բարոյական: Հրապարակախօսն, ի հարկէ կաշառւում էր բարոյապէս: Ամեն բանից աւելի իւր *նոք* սիրելով (ինչպէս բոլոր այն մարդիկ, որոնց բնութիւնը ստեղծել է փքացող ու անհանճար), նա, բնականաբար էր և փառամոլ: Հետեւապէս, ով որ շոյում էր նրա *նոք*, ով որ ասում էր թէ՛ «դո՛ւ եո Մեսիայն, թէ՛ քո՛ քարոզն է ճշմարիտ, քո՛ ուղղութիւնն է փրկարար, քո՛ խելքն է կատարեալ»... լինէր այդ ասողը մի սինկթոր շողոքորթ՝ թէ՛ մի խորամանկ սրիկայայդ միւսնոյն է, հրապարակախօսը նրան հրուշակում էր ազնիւ մարդ, ճշմարտութեան զինուոր, ուղղամիտ դատաւոր և այլն և այլն: Դրա հակառակ եթէ մինը համարձակէր նրա *նոք* շօշափել՝ յայտնելով մի հասարակ ճշմարտութիւն, ասէր, օրինակ թէ՛ «Դու մեծ մարդ չես, այլ միայն փքացող, որ մեծի կապիկն է. թէ՛ քո արժանիքը ոչ թէ էական, այլ երևոյթական է. ասէր թէ՛ դու ազատամիտ չես, որովհետեւ բռնանում ես քո հակառակորդի խղճի ու կամքի վրայ և քեզ հետևողների ուղեղը պատրաստ մտքերով նախապաշարելով՝ արգելում ես նրանց՝ ազատօրէն մտածել. ասէր թէ՛ դու արժանի չես ուրիշներին առաջնորդելու, որովհետեւ խօսքով սրբութիւն ես քարոզում, իսկ գործով՝ պղծութիւնը քաջալերում», այն ժամանակ, ճ, ականջներդ պիտի խցէիր որպէս զի հրապարակախօսի հայհոյանքը ուղեղդ չըթմրացնէր: Այս պատճառով էլ, ահա՛, ժողովրդի մէջ ապրող բոլոր խեղկատակները, շողոքորթները, զրպար.

տիչները հաշակում էին իբրև կատարելութիւններ, մինչդեռ արժանաւոր ու առաքինի մարդիկ մատնում անարգանքի, իսկ հանճարները՝ մնում անյայտութեան մէջ... Այս առթիւ եղած տրտունջն ու բողոքը չէր լսում դրսում, որովհետև հրապարակախօսը հրատարակում էր միայն բարեկամների գրուածքներն, որոնք, մեծ մասամբ, փառաբանում էին իրան: Այսպիսով էլ, ահա, նրա արժանիքը գնահատուեց մեծագնի. իսկ ճշմարտութիւնը, որ կարող էր մարդկանց մտքերը լուսաւորել, մնաց կալանաւոր... 'Իո՛ւ ամեն օր լսում էիր թէ ինչպէս այդ հրապարակախօսը բողոքում ու լուտանք էր թափում այն մարդկանց հասցէին, որոնք նիւթական շահու համար հարստահարում էին իրենց տկար ընկերներին, որոնք պարտք խնդրող աղքատից. հարիւրին քսան տոկոս էին առնում:— «Հարստահարիչներ, կեղեքիչներ, աւազակներ»... գոռում էր նա զայրագին և արարած աշխարհին յայտնում թէ մեծ ոճիր է կատարուել, որ Մթուսաղայի օրերից սկսած մինչև այսօր պարտքով ապրող Յաբեթոսը 100 արծաթին 20 տոկոս է վճարել: Ի՛նչ հարուած, ի՛նչ թըշուառութիւն: Ի՛նչու բանաստեղծները ողբերգութիւն չեն գրում Յաբեթոսի համար, իսկ երկրի վարիչները ի՛նչու չեն կախում 20 տոկոս ստացող Մաղքոս աղային...: Այս աղմկարար բացագանչութիւնները, ով լուսարար, դու լսում էիր ամեն օր, բայց չէիր լսում թէ՛ ի՛նչ էր մըմնջում կալանաւոր ճշմարտութիւնը.— «Կեղծաւորներ, փարիսեցիներ, ասում էր նա. դուք որ այդպէս լաւ ճանաչում էք յանցաւորներին, ինչո՞ւ ապա մինչև այսօր հրապարակ չէք հանում միտք հարստահարողներին, խիղճ կեղեքողներին, սիրտ ու հոգի առևանգողներին: Ինչո՞ւ չէք յայտնում աշխարհին թէ՛ այդ մարդիկը հէնց դուք, աղմկարարներդ էք, որ յանդուգն

ու համարձակ ճեմում էք հրապարակում, խօսում բարձրագոյ, շաղակրատում անընդհատ, որ ներկայացնում էք ձեզ՝ իբր բարոյականութեան վարդապետներ, լուսաւորութեան ջահեր, պրօմէթեան կրակի մատակարարներ .. Եւ ժողովուրդը լսում է ձեզ և հասարակութիւնը հրճւում՝ որ իւր միտքը, կարծիքը և ցանկութիւնները կառավարում են ձեզ նման անշահասէր և լաւէտ անձնուէր առաքեալներ... Ինչու չէք յայտնում թէ դուք խաբում էք նրան. թէ այն ամենը, ինչ որ գրում ու խօսում էք, ստութիւն է և կեղծիք. թէ բարւոյ ու առաքինութեան մասին ձեր յերկրած ճառերը լոկ ուռկաններ են, արուեստակեալ այնպէս նուրբ, ինչպէս սարդի ոստայնը, որի մէջ խճճւում են գաղափարի սիրահար ճանճերը... Ինչու չէք ասում թէ՝ այն դրօշակը, որի վրայ փայլուն տառերով գրուած են *ազնւութիւն, անկեղծութիւն, գերագոյն գաղափարներ* և այլն, հաստատուած է, ո՛չ թէ ձեր սրտի ու հոգւոյ, այլ *ստամոքսի* վրայ և որ դուք հրապարակով «քամում էք մոլորկները» միայն նրա համար, որպէս զի գտնուել «ուղտերը կլանէք» և ազատ մնաք հասարակաց դատաստանից... Եւ սակայն, աւանդ, ճշմարտութեան այս ձայնը միայն ես եմ լսում. որովհետեւ նա կապուած է խաւարի ու անյայտութեան մէջ: Ես տեսնում եմ նրան ամեն օր և սրտագին վշտանում: Իսկ երբ դու, ո՛վ լուսարար, գալիս ու սրբում էիր մեր ծաղիկների փոշին, կամ իմ ժապաւէնի մակագրութիւնը կարդալով հիւնում, ես ամօթից կարմրում էի և Աստծուն աղաչում, որ լեզու տալ ինձ քեզ հետ խօսելու և ճշմարտութեան խելամուտ անելու... Օ՛, եթէ գիտենայիր թէ՝ ինչպէ՛ս ծանր է տեսնել անմեղ մարդկանց խաբուիլը... Այժմ, ահա, լսեցիր ինձ, լսեցիր, նաև, իմ ընկերներին, ճն, ուրեմն, հանիր մեզ այս տաճարից և ցրուի՛ր փո-

ղոցում. թող մարդիկ մեզ կոխոտեն, թող եկեղեցին, որ վեհավայր է սրբութեան և ճշմարտութեան, չբաղձուի մեզմով, որ մարմնացումն ենք ստութեան...:

«Այս ամենը, պարոն բժիշկ, ես լսում էի և տեսնում: Ես հաւատում էի որ սա մի երևոյթ, մի գերբնական տեսիլ էր և թէպէտ սկզբում հետաքրքրւում էի դրանով, բայց յետոյ իմ հետաքրքրութիւնը փոխուեցաւ երկիւղի: Ես զգում էի որ կուրծքս հետզհետէ ճնշւում, շունչս սպառւում է, որ մարմինս արդէն պատել է սառը քրտինք... Ես փորձ փորձեցի ճեղքել պսակների ցանկապատը և փախչել եկեղեցուց: Այդ յաջողեց ինձ մասամբ. ես մօտեցայ դրանը: Բայց հէնց այդտեղ ցանկապատը նորէն ստուարացաւ և սլսակներից մինը տխուր ձայնով բողոքեց.

— Ինչո՞ւ, ո՞վ լուսարար, չես լսում, նաև ինձ: Չէ որ դո՛ւ էիր, որ հարցնում էիր թէ՛ գիտե՞մ արդեօք քնչ կընշանակէ՛ լինել «ազնիւ ու անկեղծ՝ բարեկամ», որ աշխարհից հեռանալով՝ «վշտահար» է թողնում սրտերը: Այդ խօսքերը դու կարդացիր իմ ժապաւէնի վրայ. այժմ թող որ յայտնեմ թէ՛ ո՞վ էր այդ ազնիւ ու անկեղծ հանգուցեալը:— Դու մի զարգացած և հարուստ մարդ էր, որին սիրում էին շատերը, որովհետև նա գիտէր հաճելի լինելու արհեստը: Բայց այդ շատերից մինը, Ա. Ե. նրան ոչ թէ սիրում, այլ պաշտում էր, որովհետև հանգուցեալը, առանց որ *և* է աւլընկալութեան՝ օգնութեան հասաւ իրան վտանգի ժամանակ: Ա. Ե. զգացուեց խորապէս, որովհետև հաւատաց թէ հանգուցեալն այդ արաւ բարձր մարդասիրութեան զգացմունքից դրդուած, ուստի և դէպի նրան սկսաւ տածել անսահման սէր: Սակայն ճշմարտութիւնն այս էր: Ա. Ե. ունէր մի կին, որ գեղեցիկ էր և առաքինի: Հանգուցեալը վաղուց գրաւուած էր նրանով. բայց մօ-

տենալ չէր համարձակուում: Երբ Ա. Ե. ընկաւ վտանգի մէջ, հանգուցեալն ուրախացաւ և շտապեց օգնել նրան, որպէս զի գրանով Ա. Ե. ի տանը մօտենայ: Թակարթը յաջողեց: Հանգուցեալը մտերմացաւ Ա. Ե. ի ընտանեաց հետ: Եւ որովհետեւ աշխարհում առաքինի են մնում միայն այն կանալք, որոնց չէ պատահում զայլթակողնոյն, ուստի գեղեցկուհին հեշտութեամբ հրապուրուեց ... Ա. Ե. այդ չիմացաւ: Եւ երբ բարերարը մեռաւ, նա գնեց ինձ թանգ գնով և «վշտահար» սրտով դրաւ նրա դագաղի վրայ, իւր կնոջ սիրահարին անուանելով ազնիւ եւ անկեղծ քարեկամ»:

«Արդէն ձեռքս դրել էի դրան վրայ և կամենում էի բանալ, երբ մի շքեղ պսակ կախուելով փեղկերից բացականչեց.

— Իսկ ինձ, բարեկամ, մթթէ չես լսում, չէ որ բոլոր պսակներից քնքոյշն եմ ու գեղանին. չէ որ իմ ծաղիկները շինուած են բիւրեղից և ժապաւէնս՝ սպիտակ թաւշից: Դու գգուել ես ինձ ամենից աւելի և երանել ես նորան, ով արժանացել է ինձ իւր վրա՝ տեսնելու: Դէհ, այժմ լսիր թէ ինչ պիտի ասեմ:

«Ես կանգ առի:

— Ինձ վրայ զրօշմուած է գոլտրիկ մակագիր, շարունակեց պսակը. — Անգուգական ամուսնուն անմխիթար կողակցից, այս է բոլորը. չորս սիրուն բառեր, որոնք վարագուրում են չորս տասնեակ կեղծիք: Հանգուցեալն, արդար, բարի ամուսին էր, իսկ և իսկ անգուգական. սիրում էր կնոջը քնքշութեամբ և իւր երջանկութիւնը գտնում միայն նրա մէջ: Կինը նոյնպէս կաթոգին էր դէպի նա: Բայց յետոյ փոխուեցաւ: Մի երիտասարդ գրաւեց նրան աւելի... Ամուսինն այդ չիմացաւ, տխրեց, հիւանդացաւ և մեռաւ: Յաւեցին մարդիկ, ցաւեց և կինը: Նա ամուսնու սիրոյն նուէր-

ներ բաժանեց—և իմ թանկագին ժապաւենի բերանով հռչակուեց «Անմխիթար»: Թաղումը վերջացաւ: Բայց հէնց այն վայրկենին որ կախում էին ինձ այս եկեղեցու վերնատանը, այրին իւր առանձնարանում գրկած էր սիարահրին և «մխիթարուում էր» նրա համբոյրներով...:

«Ես ոչինչ այլևս չըկարողացայ լսել. բացի շտապով եկեղեցու դուռը և դուրս փախալ այդտեղից»:

Լուսարարը լռեց և աչքերը բժշկին յառած սպասում էր թէ ինչ պիտի ասէ նա:

Բայց վերջինս, որ շատ էր հետաքրքրուել այս տարօրինակ պատմութեամբ, դեռ սպասում էր շարունակութեան, ուստի հարցրեց.

—Յետոյ ինչ պատահեց:

—Յետոյ ես լսեցի թէ ինչպէս պսակները ողբում էին ու բողոքում, որ պիտի մնան եկեղեցում:

—Վերջը:

—Վերջը այն եղաւ որ ես շտապեցի տուն: Տեսիլը, իրաւ է, չբացել էր աչքիցս, բայց ես ամբողջ օր նրա վրայ մտածեցի, թէպէտ ոչ ոքի ոչինչ չըյայտնեցի: Հետևեալ առաւօտ երբ ներս մտայ եկեղեցի, պսակները չերևացին: Բայց հէնց որ մօտեցայ լոյս առնել կանթեղից՝ որպէս զի մոմերը վառեմ, դարձեալ լոցի բողոքող ձայներ, որոնք հարցնում էին:

—«Ծառայ Աստուծոյ. ինչո՞ւ չես հանում մեզ այստեղից և փողոցում ջախջախում, ինչո՞ւ ես թողնում որ Աստուծոյ տունը պղծուի...»:

«Ես, ի հարկէ, գործս թողեցի կիսատ և դուրս փախայ: Իմ պաշտօնը կատարեց ժամահարը:

«Իսկ այսօր առաւօտ, երբ նոյն ձայները կրկնուեցան, ես փակեցի եկեղեցին և դնացի ուղղակի առաջնորդի մօտ: Այնուհետև պատմութիւնը արդէն յայտնի է ձեզ»:

Բժիշկը մի փոքր մտածելուց յետ՝ յայտնեց որ լու-

սարարը երկար ժամանակ այդ մտքերով սպրելով, կամ նրանցով յափշտակուելով՝ ենթարկուել է վերջապէս զգայարանաց պատրանքի, այն է հալիւսինասիօնի ուստի և խորհուրդ տուաւ նրան՝ փոխել կեանքի եղանակը և զբաղուել մի փոքր աշխարհային զուարճութեամբ։

Գալով առաջնորդի նամակին՝ նա պատասխանեց նրան հետևեալը.

«Սրբազան հայր.

Զեր լուսարարը խելագար չէ։ Նրա հետ խօսել են այն ոգիները, որոնք խօսում էին մի օր Սոկրատի, Մահմեդի, Լոյոլայի, Լիւթերի, Գէօթէի և այլոց հետ։ Զանազանութիւնն այն է, որ յիշեալները հռչակաւոր մարդիկ դարձան, իսկ սա, ամենաշատը, պիտի դառնայ հայ քահանայ։ Այսուամենայնիւ, վատ չի լինիլ եթէ լսէք նրան և մեռեալների պսակները հանել տաք եկեղեցուց։ Իրաւ որ հաճելի չէ տեսնել եկեղեցում ստութիւն ու կեղծիք վարագուրող իրեր։

Սրբազանը կարգաց այս նամակը և սարսափեց։

— Յակօ, կանչեց նա։

— Հրամմէ, սրբազան, բոլորս իսկոյն սենեկապանը։

— Այ տղայ, լուսարարի գժութիւնը վարակիչ է եղել։

— Ո՞նց թէ վարակիչ, սրբազան։

— Այ բժիշկն էլ է գժուել։

— Եօ։

— Հապա։ Գրում է թէ ձեր լուսարարը Սոկրատի, Մահմեդի, Լուտերի ու Գէօթէի նման խելօք մարդ է։

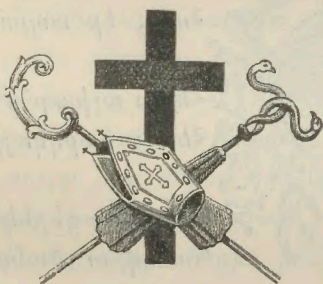
— Տէր, Աստուած։

— Բնս. առաջին անգամն է որ այսպիսի բան եմ իմանում։ Դէհ, շուտ վազիր երեցփոխի մօտ և ասա իմ կողմից որ լուսարարին ներս չըթողնէ եկեղեցի, քահանաները կարող են գժուել. գուցէ, ժողովուրդն էլ վա-

ըսկուի: Յետոյ իմացրու բժշկին՝ որ չըմտնէ առաջնորդարան. ես վախենում եմ նրանից:

Սրբազանի իմաստուն կարգադրութեան շնորհիւ լուսարարը արտաքսուեց պաշտօնից, իսկ բժիշկ Մալուխեանը ալ ևս չկոխեց առաջնորդարանի դուռը:

ՄՈՒՐԱՅԱՆ

Ո Ւ Խ Տ Ա Ի Ո Ր

(Լ Ե Ղ Ե Ն Ղ Վ)

Ա

ին ժամանակը, չը գիտեմ՝ թէ ուր,
Հովիւ էր ապրում՝ անունը Ծա-
տուր:

Հեռու աշխարհի ճոխ վայելքներից,
Հեռու մարդկային բոլոր մեղքե-
րից,

Նա գիշեր-ցերեկ աղօթք էր անում,
Պասով ու ծամով Աստուծուն օրհ-
նում:

Նա ուխտ էր արել գնալ անպատճառ
Սուրբ Երուսաղէմ՝ սրբազան աշխարհ՝
Երկրորդականի Չիրմին Յիսուսի,
Ուխտը կատարել, դառնալ Մահտեսի:
Բայց առանց փողի, առանց պաշարի,
Խեղճը ո՞նց գնար ծայրը աշխարհի?
Պապոնց տունը չէր, ուր իսկոյն վազէր
Ու կէս ժամից յետ շուտով տեղ հասնէր,
Իսկ հարուստներից ում դարդն էր կտրել
Աղբատ Ծատուրին փող տալ ու օգնել?

Թէ հարուստները աղքատին օգնեն,
էլ ինչով իրանց վիզը հաստացնեն?...
էհ, Աստուած կ'օրհնի, բարեպաշտ ծառուր,
Միայն միշտ եղիր անբիծ ու մաքուր:

Բ

Իրանց փողերով երկու մեծատուն
Ձեռք էին բերել պատիւ ու անուն:
Նրանք աղքատին խաբելու համար
Ձեռնում էին անմեղ ու արդար,
Ամենրի աչքին թող էին փշում,
Խեղճերի վերջին կոպէկը խլում:
Սրանք էլ կամեցան Սուրբ երկիր գնալ,
Երուսաղէմում մըղըղսի դառնալ,
Որպէս զի «հաջի» տիտղոսով մեծարդ,
Միշտ ծածկեն իրանց գործքերը անարդ,
Որ իրանց մարմնի կապոյտ դրոշմով՝
Երուսաղէմի սուրբ նշաններով՝
Ձեռնան արդար և աստուածավախ,
Որ ծածկեն իրանց պիղծ հողին խարդախ:
Եւ ահա մի օր մեր մեծատուններ,
Ոսկով լցնելով իրանց գրպաններ,
Առան ուտեստի լիառատ պաշար,
Հեծան ձիաներն, ընկան ճանապարհ:
Մեր խեղճ ծառուրն էլ իր ցուպը վերցրեց,
Քաղցած ու սոված նըրանց հետեւեց:

Գ

Թէպէտ ծառուրը ոտով էր գնում,
Բայց ընկերներից նա յետ չէր մնում. —

Ինչ որ երկնառաք մի ոյժ գերբնական
 Առաջնորդում էր և օգնում նորան:
 Երբ օրը մթնեց, հասաւ գիշերը,
 Մի գիւղում իջան ուխտաւորները:
 Այստեղ մի հարուստ ընդ առաջ ելաւ,
 Մեծատուններին ապաստան տըլաւ,
 Ապա ներս մտաւ ու փակեց դուռը:
 Մնաց փողոցում մեր խեղճ ծատուրը:
 Բայց ահա եկաւ մի բարի պառաւ,
 Ծատուրին կանչեց, իր տունը տարաւ:
 Պառան աղբատ էր, հիւանդ ու տըկար,
 Զ'ունէր ոչ ապրուստ, ոչ հացի պատառ:
 Քաղցած թոռները պառկած յատակին,
 «Հաց» էին կանչում, լալիս դառնագին:
 Թոռներից մէկը արդէն կիսամեռ
 Սովածուլ թիւնից շունչը փչում էր,
 Իսկ միւս երեքը՝ դժգոյն ու նիհար՝
 Թաւալում էին, տանջւում չարաչար...

Դ

Բարի ծատուրը՝ արցունքը աչքին՝
 Նայեց սովատանջ որը մանուկներին,
 Յուսահատ տատին խլրախոյս կարդաց,
 Մահակն առաւ, իսկոյն դուրս գնաց:
 Զգոյշ քայլերով նա գիւղն անցաւ,
 Նայեց չորս կողմը ու դաշտը մտաւ:
 Խաղաղ գիշեր էր. լուսնեակը պայծառ
 Արծաթ-չողբերը թափել էր աշխարհ:
 Ծատուրը չոքեց, աղօթեց Տէրին,
 Որ բաւուլթիւն տայ նորա յանցանքին:
 Ապա մօտեցաւ հօտին կամացուկ,

Բռնեց մի ոչխար, չալակեց ծածուկ.
 Զգոյշ քայլերով գիւղ վերադարձաւ,
 Պառաւի տունը սուսուփուս մտաւ:
 Մի փոքր յետոյ դուրս եկաւ կամաց
 Եւ հարեանի մառանը գնաց.
 Այնտեղից առաւ մի քանի լաւաշ,
 Կրկին տուն մտաւ զգոյշ ու նաւաշ ¹⁾:
 Ոչխարը մորթեց, միտը խորովեց,
 Որբ մանուկներին նա կուշտ կերակրեց:

Ե

Եւ մեր կիսամեռ, քաղցած որբերը,
 Երբ կաղզուրեցին իրանց ոյժերը,
 Այնժամ մօտեցան բարի ծառուրին,
 Գոհունակութեամբ ձեռքը պաշեցին:
 Եւ մեր ծառուրը ողբալով չոքեց,
 Դողդոջ ձեռքերը երկինքը պարզեց.
 «Տէր, ես կեանքումս մեղք չէի գործել
 Ծոմով, աղօթքով միշտ Քեզ եմ յիշել:
 Բայց այժմ ես Քեզ դաւաճանեցի
 Եւ սուրբ պատուէրդ ոտնատակ տրւի.
 Գողութիւն արի, ո՞վ Արդարադատ,
 Զեռքս պղծեցի, ձեռքս անարատ.
 Զայրացրի յաւերժ զլիսիւս սուրբ երկին
 Ու հոգիս դարձրի դժուրի բաժին...
 Ես խնդ զորբերին փրկեցի մահից,
 Դու էլ ինձ փրկիր իմ ծանր մեղքից.
 Օ՛, աղաչում եմ, յանցանքս ներիր,
 Մեղապարտ հոգիս դժուրից փրկիր:

¹⁾ Կամաց:

Օ, բարեգութ Տէր, գլթա ինձ վերայ,
Ներիր յանցանքս, խղճա՛ ինձ, խղճա՛...»

Զ

Երբ առաւօտեան արեւը պայծառ
Ոսկեղօծել էր աշխարհը արար,
Հիւանդ պառաւը օրհնեց Ծառուրին,
Բարի երթ մաղթեց և օրհնեց ուղին.
«Բարով տեղ հասնիս, Սուրբ երկիր վնաս,
Ուխտդ կատարես, մահտեսի դառնաս.
Ինչպէս խղճացիր թողներիս սոված,
Այնպէս էլ, որդի, խղճայ քեզ Աստուած.
Մեց ազատեցիր թողներիս մահից,
Այնպէս էլ ինքդ ազատուես մեղքից.
Ծանր յանցանքիդ ու մեղքիդ նման
Բարութիւնդ էլ մեծ է, անսահման.
Թող Արարիչը գլթայ քեզ վերայ,
Մեղքդ մոռանայ ու քաւութիւն տայ,
Ծնկաչոք վնա Տիրոջ Տաճարը,
Արցունքով լուս Ձիրիմի բարը,
Թող ողբդ հասնի, վերանայ երկին,
Որ քաւութիւն տայ Տէրը քո մեղքին.
Ես էլ մինչի մահ, քանի շունչ ունեմ,
Քո հոգու համար պիտի աղօթեմ...»

Է

Մեծատունները տնից դուրս եկան,
Հեծան ձիերը, ճանապարհ ընկան:
Նըրանց յետևից տխուր ու մռայլ
Գնում էր Ծառուր լուռ ու յամբարայլ:

Արեւ վերից կրակ էր թափում,
 Լեռներ ու ձորեր այրում, շիկացնում:
 Եւ մեր Ծատուրին այժը գերբնական
 էլ չէր ուղեկցում, չէր օգնում նորան:
 Ձիւղորները առաջ գնացին,
 Իսկ Ծատուր յողնեց ու նստեց քարին:
 Յանկարծ երկնքում մի ամպ երևաց.
 Ամպը՝ լողալով հանդարտ ու կամաց՝
 Եկաւ ու կանգնեց հովանու նման
 Մեր ուխտաւորի գլխի յանդիման:
 Հէնց որ Ծատուրը փոքր հովացաւ,
 Քրտինքը սրբեց, Տէրին փառք տրւաւ —
 Իսկոյն թանձրացաւ ամպը մռայլեց,
 Սև քողի նման արեւ ծածկեց.
 Մթնեց երկինքը, խաւարեց խալառ,
 Թանձր մշուշը պատեց ողջ աշխարհ:

Ը

Յանկարծ սև ամպը ճեղքուեց, որոտաց
 Եւ նորա միջից կայծակը շողաց.
 Բոցափայլ գիծը կոտրուեց, փայլեց,
 Իսկոյն սլացաւ Ծատուրին շանթեց.
 Լեռներ ու ձորեր թնդացին ուժգին,
 Հանթահար Ծատուր փռուեցաւ գետին.
 «Աստուած ինձ պատժեց իմ մեղքի համար,
 Ա՛հ, մնաս բարով, դու ունայն աշխարհ...»
 Քամին բարձրացաւ, ամպերը բշեց,
 Արևն էլ նորից իր ջահը վառեց:
 Բոլոր ամպերը մի կողմ կիտուեցին,
 Ոսկեղօծուելով սանդուղք կալմեցին:
 Եւ սանդուղքների գլխին երևաց

Տիրոջ հրեշտակը՝ թևերը բացած,
 Եւ նորա առաջ ահա բացուեցան
 Հրաշալիքները շրեղ բնութեան.
 Լեռներ ու ձորեր, դաշտ, մարգագետին
 Նորա ոտքի տակ տարածուել էին:
 Իր շուրջը նայեց նա վեհ հայեացքով,
 Իջաւ երկիրը ոսկէ սանդուղքով:

Եւ հեզ ու հանդարտ նա առաջ գնաց,
 Կանգնեց շանթահար Ծառուրի դիմաց.
 «Ուշքի՛ եկ, Ծառուր, վեր կաց ըսթափուիր,
 Աստուած աղօթքիդ եղաւ ունկնդիր.
 Մահից փրկեցիր դու խեղճ որբերին,
 Աստուած էլ ներում տուաւ քո մեղքին.
 Մեղքդ փոխուեցաւ առարինութեան,
 Եւ արժանացար դու արքայութեան,
 Ոսկէ տառերով դրախտի ճակատին
 Գովասանք գրուեց քո արած գործքին:
 Սուրբ Երուսաղէմ դու էլ մի գնար,
 Առանց դնալու մահտեսի դարձար.
 Ուխտըդ կատարուեց, տուն վերադարձիր,
 Տիրոջ անունը սրբութեամբ յիշիր.
 Իսկ ընկերներդ թող առաջ գնան,
 Նենգամիտ սրտով մահտեսի դառնան.
 Ինչքան որ կ'ուզեն, թող խաբեն մարդկանց,
 Աստուած խստօրէն կը պատժի նրանց...
 Դէ, վերկաց, Ծառուր, մարմինդ գննիր,
 Ապա յետ գնա, տուն վերադարձիր...»

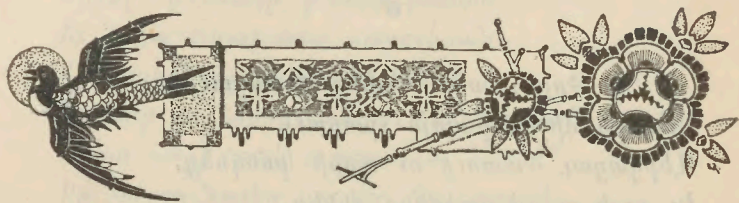
Ժ

Եւ Հրեշտակը երկինք վերացաւ,
 Ամպերի միջին իսկոյն չրացաւ:
 Վերկացաւ Ծառուր ու ոտքի կանգնեց,
 Եւ ուշի ուշով մարմինը գննեց.
 Ձննեց կայծակի տեղերը շանթած
 Ու տեսաւ այնտեղ նախշած, նկարած
 Երուսաղէմի սուրբ նշանները,
 Սրբազան երկրի կապոյտ դրոշմները.
 Տեսաւ իւր սրտին նկարը Խաչի
 (Սրդէն դարձել էր կատարեալ հաջի),
 Տեսաւ նա տպած աջ ձեռքի վերայ
 Չքնաղ պատկերը սուրբ Աստուածածնայ:
 Երկիւղածութեամբ Ծառուրը չորեց,
 Դոհացաւ Տէրին, նորան փառք տուեց:
 Ապա վեր կացաւ, իր ցուպն առաւ,
 Դէպի հայրենիք ճանապարհ ընկաւ:

ԺԱ

Մեծատունները երբ վերադարձան,
 Բոլոր անցածը մէկ մէկ իմացան —
 Իրանց վատ կեանքը թողին սարսափած,
 Թողին նենգութեան ուղին անարգուած.
 Իրանց գանձերը շալակն առին
 Եւ նուիրեցին որբ մանուկներին.
 Ապա բաշտելով անապատները,
 Սկսան քաւել իրանց մեղքերը:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅ

ՊՈՆՏՈՍԻ ՀԱՅԵՐԸ

ԱՅԹԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ ՏՐԱՊԵԶՈՆԻ¹⁾

ԴԻՐՔ, ԿԼԻՄԱՅ, ՕԴ, ԵՒ ԱՅԼՆ

Րապիզոնի արդի վիլայէթը՝ որ
ընդհանրապէս ծմակային, հիւսի-
սահայկաց ամուր երկիր մէ, կը
ձեռնայ Սև ծովու հարաւային եզերքը շըլ-
թայածն պատուր բարձր ու զժուարուտ լեռ-
ներէ, խորին և նեղ ձորերէ ու խոխոմ-
ներէ ե մեծամեծ ու մթին անտառներէ: Իր
մէջ կը պարունակէ շատ մը փոքր գետեր և
գետակներ, և երկու սահմանաժայրերն ալ երկու հզօր գե-
տեր, այն է Ճորոխ և Ալիս: Վիլայէթի ամենէն լայն տեղը
երեք օրուայ ճանապարհէն աւելի չէ. իսկ երկարութիւնը

¹⁾ Այս տեղագրութիւնը պատրաստուած է 1870 թուին, այս
պատճառով ներկայիս համապատասխանել չէ կարող ի հարկէ ամ-
բողջովին:

քսանէն աւելի, որ արեւելեան կողմէն Ռուսի սահմանազլխէն կըսկսի և ծովեզերքով մինչև Սենուպի մօտերը՝ Ալիս գետ կը հասնի. և շատ մը գայմազամութեանց և միւտիւրութեանց կը բաժնուի. Տրապիզոն քաղաքը այս վալիութեան կիզըրոնը՝ դէպ ի արեւելեան կողմը ծովեզերքը կը գտնուի. Կլիմայն մէկ երկու գաւառներէ զտու, ինչպէս են Արզուլին և Կիւմիշխանէ, ընդհանրապէս խոնաւ է՝ մեծամեծ անտառներու և ծովու պատճառաւ. և ծովեզերքները քարեխառն, ուր բիշ անգամ ձմեռը հազիւ քանի մը օր ձիւն կընստի. Օղը ամառ ատեն բարձրերը, լեռնային մասը շատ անգամ մառախլապատ և թօնուտ է. բայց առողջ և անվնաս. իսկ ծովեզերքը՝ բաց ու ջինջ, սակայն ընդհանրապէս վատառողջ և վնասակար է:

ՀՈՂ, ԲՈՒՍԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՆՔ ԵՒ ԲԵՐՔ

Բոլոր վիլայէթի հողը՝ չեմ կրնար գիտնալ թէ քանի մասին մէկը մշակուած է, և որչափ ալ մշակելի կը գըտնուի, վասն զի ասիկա բուսական դժուարութիւններ ունի և ճիշդ հաշիւներու կրկարօտի, սակայն սա յայտնի է որ բոլոր երկիրը տեսակ տեսակ հանքերու և բուսաբերութեանց մասին ընդհանրապէս հարուստ է. այսուամենայնիւ թէ հանքերը և թէ երկրին մշակութիւնը երեսի վրայ ձգուած ըլլալուն՝ երկիրը անկերպարան, բերրը կարելի եղածէն խիստ նուազ՝ թէ տեսակաւ և թէ քանակութեամբ: Բոլոր ժողովուրդն ալ ընդհանրապէս յետին աղքատութեան և կարօտութեան մէջ կը գտնուի այսօր՝ թէ բարոյապէս և թէ նիւթապէս:

Թէպէտ ընդհանրապէս խօսելով բոլոր վիլայէթի ժողովուրդը այս վիճակին մէջ է. սակայն վիլայէթի գըլխաւոր քաղաքին կից գտնուող գաւառները որ պէտք էր միւսներէն ալէկ վիճակ ունենային՝ կերպով մը անոնցմէ

աւելի թշուառ են: Այս գաւառներն են, Աղճապատ, Մաշկա և Երմուրա կամ Դովաթա, որոնց մէջ բաւական հայեր ալ կը գտնուին թշուառ վիճակի մէջ: Ուստի խօսքերնիս մասնաւորելով նախ այս երեք գաւառաց մասնաւոր դիրքին, երկրին որպիսութեանը, պտղաբերութեանը, ժողովրդեան կեանքին ու ապրուստին վրայ խօսինք ընդհանրապէս, և ապա մեր ազգայնոց ազգային, կրօնական և ուսումնական վիճակին վրայ:

Յիշեալ երեք գաւառաց ծովեզերքը միացած տեղը կը գտնուի Տրապիզոն քաղաքը. քաղաքին արեւմուտքը Աղճապատ գաւառն է, որուն գլխաւոր տեղն է քաղաքէն երեք ժամ հեռու Փլաղանա կոչուած ծովեզերեայ գիւղաքաղաքը. Տրապիզոնի հարաւային կողմն է Մաշկա. և իր գլխաւոր տեղն է Ճէվիզլիք աւանը, որ վեց ժամ հեռու է քաղաքէն. իսկ արեւելքը՝ Երմուրա, որու գլխաւոր տեղն է Դովաթա ծովեզրեայ աւանը, երկու և կէս ժամ հեռու քաղաքէն: Ասոնց երեքն ալ ծմակային, լեռնային, ապառաժուտ, դժուարուտ, խորաձոր, քաղմաձոր, անտառային և ամուր գաւառներ են. հարաւային կողմէն Պոնտական բարձր լեռներով և հիւսիսային կողմէն Սև ծովով սլարոսլուած: Այս երեք գաւառները միշտ միացեալ կերպով պիտի առնենք այս զրութեան մէջ: Այս երեք կից գաւառներու ամենէն լայն մասը տասը ժամէն աւելի չէ. իսկ երկարութիւնը ծովեզերքով տասնըհինգ ժամի չափ է:

Դաւառիս մէջէն ծովը թափող գետերը հետեւեալներն են. որոնք բոլորն ալ Պոնտական լեռներէն սկսելով աւելի մեծ չեն. Աղճապատի գետերը Փլատանայի և Տրապիզոնի մէջ տեղը ծովը կը թափին, որ է Վալանիմա և Մէրա. Մաշկայի գետը Տրապիզոնի մօտ արեւելեան կողմը ծովը կը թափի, որ է Տէդէրմէն տէրէսի և միւսերէն մեծ է. Տրապիզոնի երեք ժամի մօտ արեւելքը՝ ծովը կը

Թափի Գովաթա կամ Չանա տէրէսի. անոր ալ կէս ժամ արևելքը՝ Տրուսնա գետը, Գովաթա գաւառի արևելեան ծայրը՝ Տրապիզոնի 7 ժամ հեռաւորութեամբ ծովը կը Թափի Եամաօլլի մեծկակ գետը: Եամաօլլի գետի ծովը Թափած տեղէն Սիւրմէնէ ծովեզրեայ աւանը մէկ ժամ է:

Գաւառիս կլիմայն խոնաւ է և ծովեզրերը բարեխառն: Հարաւային՝ լեռնային մասին օդը ամառը զրեթէ միշտ միգաւատ և անձրիոտ է. սակայն ցուրտ ու առողջ, իսկ ծովեզրերինը՝ ընդհանրապէս պարզ և ջինջ, սակայն տաքնապեղուցիչ տար ու վնասակար: Լեռնային ու ծովեզրեայ մասերուն մէջ տեղը դտնուած գիւղերու օդը խիստ ազնիւ, զով ու առողջարար է. ասոր համար քաղաքացիք ամառը այս գիւղերը կերթան, և ընտանեօք քանի մը ամիս կը կենան. մանաւանդ քաղաքը փոխադրական ախտ սլատահած ատենները: Գաւառիս տիրոջ վնասակար հովը՝ հիւսիսային արևմտեանն է, որ թէ ծովը գտնուող նաւերու և թէ դարնան ատենները երբեմն գաւառիս մշակութեան ալ մեծամեծ վնասներ կը պատճառէ. նոր բոյսերն ու պտղատու ծառոց ծաղիկները և երբեմն ծիւերն իսկ ուռուցանելով:

Այս գաւառաց երկիրը, ինչպէս ըսինք, լեռնային և ապառաժուտ ու անտառային մասերէ կը բաղկանայ. տեսակ տեսակ հանքերու, երկաթի, պղնձի և արծաթի նըշաններ ալ պակաս չեն երկրին այլ և այլ կողմերը, սակայն պղնձինը՝ ամենէն աւելի է. քանի մը տարի առաջ Գովաթայի Ուլ գիւղին մէջ պղնձի հանք մը գեռ կը բանէր. սակայն հիմա բոլորն ալ երեսէ ձգուած ու մոռցուած են. և երկիրն ալ այս հարստութենէն զրկուած է իսպառ:

Թէպէտ այս երեք գաւառաց հօդը վալիութեան ուրիշ շատ գաւառներու հոգէն սակաւ ինչ նուազ բուսաբեր է, շատ գործածուած և տկարացած ըլլալուն պատ-

ճառաւ, սակայն եթէ պարտուպատշաճ կերպով խնամք տարուի, նորէն մեծ հարստութիւն կրնայ ձեռք բերուիլ, տեղին նեղութիւնն ու հողին ծերութիւնը արհեստն ու գորութիւնը կրնան լցնել, եթէ գիտութիւն, դրամագլուխ և աշխատութիւն ըլլայ. և եթէ կառավարութիւնն ալ քիչ մը աւելի խնամք տանի երկրագործութեան:

Յոյր երկրին մակերեսը ի բաց առեալ ժայռուտ մասերը՝ մշակութեան նկատմամբ չորս զլխաւոր մասերու կրնայ բաժնուիլ, որոնք ժողովրդեան ապրուստի գլխաւոր միջոցները կամ աղբիւրները կը համարուին, որք են՝ անտառ, արօտ, ծառաստան և անդաստան, որոնց վրայ քիչ մը երկար խօսենք և տեսնենք թէ ժողովուրդը ասոնք ինչպէս կը զործածէ ու կը խնամէ:

Ա Ն Տ Ա Ռ

Անմիջապէս Սի ծովու հարաւային եզերքէն սկսելով աստիճանաբար բարձրացող Պոնտական ահարկու լեռանց բազուկները՝ Խաղտեաց սահմանագլուխները իրար աղխաղխելով, Տրապիզոնի և Վարնոյ արդի վալիութեանց մէջ տեղի հզօր և երկայնաձիգ գօտիները կը ձևացնեն: Այս գօտիներու հիւսիսային, ծովահայեաց երեսը ընդհանրապէս անտառային է. սակայն այս անտառները օրըստօրէ խիստ զգալի կերպով նուազելու վրայ են՝ առանց մէկու մը հոգը ըլլալու: Յայտնի նշաններով կը տեսնենք և ծերերէն ալ կ'լսենք որ Պոնտական լեռանց ամենէն բարձր կատարներն իսկ, որ Գաղըքլը կը կոչուին, հսկայ ծառերու խիտ անտառներով ծածկուած են եղեր առաջ, որոնց միայն արմատները տեղտեղ կ'երևան հիմա: Այս անտառներուն մէկ մասը ժամանակաւ բանուած տեսակ տեսակ հանքերու տնտեսաբան սպառեր է. իսկ մեծագոյն մասը շատ տարիներ առաջ աշնանային ժամանակ մեծ

խանձ մը իյնալով՝ քանի մը շարաթ կ'ուտէ կը լափէ և շատ մը մեծամեծ անտառներ մոխիր կը դարձնէ, որ ապա կամ տեղոյն ցրտութեանը պատճառաւ անտառ չհասնելուն և կամ մատաղ տունկերը կենդանիներէն ստէպ ճարակուելուն՝ հիմա յիշեալ լեռանց կատարները բոլորովին լերկ մնացած է։ Լեռանց ծովահայեաց երեսի անտառներն ալ երեսուն տարի առաջ շատ խիտ և տարածուած էին. և անմիջապէս ծովեզերքէն սկսելով՝ մինչև լեռանց կտտարներուն կը մօտենային։ Բայց սակայն հիմա այն անտառները ծովեզերքէն քանի մը ժամ վեր բարձրանալէն զատ՝ հսկայ անտառներ ու յաւ տեսակ ծառերն ալ խիստ պակսած են, մանաւանդ Տրապիզոնի շուրջը։ Վասն զի այս տեղերը անտառը շինականին գրեթէ արտը կամ մառանը եղած է, գիշեր ու ցերեկ փայտ, ատաղձ և ածուխ կընէ, կը ջարդէ. և ի՞նչ անխնայ, մայրխի մը համար շատ անգամ հսկայ ծառ մը կտրել և ձգել երթալով. և ինչո՞ւ համար. վասն զի անտառները երկու կարգ կը բաժնուին, մէկը տներու շուրջը՝ մասնաւորաց սեպհականութիւնը, որ խիստ քիչ է. իսկ միւսը գիւղերու սահմանին մօտ, լեռնային մեծ անտառները, որ ամբողջ գիւղերու սեպհականութիւնը համարուած է՝ հին հեօճէթնէն ընդ, և շինականին իր առանձին սեպհականութիւնը չէ, որ խնայէ. ասկէ զատ՝ լեռանց կատարներուն մօտի անտառներն ալ ընդհանրապէս տէրութեանն է. անոնց ալ գրեթէ տէր ու սլաշտպան չկայ։ Եթէ անտառ չգտնուած երկիրներու փայտի նեղութեանը և անտառաց եղած խնայութեանը տեղեակ ըլլային մեր շինականները, ան առեն կարելի էր որ իրենք ալ այս անտառներուն քիչ մը խնայէին. կամ թէ իրենց տներուն մօտ նոր և օգտակար անտառներ հասցնելու հոգ տանէին։ Ուրիշ հեռաւոր երկիրներ անտառ հասցնելու համար՝ նաւերով մայր փայտի սերմ կը տանին ասկէ. սակայն մեր շինականը չը

գիտեր և չ'ուզեր համոզուիլ թէ կարելի բան է ցանկնով
 անտառ կամ թթնաւտան հասցնել և օգուտ բաղել. և
 թէ անտառի տերէնները ժողովել և արտի վրայ տարածե-
 լով արտը զօրացնել: Ուստի անտառաց այսպէս անխնա-
 մութիւնը քիչ տարիէն գիւղացին անհաց և բաղարացին
 անփայտ թողուլ կըսպառնայ: Սակայն այս անխիղճ դա-
 հիճները այսչափով ալ գոհ չ'ըլլալով՝ ոմանք ծովեզերեաց
 օղին վնասակարութենէն փախչելով և ոմանք ալ իրենց
 կենդանեաց արօտ գտնալու սպառնալով՝ ամրան ամիս-
 ները յիշեալ լերանց կատարները (կայլա) ելած առնենին՝
 հոն ալ երեք ամիս իրենց սովորական անգթութիւնը ի
 գործ դնելով՝ այն կողմէն ալ քիչ տարուան մէջ քանի
 մը ժամ տեղ դէպ ի վար իջուցին անտառները, և եթէ
 այս վնասակար ընթացքը այսպէս անարգել շարունակուի՝
 քանի մը տարիէն փայտի պակասութիւնն ու սղութիւնը
 քաղաքիս մէջ պիտի սաստկանայ, որ արդէն իսկ բաւա-
 կան զգալի եղած է. և թերևս ան ատեն դարմանի մը
 նայուի. բայց ալ ժամանակը անցած ըլլալով՝ օգուտ չ'ախի
 ընէ: Այս շինականները գիւղերու սահմանակից ջարդուած
 անտառաց տեղերը խոտ կը ցանեն, քանի մը տարի
 (չայեր) կամ արտ կ'ընեն, և այնուհետեւ բարձրի անտա-
 ռաց հողը ընդհանրապէս ցուրտ և սակաւաբեր ըլլալով
 կը մնայ անպիտան կորդ և լերկ. խոտ անգամ չ'ըլուց-
 նելով: Եթէ անտառ տնկելու սովորութիւն ըլլայ՝ ժամա-
 նակ մը ետքը վաճառականութեան մեծկակ դուռ մը
 կ'ընայ բացուիլ ժողովրդեան առջին. վասն զի պիտի
 կրնան թէ ընտիր թթնաստաններ ունենալ, և թէ ըն-
 տիր տօսալսի, հաճարիի (կիւրկէն), մաշկ մրգենիի (քէս-
 թանէ), ընկուզենիի և ուրիշ շատ տեսակ ընտիր փայ-
 տերու և պտղատու ծառոց անտառներ ունենալ, և շատ
 ոտակ շահիլ անոնցմէ, քանի որ երկիրը ծովեզերեաց է:
 Այս մասին Սոխումի և 2էրքէզիայի անտառաց մասին

Ռուսիոյ կառավարութեան բռնած ընթացքը մեզի խնայողութեան մեծ դաս մը կրնայ համարուիլ:

Ա Ր Օ Տ

Այս գաւառաց մէջ կենդանեաց բնական արօտ խիստ նուազ է. և այս պատճառաւ կենդանի պահելու ալ մեծ պէտքութիւն կայ. արուեստական մարգ խիստ քիչ կայ. և այն բարձր տեղերը, ուր հողը ստորին է և կամ տեղը ցուրտ ըլլալով ուրիշ բերք չ'հասցնեն: Առուոյտի և ուրիշ ընտիր խոտի տեսակներ ցանել սովորութիւն եղած չէ և չեն գիտեր. անտառներուն շատերն ալ ընդհանրապէս շատ խիտ և խիստ փշալից, որ որթի նման բոլոր անտառը ներսէն ու զուրսէն կը պատեն. անանկ որ անհնարին կըլլայ կենդանի մէջը մտնել, թող թէ չրջել ու արածել: Արօտի նեղութեան պատճառաւ ամառը երեք ամիս կենդանիները լեռները կը տանին արածելու համար, որ շատ անգամ ալ տեսակ տեսակ տաքափոխիկ ակտերով կը ջարդուին. և զարնանային ու աշխտանային ամիսներն ալ իւրարանջիւր որ իր կենդանիները իր տանը շուրջը կարածեցնէ, ուր կենդանին կիսափոր անգամ չ'կրնար ըլլալ. վասն զի գրեթէ ամեն օր միկնոյն բոյսին արմատը կը կրծէ կենդանին՝ երկրագործը արածեցնելու բաւական երկիր և ուտեցնելու պատրաստի բան չ'ունենալուն համար. և այս կերպով կենդանին ինչ սնունդ պիտի առնէ և ինչ օգուտ պիտի կրնայ մատակարարել իր տիրոջ: Ձմեռն ալ քիչ մը հասարակ չոր խոտով. և քիչ մ'ալ (լազուտի) ցօղունով և տերևովը կենդանիք խաբխրուելով՝ լերկ կաշիով և չոր ոսկրով միայն պարունը կ'ոգջունեն: Այս երկիրներ կենդանեաց պարտութիւնը՝ մանաւանդ կովերունը՝ բացառութիւն կը համարուի. նոյնպէս ալ եզ, ձի և ոչխար պահելը: Զի-

նականին կենդանական հարստութիւնը ընդհանրապէս 2-3 կով և 1-2 ալ հորթերէ կը բաղկանայ. սակայն քանի մը տարին անգամ մը ցաւը կուգայ և զանոնք ալ կը տանի. Գովերը արածելու համար նախորդ չեն գործածիր այս երկիրները. վասն զի իրենց տները խիստ ցրիւ են և ընդարձակ արօտավայրեր ալ չունին: Գովերուն իւղը հաղիւ թէ իրենց կը բաւականանայ՝ եթէ ուտեն. սակայն յաղրատութենէ ստիպեալ միշտ մէկ մասը ծախելու կը պարտաւորին: Ուրիշ երկիրներու նման կենդանի տածելով, կով և կամ եզներ հասցնելով և ծախելով վաստակ չեն կրնար ընել երբէք. սակայն եթէ երկիր պարարտացնել և զօրացնելու և տեսակ տեսակ օգտակար խոտեր ցանելու միջոց և գիտութիւն ունենան՝ կրնան բաւական ստակ ձեռք բերել այս կերպով ալ:

Ծ Ա Ռ Ա Ս Տ Ա Ն

Զինականը երկու տեսակ ծառերէ արդիւնք կը շահի. անտառայիններէ և պտղատուներէ: Արդէն ինչպէս ըսինք մեծամեծ անտառներէ զատ՝ տներու մօտ փոքր անտառակներ ալ կան՝ մասնաւորաց սեպհական. յորոց իրենց տանը վառելու փայտը հոգալէ զատ՝ երբեմն կըտրելով քաղար ալ կըտանին ծախելու. բայց ասոնք օր ըստ օրէ պակսիլ և սպառելու վրայ են, և քաղարին երկու և երեք ժամ դիւզեր ընդհանրապէս այս փոքրիկ հարստութենէն զուրկ են: Զինականը տեսակ տեսակ պտղատու շատ մը ծառեր և որթեր ալ ունի. որոնք իր կալուածին այլ և այլ կողմերը, արտերու և անտառներու մէջ կամ շուրջը ցան ու ցիր վիճակի մէջ՝ և ոչ թէ ուրիշ երկիրներու այգեաց նման ամփոփ և կարգաւ ու կանոնով տնկուած են: Ասոնք՝ թէ անտառ, թէ պտղատու ծառ և թէ որթ բնաւ տարբերութիւն մը չ'ունին վայրի

և անպաշտպան անտառներէ, ճիշդ անոնց պէս անխնամ,
և անդարման բնական վիճակի մէջ մնալով, միայն Դո-
վաթա գաւառին մէջ կաղնուտներու (փընտըրըք) բիշ մը
խնամը կը տարուի՝ գաւառին գլխաւոր բերքն ու ժողո-
վրդեան ասլըուստը մասամբ մը անկէ գոյանալով: (Կաղ-
նուտները բիշ մը կանոնաւոր կերպով տնկուած, իրարմէ
վեց կամ հոթը բայլ հեռու հոթը ութը տունկը ի միա-
սին մէկ փոսի մէջ տնկելով, և ամեն տարի կը յօգեն և
տակերնին կը մաքրեն փուշերէն): Իսկ միւս պտղատու
ծառերէն խիստ քիչ օգուտ կը քաղեն, մանաւանդ քա-
ղաքէն հեռու գտնուող գիւղերը, որոնք ոչ պտուղները,
և ոչ ալ անոնցմէ արհեստաւոր բան մը կազմելով կրնան
քաղար բերել ու քանի մը վահեկան չահել. սակայն թա-
շերը միւսերուն հաւասար և թերիս աւելի ալ կուտան,
թէ պտուղ եղած և թէ չ'եղած տարիները: Այս գաւա-
ռաց մէջ բոլոր պտղատու ծառոց համար սեպհականուած
տեղը երկրին բովանդակութեան հազիւ մէկ հարիւրորդը
կ'ըլլայ, և թերիս ալ բիշ, այսինքն $\frac{1}{120}$:

ԱՆԴԱՍՏԱՆ ԿԱՄ ԱՐՏԱՎԱՅՐ

Ինչպէս որ դաշտային երկիրներ կալուածոց մեծ
մասն արտերէ կը բաղկանայ, նոյնպէս չէ այս երկիրնե-
րը. այլ ընդհակառակն. այստեղ արտերը կալուածոց
ամենէն փոքր մասը կը կազմեն. վասն զի չեմ կարծիք թէ
բոլոր երկրին տարածութիւնը մէկ հարիւրորդ մասը
կրնան բռնել: Ասոր պատճառը երկրին մակերևութին
խիստ խորտուբորտ ըլլալն ու ջրային աղդեցութիւնն է,
որ գործուած երկրին մշակելի ընտիր հողը քանի մը տա-
րուան մէջ հեղեղներէն կ'ողողուի և հետզհետէ ձորերը
կ'իջնայ. և արտին մէջ տեղերը լերկ բար կամ այնպիսի
կարծր հող մը կը մնայ, որ մշակելի ըլլալու համար մեծ

աշխատութիւն, արհեստ և դրամագլուխ կ'ուզէ. և այսպէս օրըստօրէ արտերը կը պակսին՝ նոյնպէս և ցանուած մարգերը, ու անոնց տեղերը լերկ ապառաժ կամ փշալից խոպան մ'նայով՝ աղքատ և տգէտ երկրագործը մտատանջութեան և հոգերու մէջ կը ձգեն: Երկրին ծովեզերեայ մասը՝ նոյնպէս և ձորերը աւելի պտղաբեր, կրային, աւազխառն և դեղին կաւերէ, թեթեւ ու տաք հողերէ, իսկ բարձրերը ասոնց հակառակ ցուրտ, ծանր և անբեր հողերէ կազմուած է, թէպէտ տեղ տեղ ալ անտառային պարարտութիւն կը գտնուի: Այս երեք զաւառաց մէջ՝ հողի ազնւութեան մասին, Ազճապատը առաջին է, նոյնպէս մշակութեան ալ: Երկրորդ է Գովաթա և և Երրորդ Մաջկա, որ աւելի լեռնային է և ծովեզերքը բնաւ մաս չունի:

Բ Ե Ր Բ.

Այս երկիրը ծովեզերեայ ըլլալով՝ վաճառականութեան խիստ յարմար է, բայց երկրին բերքը խիստ նուաղ է հիմա՝ բանի սր կրնայ շատ արտադրել: Արդի բերքն է զլխաւորապէս լազուտ, լուբիա տեսակ տեսակ, թիւթիւն, կաղին, գետնախնձոր, աղնիւ իւղ, մեղրամոմ, թան, ձիթապտուղ, ձէթ անուշ, մետաքս՝ խիստ քիչ բայց աղնիւ, կանեփ, բուրդ, լիմոն, տանձ և խնձոր և զիննի նուազ՝ որթածաղիկին պատճառաւ, որ 12 տարիէն իվեր սրթերը գրեթէ չորցուց: Հիմակու հիմա միայն կաղին, լուբիա, քիչ գետնախնձոր, բաւական թիւթիւն, իւղ և քթան երկրէն դուրս այլ և այլ կողմեր կը հանուին. իսկ միւսերը մէկ մասին անգամ չեն բաւեր. զոր օրինակ, լազուտ, գէյթիւն և թիւթիւն՝ որ այլ և այլ հեռաւոր երկիրներէ կը բերուին խիստ մեծ քանակութեամբ. թող քաղաքին ցորենը: Սակայն եթէ օրինաւոր կերպով հող տարուի

երկրագործութեան՝ (լազուտէն) դատ՝ միւսները կարելի է մեծ քանակութեամբ երկրէն դուրս հանելէ յետոյ, խիստ մեծ քանակութեամբ ալ աղնիւ մետաքս, գինի, ձէթ աղնիւ, լիմոն նոյնպէս աղնիւ. տորոն և այլն ալ արտադրել, որով վաճառականութիւնը կը զարգանայ և գաւառն ալ տէրութեան ընտիր ու պտղաբեր գաւառներէն մէկը ըլլալով՝ թէ ժողովրդեան և թէ տէրութեան մեծամեծ օգուտներ կրնայ հասցընել:

Բայց սակայն տգիտութեան և ծուլութեան գործերը զարմանալի են. վստն զի Աղճապատի մէջ այսօր առատ և ընտիր թիւթիւն կ'եղէ, որ մեծ քանակութեամբ ոչ միայն Թիֆլիս, Թայդան՝ այլև մինչև Լոնդոն կ'երթայ. սակայն միւս գաւառներու մէջ թիւթիւնի թուի մը անգամ չ'տեսնուիր. նոյնպէս Գովաթա գաւառը առատ կաղին կ'արտադրէ, որ մինչև Թայդան, Եգիպտոս և ուրիշ հեռաւոր երկիրներ կը տարուի. սակայն միւս երկու գաւառներու մէջ անոր տունկը անգամ հազիւ կ'երևի. նոյնպէս պէտք է իմանալ նաև ձէթի, մետաքսի և խաղողի և բրինձի և այլոց մասին ալ: Ինչո՞ւ այս այսպէս ըլլար, քանի որ կլիմայն մէկ, օդը մէկ, հողը և այլն ամենը միևնոյն՝ ու բերքը նոյն չ'ըլլայ: Ահաւասիկ տգիտութեան չար խտրութիւններն և սահմանները, զոր կը դնէ միևնոյն գաւառի, միևնոյն գիւղի և միևնոյն արտի մէջ ալ: Այսպէս են վիւայէթիո միւս բոլոր մասերն ալ, որոնք ընդհանրապէս յիշեալ բերքերուն ամենն ալ առատութեամբ կրնան արտադրել. բայց սակայն այսօր կամ ամենևին չեն արտադրիր և կամ խիստ նուազ ու ստորին տեսակէն: Բամազակի վրայ չեմ խօսիր՝ այս երեք գաւառաց նեղութեանը նայելով, սակայն կլիմայն կրնայ խիստ մաքուր բամազակ արտադրել, ինչպէս Մուխլիս Էմին փաշայի երկամեայ փորձէն տեսնուեցաւ: Գաւառիս լեռնային ըլլալուն համեմատ որսի կենդանիք, աղուէս և այլն առատ

չեն. և հետզհետէ ամեն տեսակներն ալ սպանուելով՝ պակսելու վրայ են:

Բ Ն Ա Կ Ի 2, Լ Ե Զ Ո Ի:

Այս երեք գաւառաց բնակիչք՝ ինչպէս նաև բոլոր վիլայէթիս ալ, երեք ազգերէ միայն կը բաղկանան, Հայ, Յոյն և Թուրք, բոլոր վիլայէթիս մէջ ընդհանուր պործածական լեզուն՝ գաւառական թուրքերէնն է. բայց Հայք և Յոյնք բոլորն ալ իրենց ազգային լեզուն գիտեն և ամեն տեղ ալ կը պործածեն. իսկ թուրքերը մասնաւոր լեզուներ ալ կը գործածեն այլ և այլ գաւառներու մէջ՝ իրրի մայրենի սեպհական լեզու, զորօրինակ, Պաթումի բովանդակ գայմազամութիւնը, որ արևելեան կողմէն, Ռուսի սահմանագլխէն մինչև Ճորոխ գետ 12 ժամ ծովեզերք ունի, որուն մէջ է նաև Պաթում, երկուք ալ լեռնային մեծ գաւառներ ունի, Աճարա և Ղիվանէ՝ որուն մէջ կը գտնուի Արդուին քաղաքը, այս գաւառաց բոլոր բնակիչները իրենց ազգային լեզուն, վրացերէն կը խօսեն: Հազիստանի կամ Խոփէի գայմազամութիւնը, որ Ճորոխէն սկսեալ մինչև Քէրմէր 20 ժամ ծովեզերք ունի, և որուն ղխաւոր աւաններն են՝ Խոփէ, Արխաւա և Աթա, բոլորն էլ իրենց ազգային Մնկուելի (Եզերք) լեզուաւ կը խօսին: Աթենայէն 12 ժամ հեռի լեռանց հարաւային կողմն է ամուր դիրքով Համշէն հայախօս մեծ գաւառը, ուր հիմա հազիւ քսան տուն հայ կը գտնուի քահանայով մը Էլէհովիտ գիւղի մէջ: Նոյնպէս Տրապիզոնի 12 ժամ արևելքը Դարատէրէի մէջ քանի մը հազար ընտանիք և Եամազլիի ձորոյն մէջ Գլըճլը, և այն գիւղերը. Ուզի գաւառակի մէջ ալ քանի մը գիւղ բոլորն ալ գաւառական մարուր հայերէն կը խօսեն: Տրապիզոնի արևելեան կողմը 12 ժամ հեռի Օֆ գաւառի և Տրապիզոնի արև-

մտեան կողմը Թոնես գաւառի ընակիչք բոլորն ալ մաքուր յունարէն կը խօսեն. այնպէս որ Թէ Հայք և 'Թէ Յոյնք իրենց բրիստոնեայ ռազայիներէն աղէկու զուտ պահած են իրենց ռազային գաւառական լեզուն. և ասոնցմէ կան շատեր՝ որոնց ընտանիքը Թուրքերէն չեն գիտեր: Ասոնցմէ ոմանք Փիթէի ժամանակէն և ոմանք քիչ մը ետքը, իսկ Հայ տաճիկք անոնցմէ ետքը՝ գրեթէ 180 տարիէ 'ի վեր բռնութեան պատճառաւ հետզհետէ տաճիկացիք են:

Բ Ա Ր Ք.

Ծերերը Թէն ընդհանրապէս ըմբոստ, կռուասէր, աւաղակարարոյ, խորամանկ և ոխակալ էին, այսուամի. նայնիւ աշխատասէր, ժիր, աշխոյժ, ճարպիկ, ազատասէր, քաջ, չարքաշ և հայրենասէր ալ էին. միով բանիւ, լեռնականի մը ամէն ձիրքերով զարդարուած. կրօնասիրութեան մասին ալ մոլեռանդ: Իսկ հիմա այս լաւ յատկութիւնները պակսած և պակսելու վրայ են օր ըստօրէ. սակայն գէշ ձիրքերու վրայ մեղկութիւն և դանդաղլոտ ծուլութիւն մ'ալ կ'աւելնայ: Հիւները օտարութիւն չէին գիտեր գրեթէ. իսկ հիմա ժողովրդեան յաճախ 'ի Ռուսիա և 'ի Գ. Պօլիս երթեկելութիւնը՝ բաւական մեղկութեան պատճառ եղած է իրեն. և ասով մեծ քաղաքաց յատուկ և սեպհական եղած մեղկացուցիչ մոլութիւնները՝ լեռներն ալ սկսան երեւալ: Կերպով մ'ալ այս օտարութեան արդիւնքն է որ ազգի և տէրութեան վնասակար գաղթականութիւններ ծնունդ կ'առնուն այլ և այլ կողմեր. զորօրինակ Կիւմիշհանէի դայմագամութեան մէջէն քանի մը տարի առաջ քանի մը հարիւր Յոյն ընտանիք գաղթեցին 'ի Ռուսիա. նոյնպէս տարի մը առաջ ալ Պաֆ-ռայէն դարձեալ 'ի Ռուսիա գաղթեցին քանի մը հարիւր Յոյն ընտանիք. և եթէ քիչ մը Թոյլտուութիւն ըլլար՝ մի-

Թէ ձանիկէն ու Տրապիզոնէն և անոր գիւղերէն ալ տրդէն բանի մը հազար տուն հայր և Յոյն, Թերևս Թուրքեր ալ, գալթած չ'պիտի՞ ըլլային, և ասով Թէ Ժողովրդեան և Թէ տէրութեան նրչափ մեծամեծ վնասներ պիտի ըլլային։ Այս շինականները՝ որոնք Տրապիզոնի շուրջը կը բնակին, ընդհանրապէս առանձնասէր, Թանձրամիտ, տգէտ, բիրտ, կռուասէր և զինասէր են, նոյնպէս և պատուասէր, իրենց տներուն իրարմէ հեռու ըլլալուն և սահմաններուն նեղութեանը պատճառաւ։

Առետրի մէջ խարդախ, խաբերայ և նենգամիտ են. գողութիւն ալ յաճախ կ'ըլլայ մէջերնին և բարձր ու անտառախիտ լեռանց վտահալով շատերը ըմբոստութեամբ լեռնախոյս կ'ըլլան և աւագակութեան կը հետևին. որոնցմով քաղաքիս բանտերը լցուած են, բոլորն ալ Մահմետական, վասն զի բրիստոնեայք բանի մը մոլութեանց մէջ գրեթէ բնաւ մաս չ'ունին։ Բաւական հիւրասէր են. և ողորմած՝ գիւղերը շրջագայող դէվրիշներուն և աղքատներուն։ Կերակրոց մասին և զգեստուց խիստ խեղճ են. Կերակուրնին րիշ կաթնեղէն, սև լուբիա և բալամ ու բազուկ է. հացերնին լաղուտ է։ Ծերերը ցորեն հաց ուտելէ կ'զգուշանային՝ հիւանդութենէ վախնալով։ Հագածնին ալ կանեփեղէն և բրդեղէն է. գրեթէ միշտ պատառոտուն և ցնցոտի։ Ձմեռը շատ անգամ ձեան վրայ բոկիկ ու մերկ ժամերով ճանապարհ կ'ընեն՝ մանաւանդ գիշերները մախրի կամ փայտի ճրագով, և քաղաք կուգան շալակա՝ բան ծախել և ուտելիք դնելու։

Խիստ պարասէր են, ասոնց պարը խիստ յոգնեցուցիչ է, Թեքը երբեմն ցած և երբեմն բարձր կը բռնեն և դողդողալով կամ սաստիկ ցաթկոտելով կը պարեն։ Հարսանեաց նուագարանները դեկ, ջութակ, շեփոր և մեծ Թմբուկ է. յաճախ հրացաններ կ'արձակեն հարսնեկոյնները, որ մեծ պատիւ կը համարուի հարսանեաց՝ և ուրախութեան նշան։

Ա Ր Հ Ե Ս Տ.

Այս գաւառաց շինականներու մէջ չորս հինգ տարի առաջ դպրոց և ուսմունք գրեթէ բնաւ չկար. վասն զի եթէ քանի մը քահանայից և մօլլայից բով քանի մը ուսանողք ալ գտնուէին սովորած և սովրեցուցածնին խեղճ ընթերցանութիւն և գիր մէր միայն. իսկ հիմա Յոյնք սկսեր են իրենց ժողովրդեան վրայ խնամք ցուցնել և քաղաքացի դասատուներ դրկելով գեղերն ալ օրինաւոր դպրոցներ բանալ. բայց Մահմետականք և ոչ քաղաքն իսկ օրինաւոր ժողովրդական դպրոց մը ունին դեռ։ Ասոր համար Յոյնք օրըստօրէ այս կողմերը յառաջանալու հաստատուն յոյս կ'երեցընեն, սակայն թուրքերու՝ մանաւանդ անոնց կրօնականներու մոլեռանդութեան վերցուելուն ու դիտութեանց մէջ յառաջանալուն՝ տակաւին մտահաշիւի յոյս մը չ'երևիր։ Այս շինականաց սեպհական արհեստը հին և ապարդիւն երկրագործութիւն մէ, որ ոչ աշխատելով ծայրը կուգայ և ոչ ուտելով մարդ կըկշտանայ. գրեթէ անփրկելի գերութիւն մը։ Կան մէջերը նաև գեղջիկական խոշոր հիւսնութիւն գիացողներ, փայտէ տեսակ տեսակ խոշոր կահ կարասիք շինողներ, ածուխ այրողներ և ձիապահութիւն ընողներ ալ։ Ասոնց կանանց ձեռքէն եկած արհեստն ալ երկրագործութիւն և իրենց հաղնելու համար հաստ քթան և գեղջիկական ապա գործելու ոստայնանկութիւն է. և աղէկ դիտեն ազնիւ իւղ չ'ինել՝ որ հում սերէ կամ մածնէ կըհանեն. նոյնպէս աղնիւ սլանիր և ողուտ ալ (մենծի քէյների), որ երկրին ընտիր բերքերն են, բազաք իջնող ընտանեաց կանայք այլ և այլ ձեռագործներու մէջ ալ յաջողակ են։ Կանայք կերպով մը արանցմէ աւելի կ'աշխատեն շալակելու և երկրագործութեան այլ և այլ մասերու մէջ։ Այս շինականաց տները խիստ սղարդ և տախտակաշէն ագուցուածք է,

երկու դռնով և երկու կամ. երեք մասերու բաժնուած, մէկ կողմն ալ (սուֆա) մը ունին. տան մէջ տեղը բոլորչի վառարան մը և վերէն վար կախուած երկաթի հաստ շղթայ մը՝ որմէն կը կախեն պղնձէ սանը կերակուր եփելու համար. տան մէջ մէկ ալ բուռ ունին հաց եփելու համար. Ամեն ընտանիք ունին նաև մէկ մէկ զատ տուն չորս կամ վեց և կամ ութ սիններու վրայ 7 - 8 թղաշափ գետնէն բարձր և զուտ տախտակէ շինուած, սրուն պաւառական բարբառով (Սերանտէր) կըսեն. և ուր իրենց կալուածին բովանդակ բերքը կըժողովեն իրր շտեմարան. Կենդանեաց դոմը տանը ներքին յարկն է. օդը խիստ աղականեալ, խիստ խոնաւ ու խիստ մութ. սակայն աներն ու (սերանտերները) օգբանուկ են. Զինականք ընդհանրապէս այր և կին գիշերուան հանդիստը այն վառարանի շուրջը ոտքերը կրակին դէմը բռնելով և նստելով կամ նոյն ձեով խորի կամ թաղիւրի մը վրայ պառկելով՝ կամ ընկողմանելով և վրանին միմիայն կապերտիկ մը առնելով կ'անցընեն: Տներուն կահ կարասին երեք կտոր պղնձէ, այն է՝ տապակ մը և երկու սանէ զատ՝ ամէնը փայտեայ շինուած է:

ՊՈՆՏԱԿԱՆ ԳԱՒԱՌԱՅ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ՎԻՃԱԿ.

Պոնտական պաւառաց գիւղերը դաշտային գիւղերու պէս չեն. այլ խիստ տարած ու ցրիւ վիճակի մէջ են. շատ գիւղերու տանց իրարմէ հեռաւորութիւնը կամ գիւղին երկարութիւնը մէկ ծայրէն միւս ծայրը 3 ժամէն աւելի կըտեւէ. և այն գիւղ կոչուած գիրքերը՝ ընդհանրապէս չորս կողմերէն բարձր լեռներով շրջապատուած ու այլ և այլ ձորերու բաժնուած ըլլալով՝ առանձին պաւառակի մը նմանութիւն կըբերեն՝ բան թէ գիւղերու յիշեալ գիւղերու թաղերն ալ դարձեալ լեռներով ու ձո-

րհրով իրարմէ բաժնուած. և ոչ այսչափ միայն, այլ և գիւղերէն ոմանց ամենէն մօտ տներն անգամ մէկ մէկէ քանի մը հարիւր քայլ հեռու՝ անտառներով շրջապատուած. ուր ամէն մէկ ընտանիք իր բնակութիւնը իր ժայռուտ կամ անտառուտ կալուածին մէջ տեղը կամ անոր մէկ յարմար եղերքը, այն է՝ խմելու ջրին և արտինքով հաս- տատեղով՝ կը տիրէ իրեն առանձին երկրի մը իշխան:

Այս գիւղերու մէջ բնակող ժողովուրդը երկու դասի կը բաժնուին, մէկ դասը կալուածատէր է, որ իրեն սեպհական կալուած, տուն, արտ, ծառաստան, ևայլն ունի, իրեն բաւական կամ ոչ. և այս կալուածը ըստ տեղւոյն կ'արժէ 1000 — 3,0000. Իսկ միւս դասը (մա- րապս) կոչուած՝ վարձակալ է, որ ոչ տուն և ոչ ավի մը անգամ հող կամ տունի մը ունի իրեն սեպհական, ուստի ասոնք րազարաքնակ հին տէրէպէյներու գիւղերը ունեցած ընկարձակ երկիրները կը վարձեն ու կը գործեն. կամ կիսրար կը բանեն, ինչպէս նաև կալուածը անբաւա- կան եղսղներն ալ կընեն:

Ասոնց երկու դասն ալ ընդհանրապէս ծոյլ և օր ըստ օրէ մեղկանալու վրայ են, և թէ բարոյապէս ու թէ նիւ- թապէս խիստ անկարող վիճակի մէջ կը գտնուին այսօր:

ՊՈՆՏՈՍԻ ՇԻՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՎԻՃԵԿԸ

Պոնտոսի կլիմայն ունեցող երկրի մը ժողովուրդը արդարն պէտք էր բարոյապէս և նիւթապէս հարուստ ըլլար, և արուեստից, գիտութեան ու վաճառականու- թեան մէջ ալ յառաջացած ըլլալով՝ տէրութեան աջ մեծամեծ օգուտներ հասցնէր. սակայն դժբաղդարար այս վիճակէն խիստ հեռու և թշուառ ու կարեկցու թեան արժանի է:

Աս ժողովուրդը երկրագործութեան արհեստը գոր- ծելու մասին խիստ տկար ու անկարող է բարոյապէս:

վասն զի ոչ թէ միայն այս ազնիւ արհեստը գեռ ևս նահապետական կերպով կը զործուի և ժամանակին պահանջանացը համեմատ սովորող կամ գործող մը չ'կայ զայն բովանդակ վիլայէթիս մէջ՝ որ օրինակ և խրախոյս ըլլայ այլոց, այլ և ոչ իսկ երկրին յաւաջագիմութեան ու վաճառականութեանը նկատմամբ երկրագործութեան ունեցած մեծամեծ օգուտները ճանչնալով ուշադրութիւն ընող մը կայ անոր վրայ, Եւ հարկաւ ասիկա այսպէս պիտի ըլլայ, քանի որ Պօլսոյ մէջ կամ զաւառները երկրագործութեան յատուկ զպրօցներ և պաշտօնեայնիւր կը սլակսին տէրութեան կողմէն, քանի որ այս ամենակարևոր արհեստին ծառայող յատուկ լրագիր մը չ'կայ տակալին բովանդակ Թուրքիոյ մէջ, որ գտնէ ժողովրդեան հետաքրքիր մասը կարգայ ու փորձերու ձեռնարկութեան սիրտ առնէ. քանի որ զաւառական կառավարութեան պաշտօնէից կողմանէ երկրագործութեան վրայ մասնաւոր սէր և խնամք մը չ'տեսնուիր, և վերջապէս քանի որ գիւղերու մէջ ժողովրդական Գալուցիներ կը սլակսին, որոնք կըրնային մայր և դայեակ ըլլալ թէ բարոյականին և թէ նիւթականին, իր ապագայն մտածող ժողովրդեան հացի խնդիրը ապահովցընելու միջոցներ ցուցնել և գիւրացընելով:

Այս ժողովուրդը ընդհանրապէս նիւթական մասին ալ անկարող և միանգամայն դառն աղքատութեան ու թշուառութեան մէջ է. վասն զի ծուլութենէ զատ՝ տընտեսական խնայութեան ալ անտեղեակ ըլլալով՝ ոչ սահուն և անզին ժամանակը, ոչ իր փոքրիկ կալուածը և ոչ իսկ անոր արտադրած նուազ արդիւնքը զիտէ օգտակար կերպով զործածել, որով անհնարին կըլլայ իրեն հանգստութեան երես ալ տեսնել:

Երկրի մշակութեան կերպը խիստ դժուարին, այսինքն՝ երկմատանի բահով (ջաթալ պէշ) ու փայտատով

է, և ոչ թէ եղնով, օդը խոնաւութեան պատճառաւ և երբեմն հրաշտութեան, ինչպէս ուրիշ տեղերու երկրագործաց ալ կը պատահի՝ անյաշող, արտը փոքրիկ և հողը ծերացած, աղբով զօրացընելու ալ կարողութիւն չ'ունին, կէս մ'ալ (մարաղահութեամբ) վեց ամիս աշխատելէ յետոյ՝ առած արդիւնքը 3—4 ամիս հազիւ բաւականաւոր իրենց ընտանեացը՝ դարձեալ թէ կալուածատէր և թէ (մարաղայ) կարօտութեան և թշուառութեան մէջ թաղուած կը մնան. ուստի գրեթէ ինն ամիս այր և կին՝ մանաւանդ ձմեռը մինչև 10—12 ժամ տեղէ շալակաւ փայտ ու ածուխ կրելով՝ քաղաքէն (լազուտ) կը գնեն և նորէն շալակաւ գիւղ կը դառնան՝ ընտանեօր սովամահ չկորնչելու համար:

Զինական ժողովրդեան հազիւ թէ հարիւրին հինգը տարեկան ուտելու հաց կ'ունենայ և չափաւոր հանդիստ կը վայելէ, իսկ միւս թշուառ մասը ստիպուած է միշտ իր շալակաւ քաղաք իջնալ ու անկէ ուտելիք կրել իր ընտանեացը: Այս գործը թեթեւ ու քանի մը ժամու բան չ'է. այլ քանի մը աւուր. վառն դի նախ լեռը պիտի ելլէ, որ իր գիւղէն քանի մը ժամ հեռու է. հոն ծառ պիտի կտրէ. ստաղձ տաչէ, և կամ ածուխ այրէ. և անկէ շալակաւ բերէ և իր տունը պատրաստէ, և ապա քաղաք իջեցնէ. ու նորէն ուտելիք շալակելով հտ դառնայ: Անտառի գործը արանց յատուկ է. ինչպէս տաւաքը դարմանել հոգալի ալ կանանց, իսկ շալակիլը երկուրին ալ անխտիր և հաւասար է: Ասոնց շալակած բեռը 20—40 հոխայի չափ կըլլայ, և շալակաւ քաղաք երթեւեկող շինականներէն շատերը՝ անգամ մը քաղաք գալու և դառնալու համար 20 ժամու չափ ճանապարհ կը քալեն. թող անտառին մէջ կացնով բանած և ածուխը այրած ժամերն ու օրերը, և այս ամենուն փոխարէն առնելիքը 10—13 դահեկանէն աւելի չ'կրնար ըլլալ երբէք:

և այս ամենը ընդհանրապէս աշնան ու սաստիկ ձմրան ցուրտ ատենները կրնեն՝ կիսամերկ և շատ անգամ ալ բոկ։ Այս ժողովուրդը որ չուանը ուսէն չ'ձգեր, բեռնակիր անուանել աւելի արժան է՝ քան թէ երկրագործ։ Որոնց ուսերուն ու կուրծքերուն ոսկորներն անգամ բնական կազմութենէ օտարացած են՝ իմանկութենէ հետէ բեռնակրութեամբ ուսերը չուանով և մէջրերը բեռի տակ ճնշուելով։ Այս նուաստ գրութիւնը որ ուրիշ շատ երկիրներու համար անտանելի է և մարդկութեան ստրկութիւն, այսու ամենայնիւ այս ժողովրդեան յատկութիւն եղած է շալակ շալկել և ըստ սովորութեան քառմանով բուրդ մանել կամ գուրպայ հիւսելով ճանապարհ երթալը։ (Ինչպէս կանայք շալակ շալկել և երկրագործութիւն ընելու վարժ են այս երկիր, նոյնպէս ալ արք բուրդ մանել և դուրպայ հիւսելու։) Ժողովուրդը այս ամէն չարչարանքը իր երկրին լեռնային դրիցը պատճառաւ կը կրէ, ուր կառք բանել բնականաբար անհնարին ըլլալէ դատ՝ շատ մը ճանապարհ կոշուած տեղերն անգամ ձի և ջորի ալ չ'կրնար բանիլ, որով շինականը թէ արտէն և թէ անտառէն 'ի տուն և թէ 'ի քաղաք փոխադրելիք բաները՝ թէ իր ուտելիք պարէնը և թէ կենդանեացը կը ստիպուի շալակաւ կրել՝ դժուարին և վախուտ ճանապարհներով, և դոյզն դործի համար օր ու ժամանակ կորոնցնել։ Ուրիշ երկիրներ կենդանիք մարդոց համար կ'աշխատին, իսկ այս երկրի շինականը կերպով մը կենդանեաց համար ալ կ'աշխատին, վասն զի թէ իրենց աղքատութեան, թէ գարմանի նուազութեան և թէ ճանապարհներու դժուարութեան համար ձի չ'են կրնար պահել, և այս պատճառաւ շատ դիւղեր 20—25 տան մէջ բեռակիր ձի մը ունեցող հազիւ կը գտնուի։ Ուստի եթէ այս երկրի միայն ձորամիջերէն, որոնք 8—12 ժամ երկարութիւն ունին, մինչև ծովեզերք և անկէ ալ քաղաք

հաղորդուելու կառուղիներ շինուէին, որ խիստ դիւրին է լինելու նկատմամբ, թէ ժողովրդեան և թէ տէրութեան մեծ օգուտ կըլլար և շատ մը առաջ կերթար վաճառականութիւնը:

Այս շուանով շալակաւոր բեռնակրութիւնն ալ թշուառ ժողովուրդը չ'կշտացնելով՝ ընդհանրապէս քրիստոնեայ և մահմետական միշտ աղքատ, կարօտ և միշտ պարտաւոր վիճակի մէջ են. և անգամ մը պարտուց տակ ընկնելէ յետոյ՝ չ'աօսեմ անհնարին. սակայն խիստ դժուարին է անկէ ազատիլը. և գրեթէ հրաշք, նախ տոկոսի ծանրութեան պատճառաւ. և երկրորդ երկրէն վաճառականութեան բերք և իր ընտանեաց ալ բաւականաչափ պարէն չ'կրնալ արտադրելուն համար: Երկրագործը աւելի արդիւնք ձեռք բերելու համար կամ ընդարձակ ու զօրաւոր երկիր կուգէ. և կամ հարստութիւն և ուժ՝ իր փորրիկ կալուածը աղքատ և ուրիշ միջոցներով զօրացնելու: Զինականաց շատերը ինչպէս ըսինք արդէն՝ վարձակալ են, շատերն ալ բաւականաչափ երկիր չունին, և զայն ալ օրինաւոր կերպով մշակել չեն դիտեր. ան ալ որ բաւականաչափ երկիր ունի՝ մշակելու համար ստակ և սլարապ ժամանակ չունի, իր կորդ կամ անտառային երկիրներէն նոր արտեր պատրաստելու համար (քիլիզմա) ընելու: Տրապիզոնի շուրջը մէկ արտավար տեղը հազիւ հարիւր դահեկանի (քիլիզմա) կրնայ ըլլալ՝ ուրիշի փոքիլ տալով: Երկիրը (քիլիզմա) կրնեն փայտատով կանգնոյ մը չափ խոր փորելով, և տակի հողը եթէ աղնիւ է՝ վրան դարձնելով: Այս գործը ձմրան յատուկ է, վասն զի ամբողջ ամառն ու աշունն ալ այլևայլ ապարդիւն գործերով կըղբաղի շինականը. և ձմեռը եթէ միջոց և ժամանակ ունի՝ այս գործով կըղբաղի: Իսկ աղքատը եթէ իր բեռնակրութեան գործը թողլով՝ դարնան ցանելու համար նոր արտ պատրաստելու հետ ըլլայ՝ քիչ մը աւելի

բերք գոյացնելու յուսով, կը հարկադրի նոյն տարին պարտքով իր ընտանեաց հացը հոգալ և նոր սլարտքի տակ մտնելու. նոյնպէս ալ եթէ ուրիշի ձեռօք (քիլիզմա) ընել տայ և նոր պարտք աւելցնէ՝ ալ յոյս չկայ անկէ ազատելու, և իր ապագայն կարգադրել և բարւոքելու. վասն զի նոր երկրին բերքը երբէք չկրնար այն պարտքերը վճարելու. քանի որ լազուտէն ու լուրիայէն զատ բան մը չպիտի կրնայ ցանել. և ան ալ դարձեալ իր ընտանեացը կամ բաւականանայ և կամ ոչ. իսկ բանած երկիրը օրըստօրէ վերստին ուժաթափ ըլլալով կը ծերանայ, բերքը տարոց տարի կը նուազի, և վերջապէս օր մալ իր արդիւնը իսպառ կը զլանայ թշուառին՝ զանիկա մտատանջութեան ու մեծ տաղնապի մէջ ձգելով:

Այս ժողովրդեան ապրուստն ու զիւրակեցութիւնը 20 — 30 տարի յառաջ արդի վիճակէն խիստ տարբեր ազէկ ու ապահով էր. թէպէտ ան ատենները (տէրէպէյի-ութեան) հարստահարութիւնները պակաս չէին, սակայն արքունական տուրքերն ալ խիստ թեթեւ էին. ժողովրդեան բռնած երկիրն ալ հիմակուանին նայելով՝ թէ ընդարձակ էր և թէ ուժով ու պտղաբեր. գրեթէ ամեն տուն բաւական բեթակ ունէր, թէ տանը դուռը և թէ լեռը անտառի մէջ, ծառերու վրայ մէկ մէկ կամ 30 — 40-ը մէկ տեղ զետեղուած՝ որ գիտելու արժանի բան մ'է: Նոյնպէս շատերը առաջ կովի և ոչխարի մեծ հարստութիւն՝ և պարարտ ու բերրի արտ ըլլալու համար ալ անտառներ՝ որոնցմով կը բաւականանային և հանգիստ կապրէին:

Սակայն հիմա ժողովուրդը շատցած և հետզհետէ զատ տներու բաժնուած ըլլալով՝ թէ նոր արտեր սլարտաւորուելու յարմար կորդ երկիր և անտառ չմնաց, և թէ ձեռքերը եղած երկիրն ալ խիստ անբաւական և տկար է. բաւական կենդանի ալ չունի՝ որ անոնց աղքովը եր-

կիրը զօրացնէ ու պարարտացնէ. վասն զի աղբատը արդէն անկարող է ամեն կերպով. իսկ հարուստն ալ ձմեռը դարմանելու դժուարութեանը համար աւելի կենդանի պահելէ կըխորշի. Ասոր համար շինականաց մեծագոյն մասը փոխանակ եզնով վարել ցանելու իրենց արտը՝ (Թէպէտ տեղ տեղ եզ ալ չկրնար գործածուիլ, շատ զառի թափ ըլլալուն պատճառաւ.) նախ երկմատանի բահով կըլստուեն (կըփսրեն), և յետոյ ամեն տեսակ սերմ փայտատով կը ցանեն. և գործի ատեն վարձքով եզ քիչ գտնուելուն և վարձքն ալ սուղ ըլլալուն համար՝ շատ տեղեր մարդիկ եզանց պէս զոյգ լծուելով արտերը կըտափանեն և շատ անգամ ալ կալի մէջ կամենասայլով ցորին կը ծեծեն այս կերպով. Թէպէտ տեղ տեղ ոչխարի փորրիկ հօտեր կըգտնուին, և այս երկիրներ սովորութիւն է՝ ոչխարի տնարց ոտակ տալ և արտը ոչխարի մէզով ու աղբով զօրացնելու համար գիշերները հօտն արտին վրայ պառկեցնել. սակայն աղբատը այս միջոցէս ալ կըղրկուի՝ վճարելու ստակ չունենալով. և ի կարօտութենէ ստիպեալ՝ անհնարին կ'ըլլայ իրեն իր տաժանելի բեռնակրութեան արհեստը ձգել ու ազատիլ:

Թաշիրն ու տէրութեան տուրքերն ալ երբեմն հացի խնդիրը մոռցնել կուտան աղբատին, բերք չըլլալ, սակայն տուրք և թաշիրը կ'ուզուի խստութեամբ. եզն, կով և տան կարասի, պղինձ անխնայ կըծախուի՝ ընդդէմ օրինաց. սակայն շատ անգամ խեղճը դարձեալ պարտաւոր կըմնայ: Ստակի մասին ալ ամեն տեսակ ստակ չ'ընդունուի կառավարութեան կողմէն, պղինձ ստակը եթէ ընդունի՝ դահեկանը 35 փարայի հաշուով կառնէ. իսկ ճերմակ մէճիտիէն քսան դահեկանի, քանի որ աղբատը քսան երեքի գրեթէ կառնէ. թողնենք թաշիրի ծանրութիւնն ու քանի մը տարուանս վերադիրը, որուն համար աղբատը կըսպասէ թէ այս ²⁵/₁₀₀-ը կ'ընդունի:

իր վրայէն: Ծանր չէինք ըսեր թաշիրին՝ եթէ ժողովուրդը երկիր մշակել և բերք առնել ղիտնար. մէկ խօսքով կատարեալ երկրագործ ըլլար. և երկրագործութիւնն, արհեստն ու վաճառականութիւնը ծաղկած ըլլային երկրիս մէջ. բայց դժբաղդաբար ասոնք այսպէս չեն:

Մոռցանք ըսել թէ այս երկիրներ թաշիրը տասանորդ չէ՝ այլ (ըէֆշի) վրայ կտրուածք է և ստակ կը վըճարուի: Ահա այս կերպով աղքատութեան և թշուառութեան գուռը հետզհետէ կը լայնայ այս ժողովրդեան առջին, և ինքը յայտնի կը տեսնէ որ բանած արտը օրըստօրէ կը ծերանայ և թաշիրը կը դօրանայ. ինք անօթի կը մնայ և դապտիւն տուն եկած բոնի հաց կ'ուզէ և տուրքն ալ հետը խստիւ կը պահանջէ. զոր ըստ երկրին սովորութեան մինչև չառնէ՝ տնէն շելլեր. խեղճ աղքատը կը շուարի, ձեռքէն ուրիշ արհեստ մը բան մը չգար, տարոց սարի պարտքին տոկոսը կը գիզուի, թէպէտ գեղացւոյն տոկոսը ծանր է միշտ՝ սակայն վարկը կը պակսի և ոչ որ պարտքով ստակ կը հաւատայ անոր. վասն զի վճարելու միջոց մը չունի բաց ի իր փոքրիկ կալուածէն, զոր արդէն բանի մը կտոր ընելով պարտատեարց վրաի գրած է. կառավարութիւնն ալ ժողովրդեան գիւրութեանը համար սնտուկներ չունի, ուր գիմելով ձեռնտութիւն մը գտնայ. ուստի կըմնայ անկարող և անգործ. իր զգացմունքը կ'կորսնցնէ. վերջապէս կը յուսահատի և ծովութեան գիրկը կը գիմէ. և ուր կը հանգչի իր ընտանեօրը քաղցեալ, մերկ ու բոկ:

Այսպէս ժամանակ մը յուսահատութեամբ թմբբելէն յետոյ՝ կը տեսնէ որ իր վիճակակից գրացիներէն մէկը Կ. Պօլիսէն, Ֆաշէն, Սօխումէն, Չէրքէղիայէն և կամ Կերջէն կուգայ՝ բանի մը գահեկանով. իսկոյն կըսթափի, և իր թշուառ զաւակաց վրայ նայելով գութը կը շարժի և վերջին արիութեան կայծ մը կարծարծի իր ջիղերուն

մէջ. իսկոյն ճամբայ կելլէ երթալ յիշեալ քաղաքներն ու երկիրները բեռնակրութիւն կամ պարտիզականութիւն ընելու, և շատ անգամ մէկ տարի չեղած՝ կամ մահացու հիւանդ կը վերադառնայ ան տեղերէն և րիչ միջոցէն թշուառ կը մնան. և կամ մահուան լուրը կը հասնի իր խեղճ ու թշուառ որբերուն, որոնք անգիտեղձան մեռելի նման աստանդական կը տատանին ու կը թափառին, և շատերն իսկ կամ թշուառ մահուամբ և կամ այլևայլ ազգաց մէջ սփռուելով կամ տեսակ տեսակ մոլութիւններով անժառանգ կը կորսուին. Արդեօր Թիւրքիոյ մէջ ազգային կամ արբոնական որբանոցներ չգտնուելուն սլատճառաւ ուրշափ այսպիսի կորուստներ կըլլան ու պիտի ըլլան:

Այս յուսահատ ծայրերէն ոմանք և մաս մ'ալ դժգոհ կալուածատէրիներէն, որոնք քաղաքական կենաց ցաւերուն բոլորովին անտեղեակ են հանգիստ գտնալու յուսով ընտանեօր հանդերձ ի քաղաք կիջնան, և հոն հիւանդութեամբ, տակառագործութեամբ, բեռնակրութեամբ, ջրկիրութեամբ և կամ դարձեալ երկրագործութեամբ կը զբաղին. և իւրեանց տղայքն ալ ոչ թէ ուսման, այլ մեծաւ մասամբ սափրչութեան աշակերտ կուտան, զիւրուսանելի և շահաւոր համարելով զայն:

Ասոնք քաղաք իջնելով արդարեւ շալակաւոր բեռնակրութենէ րիչ մը հանգիստ կը գտնեն. սակայն ապրուստի նեղութիւնն ու թշուառութիւնը շուտով մը հոն ալ կը հասնի և քաղաքական պճնասիրութիւնն ու զիշխանութիւնն ալ իրեն օգնական գտնալով՝ ալելի ևս անհանգիստ կընէ զանոնք. և որովհետեւ քաղաքն ալ այս կարգէն մարդիկ արդէն շատ կը գտնուին և որոնք նոյն արհեստներով կը զբաղին, այս նորեկները անոնց գործին և հացին ընկեր ըլլալով՝ զանոնք ալ իրենց հետ խառն կը թշուառացնեն. նոյնպէս ասոնց արհեստի աշակերտող տղայքն ալ քանի մը տարիէն արհեստաւոր ըլլալով և

բաւական դործ չգտնելով և պճնազարդութեան վար-
ժուելով իրենց վարպետներով մէկտեղ օրըստօրէ կը [թը-
շուառանան: Հոն կսկսին այնուհետեւ թէ գեղջուկ և թէ
գեղջկազաղութ արհեստաւոր կտոր մը հացի համար օ-
տարականութեամբ այլ և այլ երկիրներ թափառել, կամ
գաղթականութիւն մը երևակայել. և վերջապէս իրենց
յոյսը արհեստներէ և քաղաքական կեանքէ կտրելով՝ վերս-
տին երկրագործութեան վրայ հաստատել, նախընթաց
փորձէն խրատուելով. և երկրագործութիւնը միայն ճանչ-
նալով բարեկեցութեան և անդորրութեան ապահով մի-
ջոց՝ կըսկսին իրենց աչքը տսգիս անդին դարձնել և բա-
րեքեր ու ընդարձակ երկիրներ փնտռել: Եւ յիշուի այս
ժողովրդեան փրկութեան միակ միջոց կամ գաղթակա-
նութիւնը պիտի ըլլայ, և կամ իր երկրին մէջ երկրա-
գործութեան արհեստին ծաղկելը, և գաւառիս մէջ ճա-
նապարհաց ու դպրոցաց շատնալը: Եթէ հարիւրաւոր հայ
զոհեր տռնող և հայ ընտանիքներ թշուառացնող Չէրքէ-
ղիայի ծովեզերքը մաքուր և անվնաս օդ ունենար՝ կը
կարծեմ թէ մինչև հիմա միայն մեր ազգի թշուառներէն
թէ քաղաքէն և թէ այս երեք գաւառներէն 1000-ի չափ
ընտանիք գաղթած էին. թող ճանիկի վիճակի հայերն՝
որոնք Չէրքէղ գաղթականաց երեսէն մեծամեծ զրկանք-
ներ ու նեղութիւններ կրեցին ցարդ և կը կրեն: Յոյնք
այս գաղթականութեան դրօշակիրը պիտի ըլլային և
թիւրքերէն ալ եթէ կարելի ըլլար շատեր պիտի ընկերա-
նային, վասն զի անոնց վիճակն ալ բրիստոնեայներէն
լաւ մը չէ. և ամենուրեք վիճակն ալ օրըստօրէ զգալի կեր-
պիւ ամենայն մասամբ խիստ նեղանալու վրայ է: Վասն
որոյ այս երկրէն օր մը մեծ գաղթականութեան մը ել-
լելը խիստ հաւանական կերևի ամեն կերպիւ:

Ժողովրդեան խիստ աղքատ մասը այսպէս անհան-
գիստ թափառելու և օտարականութեամբ ու թշուառու-

Թեամբ փճանալ կորսուելու տեղ՝ ազէկ կըլլար եթէ Տրապիզոնի հարաւային կողմը եզոյ ընդարձակ երկիրներու անշէն վայրերը այս թշուառ ժողովրդէն գաղթականներ հանելու փորձ մը փորձէր տէրութիւնը. փորրիկ խնամք մը ի սկզբան խեղճերուն ցուցնելով՝ ինչպէս որ Չէրքէզներուն: Գը յուսացուի որ թէ այս թշուառները հանգիստ կտոր մը հացիկ ուտելով՝ առատագութ տէրութեան օրհներգու կըլլային, և թէ տէրութիւնը քանի մը տարիէն մեծ օգուտներ կը րադէր, թէ ամայի վայրերը չէննալ և տեսակ տեսակ գէշութիւններն ու թշուառութիւնները պակսելով, և թէ գաղթականութենէն արքունի գանձուն մեծ հասոյթ գոյանալով: Թէպէտ այս երեք դաւառաց լեռնասէր ժողովրդէն ալ՝ մանաւանդ հայերէն և մահմետականներէն (վասն զի յայնք չսփաւոր կենցաղազէտ և աշաւուրջ ըլլալով դիւրաթեք են ամեն կողմ.) կը կասկածուի թէ աւելի սա լեռներն ու անտառները իրենց կոյր տգիտութեամբը թշուառութեան գերեզման ընտրեն՝ քան յիշեալ բարեբեր երկիրները հանդիստ բնակութիւն. վասն զի ասոնց աչքերը նոյն և Յունաց ալ Ռուսիայի երկիրները բացուած է և ոչ այն կողմերը, սակայն տէրութեան օգուտը կը պահանջէ, որ ժողովրդեան օր մը ՚ի Ռուսիա գաղթելու կասկածը անհետացընելու համար այս փրկարար միջոցը Տէրութեան և ժողովրդեան օգտակար կերպիւ ՚ի գործ դրուի օր յառաջ:

Երբ այսպիսի գաղթականութեամբ երկիրը քիչ մը թեթեւայ՝ ան ատեն բնակչաց ապրուստն ալ կը դիւրանայ և հաց գնելը կը պակսի, դաւառին մէջ ճանապարհներ շինուելով, գալրոցներ բացուելով և կառավարութեան ու հարուստ կալուածատեարց և միքտարաց կողմէն ալ հոգ ու խնամք տարուելով թթենի, այգի, բրինձ, թուրթուն և ուրիշ տունկեր ու բերրեր պատրաստել և արտադրելով՝ վաճառականութիւնը կը յառաջանայ, և քիչ

ժամանակէն ժողովուրդը կերպարանափոխ կըլլայ թէ բարոյապէս և թէ նիւթապէս, և գաւառն ալ տէրութեան արդիւնաւոր գաւառներէն մէկը կըլլայ: Եթէ քաղաքիս նախորդ վալիններէն Մուսլիս Էմին փաշայի յորդորներուն և օրինակին հետեւած ըլլային գաւառիս կառավարութեան պաշտօնեայք և հարուստ կալուածատեարք՝ հիմա երկիրը մեծ յառաջագիմութիւն ըրած պիտի ըլլար: Բայց ժողովուրդը տգէտ և ծոյլ և ինք իրեն բան մը ընելու անկարող ըլլալով՝ օր ըստ օրէ թշուառութեան մէջ կը թազուի:

Կերպով մը այս ժողովրդեան աղքատ մասը մեղադրելի չէ. վասն զի մշակիլի կալուածոց նուազութիւնը զիրենք կասկածոտ կրնայ ընել. որով նոր գործերու և փորձի իսկ չեն համարձակիր ձեռք զառնելու: Ըստ անգամ ըստեւ ի շատերուն թէ գետնախնձոր, սոխ, ծխախոտ, բրինձ, թթենի, այդի, մեկոն, տորոն, կայն մրշակելու ձեռք զարկէք. և քիչ փորձէն համոզուելով՝ ընդհանրացուցէք ու օգուտ քաղեցէք, սակայն միշտ սա պատասխանը առնուած է. «փորքիկ արտօ որ իմ ուտելիք պարէնիս մէկ մասը արգէն կրնայ ինձ մատակարարել, այսօր նոր փորձի մը համար խափանեմ զայն, իսկ եթէ փորձը չ'յաջողուի՝ ինչ ընեմ ան ատէն, վասն զի աշխատութիւնս 'իզուր երթալէն՝ արտօ խափանուելէն՝ և ուտելիաց համար ալ մաս մը աւելի պարտք ընելէս յետոյ թաշերն ալ իզուր պիտի ստիպուիմ վճարել, և փորձի յանդգնելուն համար՝ պարտքէ ալ յաւիտեան աղատուելու յոյս չ'պիտի ունենամ»: Հարուստն ալ կ'ըսէ թէ «արտօ զիս կըբաւականացնէ, ինչ պէտք է ինձ փորձի ձեռնամուխ ըլլալ՝ ու եթէ չ'յաջողի՝ իբրև անփորձ պարտքի տակ իննալ. իսկ եթէ քիչ մը յաջողիմ՝ իսկոյն թաշերի տուրքիս վրայ չափէն աւելի յաւելում մը պիտի ըլլայ՝ որով օտարին՝ քան ինձի համար աշխատած պիտի ըլլամ»:

Ահա այսպէս ժողովրդեան տգիտութեան և կասկածոտութեանը համար, նոյնպէս պաշտօնէից և կալուածատեարց ու միջոտարաց անհոգութեան ու տգիտութեան պատճառաւ՝ երկիրը միշտ յետադիմութեան մէջ պիտի մնայ, թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս, որ թէ ժողովրդեան և թէ տէրութեան մեծամեծ վնասներու առիթ կրնայ ըլլալ՝ ինչպէս յայտնի տեսնուեցաւ. ուստի այս տխուր վիճակէն երկիրն ու ժողովուրդը ազատելու համար՝ պէտք է կառավարութիւնն իւր ուշադրութիւնը, կալուածատէրն իր կալուածը, և դրամատէրն իր ստակը այս նպատակին ծառայեցնեն:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿ ՊՈՆՏԱՐՆԱԿ ՀԱՅՈՑ

Ինչպէս Տրապիզոն քաղաքի, նոյնպէս և անոր շրջաքնակ շինական Հայոց Հայաստանի որ գաւառներէն, որ թուականիւրուն և ինչ մասնաւոր պատճառներով զաղթելը, և Տրապիզոնէն ու իր գեղերէն ալ որչափ մասնաւոր զաղթականութիւններ 'ի Գ. Պօլիս, 'ի Խրիմ և կամ ուրիշ հեռաւոր կողմեր զրկելը՝ արդարեւ խիստ դժուարին է դիտնալ, սակայն սա յայտնի է որ Պետրոս Գեաղարձ հայրապետի դիտարկութեամբ Տրապիզոն եկած ատեն՝ հոն հայ վաճառականաց փոքրիկ զաղթականութիւն մը կայ եղեր. և Ռուբինեանց օկիզքները Տարօնցի քաջազուն իշխանաց Կ. Պօլսոյ կայսերաց ղէմ Տրապիզոնի մէջ բռնացած ատենները՝ Հայաստանի թըշուառութեան պատճառաւ զաղթականութիւնները սկսած ըլլալով, Տրապիզոնի փոքրիկ զաղթականութիւնը մեծցած և թերեւ շրջակայներն ալ տարածուած ըլլալու էր, և ասոր ապացոյց կրնայ համարուիլ Տրապիզոնէն Կիլիկիոյ ժողովներուն հայ եպիսկոպոս երթալը, նոյնպէս մեծ ապացոյց կրնայ համարուիլ՝ Յունաց վերջին Կոմնենոսներու ատեն հայ զաղթականութիւն թէ քանի մը ե.

կեղեցի և թէ վանք մը ունենալը 'ի Տրապիզոն, որոց արձանադրական յիշատակարանները դեռ ևս անջինջ կը մնան: Բայց սակայն նոյն դարերու մէջ Տրապիզոնի շուրջը շինական հայ գտնուելուն վրայ մինչև ցարդ բնաւ յիշատակութեան մը պատահած չ'եմք: Թերևս եթէ կային ալ 'նէ՝ Փեթրիսի ժամանակ իբրև լեռնցի պատերազմիկ ժողովուրդ ապստամբ համարուելով՝ կամ բուրբուլին ջրն-ջուէր և կամ կրօնափոխութեան ստիպուելու ու իսլամութիւնը ընդունելով անյայտացեր են: Ինչպէս ապացոյցները յայտնի կ'երևան ուրիշ ժողովուրդոց վրայ, որոնք նոյն դարուն մէջ իսլամութիւնը ընդունած են:

Յայտնի բան մ'է որ Տրապիզոն 'իբնէ անտի հայաստանի դրացի և Յունաց կայսրութեան երկիրը ըլլալով և մերձակայ քաղաքաց վրայ մասնաւոր առաւելութիւն մը ունենալով՝ հարկաւ հայաստանի ամէն կողմերէն դաղթականութիւններ պիտի ընդունէր, որով այսօր Տրապիզոնի հայ գաղթականութիւնը քաղաքի բնակչաց մեծագոյն մասը պիտի կազմէր, (հիմա հազիւ մէկ տասնորդը կայ): Եթէ կրօնական յաճախ հալածանքներէ և բաւական հարստահարութեանց պատճառաւ այն գաղթականութիւնը 'ի Կ. Պօլիս, 'ի Խրիմ և ուրիշ երկիրներ չ'գաղթէին, և մէկ մասն ալ հետզհետէ չ'տաճկանար, ինչպէս այսօր թէ քաղաքիս և թէ շրջակայ զիւղօրէից մէջ հարիւրաւոր տաճիկ ընտանիք և տոհմ կրնամք ցուցանել, որոնց պապերը, կամ հաւերը տաճկացած են:

Տրապիզոնի շինականաց արդի գաղթականութիւնը գրեթէ ասկէ դար ու կէս առաջ Գարատէրէէն հոն եկած է: Գարա — տէրէ արդի Սիւրմէնէ գաւառի մէկ գլխաւոր մասն է: Գարա Տէրէի մէկ ծայրը Թորոսոնցի լեռան հիւսիսային երեսէն սկսելով՝ միւս ծայրը կը հասնի ծով-եզերեայ Սիւրմէնէ աւանը: 18 ժամ երկարութեամբ աւուր ձոր մ'է՝ Սև ծովու և Բայրեղի սահմանին մէջ:

մեծ ու զլխաւոր զիւղն է Այլէն. ձորին գրեթէ կեդրոնը: Այս ձորին ծովեզերեայ մասը Սիւրմէնէ կը կոչուի: Հայոց որ դարուն հոն գալթած ըլլալը որոշ չ'զիտցուիր, սակայն երկու կողմերէ ու երկու պատճառներով եկած կ'երևի այս ժողովուրդը, առաջինը Սպերու և Բայրերգի դաշտերէն Թուրսոնցի կողմով, կամ բռնութեամբ և հարստահարութեամբ փախչելով, և կամ երկրին տէրէ պէյլներէն երկրագործութիւն կամ անոնց թշնամեաց դէմ պատերազմելու հրաւիրուելով. և երկրորդը՝ Համշէն մեծ գաւառէն փախչելով՝ յատուկ կրօնափոխութենէ ազատուլու նպատակաւ, ասկէ գրեթէ 170 կամ 180 տարի առաջ և բաւական տարիներ ետքը երբ Համշէն գաւառը միացող ժողովուրդը ամբողջ տաճկացուցին և հալածանքը Գարա տէրէի վրայ դարձաւ՝ հաղարաւոր ընտանիք ամէն բանէ զրկուած փախան Տրապիզոնի, Օրտուի, Ինիւայի, Չարշամպայի, Պաֆուայի, Սինոպի և մինչև Ատաուպարի զիւղերն ու քաղաքները՝ որոնք մինչև հիմա իրենց բնակած երկիրներուն մէջ ալ ոչ միայն իրենց գաւառական հայ քարրաւովը, այլ և անուամբ իսկ ուրիշ հայերէ կը զանազանին Համշէնցիք կոչուելով. և ամէն տեղ բրիստոնեայ և հայ կապրին. իսկ Գարատէրէի քանի մը հաղար ընտանիքն՝ նոյնպէս և Համշէնի ամենքն ալ մահմեդական եղած և բրիստոնէութեան ամէն նշան կորուսած են. միայն ազգային գաւառական բարբառը իբրև մայրենի սեպհական լեզու զուտ պահած են և ամենն ալ ցարդ կը գործածեն, սակայն այս մասին բաւական նեղութիւն կը կրեն իրենց մոլլաներէն, որոնք տասներկու տարիէն 'իվեր' երբ բանի մը ընտանիք ասոնցմէ՝ վերջտին բրիստոնեայ եղան, հայ լեզուն արգելիլ կը ջանան և եօթը հայերէն բառը մուսուրմանի մը համար հայհոյութիւն մ'է ըսելով՝ ժողովուրդը կը գալթակոյցընեն ու կը վախցընեն:

Սակայն քանի որ Վրացիներէ և Յոյներէ զարձող մահմեդականը իրենց մայրենի լեզուն կը խօսեն՝ կերելի թէ ասոնք ալ իրենց լեզուն միշտ պիտի խօսին:

Ինչպէս կըստուպուր Ուզի Սամիրա գիւղի տ. Յովակիմ քահանայի քով գտնուած հին շարականի մը մէջ գրուած յիշատակարանէն՝ Գարագէրէի ամբողջ տաճկանալը և վերջին մաս մը մնացուկներու սղաննուել և փախչելը՝ հայոց ՌՄԻԹ թուին պատահեր է. սակայն հալածումը շատ առաջ սկսելու և ոտք ոտք յառաջացեր ու տաճկացոյ հայոց ձեռքով ալ շատ անօրէնութիւններ ու արինահանգութիւններ ըլլալէ յետոյ՝ վերոյ յիշեալ թուականին Գարատէրէի վերին ծայրը, Խախալ գիւղը վերջացեր է. ուսկից փախեր է զիշերայն և այս յիշատակարանը գրող տէր Գարապետ անուն առաքինի քահանայն, որ յիշեալ տէր Յովակիմի ազգականն ու պատուուն է: Ծերերը կ'աւանդեն թէ այս հալածանաց միջոցին հրաշք մը պատահեր է այսպէս: Հալածանքը հանող տէրէպէյին, որուն անունը Ղուուֆ Մէհմէդ կոչուած է, քառասուն հայ երիտասարդ ընտրելով՝ Ծիմլա կոչուած գիւղը անոնց թլփատութեան համար մեծ հանդէս մը կը կատարէ երեք օր, և այս երեք օրը գիւղին առջեւէն վազող գետը միշտ արիւն կը վազէ. ամեն մարդ կը սոսկայ, և մոլլաներէն ոմանք Տէրէպէյիին ըրած գործերն ու հալածանքը ապօրինաւոր և այն արեան նշանը անոր ապացոյց համարելով՝ երես կը դարձընեն: Ուստի տէրէպէյին երկրորդ օրը նորէն իր զօրքովը երբ Բերվանէ հայ գիւղը կերթար, որ բոլոր գաւառին մէջ հայութեան վերջին ապաստանարանը մնացած էր, զայն ևս տաճկացընելու իր թշնամիները որ դարանամուտ կը սպասէին, զինք կը սպաննեն և մարմինը ընկած տեղւոյն վրայ անթաղ կը մնայ և գաղանակուր կը կորնչի և արդի Բերվանէ գիւղը կրօնափոխութենէ կազատուի: Ահա այսչափ մը հաղիւ տեղեկութիւն ունիմք Տրապիզոնի շինական հայոց

գաղթականութեան վրայ: Թէպէտ Գարատէրէէն փախչող ժողովուրդներէն ալ ետքերը չատերը տաճկացան ինչպէս ըսինք, սակայն մաս մը արդէն կայ Տրապիզոնի շուրջը 1000 տան չափ գիւղաբնակ, իսկ ձէնիկ փախչողները բռնութեամբ բոլորովին տաճկացուցին, որոնք ապա Արդութեանց երջանկայիշատակ Յովսէփ Գաթողիկոսի բարձր պաշտպանութեամբ քրիստոնեայ ապրելու արտօնութիւն ստացան ու հիմա ալ քրիստոնեայ են:

ԲԱՐՔ, ԱՐՀԵՍՏ

Այս շինականք ամփոփ գիւղերու մէջ առանձին չ'են, այլ տաճկաց հետ խառն կը բնակին, անոնց գիւղերու և թաղերու մէջ ցրուած: Ասոնց բնակութիւնը ընդհանրապէս ծովեզերքէն հեռու է, լեռնաբնակ և լեռնասէր ու անտառասէր են, և անտառային գործերու խիստ վարժ. զորօրինակ փաշըքճի, բիւրէքճի, չանարճի, թէքնէճի, քէրէստէճի, վառելճի, քէօմիւրճի կայն: Եթէ չալակի տակ չ'ճնշուէին ի մանկութենէ՝ առողջ ու բարեձև կազմուածք պիտի ունենային: Ասոնք իրենց բնակած երկրին լեռնային դրիցը պատճառաւ կամ թերևս իրենք նախնի քաջաց սերունդ ըլլալով՝ Տէրէպէյներու և ուրիշ կռիւներու մէջ մեծամեծ քաջութիւններ ցուցած են, զինասէր և խիստ չարքաշ են, զգեստով և տնական կեանքով զրեթէ երկրին այլազգիներէն չ'են տարբերիր, կենցաղավարութեան մէջ բաւական խորամանկ և և ոխակալ են, ուրիշ եղեռնագործութիւններ խիստ քիչ անգամ կը սպաստահար մէջեցնին. սակայն առևտնութիւն յաճախ, մանաւանդ այս ետքի տարիներու, և այն ազգային կառավարութեան թուլութեան և առաջնորդաց կայրոց սմանց զօշարարութեան պատճառաւ:

Այս շինական ժողովրդեան մէջ ազգային հին վիպասանութեան կամ աւանդութեան նշաններ գրեթէ բնաւ չէ մնացել. և հազիւ թէ հարսանեաց մէկ երկու գեղջուկ

երդերու հատակոտորներ կը գտնուին, անոնց խօսած հայերէնը խորթահնչիւն մասնաւոր դաւաւական է՝ առանց ուրիշ պաւառներու բարբառներէն մէկուն նմանելու. սակայն թուրքերէնը սկսեւ է օր ըստ օրէ զօրանալ թէ քաղաքացւոց և թէ գիւղացւոց մէջ, և ազգային լեզուն հոտ ձգուիլ: Կան գիւղեր որ հայերէնը խսաւռ մոռանալու վրայ են, քանի որ անդին երկու հարիւր տարիի մօտ յառաջ մահմեդական եղովները դեռ ևս բովանդակ գաւառով մաքուր և զուտ հայերէն կը խօսին, որոնց մէջ տուն մը հայ անգամ չ'կայ, թող թէ բահանայ և առաջնորդ:

Այս շինական հայոց արհեստը, ապրուստը, նեղութեանը և այսպատճառաւ քաղաք իջնալը, հեռաւոր օտարութիւններ երթալը, թշուառ մահունքն ու որբոց անալաշտպան կորուստը արդէն բաղաբական կեանքին մէջ յայտնուած են, նոյնպէս և զգեստուց, կերակրոց և հարսանեաց մասին ալ: Միայն թէ ոչ միայն այս շինականաց մէջ, որոնք զալան կամ պաշլըխ առնել սովորութիւն ունին 'իրենէ, այլ և քաղաքացեաց մէջ իսկ երիտասարդաց ու օրիորդաց ամուսնութեան միջոցները հարսանեաց շուայլ ծախուց նկատմամբ խիստ դժուար ըլլալով՝ ամուսնութիւններ քիչ կըլլան, որով և ազգին զարգացմանն ու ժողովրդին աճմանը և ուրիշ բարոյական մեծամեծ վնասներ կըլլան. որուն և ոչ առաջնորդ մը գիտողութիւնն ըրած է քառասուն տարիէն 'իվեր, քանի որ խոհական առաջնորդի մը նախապահութեամբ ասոնց ամենուն առաջը կընայ առնուիլ. վասն զի խեղճ ժողովուրդը օրինաւորութիւն ու օգուտը կը ճանչնայ ու կը սիրէ. բայց ինք օրէնք դնել և հաստատելու դեռ կարող և ձեռնհաս չէ, դեռ ամեն տեղ օրէնք իրական՝ իշխանական հաճոյքն է:

ՈՒՅՈՒՄՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ

Այս շինականները սրամիտ և ուսման յարմար են

ընդհանրապէս, ինչպէս Չանա գիւղի և Բաղարի դպրոցի գեղջուկ աշակերտներէն կը յայտնուի, սակայն իբրեւ անտի բոլոր ժողովուրդը կոյր տգիտութեան մէջ է՝ Բաճաշայէն և իշխանէն մինչև յետին աղքատը. դպրոց բնաւ չունէին, մենակ Չանա գիւղը երկու տարիէ ի վեր բերականութիւն, քրիստոնէական, ազգային և սրբազան պատմութիւններ, աշխարհագրութիւն, թուաբանութիւն և բիշ երկրագործութեան վրայով տեղեկութիւններ զան կը տրուին, որով գիւղը բողոքական ըլլալէ ազատուեցաւ, որ արդէն սկսեալ էր ճարակել: Երանի թէ գեղջկական դպրոցաց համար երկրագործութեան արհեստին վերաբերեալ համառօտ և ընտիր դասագիրք մը պատրաստուէր, յիշաւ թէ մեծ ընդունելութիւն պիտի գտնար և թէ մեծ օգուտ քերէր, նոյնպէս բոլոր դպրոցաց համար բարեպաշտութեամբ և ազգասիրական գործովը ու քաջութեամբ Ազգային երկելի արանց պատմութիւն մը խըմբագրուէր, տղայք տղայական հասակէն անոնց օրինակին նախանձելու և անոնց հետոցը նմանելու փափագով լեցնելու համար: Արդարեւ այս գիւղերը դպրոց բանալու դժուարութիւնն ալ շատ ու ասոնք են. ժողովրդեան ցրիւ վիճակը, աղքատութիւն, ուսման անփութութիւն՝ անոր յարգն ու օգուտը չճանչնալով և զլխաւորապէս քահանայից կողմնակի և երբեմն ուղղակի և յայտնի ընդդիմութիւնը, և մանաւանդ առաջնորդաց անփութութիւնը կամ թերեւ վարպետութիւնը, որպէս զի ժողովուրդը կոյր հնազանդութիւն ու նախապաշարմունքը չձգէ. և պտղիներուն, հրամաններուն, հաս ու՛չ հասնելուն և այլոց վնաս մը չ՛գայ, բայց ժողովրդեան... ինչ կըլլայ թող ըլլայ, ժողովուրդը իր գլխուն բան մը չը կրնար ընել. անոր աչքը կառավարութեան և իր առաջնորդին ձեռքն է. Աստուած խղճմտանք տայ, ժողովուրդը դպրոց բանալու հրաման կուզէ և քաջալերութիւն կը

խնդրէ, սակայն առաջնորդը կըսեն թէ դպրոցը ստակով
կը բացուի, ստակ ունիք նէ՝ նախ ստոյլները տուէք և
ապա դպրոց բանալու հրաման ուղեցէք: Ինչ հոգերն է
թէ տգէտ ու կոյր ժողովուրդը հայերէնը կը մոռանայ
օր ըստ օրէ, բողոքական կրլայ, հռոմէական կրլայ,
կամ տաճիկ կրլայ: Կը վախճան թէ դպրոցը զատղին
կը խափանէ. և այս պատճառաւ չէր որ այս ամառ քա-
նի մը գիւղերու մէջ պատարագ ընելը քանի մը շարաթ
արգելուեցաւ քահանայից, նոյնպէս կնուներ, պսակ կայն-
որպէս զի պտղերը քիչ մը շուտ ժողովուրին. և անոր հա-
մար ահաւասիկ թէ գիւղ և թէ քաղաք միւր ժողովուրդն
ալ առաջ կ'երթայ այս անձնարած հովուաց շնորհիւ,
բայց ուր կը յառջադիմէ և լինչպէս, չեմ գիտեր: Մեր
վիճակի առաջնորդը անկարելիօր են այս ժողովուրդեան,
վասն զի գիւղացւոյն վիճակը առաջնորդարանի մէջ կը
տեսնեն, երբ իրենց մածուն՝ սէր, հաւիթ, հաւ, իւղ և ոչ-
խար ու ստակ բերած ատեննին և հարկաւ իրենց ներ-
կայացուցները քիչ մը որպէս թէ հարուստներէն պիտի
ըլլան: Գիւղերը զրեթէ բնաւ չեն ելլար, պատճառելով
ճանապարհաց դժուարութիւնը, բայց ինչ դժուարութիւն
քանի որ իրենք ձիով պիտի երթան և ընդ առաւելն 10
ժամ տեղ, և այն ոչ թէ մէկ օրը: Այս պատճառաւ այս
գաւառաց գիւղերէն շատերը երբէք առաջնորդ մը տեսած
չեն, և բուն իսկ պիտաւոր գիւղերը, ուր եկեղեցիք կը
գտնուին՝ հազիւ 10—15 տարին անգամ մը առաջնորդի
երես տեսած ըլլան, ասոր համար եկեղեցւոյ ստակներ
կան գիւղերը՝ հաղարաւոր դուրուշներով մէկին մէկալին
վրայ, հաշիւ պահանջող չ'կայ, գիտցողը քիչ, նայող բը-
նաւ չ'կայ: Քանի մը տարի առաջ Չանա գիւղը՝ որ ծով-
եզերքին մէկ ժամ և քաղաքին երեք ժամ է, քանի մը
ընտանիք բողոքական եղան, որ դեռ ևս կան. ասոնց
դրակից հայեր քանիցս թախանձեցին առաջնորդին որ

իրենց միւս գիւղացիները յորդորէ ու հաստատէ՝ որ կրօնափոխութիւնը բոլոր գիւղի մէջ չ'ճարակի, և քանիցս ալ եկեղեցուց դուռը մեծ կռիւներ եղան. սակայն անհնարին եղաւ. զանիկա իր առաջնորդարանէն շարժել. ընդհակառակը բողոքական քարոզիչը շաբաթը երկու անգամ երթալով՝ հաստատեց դանոնք, և քիչ ժամանակէն իր մէկ աղջիկն ալ հոն հարս տարաւ: Ահա այսչափ է մեր վիճակի առաջնորդաց իրենց հօտին ըրած այցելութիւնը և այս թշուառ ու անմխիթար ժողովրդեան յայտնած կարեկցութիւնը: Ժողովուրդը ասոնք տեսնելով օրքստ օրէ կը գայթակղի և կը յուսահատի, մէկ կողմէն ալ իր տղէտ քահանայից շնորհիւ խոր տգիտութեան և կուրուլթեան մէջ կը խարխաւէ, և քանի որ ժողովուրդ մը այս վիճակին մէջ կը գտնուի՝ ինչ կարելի է հոն յուսալ յառաջդիմութիւն, իրաւունք, արդարութիւն, օրինաւորութիւն և հաւասարութիւն հակակրօնից մէջ, յայտնի է որ միշտ ստրուկ պիտի մնայ և ցնորական ու աւելորդապաշտական նախապաշարմունքներով լի:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ.

Այս ժողովուրդը որչափ որ տգէտ ու կրօնից անտեղեակ է, այսուամենայնիւ ջերմեռանդ, նախանձախնդիր և կրօնասէր է. եկեղեցիք գիւղերու կեդրոններ հաստատուած են. քանի մը ժամ հեռաւոր տեղերէ շաբաթն անգամ մը եկեղեցի կերթան՝ պատարագ տեսնելու. իրենց պաշարն ալ հետերինն առնելով, պատարագը կիրակէ օրեր և կիշտ կէսօրի մօտ ատենները կ'ըլլայ հեռաքնակ ժողովուրդը հասնելու համար, որոնք կիրակէն եկեղեցի գացած օրերը՝ միայն եկեղեցույ ճանապարհորդութեամբ կ'անցընեն. մանաւանդ ձմեռ ժամանակ. շատերը բոկ ու կիսամերկ վիճակի մէջ կ'երևան հոն. իրենց գեղջուկ ժողովատներ եկեղեցույ արձակավայրը կըլլայ. նոյնպէս տուրքերը ժողովելու համար գալտիէներն ալ հոն կ'երթան զանոնք գտնելու:

Կան գիւղեր ալ որ եկեղեցի և յատուկ քահանայ չ'ունին. ինչպէս է Փլաթանայ աւանի երկու ժամ բարձրը գտնուած Սաթարի գիւղը, ուր 60 տան չափ Հայք կը ընակին, որոնք ոչ եկեղեցի, ոչ դպրոց և ոչ իսկ յատուկ քահանայ մը ունին. քահանայն չորս հինգ ժամ հեռուէն կը դիտէ. ասոր համար ժողովուրդը հայերէն բարբառը և եկեղեցական ու հարսանեկան և ազգային այլ և այլ արարողութիւններն, հանդէսներն ու սովորութիւնները մոռնալու վրայ է. որոցմէ քանի մը տարուայ մէջ երեք անձինք տաճկացած ալ են:

Գիւղերու քահանայք որոնք իննի չափ են, բոլորն ալ կարի տգէտ են՝ ի կրօնականս, անուս և անփութ յուսումն. մինչև անգամ անսխալ տուն մը աւետարան կարդացողը (թէ և գրեթէ միշտ միևնոյն աւետարանները կը կարդան զորս իբր սերտած են.) մատնանիչ ցուցնելու արժանաւոր է. քաղաքը գտնուած չորս քահանայից երեքն ալ՝ անոնցմէ մեծ տարբերութիւն մը չ'ունին այս մասին, որոց երկուքը Մեսրոպ Արքեպիսկոպոսի եկեղեցասիրութեան կենդանի վկայներն ու արձանները պիտի համարուին. Գիւղերու քահանայք ամենն ալ իրար վրայ գրեթէ 100 աւան տնէն աւելի ծուխ ունին. ասոնցմէ շատերը միշտ ժողովրդեան հետ ըմբոստ և խիստ վարուելով և զանոնք խռովելով՝ բաւական զայթակիւթեանց տեղիք կուտան. բոլորն ալ գրեթէ ապրուստի համար րահ. եղած և բոլորն ալ հարստացած են՝ ժողովրդեան շնորհիւ. սակայն և ոչ մէկն ալ գոնէ եկեղեցւոյ վարութեան համար երկու տղայ կը վարժեցընէ. ալ ինչ կրնայ ընել տգէտ ժողովուրդը, քանի որ իր լոյսը խաւար և աղը հոտած է: Երբեմն այնքան մաքուր խիղճ և զգայուն սիրտ կ'ունենան, որ մետաքս առնելու համար չեքամ չ'սպաննել և սպանութեամբ չ'մեղանչելու համար՝ եկեղեցւոյ բեմին վրայ կը բարոզեն թիւնիները արմատաքի խլել և կը յաջողին ալ. Ոմանց եկեղեցւոյ մէջ շարժմունքնին և տուած քարոզնին, սրբազան բեմի վրայ պատարագի ատեն հազած սովորական պիղծ տրեխնին՝ այլովն հանգերձ բոլորն ալ խիստ հետաքրքրութեան արժանի բաներ են՝ Հայաստանեայցս ս. եկեղ. մեծ վայելչութեանը նկատ-

մամբ, և յիրաւի ՚ի զարմանս կըշարժեն զմարդ: Քահանայից հեռաւորութեան պատճառաւ երբեմն երբեմն անհաղորդ ննջեցեալներ, անկնունք և անկարգ թաղումներ ալ տեղիք կ'ունենան: Ժողովուրդը տեսակ տեսակ ցնորական հեթանոսավայել զաղափարաց և կախարդութեան ու հմայից հաւատալուն համար՝ քահանայներէն ոմանք համայիւններ շինելու ալ տեղեակ են, որով ամէն ազգէ ալ բաւական ստակ կըրաշեն: Այդ՝ քաղաքական և նիւթական մասերուն պակասութեան պատճառը կառավարութեան կեդրոնական զպրոցներ չ'բանալն ու երկրագործութեան խնամք ու քաջալերութիւն չ'տալն է բոնոր. հիմա ազգայինին ու կրօնականին ինչ բոնոր. այս մասին ալ յայտնի է, որ բարեկիրթ և ուսեալ քահանայներու և ժողովրդասէր առաջնորդներու խիստ պէտք ունին, որոնք պիտի կրնան մեծամեծ գործեր ու ծառայութիւններ կատարել, թէ Ազգին և թէ Տէրութեան:

ԳԻՒՂԵՐՈՒ ԵԿԵՂԵՑԻՔ ԵՒ ԲՆԱԿԻՉՔ.

Որքան որ այս գիւղերու եկեղեցիաց թիւը յայտնի է, այնքան անյայտ է անոնց ժողովրդեան թիւը. և ասիկա ինչպէս փորձով գիտեմ՝ միայն այս վիճակիս համար չէ, սակայն այս գիւղերը՝ ինչպէս նաև ձանիկի վիճակն ալ Պոնտական և ձանիկի լիւրանց շղթայներու դժուարութեամբ վայրերը բազմօրեայ ճանապարհներ ցան ու ցիր սփռուած՝ և օտարի մը անհամար շրջել ու առանձին տնակները հաշուելը կարի դժուարին ու անհնարին ըլլալով՝ մանաւանդ այլ և այլ նկատմամբ ժողովուրդն ալ ինք զինք ճամբորդներէ և քննիչ հետաքրքիրներէ ծածկելու մեծ խնամք ու փոյթ ունենալով՝ գրեթէ միշտ անորոշ և անստոյգ մթութեան մը մէջ ծածկուած մնալ յաջողած է. մանաւանդ առաջնորդաց ցուցակներէ շատերու անունը խուսափած է՝ պողիներու օր ըստ օրէ բարձրանալուն պատճառաւ, չ'ասեմ փոխարէն բարոյապէս օգուտ մ'ալ չ'քաղելնուն պատճառաւ, շինական քահանայք և իշխանք ալ իրենց շահը հոգալով ժողովրդեան այս գործին օգնական՝ մանաւանդ թէ հեղինակ են. հիմա ազգը թող օրինաւոր հաշիւ գտնայ. ինչ կարելի է ըստ իս՝ քանի որ աշխարհագիր

ընելէ ժողովուրդը կը սոսկայ, և ծածկուելով կը կարծէ թէ ապագային մէջ զօրք և ուրիշ ծանր տուրքեր տալէ պիտի սղատի: Ուստի հիմա մեր յայտնած թիւերը միայն առաջնորդաց ծանօթ եղածները որով և միշտ հաշուելին քառասուն նուազ պիտի ըլլան:

Տրապիզոնի առաջնորդական սեպակսն վիճակը կրնայ բաժանուիլ այսպէս. Տրապիզոն քաղաք. Տրապիզոնի արեւելեան՝ այսինքն Գովաթա գաւառի գիւղեր մինչև ցեղեւանէ գիւղ Օլլըմմէի 9 ժամ երկարութեան, Տրապիզոնի արեւմտեան, այսինքն՝ Աղճապատ գաւառի գիւղեր մինչև ցՄաշա գիւղ 9 ժամ, այս մասին վրայ կրնան սեպուիլ նաեւ քաղաքի հարաւային կողմի գիւղերը, որոնք Մաշկա գաւառին մէջ են Տէլէրմէն Տէրէսի դետին ձախ կողմը, որոց վերջին ծայրն է Զիլաքսա գիւղը 5 ժամ քաղաքին: Փօլ աւան ծովեզերեայ յարկմուտս Տրապիզոնի 11 ժամ: Էլէու ծովեզերեայ աւան 17 ժամ Տրապիզոնի, Թրիբուլի քաղաք 22 ժամ և Քիրեսուն քաղաք 34 ժամ Տրապիզոնի: Տրապիզոնի առաջնորդութեան մաս է նաեւ Կիւմիւշխանա 24 ժամ հեռի, և Խաս գիւղեր անունով Բայբերդու վիճակի 6 գիւղերը: Այս ետքերս Արդն քաղաքն ալ այս վիճակին հետ միացաւ մի և նոյն վալիութեան մէջ զըտնուելուն: Ինչպէս նաեւ յետոյ Ճանիկն ալ իր մասերովը:

Տրապիզոնի մէջ հաշք են 800 ի մօտ առանձին ընտանիք, երեք եկեղեցիք կան հին և փոքրիկ ու անշուք, որոնց անուններն են Աստուածածին կամ ս. Օգոսէնտ. ս. Ստեփաննոս կամ 2արխափան և ս. Յովհաննէս. և քաղաքին հարաւային կողմը մէկ ժամ հեռու ս. Ամենափրկիչ վանք բարձր գիրքով, որուն մէջ միայն աշխարհական երկրագործ ընտանիք մը կը բնակի՝ տնտես անունով: Ասիկա Տրապիզոնի սլարժանք մը կրնայ ըլլալ՝ եթէ գործունեայ վարդապետ մը իր մէջ ունենայ, թիւ միջոցէն փոքրիկ գիշերօթիկ դպրոց և տպարան մը կրնայ ունենալ: Այսօրուրնէ 20,000 դահեկան եկամուտ կրնայ բերել՝ եթէ թիւ մը խնամք ըլլուի. իսկ եթէ վստահելի և գործունեայ վարդապետ կամ աշխարհականի մը ձեռք անցնի ու երկիրները մշակել տայ ըստ օրինի՝ միջին հաշուով հինգ տարին ետքը 50 հազար դահեկանին աւել-

քի միայն երկրագործութենէ կրնայ առնուիլ. թող ուխտաւորներէ եկածը, որ արդէն հինգ հազարէն աւելի կ'ուզայ տարին: Վանքի կալուածները մշակելու մասին գրած յատակագիծս չ'կրցայ գտնալ: Տրապիզոնի մէջ չորս քահանայք կան ծխատէր տ. համբարձում ա. քահ. Տէր-Մէլքոնեան, տ. Յակոբ ծերունի Մինասեան, տ. Բարդուղիմէոս Կիւմիշխանցի, և տ. Թաթէոս Աղաճանեան: Տէր Կարապետ Տաւրշեան՝ անպաշտօն: Դպրոց մէկ՝ երկսեռ (այս օրուան վիճակին չնայելով) 500 ի չափ աշակերտք. որոց 100 ք միայն օրիորդք են, որ քաղաքիս համար բնաւ բոն մը ըսել չէ, 13 պաշտօնեայք, որոց մէկը տնտես է. ուսմունք քրիստոնէական. աղգային և սրբազան սլատմութիւն, թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, ալճէպրա, տօմարակալութիւն, հայկաբանութիւն մինչև ցտրամաբանութիւն, գաղղիարէն և տաճկերէն՝ լեզուք: Տարեկան ծախք 40 հազար: Աղգային սլարտք 300 օսմ. լիրայէն աւելի՝ տոկոսաւոր, եկամուտ՝ վանքէն և իր անդաստաներէն, երեք եկեղեցիներէն, աղգային 13 մաղաղա և խանութներէն 40 հազարի մօտ, դպրոցի և ուրիշ տոմսակները գուրս: Աղգային հաշիւները արդի թաղ. խորհուրդը կաշխատի կարգի դնել և ծախք ու եկամուտ մէկ տարուանը գումարել և թաղ. խորհրդոյ գիւանը արձանագրել, որպէս զի գիտցուի թէ ազգը ինչ աղբիւրներէ իրբան եկամուտ և տարեկան քանի տեղ և որքան ծախք ունի, և ըստ այնմ ապագային կարգադրութիւնները այն յատակագծին վրայ տնօրինուին:

Տրապիզոնի արեւելեան գիւղօրէք, գաւառ Դովաթա, Ձէֆանոզ գիւղ 2 ժամ Տրապիզոնի, գիրք բարձր և զուարճալի՝ նոյնպէս և օդ. բաւական ամփոփ, տունք 40. եկեղեցի մէկ. նոր՝ կամարակապ և քարաշէն, ս. Թորոս, քահ. և դպրոց չ'ունի: Ասոր արեւելեան հարաւը Սամարուքսա գիւղ, սահմանակից իրեն, գիրք բարձր, օդ ա. ուղջ՝ բայց խոնաւ. ցրիւ և տարածութիւն երեք ժամ. տունք 65, թաղ 8, Ստիֆանոսի, Կրոմիլա, Մանդէլէր և Տուրխա, Քէշիշի, Մինասի, Սկաֆիեա, Տուռնաօղի և Ճօշարա: Եկեղեցի մէկ Սկաֆիեա թաղին մէջ. սուրբ Լուսաւորիչ կէս քարաշէն, այսինքն՝ միայն խորանը կա-

մարակապ և եկեղեցւոյ ծածրը փայտաշէն, բաղաբէն $4\frac{1}{2}$ ժամ հեռու: Քահանայ մէկ տէր Յովհաննէս Մալիսեան: Հանայ գիւղ Սամարուքայի արևելքը՝ անոր սահմանակից. դիրք չափաւոր բարձր, օդ մէկ մասը, ծովեզերքի կողմը վնասակար. ցրիւ և տարածութիւնը գրեթէ երեք ժամ. (այս տարածութիւնը գիւղին երկարութիւնը իմանալու է). տունը 75. թաղ 5. Կուխլա և Կոխալի, Սարայլար, Աֆիանց, Ծենկելա և Կիւշանայ: Չէն եկեղեցիք երեք. 1 ս. Սարգիս 'ի Սարայլար՝ $3\frac{1}{2}$ ժամ բազարին. նորակերտ՝ կամարակապ և բարձր՝ որ առաջնորդաց անփութութեան յապացոյց բանի տարիէ 'ի վեր պատարագ կ'ըլլայ իր մէջ և օծուած չէ. բանի մը գիշեր ալ առաջնորդը եկեղեցւոյն բովի տունը ննջած է նախընթաց ամառ և իրեն ալ յայտներ ու առաջարկեր են. բայց չեմ գիտեր թէ ինչո՞ւ համար չէ օծեր: 2. ս. Գէորգ 'ի Ծենկելա՝ բարաշէն և հին մէկ ժամ հեռու միւսէն. 3. ս. Սարգիս 'ի Կիւշանայ կիսականգուն կամ կիսաւերակ. մէկ ժամ հեռու միւսէն և 5 ժամ բազարէն: Քահ. մէկ տ. Սարգիս Կոստեանց. դպրոց մէկ 'ի Սարայլար, աշակերտք և աշակերտուհիք 45-ի չափ: Կալաֆկա Հանայի հարաւային կողմը և անոր սահմանակից. դիրք բարձր լեռանց կողերու վրայ. օդ ազնիւ, քիչ խոնաւ, ցրիւ՝ տարածութիւն 6 ժամ երկար. տունը 100. թաղը 13 Տոռնա գետի երկու կողմերը՝ վարէն վեր սկսելով. Տոռնա, Քեան, Կալաֆկա: Արտըճ Մէսէխորի. Սամերա. Կատարուրոա. Ապիեօն Ֆիրենծուտ. Խամու. Չէփնելի. Պաճուլակ. Սիֆ. տէր և Սուկուրի: Եկեղեցիք երկու ս. Գէորգ 'ի Մէսէխոռ կէս բարաշէն, և ս. Լուսաւորիչ յԱպեօն՝ նոյնպէս նորակերտ և կէս բարաշէն. (Այս եկեղեցին և իր ժողովուրդը Ուղ մեծ գիւղին կը վերաբերին): Քահանայք 2. տ. Կարապետ Ղուկասեան 'ի Մէսէխոռ. և Տէր Յովակիմ Սուկուրեան այրի՝ յՈւգ: Դպրոց նոր այս ամսոյս մէջ բացուեցաւ 'ի Կալաֆկա, աշակերտք 45 արդէն. բայց մեծ յոյս կայ աւելանալու: Կալաֆկայի արևելեան հարան է Սիւրմէնէ գաւառը, ուր կը գտնուի Բէրվանէ հայաբնակ գիւղը 35 տուն հայերով, ծովեզերեայ Սիւրմէնէ աւանէն 6 ժամ դէպի լեռը անտառներու մէջ. օդը ազնիւ՝ բայց քիչ խոնաւ:

տարածութիւնը $2\frac{1}{2}$ ժամ. թաղ 3. Մախթելա. Կալամանոս և Ռէրվանէ. եկեղեցի մէկ. կէս քարաշէն, ս. Լուսաւորիչ անունով՝ ՚ի թաղն Կալամանոս. քահանայ մէկ այրի՝ տ. Մատթէոս Մինասեան, եղբայր տ. Յակոբայ, որ քաղաքը կը բնակի. դպրոց չկայ:

Տրապիզոնի արևմտեան գիւղօրէք, գաւառ Աղճապատ և Մաշկա. Անիֆա և Վերանայ՝ Մաշկայի մէջ, Մալա և Սաթարիեա՝ Աղճապատի մէջ:

Անիֆա գիւղ էղէրմէն տէրէսի գետին վրայ՝ անոր ձախ կողմը. Տրապիզոնի 2 ժամ. դիրք՝ բաւական բարձր. անտառը քիչ. օդը ազնիւ. տները ցրիւ, տարածութիւնը երկու ժամ ու կէս. տունը 87 թաղ 5. Երզլալա. Ծեֆ. րինկա. Անիֆա. Դօց. Թօփաշլի և Տէլի պալթա. եկեղեցի 2. ս. Լուսաւորիչ նորակերտ կէս քարաշէն ՚ի Դօց. և... յԱրզալիա. Քահանայ մէկ տ. Մաղարիա Քահրիմա. նեան. դպրոց չկայ: Վերանա գիւղ սահմանակից Անիֆայի՝ երկու ժամ անոր հարաւային կողմը, միննոյն գետին վրայ. դիրք բարձր և լեռանց մէջ. օդը ազնիւ. տարածութիւն $2\frac{1}{2}$ ժամ, տուն 84. թաղ 4. Կրոպի, Վերանայ. Նոխածինա և Զիչազսա. Եկեղեցի 2. ս. Լուսաւորիչ նորաշէն կէս քարակերտ՝ ՚ի Կրոպի, և ս. Սարգիս Նոյնպէս խորանը կամարակապ՝ ՚ի Վերանայ. քահ. մէկ. տ. Մատաթիա Տէրտէրեան. դպրոց չկայ: Մալա գիւղ Վերանայի արևմտեան կողմը 3 ժամ անկէ հեռու, Սերայի գետին վրայ՝ ասոր երկու կողմերը. դիրք բարձր՝ լեռնային. անտառուտ և օդը առողջ՝ բայց մառախլապատ և խոնաւ: Տարածութիւն կամ երկարութիւն 3 ժամ. տունը 141. թաղը 9. ձորին վարի կողմէն սկսելով Զաւուրտիւ, Կապան, Կապարան, Կաուլօյ, Թարաքճելի, Կիւնէյ, Ագրօյ Մալա և Միմերա, որ 9 ժամ է քաղաքէն. ունին եկեղեցի 2. ս. Յարութիւն՝ միջակ մեծութեամբ և միայն խորանը կամարակապ՝ ՚ի թաղն Ագրօյ. և ս. Թորոս՝ նորաշէն կէս քարակերտ՝ ՚ի գիւղն Կապան: Քահ. 2. տ. Յովհաննէս Քէշիշեան և տ. Մկրտիչ Դալստեան. դպրոց չկայ: Սաթարիա գիւղ Մաշայի հիւսիսային կողմը 4 ժամու չափ անկէ հեռու և երկու ժամ Փլաթանայի, դիրք բարձր լեռան մը երկու երեսին վրայ, արեւելեան

երեսը Կալանիմայի ձորոյն վրայ կընայի. տունը ցրիւ 45. տարածութիւն 2 ժամէն աւելի. թաղ 4. Էֆթերիլի. Ախանտա. Կիւնէյ և Կուղ մահալլէ. ոչ եկեղեցի, ոչ քա. հանայ և ոչ դպրոց կայ. Մաշայի քահանայք զանոնք կը հովուեն:

Փօլ 10 տուն հայք. եկեղեցի բան չկայ: Էլէուր մէջ հայք 27 տուն. քահանայ և դպրոց չ'կայ. եկեղեցի պարզ նորակերտ կամարակապ ս. Լուսաւորիչ անունով. առ ալ բանի մը տարի է շինուիլը, բայց դեռ օծուած չէ. հոս ալ հալիսկոպոսը կարծեմ ալեկոծութեամբ ընկեր և գիշեր մը մ'նացեր է. և ժողովուրդն ալ աղերսարկու եղեր ու չէ ընդունուեր, Թերիթօլի տունը հայոց 40. եկեղեցի մէկ ս. Աստուածածին՝ կամարաշէն քահ. մէկ տ. Սիմէօն Տէր. տէրեան. դպրոց մէկ՝ չափաւոր բարեկարգ, հայկաբանութիւն, գաղղիարէն և տաճկերէն լեզուք: Քերիսին բաղար տունը հայոց 88. եկեղեցի 2. ս. Սարգիս, հին և քարափոր, ս. Լուսաւորիչ՝ նոր և հոյակապ. քահանայք երկու. բնիկ՝ Տէր Յովհաննէս. նորեկ Թամզարացի Տէր Գրիգոր Պճեանց. դպրոց 1. ուսմունք հայկաբանութիւն, գաղղիարէն և տաճկերէն լեզուք: Փօլի և Էլէասի հայք Թամ. դարայէն մօտ տարիներս դաղթած և ամենքն ալ վաճառական են:

ԱՐԴԻՒՆ ԿԱՄ ԱՐԴՈՒՆ ԵՒ ԿԻՄԻՇԼԻԱՆԷ.

Տրապիզոնի առաջնորդութեան հեռաւոր մասերը կը համարուին Արդուին և Կիմիշխանէ. Արդուին Խուբէէն 14 ժամ դէպ'ի ցամաքի ներսն է. Պաթումէն ալ ձորոխ գետով կ'երթացուի 3 օրէն, և ձմեռը մենակ այս ճամբան կը բանի, որով Արդուին երկու (իսկէլէ) կունենայ. Արդուինի մէջ 150 տան չափ հայք կը բնակին. հռովմէականք մեծակ քաղաքին մէջ հայոց չափ չորս կան՝ թող գիւղերը. գեղերը բնաւ հայ չկայ. և այն 150 տունն ալ ոչ այցելու վացած է, ոչ օրինաւոր քահանայք ունին և ոչ դըպրոց. խիստ խեղճ և առանձին վիճակի մէջ ըլլալով՝ կը կասկածուի թէ քիչ ժամանակէն պապականութիւնը զանոնք ալ կ'ըլլէ. և Տայոց այս մասէն ալ հայութեան հետքը բոլորովին ջնջուի. ունին հիմա 1 եկեղեցի ս. Աստուա-

ծածին անունով, բաւական հին մեծ և հոյակապ, քահանայ 2. տ. Իգնատիոս և տ. Մելիտոս՝ նորիկ. Դպրոց մէկ. մանկունք 70. ուսմունք հասարակ ընթերցանութիւն. ժողովրդեան վիճակը միջակ. առևտուրը յաջողակ. Կիւմիւշխանէ Տրապիզոնի հարաւային կողմը կիյնայ. ամրան ճանապարհով 18 և ձմրան՝ 24. բնակիչ Հայք 250 տուն. շրջակայները բնաւ հայ չ'կայ. Քաղաքին մէջ ունին մէկ եկեղեցի ս. Աստուածածին անունով, հոյակապ և հին. քահանայ չորս՝ տ. Մատաթիա Թօքմանեան, տ. Անդրէաս Տէր Անդրէասեան, ա. Մեսրոպ Ալէքսեան և տ. Մատթէոս Սիմիկեան. Դպրոց մէկ. ուսմունք միայն հայերէն:

Կիւմիւշխանէի հարաւային կողմը անկէ մէկ օր հեռու և Բայրերդի շուրջը Բայրերդի և Սպերու դաշտերուն մէջ ցիր ու ցան 6 գիւղեր կան (խաս քեօլէր) կոչուած, որոնք հին ժամանակներէ 'ի վեր Կիւմիւշխանէի գալմաղամութեան և Պոնտոսի առաջնորդութեան մասը համարուած են. ոսկայն երկուքին նկատմամբ ալ խիստ տաօրինաւոր և վնասակար է այս բաժանումը. և կրնայ զեղծմանց առիթ և ժողովրդեան ալ վնասակար ըլլալ. և բուն իսկ հոգևոր ու քաղաքական կառավարութեանց ալ շատ պարագայներու մէջ գծուարութիւն և ծանրութիւն համարուիլ. մէկ խօսքով այս գիւղերը ամենայն մասամբ միմիայն Բայրերդի կը վայելն, ուրկէ ամեն բան շուտով կրնայ կարգադրուիլ. Այս գիւղերը մէկըմէկէ բաւական հեռու են. մէկ ծայրէն միւսը 12 ժամ. Ասոնց անուններն են իրենց բնակչաց թուովը. Նախ Բայրերդի՝ արևմտեան դաշտէն ոկսելով՝ Քունթա գիւղ 6 ժամ Բայրերդի. բոլորը հայ 70, եկեղեցի մէկ ս. Աստուածածին կէս քարաշէն. քահանայ 2. տ. Ղուկաս Մարտիկեան և տէր Սարգիս Մարտիկեան. դպրոց չ'կայ. Պալախոս գիւղ՝ Բայրերդի 4 ժամ, հիւսիսային կողմէ. մինակ Հայք 56 տուն. եկեղեցի 2. երկուքն ալ փայտաշէն ս. Դէորգ և ?. քահանայ մէկ տ. Յակոբ Խաչիկեան. Այս երկու գիւղերն ալ կրնայ մէկ մէկ դպրոց բացուիլ՝ որ արդէն չ'կայ. իսկ միւսերը քիչուոր և ալքատ են. Նիւ՝ Բայրերդու արևելեան հարաւային կողմը 3 ժամ. Սպերու դաշտին մէջ. միայն Հայք

18 տուն. եկեղեցի ս. Նիկողայոս նոր և կէս քարաշէն. քահանայ տ. Տաճատ Գալֆայեան. դպրոց չկայ. Բնջերկայ՝ մերձ Նիւլի. միայն Հայք 12 տուն. քահ. և դպրոց չ'կայ, ոչ ալ օրինաւոր եկեղեցի: Հնձաւորակ՝ միայն Հայք 8 տուն. եկեղ. և քահ. չ'կայ: Ճախմանց գիւղ միայն հայք 20 տուն. մէկ հին եկեղեցի կէս քարաշէն... և մէկ քահ. տ. Գրիգոր: Այս վերջինները բոլորն ալ Սպերու դաշտի գիւղերն են՝ Բայբերդի առաջնորդական վիճակի գիւղերուն մէջ խառն:

Ճ Ա Ն Ի Կ.

Ճանիկի վիճակը կը բաժնուի Օրդու, Իւնիէ և Չարչամպա. հաւանական կ'երի ինձ թէ այս վիճակը 4000 ընտանիք և թերևս աւելի Հայ պարունակէ, սակայն երկրին դիրքը Տրապիզոնի շրջակայներու նման լեռնային և գիւղերն ալ նոյնպէս տաճկախառն և ցրիւ ըլլալուն օտար մէկը անհնարին է որ անոնց հիւղերը շրջի մի լստ միոջէ և անոնց ճիշտ թիւը գիտնայ. այլ ինչ որ գիւղացին կ'ըսէ՝ անոր հաւատալու է. Առաջնորդը այս գիւղերուն հաշիւը երբէք չ'են կրցած անել. վասնզի գեղջուկ քահանայք մաս մը կը ծածկեն ժողովրդէն, որ անոնց առաջնորդական հասոյթը իրենք ուտեն. Առաջնորդները իրենք ամձամբ այն լեռները չ'շրջադայելով՝ ուրիշ մէկը քահ. կամ վարդապետ՝ փոխանորդ կը դրկեն անոնց արգիւնը ժողովի և իրենց հասցընելու. ասոնք ալ ժողովրդէն մեծագոյն մաս մը դարձեալ կը ծածկեն առաջնորդներու աչքէն. և եղածն ալ բոլորովին կ'արատացնեն և առաջնորդաց աչքէն կը ձգեն, որպէս զի իրենց աւելի կերակուր ելլայ և երկրորդական որս մ'ալ պատրաստուի. ահա այսպէս է որ մեր վիճակները զրեթէ միշտ անյայտ մթութեան մը մէջ մնացած են մինչև ցարդ:

Օ Ր Տ Ո Ւ.

Օրտու քաղաքին մէջ 200 տան չափ Հայք կան. ունին մէկ եկեղեցի նորաշէն հոյակապ և փառաւոր. 2 քահ. տ. Եղիա և տ. Յովհաննէս այրի. դպրոց մէկ. չափաւոր բարեկարգ. ունի զաղղիւրէնի և տաճկերէնի սկզբունք

ալ. աշակերտը 150 ի մօտ: Օրտուլի գիւղերը 800 տնէն աւելի հայք կրընակին. սակայն գիւղերուն, եկեղեցիներուն և քահանայից անունները և ժողովրդեան որքանութիւնը ճիշտ իմացած չեմ տակաւին:

Ի Ի Ն Ի Է

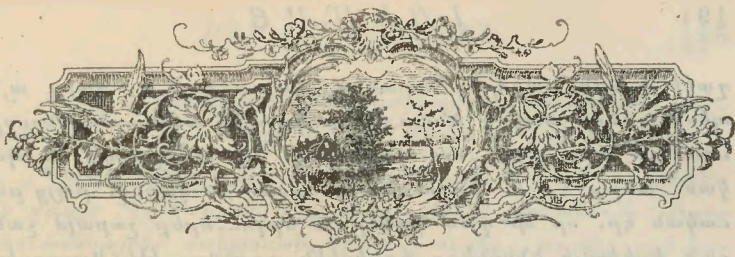
Իւնիէ քաղաքի մէջ միայն 80 տուն հայք կան, այս ծովեզերեայ քաղաքանակ (հայեր ընդհանրապէս վաճառականութեամբ կը զբաղին և Տրապիզոնի հայերէն շատ աւելի հարուստներ կը գտնուին ամէն մէկ քաղաքաց մէջ. Իւնիացիք ունին մէկ եկեղեցի ս. Մինաս, միջակ մեծութեամբ զետնափոր և կամարակապ, մէկ ք. Տէր Մարտիրոս: Դպրոց մէկ չափաւոր բարեկարգ, սկզբունք լեզուագիտութեան: Դիւղօրէք Իւնիայի Պալլըխ գիւղ 60 տուն հայք, մէկ եկեղեցի. (Ճանիկի վիճակի մէջ քարաշէն եկեղեցի գրեթէ բնաւ չ'կայ, պատերն անգամ բոլոր բովանդակ փայտէ է.) մէկ քահ. Տէր Ստեփաննոս Զրալլիսի գիւղ 20 տուն. մէկ եկեղեցի. քահ. մէկ նորընծայ տ. Յովհաննէս: Փենիսիս գիւղ 80 տուն, մէկ եկեղեցի, մէկ քահ. տ. Եղիա: Քիօրիւք գիւղ 30 տուն, մէկ եկեղեցի մէկ քահանայ նորընծայ տ. Դաբրիէլ: Էնօլլում տաղը գիւղ 90 տուն, մէկ եկեղեցի ս. Դէորդ. ա. քահ. տ. Դրիգոր Աճէմեան. որդին տ. Պօղոս և տ. Ստեփան: Իւշ Բիւլար գիւղ 80 տուն, մէկ եկեղեցի 2 քահանայ, մէկը տ. Պետրոս Թուլլեանց, միւս ևս. Էնօրիւք քիօլու 60 տուն, մէկ եկեղեցի. քահ. տ. Խորէն: Փացցայի գաւառին մէջ Զամաշ գիւղ 60 տուն, մէկ եկեղեցի, 2 քահ. տ. Յովհաննէս և տ. Պօղոս իսպառ արգելեալ: Թերմէ գաւառի մէջ Դոճաման գիւղ 80 տուն հայք, մէկ եկեղեցի, 3 քահանայ. Տէր Յակոբ ծերունի. որդին նորընծայ տէր Կարապետ և տէր Դրիգոր այրի:

2 Ա Ր Հ Ա Մ Պ Ա

Զարչամպա քաղաքի մէջ տունք հայոց 200. եկեղեցի մէկ նորակերտ մեծագիր և փառաւոր. քահանայք 2 տ. Պետրոս՝ և տ. Թաթէոս այրի. դպրոց մէկ միջակ, աշակերտը 150-ի մօտ: Դիւղօրէք Զարչամպայի՝

Աղճա կիւնէյ տունը 110, 2 եկեղեցի, 3 քահանայ տէր Սարգիս՝ Թէմէշ մականուննեալ. տ. (քէմէշէճի) անունը չ'կրցայստուգել, և տ. Յակոբ. Ուլու Ռունար գիւղ 110 տունը, եկեղեցի մէկ, քահանայ 3. տ. Թաղէոս, տ. Յովհաննէս և տէր... Էյրի տէրէ գիւղ 70 տուն. եկեղեցի մէկ փայտաշէն բայց խիստ փառաւոր. քահ. 3. տ. Յովհաննէս, տ. Յակոբ և տ. Սարգիս: Ղուրշումի գիւղ տունը 250, եկեղեցի 2. մէկը խիստ փառաւոր, քահանայք 6, ծերունի տ. Յարութիւն, տ. Նիկողայոս, տ. Ալէքսան՝ այրի, տ. Յովհաննէս, տ. Դաւիթ և տէր... Այվաճըխ գիւղ 100 տունը, եկեղեցի երկու, քահանայք 3, տ. Մարկոս, տ. Պօղոս և տ. Յարութիւն: Էյնէշ և Թաշօվա գիւղք 80 տ. եկեղեցի մէկ, քահ. 3, տ. Յովհաննէս, տ. Գէորգ, որդին դարձեալ տ. Գէորգ: Չաթախ գիւղ տունը 80, եկեղեցի մէկ, քահ 2, տ. Առաքել, որդին տ. Յարութիւն: Այս գիւղերու մէջ ինչպէս ըսինք շատ մը ծածկուած տներ կան, և 80 տնուոր գիւղը մինչև 130 — 140 տուն ըլլալու է. սակայն դպրոց մը չ'կայ ատոնց մէջ. և այս ժողովուրդը Տրապիզոնի շինական ժողովրդէն աւաճով կեանք ու ապրուստ ունէր քանի մը տարի յառաջ. սակայն հիմա քիչ մը ընկած է առաջուան վիճակէն, այսու ամենայնիւ եթէ խնամք տրուի՝ շատ մը դպրոցներ կրնայ բացուիլ և ժողովուրդը երջանկութեան առաջնորդիլ. քանի որ ընդարձակ երկիր ունին և միանգամայն բարեբեր և բաւական այ վաճառականութիւն կայ զառուիւն մէջ. մեծաքս ալ արդէն րիչ մը սկսեր են արտադրել և օր ըստ օրէ շատցնելու վրայ են իրենց թ[մ]նինը¹⁾:

¹⁾ Այս տեղագիրը, որ մենք ձեռք բերինք 1896 թուին Տրապիզոնում, պատրաստել է Պ. Թումաշեանը Խրիմեան Հայրիկի պատուէրով (այժմ ԱԵՏ. Կաթ. ամ. Հայոց) և

ԻՆՔՆՆՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

(Պոտապէնկո):

ալտուխինին բաղդը չէր ժպտում: Երբ նա մտաւ համալսարան, մաքուր, լաւ հագնուած ջահէլ ուսանող էր, գրպանումն էլ փողը միշտ անպակաս: Նա բարի էր, մարդու դրութեան մէջ մտնող և երբէք չէր հրաժարուիմ ընկերներին օգնելուց: Բայց այսպիսի մի անյաջողութիւն պատահեց՝ համալսարան մտնելուց վեց ամիս յետոյ, նորա հայրը, որ գաւառական քաղաքում ձեռնտու պաշտօն ունէր քաղաքային ինքնավարութեան մէջ, մի դէպքից յետոյ ձախորդութեան հանդիպեց: Ոչ ոք չգիտէր թէ ինչ դէպք էր այդ, միայն բոլորը փուշակում էին, որ մի մոլութիւն պատմութիւն է: Նորա հայրը զրկուեց պաշտօնից, մինչև անգամ իւր ունեցած փոքր կարսղութիւնից և ընկաւ դատի տակ: Այդ ժամանակուանից Կալտուխինն աղքատացաւ և սկսեց անյաջողութեան մէջ ընկնել:

Թէև կարելի է այդ նրանից էլ էր, որ նա երես առած, լաւ ապրած էր, որովհետև նորա մանկութիւնը ամենալաւ պայմաններումն էր անցել: Նա չէր կարող դժուարութիւններից դուրս գալ, ինչպէս որ հեշտութեամբ դուրս էին գալիս ուրիշները: Եւ բացի այդ, կարծես բաղդն ուղ-

շակի երեսը դարձրեց նորանից. պատահում է, մարդ այնպիսի աստղի տակ է ծնւում, որ կարծես ամեն բան զինուորւում է նորա դէմ: Նա պարապում էր ուրիշներից ոչ պակաս. խելօք էր և՛ ընդունակ ու բան հասկացող. բայց բաւական էր, որ մի դաս գտներ և երկու-երեք շաբաթ չանցած երեսայի ծնողները կըսկսէին տրտնջալ, թէ Ալտուխինը լաւ չէ պարապում: Նորա չար աստղը կարծես անցնում էր և իւր աշակերտների վերայ՝ նոքա երկուսներ և միւսւորներ էին ստանում:

Եւ մեծ դժուարութեամբ Ալտուխինը մաքառում էր իւր ձակատագրի հետ: Նա երրորդ շրջանումն էր (կուրսում) բայց ո՛րչափ փոխուած էր, համեմատելով այն ժամանակուայ հետ, երբ առաջին անգամ համալսարան մտաւ:

Այն ժամանակ նա մի շէնք ու շնորհքով երիտասարդ էր, լաւ կազմուածքով, նուրբ ու գուրեկան ձևերով, զուարթ երեսով. իսկ այժմ, կարծես ամբողջովին հնացել, մաշուել էր, ամեն բան նորա վերայ տրորուած էր, ամեն ինչ կորցրել էր իւր ձևն ու գեղեցկութիւնը: Նորա դէմքի վերայ երևում էր զայրոյթ. երեսը ծածկուել էր մազով ու կոպտացել, իսկ կաշու գոյնն անդուր-մոխրագոյն էր դառնել: Այն մրցումը, որ նա տանում էր, բոլորն արտացոլում էր երեսի վերայ:

Ի հարկէ, ընկերների մէջ քաղցածութիւնից մեռնել կարելի չէ. — մէկից նա առնում էր 1 ուրբի, միւսից 2. շատ անգամ գիշերում էր ընկերների մօտ. շատերին այդ դիւր չէր գալիս, բայց ամենքը սովորել էին այդ բանին և համբերում էին:

Ամեն մարդու էլ պատահում է դժուարութեան մէջ ընկնել և օգտուել ընկերի ծառայութիւնից, բայց Ալտուխինի հետ այդ անբաղար ու շարունակ էր լինում. նա միշտ ու հանապաղ վատ դրութեան մէջ էր և միշտ էլ օգնութեան կարօտ: Մարդ խղճում էր նորան և ի հարկէ, այդ ձախողութիւններին հիմար նա ինքը մեղաւոր չէր. ընկերներն այդ լաւատէրն հասկանում, բայց բոլորն էլ չէին կարող քաղաքավարի և զգոյշ լինել և շատերի վարմունքի մէջ երևում էր արհամարհանք դէպի Ալտուխինը: Օրինակ՝ մէկը տեսնելով նորա տխուր ու յուսահատ երեսը ուղղակի կասէր՝

— Է՛ր, ի՛նչքան է քեզ հարկաւոր, Կալտուխին. ահ-
նարկելով, որ միշտ նորա սովորութիւնն է փող խնդրել:

Կալտուխինն այդպիսի դէպքերում նայում էր ընկե-
րին մույլ հայեացքով և լուռ ու մունջ հեռանում: Բայց
այնուամենայնիւ ստիպուած էր փող ուզել, առանց որի կա-
ռավարուել չէր կարող: Նա մեծ ինքնասիրութիւն և կամ-
քի ոյժ ունէր. նա հասկանում էր, որ ինչ էլ լինի, պէտք
է՛ր շուտով աւարտել, վկայական ստանալ և որ միայն այդ-
կարող էր իրան փրկել ստոր աղքատութիւնից: Եւ այդպէս
վճռելով, նա արդէն գիտութեամբ տանում էր ամեն վիրա-
ւորանք: Նորա մասին այսպիսի կարծիք էր կազմուել՝ թէ
նա անընդունակ, անվարուող և անբաղաժարի մարդ է:
Բայց այդ ճշմարիտ չէր. նորան միայն բաղդը չէր ժլպ-
տում, ուրիշ ոչինչ:

Կալտուխինը ոչ միայն ընկերների շրջանում վատ ա-
նուն ունէր, այլ և պրօֆէսսորների և համալսարանի վար-
չութեան: Ամիս չէր անցնի, որ Կալտուխինը տեսչին խնդրէր
չներկայացնէր, որի մէջ ընդհանրացած ձևով գրում էր՝
«Գտնուելով ամենադժուար հանգամանքներում, խոնարհա-
բար խնդրում եմ տալ ինձ միանուագ օգնութիւն և այլն»:
Սկզբում տալիս էին նորան փոքր գումար, 10, 15 ռուբլի,
բայց յետոյ, երբ նորա խնդիրքները անդադար շուտ-շուտ
կրկնուում էին, սկսեցին մերժել: Իսկ թողակները քիչ էին,
և նա ստանալ չէր կարող, որովհետեւ վատ թուանշաններ
ունէր:

Կալտուխինն արտաքուստ խաղաղ բնավորութեան տէր
էր երևում. ընկերների հետ չէր կռուում, բայց և չէր մը-
տերմանում, նա երբեմն փորձում էր մօտենալ մէկին կամ
միւսին, բայց դէպի ինքն արհամարհանք նկատելուն պէս,
իսկոյն հեռանում էր և էլ փորձ չէր անում մօտենալու:
Միայն Սմուրով ուսանողի հետ քիչ շատ մօտիկ էր և այդ-
էլ այն պատճառով միայն, որ նորա համաքաղաքացի էին և
միասին սովորել միւսնոյն գիմնազիոնում:

Սմուրովը գիտէր նորա դրութիւնը, խղճում էր Կալ-
տուխինին սրտանց, բայց օգնել չէր կարող, որովհետեւ ինքն
էլ հազիւ հազ կարողանում էր ծայրը ծայրին հասցնել:
Միայն թէ Սմուրովն էլ չգիտէր, թէ ի՛նչ է կատարում

Վալտուխինի հոգու մէջ, իսկ այդ ժամանակ նորա հոգու մէջ վիրաւորուած ինքնասիրութիւնից առաջ եկած մի սարսափելի վերք էր գոյանում... այդ վերքն օրէցօր մեծանում էր և վերջապէս այն աստիճանի հասաւ, որ նա էլ չէր կարող դիմագրել նորան:

Եւ ահա՛ նկատեցին, որ քանի օր շարունակ Վալտուխինը ճաշարան չէր գալիս, որտեղ երբեմն նորա համար վեճարում էին ընկերները և ոչ ոքից էլ փող չէր խնդրում:

Այդ շատ զարմանալի էր. համալսարան նա գալիս էր, դասախօսութիւնները լսում էր և առհասարակ ոչնչով չէր փոխել իւր վարմունքը:

— Դու երևի պարապմունք ես գտել, Վալտուխին, հարցնում էին նորան:

— Այո, գտել եմ — պատասխանում էր նա և էլ չէր ուզում ոչ մի բացատրութիւն տալ:

— Դաս է՞:

— Այո, դաս է:

— Ձեռնտո՞ւ է:

— Ինչու չէ... ապրել կարելի է...

Պարզ էր, որ նա չէր ուզում անկեղծ խօսել. բայց վերջապէս այդ փոփոխութիւնը նկատեց և Սմուրովը:

— Յիրաւի, Վալտուխին, դաս ունե՞ս — հարցրեց մէկ անգամ Սմուրովը:

— Մի՞թէ դա այնքան անհնարին բան է, ասաց Վալտուխինը ոչ բարեկամական ձևով:

— Ոչ, ինչո՞ւ, ես շատ ուրախ եմ, որ դու վերջապէս գործ ես գտել... բայց... կարծեմ... քեզ երկար ժամանակ չէր յաջողւում...

— Իսկ այժմ յաջողուեց, ի՞նչ կայ որ:

— Ո՞րտեղ, ո՞ւմ մօտ:

— Մի՞թէ միւսնոյն չէ...

— Տարօրինակ է, գաղտնի՞ք է ինչ է, ների՛ր ինձ...

— Գաղտնիք չէ, բայց ի՞նչ հետաքրքրուելու բան է. բոլոր դասերը միատեսակ են... ուրեմն մի ընտանիքում... աստիճանաւորի մօտ...

— Ճաշով է՞:

— Այո և ճաշով ..

— Դէ՛, փառք Աստուծոյ... ես շատ ու շատ ուրախ եմ, Վալտուխին:

— Շնորհակալ եմ...

Սմուրովը պատմեց ընկերներին, որ յիշուի Վալտուխինը դաս է գտել բնակարանով ու ճաշով և բոլորն ուրախացան. շուտով նկատելի եղաւ, որ ընկերների մէջից վերացաւ առաջուայ յարաբերութիւնը դէպի Վալտուխինը: Այդ կարծես ինքն իրան է լինում. մարդկային բնաւորութեան վատ յատկութիւններից մէկն է՝ անգիտակցաբար յարգանքով վերաբերուել դէպի յաջողութիւնը, իսկ մօտիկի անյաջողութիւնների վերայ խղճալը շուտով փոխուում է արհամարհանքի դէպի նա: Թէեւ Վալտուխինն օգնում էր և այն, որ նա էլ ոչ ոքի չէր անհանդստացնում իւր խնդիրքներով. մէկ խօսքով, կարծես Վալտուխինը ոտքն արդէն ամուր հողի վերայ էր դրել և ամենքն էլ սկսեցին մոռանալ, թէ ինչպէս նա շարունակ ձանձրացնում էր բոլորին:

Անցաւ մէկ ամսի չափ: Մէկ անգամ Սմուրովն հանդիպելով նորան համալսարանում, ասաց՝

— Լսի՛ր, Վալտուխին, կարծեմ դու իմ գերմաներէն բառարանը վերցրել ես. քեզ մօտ է՝

— Այո, ինձ մօտ է...

— Այո՛ր ինձ շատ հարկաւոր է:

— Լաւ, կրբերեմ:

— Ինչու դու անհանգիստ լինիս, ես ինքս կը գամ քեզ մօտ. միայն դու հասցէդ տուր:

— Հասցէս... չէ՛, ինչու համար... ինձ դժուար չէ բերելը... ես կը բերեմ...

— Բայց առհասարակ, շարունակեց Սմուրովը, ուղում եմ երբեմն քեզ մօտ գալ. միթէ՞ քո հասցէն գաղտնիք է:

— Դու էլ բան ես ասում. ինչո՞ւ պիտի գաղտնիք լինի. հասցէն ինչպէս կարող է գաղտնիք լինել. բայց այնպէս... ուղակի անյարմար է... գիտես, նոքա, իմ տանեցիներս խիստ մարդիկ են... իսկ իմ սենեակը մանեղու համար պէտք է անցնել... անցնել սեղանատան միջով... դէ՛, նրանք այդ չեն սիրում... գիտես, տարօրինակ մարդիկ են... վայրենի...

Սմուրովին թւում էր, որ Վալտուխինի ասելու ձևի

մէջ մի սուտ բան կայ: բայց ՚ի հարկէ, նա չէր գուշակում, թէ ինչ կարող էր լինել և չէր էլ պնդում, որ իմանայ: Կալտուխինը ճշտութեամբ կատարեց իւր խոստմունքը և բառարանը բերեց ճիշդ ժամը 4-ին, ինչպէս ընկերը նշանակել էր:

Անցաւ էլի երկու շաբաթ: Կալտուխինն առաջուայ պէս գալիս էր քասախօսութիւններ լսելու, բայց նորա երեսի վերայ նշմարում էր յոգնածութիւն. նա նիհարել էր, այտերը փոս էին ընկել և աչքերի մէջ մի տեսակ փայլ էր երևում:

— Հի՛ւանդ ես ինչ է, հարցնում էին նրան ընկերները. դու վատ տեսք ունես:

— Ինչո՞ւ է վատ — պատասխանում էր Կալտուխինը յոնքերը վրայ բերելով — սովորական տեսքս է... երէկ բռնաչեմ առել... շատ նստեցի, խօսեցի, երկար, ուրիշ բան չկայ:

Բայց Սմուրովը հետաքրքրուեց. առ հասարակ Կալտուխինի վարմունքը նրան տարօրինակ երևում. Կալտուխինը կարծես խոյս էր տալիս նրա հետ մենակ մնալուց, կարծես վախենում էր հարց ու փորձից. իսկ երբ հարցնում էր իրան ունեցած դասի մասին, Կալտուխինը կարճ էր կտրում և նայում էր մի ուրիշ կողմ, բայց արդէն Սմուրովին շատ էր անհանգստացնում նորա հիւանդոտ երեսը:

— Լսիր, Կալտուխին — ասաց նա. — այդ վատ է, որ դու հիւանդ ես և ոչ մի միջոց չես գործ դնում... Ի՞նչ տեղդ է ցաւում. գուցէ լուրջ բան է. աւելի լաւ չէ՞, որ ժամանակին հոգաս այդ մասին. կարելի է տեղաւորուել հիւանդանոցում, բեզ ձրի կընդունեն...

— Դատարկ բաներ են. ես հիւանդ չեմ, բոլորովին առողջ եմ... վիրաւորուած պատասխանեց Կալտուխինը և հեռացաւ:

Բայց նորա երեսը քանի գնում վատանում էր, նորա վերայ երևում էին ինչ որ բծեր, իսկ աչքերի մէջ չափազանց յոգնածութիւն: Սմուրովը մինչև անգամ նկատեց, որ Կալտուխինն երբեմն աչքերը փակում էր դասախօսութեան ժամանակ և կարծես քնում էր մի րոպէ:

— Զէ՛, ասաց նա ինքն իրան. այստեղ մի բան կայ. Կալտուխինը ծածկում է... պէտք է դորանով զբաղուել:

Եւ այդպէս, մէկ ձմրան երեկոյ, Սմուրովը վճռեց ընկերին աչքից բաց չթողնել: Վերջին դասախօսութիւնն ուշ վերջացաւ. Սմուրովը նստել էր Վալտուխինի կողքին և նրան երեք անգամ զարթեցրեց ինքնամոռացութիւնից. Վալտուխինը ցնցուեց, գլուխը վեր բաշեց և ասաց՝

— Մտածումների մէջ էի ընկել...

Բայց Սմուրովն էլ չէր հաւատում նորա խօսքերին:

Նա հիւանդ է, գիշերները չի բնում. նորա կեանքի մէջ մի ինչ որ օղբերգութիւն է կատարուում. — »բացատրում էր Սմուրովն ինքն իրան:

Դասախօսութիւնը վերջանալուն պէս, Վալտուխինը մի տեսակ չղային կերպով վեր ելաւ տեղից, ձեռքն երկարացրեց դէպի ընկերը և ասաց.

— Մնաս բարեաւ:

Եւ շտապով դուրս գնաց:

Սմուրովը նորան ձեռք տուեց, բայց խկոյն դուրս եկաւ նորա յետևից. նա 50 քայլաչափ յետ էր մնում և աշխատում էր փողոցով սուանց աղմուկ հանելու գնալ, որպէս զի Վալտուխինի ուշադրութիւնը չգրաւէ:

Մուծն ընկաւ բոլորովին. փողոցի լապտերները վառուեցին: Վալտուխինը շտապ շտապ, բայց կարծես գլորուելով էր գնում, երբեմն նա յանկարծ կանգ էր առնում, գլուխը բռնում էր և յետոյ աւելի արագ շարունակում ճանապարհը: Այդ բոլորը Սմուրովին անհանգստացնում էր և սկսեց մտածել, թէ չլինի՞ Վալտուխինը խելագարուի:

Բայց ինչից կարող է այդպէս լինել. եթէ այդ առաջ պատահէր, երբ Վալտուխինի դրութիւնն իսկապէս սարսափեղի էր, նա դեռ այնքան չէր զարմանայ. բայց ինչո՞ւ պետք է այժմ այդպէս լինի, քանի որ Վալտուխինն արդէն տեղաւորուել և գործերն աւելի յաջող էին գնում: Գուցէ լուր է ստացել տանից և իմացել է, որ այնտեղ մի նոր դժբաղդ տութիւն է պատահել. է՛հ, մարդուս բաղտը որ թեքուի, ամեն բանի մէջ մինչև վերջը կ'երթայ... մտածում էր Սմուրովը հետեւելով Վալտուխինին:

Բայց ուր է՞ գնում արդեօք. արդէն կէս ժամ է անցել, ինչ համալսարանից դուրս ենք եկել, բայց խելճ տըղան դեռ գնում ու գնում է: Ահա՛ արդէն Ուսխարեօվկէն,

Արասնիա վորոտա ասուած տեղը. աշնուհետեւ շարունակ երևում էին նեղ նեղ փողոցներ, կեղտոտ տնակներ, երկար, փայտեայ ցանկապատներ. Ուր է՞ գնում նա, մարդ չի հասկանում. այս կողմերն ով էլ որ լինի չի ապրի, թէկուզ և ամենաաղքատ աստիճանաւոր:

Բայց ահա մի բոլորովին դատարկ փողոց, որտեղ լապտերները շատ քիչ և խաւար էին. չէր երևում ոչ մի մարդ. Սմուրովը վախեցաւ թէ մի գուցէ դատարկ փողոցի շնորհիւ Վալտուխինն իւր ոտքերի ձայնին ուշադրութիւն դարձնէ և աւելի յետ մնաց նորանից այնքան միայն որ նորա հետքը չը կորցնէ:

Բայց ահա երևացին մի տեսակ կիսաբռնի շինութիւններ, որոնց մէջ կարծես մարդ չէր ապրում և գոցանից մէկի մօտ Վալտուխինը կանգնեց և դէպի աջ ծռուելով յանկարծ անհետացաւ: Սմուրովը յուզուած, բաբախող սրտով իւր քայլերն արագացրեց. նա հասաւ մինչև այնտեղը, ուր ծածկուեց իւր աչքից Վալտուխինն և տեսաւ դէպի բակը տանող մի լայն մուտք:

Այնտեղ մուծն էր, չէր նկատուում ոչ մի շարժում. նա կամաց քայլերով մտաւ բակը, հասաւ մինչև մէջտեղը և աչքերը լարելով տեսաւ ինչ որ առարկայ և քիչ մնաց որ դիպչէր ջրկիր տակառին. նա տակառին ձեռք տուեց և տեսար որ թաց է:

«Երևի, — մտածեց նա, մէկն այսօր ջուր է կրել սորանով. ուրեմն այստեղ ապրում են մարդիկ»:

Նա սկսեց նորից լաւ զննել. նորա աչքերը սովորեցին մթութեանը և նկատեց դարձեալ մի քանի բաներ, որ առաջին անգամից չէր տեսել:

Բակի մէջ կար մի փոքրիկ տնակ, հին ու ծռուած դէպի մի կողմ. այդ տնակն ունէր մէկ դուռ և երկու պստիկ լուսամուտ, գիւղական խրճիթների նման լուսամուտները ծածկուած էին փեղկերով և նոցանից մէկի ձեղքից յանկարծ լուսոյ մի բարակ շերտ երևաց:

— Այո, այստեղ ապրում են, ասաց ինքն իրան Սմուրովը:

Բայց այդ միջոցին նա յանկարծ վախ զգաց — կարելի է դա մի աւազակային ապաստանարան է. նա Մոսկուային

լաւ ծանօթ չէր. այդ կողմերն առաջին անգամն էր լինում: Բայց այստեղ մտաւ Վալտուխինը. Զարհուրելի՛ է կարծել, որ Վալտուխինի և աւագակային ապաստանարանի մէջ մի ընդհանուր բան լինի:

Մի՞թէ առհասարակ զարհուրելի՛ չէ այս ամենը. — ընկերի տարօրինակ վարմունքը, որ եկել հասել է այստեղ, այս խուլ փողոցը. մինչդեռ առաջ ասում էր ինչ որ դասի և աստիճանաւորի մասին... Սմուրովը չգիտէր ինչ վճռէ. գուցէ Վալտուխինը այստեղ չմտաւ. գուցէ իրան միայն թուաց. հեռու տարածութիւնը կարող էր իրան խաբել: Եթէ ենթադրենք, որ Վալտուխինը զանազան պատճառներից դրդուած չէր ուզում որ իմանան իւր բնակութեան տեղը, ուրեմն ի՞նչ կլինի եթէ ես յանկարծ մտնեմ նորա տնակը, մտածում էր Սմուրովը. կարելի է այդ վարմունքը վիրաւորէ Վալտուխինին, եթէ նորան յանկարծ գտնեմ որեւէ ստոր պայմանում և գուցէ կոպիտ կերպով բանամ նորա գաղտնիքը:

«Ոչ, — մտածեց Սմուրովը, — այդպէս չէ կարելի. վերջի վերջոյ գուցէ անհրաժեշտ կըլինի փնտրել և ազատել նորան որ և է սարսափելի՛ ողբերգութիւնից. բայց այդ պիտի զգոյշ անել»:

Նա որոշեց դուռը չծեծել ու չմտնել այդտեղ գլուխը տնկել:

Նա դուրս եկաւ բակից, որը դուռ չունէր և ուշադրութեամբ զննեց տնակն ու բոլոր նշանները, որ ցերեկով չսխալուի. վերագառնալիս նա աշխատում էր միտքը պահել տների գոյներն ու ձևերը. անկիւններում ոչ մի տեղ փողոցի անուն չկար, ուրեմն այդ մասն արդէն քաղաքի շարունակութիւն չէր համարւում: Եւ այդպէս, ամեն ինչ հետաքրքրութեամբ նկատելով, վերջապէս նա ընկաւ մի լուսաւոր փողոց:

Միւս օրը նա աւելի վաղ գնաց համալսարան, բայց Վալտուխինը դեռ չկար և մինչև ժամը 12-ը չերեաց: Սմուրովը սկսեց անհանգստանալ թէ ինչու երէկ յետ եկաւ ինքը, կարելի է հէնց երէկ էր հարկաւոր Վալտուխինին օգնել:

Ժամը 12¹/₂ ին Վալտուխինն եկաւ. նա շատ վատ տեսք

ունէր. աչքերն արտասովոր կերպով փայլում էին և գունատ քունքերի վերայ աչքի էր ընկնում կապոյտ ննարդների զարկը. և ընդհանրապէս նա տենդային դրութեան մէջ էր երևում:

Մոռութիւնը բարեկեց նորան և հարցրեց:

— Դու դարձեալ վատ ես բնել:

— Այո, չոր կերպով պատասխանեց Վալտուխինը:

— Անբնութիւն ունի՞ս:

— Այո, անբնութիւն, ասաց նա և սկսեց ցած նայել. անշուշտ որ նոցա հայեացքներն իրար չհանդիպէին:

Մոռութիւնը հեռացաւ նորա մօտից, իսկ յետոյ, պրօֆէսսորի ներս գալուց առաջ դուրս եկաւ լսարանից. նա մի ծրագիր ունէր ի նկատի:

Դուրս եկաւ փողոց, բնեց իւր քսակը և տեսաւ որ 2 ուրբուլ չափ փող կայ մօտը. կառք վարձեց մինչև Կրասնիա վօրօտա. մինչև ուզած տեղը վարձել չէր կարող, որովհետև փողոցների անուանները չգիտէր. իսկ Կրասնիա վօրօտայից այն կողմը յոյս ունէր գտնել երեկուայ նշաններով:

Ադպէս էլ արեց. բայց երկար թափառելուց յետոյ միայն ընկաւ այնտեղ, ուր հարկաւոր էր: Ահա և ծոռած տնակը, ահա ընդարձակ բակն առանց դռների, բայց տակաւ չկար, հին շուքեր հագած մի կին տաշտում լուացք էր անում. Մոռութիւնը մօտեցաւ նորան և բարեկեց. կինը զարմացած նայեց նորա վերայ:

— Բարի յաջողում, ասաց Մոռութիւնը:

— Շնորհակալ եմ, պատասխանեց կինը:

— Այս տան մէջ կարծեմ ապրում է ջրկիրը, այնպէ՞ս չէ՞:

— Հա՛, ի՞նչ կայ որ, գո՞րծ էք ուզում տալ, նա շուտով տուն կը գայ. եթէ կամենաք, նա կարող է ձեզ համար ջուր բերել...

— Ոչ, դեռ պէտք չէ, դուք նորա կի՞նն էք:

— Կինն եմ, հապա ի՞նչ, կինը չեմ ի՞նչ եմ. ինչպէ՞ս թէ կինը չեմ, զայրացած պատասխանեց նա:

— Դէ՛, ես էլ այդ եմ ասում, թէ նորա կինն է՞ք. ասացէք խնդրեմ, դուք կարծեմ տնուոր ունէք:

— Տնուոր:

Եւ նա նոր զարմանքով և մինչև անգամ կասկածելով

գիււեր վեր քաշեց, անշուշտ նրան տարօրինակ թուաց, որ այդ պարոնը գիտէ ամէն բան։

— Այո, ձեր տնուորը, ուսանողը, աւելացրեց Սմուրովը։

— Հը՛, կարելի է և ուսանող է, ի՞նչ իմանամ։

— Բայց ես գիտեմ, որ նա ուսանող է։

— Իսկ մենք, պարոն, չենք կարող այդ իմանալ— ասաց կինը մի անսակ համոզիչ ձևով։

Կարելի է «ուսանող» խօսքից կինը գաղտնի էր կազմում մի որևէ վատ, անվայել բանի մասին և այդ պատճառով պաշտպանում էր։

— Մենք այդ գիտենալ չենք կարող. մենք աղքատ մարդիկ ենք. մեր քրտնքի աշխատանքով հազիւ ապրող։

— Ես տեսնում եմ, որ դուք աղքատ էք, բայց նա ձեզ երևի շատ քիչ է վճարում։

— Վճարո՞ւմ. ամիսը 50 կոպեկ էր խոստացել, այն էլ չտեսանք. և ո՞րտեղից նա տայ. երեք օրով անօթի, ծարաւ է մարդը. շատ անգամ խղճում ենք և տալիս մեր բաժին հացից...

«Ո՛հ, Աստուած իմ» դողդողալով մտածում էր Սմուրովը. «այս ի՞նչ բան է»։

— Մենք նորան պահեցինք մեզ մօտ, պառաւը շարունակեց և ինչու չպահէինք, քանի որ մարդը խնդրում էր... մեր վերնաշարկը դատարկ էր, տուինք նորան, բայց նորանից դեռ ոչ մի կոպեկ չենք ստացել, պարոն։

— Ո՞րտեղ է այդ վերնաշարկը։

— Ձեզ հարկաւո՞ր է։

— Այո, ես նորա ընկերն եմ և ուզում եմ տեսնել։

— Է՛, ի՛նչ ի՛նչ, նայեցէք, թէ ուզում էք, միայն թէ ի՞նչ կայ տեսնելու. այնտեղ բան էլ չկայ... մարդս նորա համար փայտի կտորներին մի մահճակալ շինեց, այդ է, յետոյ նորա ճանապարհի հին պառուսակն է, և 10—20 կտոր էլ գիրք. այս է բոլոր ունեցած. չունեցածը, նա շատ խեղճ պարոն է. այնպիսի աղքատ, որ ոչ մի տեղ այդ տեսակ բան չես տեսնի... մենք աղքատ ենք, բայց նա մեղանից շատ աւելի ողորմելի դրութեան մէջ է. համեցէ՛ք, տեսէ՛ք թէ կամենաք

Եւ նա լուացքը թողեց տաշտի մէջ, ձեռքերը սրբեց գոգնոցով և Սմուրովին ներս տարաւ: Դրսից ուղղակի ճանապարհ կար դէպի պատիկ, մառանի պէս սենեակը, ուր աշխարհ մուծն էր, որ պէտք եղաւ լուցկի վառել ներսը գիտելու համար:

Այո՛, այնտեղ իսկ այնպէս էր, ինչպէս որ նկարագրեց ջրկիրի կինը. — տախտակներից իրար կպցրած մի մահ. ճակալ, Կալտուխինի պատռտուած պայուսակը և գրքեր: Սմուրովը նայեց, գլուխը շարժեց և տխուր տրտում դուրս եկաւ սենեակից: Նա մնաս բարեւ ասաց պառաւին, խոստացաւ էլի գալ, երբ նորա տնուորը կը վերադառնայ և փողոց դուրս գալով շտապեց նստել առաջին հանդիպած կառքի մէջ:

Նա շտապում էր շուտ վերադառնալ, վախենալով, թէ չլինի՞ Կալտուխինը համալսարանից դուրս եկած լինի: Բայց Սմուրովը հասաւ վերջին դասախօսութեան և կանգնեց համալսարանի դրանը, սպասելով Կալտուխինին:

Ուսանողները վերջապէս դուրս եկան, նոցա մէջ էր և Կալտուխինը: Սմուրովը նորան մօտեցաւ, հետը խօսեց և դիտմամբ յետ մնաց, որ թողնի ընկերներին առաջ անցնելու:

— Լսի՛ր, Կալտուխին, ես քեզ մի խնդիրք ունեմ — ասաց նա:

— Ի՛նչ, ցրուած կերպով հարցրեց Կալտուխինը:

— Գնանք ինձ մօտ մի րոպէ:

— Ինչո՞ւ:

— Այնպէս... ես գործ ունեմ... Գիտես — և Սմուրովը սկսեց մի բան հնարել. — գիտես, ես գերմաներէնից մի կտոր բան եմ թարգմանել... և մի տեղ դժուարութեան եմ հանդիպել... դու ինձանից լաւ գիտես գերմաներէն, այդ պատճառով ուզում եմ, որ ինձ օգնես...

— Ես յոգնած եմ, ասաց Կալտուխինը:

— Աւելի լաւ, ինձ մօտ կը հանգստանաս:

— Բայց... ես պէտք է պարապեմ...

— Ի՞նչով:

— Աշակերտիս հետ... նա ինձ կըսպասէ:

— Մեծ բան է, թէ նա մի քիչ էլ սպասէ, փնաս

չունի. դու առանց այն էլ դասերդ քիչ ես բաց թողնում։
Եւ Սմուրովը նորա թէն ընկաւ ու ամուր բռնեց, վա-
խենալով, թէ չլինի՞ ընկերը փախչի։

Կալտուխինը տատանում էր. չգիտես թէ ինչու հա-
մար նա դժուարանում էր կատարել ընկերոջ խնդիրքը։
Բայց խօսելով, նորա աննկատելի կերպով հասան մինչեւ
Սմուրովի բնակարանը։

— Դէ՛, տեսար, արդէն հասանք, — ասաց Սմուրովը —
մտի՛ր մի ըրպէ... խնդրում եմ։

— Բայց ժամանակ չունեմ, ասում եմ քեզ... մէկ
անգամ էլ փորձեց ազատուել Կալտուխինը։

— Զարմանք է, միթէ ընկերիդ համար չե՞ս կարող մի-
10 ըրպէ զոհել։

— Դէ՛, լաւ...

Կալտուխինը անյարմար զգաց այդքան մերժել. Սմու-
րովը յիրաւի նորան միշտ անկեղծ ու լաւ ընկեր էր երևում։
Նորա բարձրացան չորրորդ յարկը։ Սմուրովը մի փոք-
րիկ սենեակ ունէր մահճակալով, սեղանով և բազմոցով։
Ամէն բան այդ սենեակում մաքուր ու կարգին էր. Սմու-
րովը թէև դասերից քիչ փող էր ստանում, բայց ընդու-
նակութիւն ունէր լաւ սարգուելու և տեղաւորուելու. նա
մաքրութիւն, կարգ ու կանոն սիրող էր և միշտ էլ ինքն-
էր կարգի բերում իւր սենեակը։

— Նստի՛ր, ասաց նա Կալտուխինին, ցոյց տալով բազ-
մոցը. իսկ ես կը փնտռեմ իմ թարգմանութիւնը. թէև, ա-
ւելացրեց նա — 10 ըրպէի չափ կը քրքրեմ թղթերս, իսկ
մինչև այն ժամանակ դու պառկի՛ր հանգստացի՛ր. ահա
քեզ բարձ։

Եւ մահճակալի վերայից բարձն առաւ ու դրեց բազ-
մոցին։

— Ա՛խ, իրաւ, շարունակեց Սմուրովը — մի կտոր
երիշկ և հաց կայ... եկ նախաճաշենք... երևի դեռ ճա-
շած չես լինի. չէ՞ որ նախաճաշիկը չի խանգարի. ընդհա-
կառակը, մինչև անգամ ախորժակ կը գրգռէ...

Կալտուխինը նայեց բազմոցի և բարձի վերայ, յետոյ,
իւր հայեացքը գցեց երիշկին, որ Սմուրովն արդէն դրեւ
էր սեղանի վերայ և յանկարծ, նորա երեսը ծամածուռեց...

— 2է՛. գիտես, ժամանակ չունեմ. սառը կերպով ասաց նա. — ես կերթամ և միանգամից շուռ եկաւ դէպի դուռը:

— Սպասիր մի րոպէ... նստիր խնդրեմ:

Եւ Սմուրովը նորա թւից քաշեց ու ամուր բռնեց:

— Թո՛ղ ինձ, խուլ ձայնով ասաց Վալտուխինը. — ասում եմ, որ ժամանակ չունիմ... Հիւրերին ընդունելու այդ ի՞նչ տարօրինակ ձեւ է...

Սմուրովը համարեա զօռով նորան նստեցրեց բազմոցի վերայ և այդ ժամանակ միայն նկատեց, որ Վալտուխինը դժուարութեամբ էր շունչ քաշում:

— Լսի՛ր, Վալտուխին, դու ինձ ներիր... բայց չէ որ դու... դու սաստիկ քաղցած ես... դու քաղցածութիւնից հալ ու մաշ ես եղել... կեր ասում եմ:

— Ե՛ս, դիւական ծիծաղով ասաց Վալտուխինը. այդ ո՞րտեղից հնարեցիր, չեմ հասկանում...

— Այո՛, այո՛, դու քաղցած ես... էլ ծածկել հարկաւոր չէ... աղաչում եմ, Վալտուխին, շուտով մի բան կեր, յլժերիկ նորոգիր, ախր դու 3 — 4 օրով բան չես ունենում ուտելու...

Վալտուխինը զարմանքով, համարեա վախով նայեց նորա վերայ իւր փայլուն ու բորբոքուած աչքերով, իսկ Սմուրովը շարունակեց՝

— Դու ապրում ես գետնայարկում, համարեա իբրեւ ողորմութիւն քեզ պահում են... դու մի փոքրիկ կտոր հացով ես կերակրուում, որը խղճալուց տալիս է ջրկրի կինը... ես այդ բոլորը գիտեմ, Վալտուխին, ես այնտեղ եի... ես այնտեղ պատահեմ... հասկանում եմ, պատահեմք ընկայ...

— Բայց դու ի՞նչ իրաւունք ունէիր այդ անելու, հարցրեց Վալտուխինը յօնքերը վրայ բերելով:

— Իրաւո՞ւնք, մի՞թէ այստեղ իրաւունք է պէտք, բաւական է, որ ընկեր եմ... Եւ ես քեզ լաւեմ հասկանում, Վալտուխին — դու չափազանց ինքնասէր ես և այդ ինքնասիրութիւնդ վիրաւորւում էր ամեն քայլափոխում...

— Այո՛, այո՛, այո՛... ամեն քայլափոխում. ինչպէս արեւադանք կրկնեց Վալտուխինը և աւելացրեց խիստ արտա-

յայտիչ կերպով — այո. ամեն մէկ հայեացքով, ամեն մէկ շարժումով վերաւորում էին իմ ինքնասիրութիւնը... ես չէի կարող, հասկանում ե՞ս, չէի կարող տանել այդ ամենը: Եւ նա գլուխը ցած գցեց ու շարունակեց՝

— Ա՛յ, թէ ինչու համար ես հնարեցի այն դասը... և ես կը համբերեմ, Սմուրով, կը համբերեմ... դու ոչ ոքի չասես, ՚ի սէր Աստուծոյ, չասես, լսում ես... Աւելի հեշտ է ինձ համար տանել ջրկրի և նորա կնոջ անարգանքը, քան թէ ընկերներին արհամարհանքը...

— Սպասիր, մեղմութեամբ լռեցրեց նորան Սմուրովը. դորա մասին յետոյ... Իսկ հիմայ կեր, այդ գլխաւորն է... մի՛ ամաչիր, մենք ընկեր ենք. մենք դեռ երեսայութիւնից միմեանց ճանաչում ենք. ինձանից քաշուել պէտք չէ. ա՛յ, ես իսկոյն կը պատուիրեմ թէյ պատրաստեն, դէ՞, արի միասին ուտենք... Իսկ յետոյ... ես քեզ կասեմ, որ ՚ի նկատի ունեմ մի դասի տեղ, որ ինձ են առաջարկում, բայց ես քեզ կը տամ. գիտես որ ինձ բաւական է իմ ունեցածը... ուրեմն սկսենք...

Սմուրովը լաւ օրինակ տուեց և առաջ ինքն սկսեց ուտել. իսկ Վալտուխինը մի տեսակ հիւանդոտ, լարուած դէմքով, կարծես մեծ ոյժ գործ դնելով, վերջապէս վճռեց ձեռքը մօտեցնել հացին: Յետոյ նոքա թէյ խմեցին, Վալտուխինը քիչ քիչ աշխոյժի եկաւ, կենդանացաւ կարծես և սկսեց պատմել իւր կեանքը ջրկրի բնակարանում:

Այդ յիշաւի զարհուրելի բան էր. այդ տեսակ կամաւոր զրկանքներ կարող է տանել միայն կամքի մեծ ոյժ ունեցող մարդը:

— Եւ գիտե՞ս, ասում էր նա Սմուրովին — ես վճռել էի այդպէս քաշ տալ մինչև աւարտելս, այդ ի հարկէ, շատ դժուար էր, շատ... երբեմն ինձ թւում էր թէ՛ քաղցից գետին կը գլորուեիմ... բայց այդպիսի վայթկեաններում այս դիտակցութիւնն էր առաջ գալիս՝ թէ ես դչ ոքից կախումն չունիմ, ոչ ոքի ոչ մի բանի մասին չեմ խնդրում և թէ իմ ընկերներն այլ ևս իրաւունք չունին վերաւորական, արհամարհական հայեացքով նայել ինձ վերայ, և ահա այդ գիտակցութիւնն ինձ ոյժ էր տալիս... Իսկ այժմ դու ասում ես, որ դաս կայ ինձ համար. շատ շնորհակալ եմ. ես այդ

կընդունեմ սիրով. էլ պատճառ չեմ գտնում ինչ աննպատակ տանջելու, մանաւանդ որ չեմ կասկածում բո անկեղծութեան վերայ... բայց եթէ բան է, ես դարձեալ ձախորդութեան մէջ ընկնելու լինիմ. ոչնչից չեմ վախենում, ոչ կարիքից, ոչ զրկանքից. ես էլ ընդունակ չեմ որ և էմէկից բան խնդրելու և պարտաւորուելու... Այնքամ նորից իմ ջրկրի մօտ, իմ մութը որջը և կըկերակրուեմ միայն պստիկ կտոր սև հացով. դեռ էլի նոցանից պարտաւորուել ես կը կարողանամ, բայց ընկերներիցս երբէք, երբէք...

Աշտուխինի հանգամանքները լաւացան. նա վերջապէս դաս ունեցաւ ձեռնտու պայմաններով և մինչև աւարտելն էլ նեղ դրութեան մէջ չընկաւ:

Սմուրովն երկար ժամանակ այդ դէպքը գաղտնիք էր պահում և միայն երբ երկուսն էլ աւարտեցին իրանց ուսումը, մէկ անգամ ընկերական շրջանում պատմեց:

Եւ շատերը յիշեցին, թէ ինչպէս անզգոյշ կերպով, թէև անգիտակցաբար, իրանց անտեղի կատակներով ու հայեացքներով վիրաւորում էին Աշտուխինին այն ժամանակ, երբ նրան կարիքն ստիպում էր օգնութիւն խնդրել ընկերներից. յիշում և կարմրում էին:

Թարգ. ՏԻՐՈՒՀԻ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

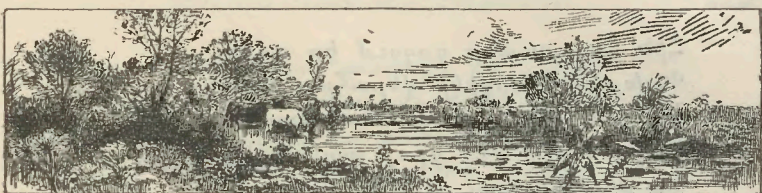
(Երկու խօսք այս սլօէմայի առիթով)

Հայ ժողովրդական աւանդական այս դիւցազներգական պօէման առանձին ուշադրութեան արժանի, մանաւանդ հետաքրքրական է այն պատճառով, որ հիմնական է և ունի պատմական նշանակութիւն: Դեռ Քրիստոսից հազարաւոր տարիներ առաջ, երբ հայերը տակաւին չէին ունեցել քրիստոնէական դաւանող վարդապետութիւն, հնումն եղել է Ասորոց թագաւորութիւն: Այդ ազգապետութեան անգութ և բռնակալ թագաւոր Սեննքերիմը, Հայաստանում հայերի դէմ մղած մի ամենագոռ պատերազմական վտանգաւոր ճրգնաժամում, խոստանում է «մեծ կուռքին» իր ուղիքը զոհ մատուցանել, երբ վերահաս փորձանքից կ'ազատուի: Բայց ինքն է զոհւում Սանասարի ձեռքով, և երկու եղբայրը (մեծը Ասլի-Մէլիքն է) փախչում են Հայաստանի կողմը՝ մեր Սկայորդի թագաւորի օրերով: Նրանցից ահա ծագում՝ առաջ է գալիս Հայոց Արծրունեաց երեւելի նախարարութիւնը, յայտնի ազգին և հայրենիքին մատուցած մեծամեծ ծառայութիւններով ու քաջութիւններով, թողած արժանաւոր սերունդով: Ապրելով Վանայ ծովի հարաւային ափերում՝ նրանք հիմք են դնում Սասնոյ գաւառի շինութեան և սկզբնաւորութեան: Այս պատմութեան մասին խօսւում է և Ս. Մանգինեանի «դիւցազնական աշխարհ» ում և Հայկական ուրիշ հին պատմութեան էջերում:

«Ասլի-Մէլիք և Սանասար» «պօէման, ինչպէս կը նկատեն «Լումայ» հանգիսի ընթերցողները, կազմում է մեր երկասիրութիւնների նորորդ փորձը. «Երկրորդը՝ «Առիւծաձև Մհեր» արդէն Ս. Պետերբուրգի գրաքննարանից թույլատրուած լինելով՝ մամուլի տակն է և լոյս կը տեսնէ Մոսկուայում մինչև առաջիկայ յուլիսի 1-ը. իսկ առաջին փորձը՝ «Ռոստոմ և Սալման» արդէն լոյս ենք ընծայել, որին նուիրուեց «Մուրճում» (1897 թ. № 11—12 նոյեմբեր դեկտեմբեր, մի համակրական և նպաստաւոր գրախոսական յօդուած պ. Յովհ. Տէր-Միրաքեանի կողմից: Իսկ չորրորդ փորձը («Սասունցի Դաւիթ») ես կաշխատեմ տալ «Լումայի» յաջորդ գրքում: Նոյն գրքում կը լինի «Իմ ճանապարհորդական յիշողութիւններ Պարսկաստանում» (թուղթիկ տպաւորութիւններ) շարք յօդուածների շարունակութիւնը, որ լոյս էր տեսնում Վենետիկի «Բազմավէպ» ամսագրում:

ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԼԱՍՅԵԱՆՑ

ԱՍԼԻՄԷԼԻՔ ԵՒ ՍԱՆՆՍԱՐ

(Ազգային սյուժեով)

Դիւցազներգական — չափական բանաստեղծութիւն

Ա

եր հին Հայկական պատմութիւն-
ներում
Գրուած է, թէ վաղ ժամանակ-
ներում
Կռապաշտական ունէր գոյութիւն
Ասորեստանեայց թագաւորու-
թիւն:

Քրիստոսից առաջ տարիներ հազար

Քաջ, տիրապետող այդ ազգի համար
Մի մեծ թագաւոր կար Սենեքերիմ,
Հոգւով բռնակալ, չար և ուներիմ:

Թշնամի դարձած հայերին ¹⁾ կատէր,
Ինքը կռապաշտ, Աստուած չը գէտէր.
Միակ նպատակը — չարի ճանապարհ,
Անգութ արարքով լցրել էր աշխարհ:
Եւ քանի՜ անգամ ժողովեց զօրքեր,
Հայի աչքերից ցօղեց արցունքներ.

¹⁾ Սենեքերիմի ժամանակ հայերը դեռ քրիստոնէս
չէին:

Հին Հայաստանը դողում էր ահից,
 Փախչում մարդիկը վերահաս մահից:
 Մի անգամ ևս մտաւ Հայաստան,
 Պարզեց օդի մէջ դրօշ յաղթութեան:
 Եւ վերադարձաւ անթիւ աւարով,
 Շղթայած անմեղ շատ գերիներով,
 Գերիների մէջ կար մէկ հայ աղջիկ,
 Մազերով երկայն, դէմքով գեղեցիկ:
 Սենեքերիմը երբ նրան տեսաւ՝
 Հաւանեց իսկոյն և ամուսնացաւ:
 Ապա ունեցաւ երկու զաւակներ,
 Երկուսն էլ տղայ, կտրիչ ոյժի տէր,
 Մէկն Ասլի Մէլիք, միւսը Սանասար:
 Բայց Սենեքերիմ՝ կեանքին հաւասար՝
 Սիրում էր միայն կանգնեցրած կուռքեր,
 Որոնց բերում էր կենդանի զոհեր,
 Եւ ծնրադրած երկրպագում էր,
 Նրանց առաջեւ և աղօթում էր,
 Ե՛ւ հաւատում էր նրանց մշտական
 Զօրութիւններին երեսակայսկան...

Բ

Մի անգամ նորից զօրքով արշաւեց
 Եւ Հայաստանում զիւղեր աւերեց:
 Բայց այս անգամին մէկ հոգի, մարմին
 Դառած հայերը Սենեքերիմին
 Նեղը լծեցին. յուսահատ արքան
 Դիմեց իր պաշտած կուռքի զօրութեան:
 Եւ բացականչեց. «նվ կուռք զօրաւոր,
 Ազատիր տեղից այս վտանգաւոր,
 Եւ երբ ողջ դառնամ խոստանում եմ քեզ
 Իմ երկու տղայք անել ողջակէզ...»

Գ

Կինը անհանգիստ մարդուն կը լիշեր,

Վատ երազ տեսաւ յանկարծ մի գիշեր,
 Որպէս թէ երկու փայլուն ճրագներ
 Զոկ-ջոկ ձեռքերին նա բռնած ունէր.
 Մերթ վառւում էին լոյսերով պայծառ,
 Մերթ հանգչել ուզում ու կիսախաւար...
 Առաւօտը վաղ քնից զարթելով
 Մայրը վշտալից միտը բերելով
 Եղելութիւնը տեսած երազի՝
 Պատմեց տղերանց «թէ ձեր մուրազի
 Կարօտին հասնել կ'ուզէք անփորձանք,
 Աշխատեցէք շուտ ազատել ձեր կեանք...
 Երկու ճրագներ տեսայ երազում,
 Մերթ վառւում էին, մերթ հանգչել ուզում.
 Երեւոյց և ինձ մի սուրբ ալևոր,
 Յայտնեց՝ ձեր հայրը կուռւմ հեռաւոր
 Զօրքով պաշարուած շատ նեղացած է,
 Կուռքին զոհելու ձեզ խոստացած է,
 Երբ վերադառնայ—ձեզ մատաղ կանի,
 Ո՛րվ անգուլթ հօրից ձեզ կը պաշտպանի.
 Արդէն սրտի մէջ մտել է չարը,
 Գնացէք, գտէք ձեր գլխի ճարը...»

Դ

Խեղճ տղաները, հօրից վախեցած,
 Հացի պաշարով պարկը շալակած,
 Ծանապարհ ընկան Աստուած կանչելով,
 Իրանց սև օրուայ բաղդն անիծելով:
 Շատ պտտեցին, շատ երկիր տեսան,
 Մինչև մի նեղ ձոր ²⁾ վերջապէս հասան.
 Այդ ձորի միջով վազում էր մի գետ ³⁾
 Եւ բարակ առու գալիս նրա հետ
 Խառնուում միւս կողմից և շերտում ոյժով
 Մինչև մէջ տեղը բարձր աղմուկով:

²⁾ Սասունի նշանաւոր ձորը:

³⁾ Մուրադ. 2-այ:

Այս բանի վերայ շատ զարմանալով
 Կանչեց Սանասար մեծ հիացումով.
 — «Նայիր այս ջրին, ո՛հ, Ասլի-Մէլիք,
 Ինչպիսի՜ աղմուկ հանում են ալիք.

Ո՛վ գտնի ալը
 Եւ մի տուն շինի՝
 Այսպէս զաւակը
 Ուժեղ կըլինի ⁴⁾...»

4) Սանասարի նախազգացածը կատարւում է վերջը. ունենում է մի տղայ «Առիւծաձև Մհեր» անունով. սա այնքան ուժեղ և քաջ է լինում, որ տասնմէկ տարի դեռ չըլրացած հասակում յաղթում, սպանում է Առիւծ վիշապին և ժողովրդի կեանքը ազատում է սովի ճանկերից: Զարմանալի է, թէ ինչո՞ւ պ. Մանդինեանի «Դիցազնական աշխարհում» ոչ մի յիշատակութիւն չըկայ «Առիւծաձևի» մասին, մինչդեռ վարիանտներում և համակրելի է և հիմք ու գոյութիւն ունի Առիւծ-վիշապի հետ եղած այդ արկածը (տես մեր երկրորդ փորձ) ժողովրդականի կողմից այդ արկածում երևակայեցէք ինչպիսի՜ դիցաբանութիւն և ինչպիսի՜ բարոյական մրցական, զեղասիրական զգացմունքների և սկզբունքների աղբիւրներ են պատկերացած: Զգալ ժողովրդի անել գրութիւնը, մոռանալ անձը և գնալ մենմենակ, ացնել 11 տարէն հասակում, քաղցած Աիշապ. առիւծի դէմ մենամարտելու և յաղթելով ազատել սովի անգութ ճիրաններից մի ժողովրդի ամբողջ կեանք, — յիշաւ ինչ հրաշալի անձնուիրութեան և վսեմ գաղափարական յաղթանակող օրինակ: Մի ուրիշ նշանաւոր դէպքն է Առիւծաձև Մհերի, որ կարողանում է յաղթել մի մեծ, յանդուգն և անուանի Պահլաւան հերոսի, (մականունը Սև Բաթման-Ղաւն, որին ժողովուրդը իսկական անունն է վերագրում «Սասմայ ծուրում») յիշուած Չանջխոսան և Բաթմանայ. Բիւղ: Մանրամասնութիւնը մեր երկրորդ փորձում, որը հարկը պահանջելիս եղել Մհերից, բայց ինքն է լինում յաղթուելով Մհերին հարկատու...»

Ե

Երկու եղբայրներ առուն բռնելով
 Գտան աղբիւրը երկար ման գալով.
 Իսկոյն ձգեցին աղբիւրի գլխին
 Հսկայական հիմք բերդի ահագին:
 Ասլի Մէլիքը ջանքով անխնայ
 Միշտ աշխատում էր շինութեան վրայ,
 Իսկ Սանասարը որսի էր գլնում,
 Երբեմն պարապ՝ եղբորն էր օգնում.
 Ասլի Մէլիքը վերջին մի օրը
 Գնաց և տեսաւ քնած եղբորը,
 Թափել էր գետնին արիւնոտ որսեր.
 Նրա վիճակին շատ կարօտասէր
 Սիրտը կսկծաց. «Վէր կաց, Սանասար,
 Բաւ, թափառական ընկանք սարէսար.
 Թողնենք այստեղը անմարդաբնակ,
 Ապրել չի լինիլ երկուսով մենակ,
 Գնանք բազմամարդ քաղաքներ մտնենք,
 Ցաւոզ, օգնական մեզ մի «տէր» գտնենք.
 Մինչև երբ ուտենք հո՛ւմ, սնանք միս,
 Ետ չարչարուեցինք այս քանի ամիս.
 Դեռ կիսակառոյց բերդի շինութեան
 Վրայ թափեցինք քրտինք բաւական.
 Ի՞նչ խելքով, ասա՛, շինում ենք այս բերդ
 Եւ փռչացնում ի զուր սիրտ ու լերդ:
 Եթէ գթառատ Աստուած կամենար՝
 Մեր հօր պալատը, ամրոցը կըտար...»

Զ

Եւ եղբայրները ճանապարհ ընկան,
 Բերդը թողեցին ու առաջ եկան
 Թագաւորի մօտ Երուսաղէմի.
 Խոր գլխուկ տալով նրան մի առ մի
 Պատմեցին տխուր իրանց դրութիւն՝
 Հայցելով գթած, բարի օգնութիւն.

— Խեղճ ենք, — ասացին երկու եղբայրը, —
 Տանից հեռացրեց մեզ լանգուլթ հայրը.
 ձակատագիրը այս է վիճակել.
 Այժմ եկել ենք, քո ոտքը ընկել,
 Եւ յայտնում ենք քեզ, ո՞վ մեծդ արքայ,
 Որ եղբայրներին ցաւող տէր չը կայ.
 Ներքեւը դու ես, վերեւը Աստուած
 Մեզ պահպանելու եղի՛ր ողորմած.
 Դրա փոխարէն կարանք ծառայիլ,
 Աշխարհի առաջ չենք ամաչացնիլ»:
 — Հայրը որդկերանց ո՞նց կ'արհամարհի,
 Ո՛ւմ զաւակներն էք և ո՞ր աշխարհի.
 Հարցրեց թագաւորն Երուսաղէմի.
 — «Մենք զաւակներն ենք Սենեքերիմի,
 Որ թագաւոր է նստած Բաղդադում ⁵⁾,
 Հոգւով բռնակալ — սարսափ է ազդում
 Խեղճ հայոց ազգին և քէնախնդիր
 Քանիցըս անգամ Հայաստան երկիր
 Արշաւանք գործեց, քանդեց, աւերեց,
 Շատերին անմեղ շղթայով գերեց.
 Բայց վերջին տնգամ, նեղուած հայերից,
 Խոստացաւ կուռքին — երբ պատերազմից
 Ողջ վերադառնայ — մեզ մատաղ անել,
 Սակայն մեր մայրը կուզէր պաշտպանել,
 Պատմեց գիշերով տեսած երազը.
 «Թէ կըսիրէք դուք ձեր կեանք, մուրազը՝
 Գնացէք, ասաց, ուրիշ աշխարհներ,
 Գտէք ձեր գլխին փրկող հնարներ...
 Ահա փախել ենք հեռու վաթանից,

⁵⁾ Թէ և ժողովուրդը այստեղ յիշում է Բաղդատի ա-
 նունը, բայց ժամանակագրական պատմական փաստերի հե-
 տազօտութիւնները ցոյց են տալիս, որ Բաղդադը Սենեքե-
 րիմի ժամանակ գոյութիւն չէ ունեցել, և բացի այդ, Բաղ-
 դադի խալիֆաները եղել են միշտ մահմեդական և ոչ թէ
 կռապաշտ, իսկ Սենեքերիմը, Ասորեստանեայց այդ թագա-
 ւորը իրօք եղել է կռապաշտ:

Բռնակալական մեր հօր ճիրանից.

— Սլոժմ խնդրում ենք քեզ մօտ ընդունես
Հայրական սիրով և մեզ պահպանես...»

Է

Բայց նրանց առաջ արքան թափ տուեց

Ամուր պողպատը ու պատասխանեց.

— Ցաւում եմ՝ հօրից վիճակուած որբ էք,

Բայց ձեզ ընդունել չեմ կարող երբէք,

Լսելով տղերքն էք Սենեքերիմի,

Որ մեր ազգի հետ շատ է թշնամի.

Ձեր մեղքերից հեռու ենք փախչում,

Կենդանիներին չենք էլ ճանաչում.

Գնացէք, տէր չենք ձեր գլխի համար,

Այստեղ գործ չըկայ ձեզ վայել յարմար...»

Ը

Նեղացած սրտով երկու եղբայրը

Գնացին դէպի Մշոյ աշխարհը.

Մուսիլ անունով թագաւորի մօտ.

— «Բաղդից հալածուած, օգնութեան կարօտ՝

Եկել ենք քեզ մօտ մենք աղաչելու,

Որ կամք ունենաս մեզ պաշտպանելու.

Դրա փոխարէն կարանք ծառայել,

Աշխարհի առաջ չենք ամաչացնիլ»:

Խնդրական ձեռով նրանք ասացին

Եւ թագաւորին գլուխ իջեցրին.

— Ո՛ւմ զաւակներն էք և ինչո՞ւ համար

Եկել էք հեռուից այս օտար աշխարհ.

Ի՞նչ կարիք ունէք, ասացէք, որդիք,

Քրկատարեմ ես ձեր համեստ խնդիրք...»

— «Ո՛չ, պակասութեան մենք չունինք կարիք,

Ստիպուած եղանք թողնել հայրենիք,

Որովհետեւ մեր հայրը բռնակալ

Ուզեց իր պաշտած կուռքին մեզ զոհ տալ

Ու այդ պատճառով, մեր մօր խորհրդով,
 Փախանք այս կողմը՝ վտանգն զգալով:
 Սենեքերիմ է անունը մեր հօր,
 Ինքը կռապաշտ և քաջ թագաւոր...
 — Հերիք, լռեցէք, այս քնչ եմ լսում...
 Զեզ պէս տղերանց շատ եմ փսոսում,
 Որ չէք ծառայիլ ինձ հաւատարիմ,
 Երբ որ ձեր հայրն է չար Սենեքերիմ:
 Թող հեռու կորչէ անզգամ շունը,
 Մի լիշէք նրա կեղտոտ անունը:
 Նա թշնամի է, չունի խիղճ, ամօթ,
 Իր գէշ արարքով աշխարհին ծանօթ...
 Ի՛նչ խելք, թշնամուն տանս ընդունեմ,
 Ի՛նչ է, նրանից անհանգիստ լինիմ:
 Ո՞ր անմիտ հովիւ կ'ընդունէ գալլին
 Իր շան փոխանակ պահապան հօտին
 Ա՛նտեղ գնացէք — կամենում էք ուր,
 Զեր ատամներին չըկալ կերակուր...»
 Այսպէս արքան էլ Մշոյ աշխարհի
 Կտրեց յոյսերը խեղճ եղբայրներին...

Թ

Մուշից հեռացան և ճանապարհին
 Երկու եղբայրը մտքումը դրին
 Երթալ այս անգամ Մկրթօն արքային:
 Սանասարն ասաց Ասլի-Մէլիքին.
 — «Եղբայր, սեւերես քնչ ենք ամաչում,
 Մենք այդ հօրիցն ենք զգուանքով փախչում.
 Էլ ինչո՞ւ համար այդ շան անունը
 Մեզ վրայ դրել, քանդում մեր տունը,
 Ե՛կ, այսուհետեւ ո՞ւմ մօտ ո՞ր գնանք,
 Կամ ո՞վ որ հարցնէ՝ այս պատասխան տանք,
 Թէ մենք բան չունինք, ո՛չ տուն, ծնողներ,
 Գուցէ մարդիկը մեզ էլ դառնան տէր...»

Ժ

Տխուր, յուսահատ ընկած ճանապարհ
 Դէպի Խլաթայ հեռաւոր աշխարհ,
 Երբ թագաւորը տեսաւ երկուսին՝
 Փառաւոր կերպով կանգնած առաջին՝
 Շատ սիրեց նրանց և շատ հաւանեց.
 — Ո՛ր աշխարհիցն էք, — քաղցրութեամբ հարցրեց.
 — «Բաղդադ քաղաքից, — պատասխանեցին
 Եւ խոնարհութեամբ գլուխ տուեցին.
 Երկու եղբայրն էլ շատ զարմանալի
 Ծնորհքով էին և ակնածելի.
 Հասակները մեծ, ինչպէս վեհ լեռներ,
 Դէմքեր ահարկու և հուժկու կռներ.
 Գեղեցիկ տեսքից Մելքօն թագաւոր
 Հիացած՝ հարցրեց. թէ՛ է հարկաւոր.
 Ասացէք, որդիք, լսել պատրաստ եմ,
 Ձեր վիշտ, նեղութիւն ես կը փարատեմ.
 — «Մեզ հարկաւոր չէ հարստութիւն, գանձ,
 Այլ կամենում ենք, ոգւով աննախանձ,
 Ապաստանելով քեզ մօտ ծառայել
 Եւ սէր, բարիքներ — մեր դործին վայել —
 Ստանալ քեզնից. նեղութեան օգնիլ
 Եւ յուսով եղիլ — չենք ամաչացնիլ...»
 — Ի՛նչ ունէք չունէք, ասացէք որդիք,
 Ծնող, ազգական կամ տո՛ւն, հայրենիք...»
 — «Բաղդադ քաղաքն է հայրենիքը մեր,
 Ծնողից զրկուած որբեր ենք անտէր.
 Աշխարհն է բացօդ մեր օթեանը,
 Աստուածն է եղել մեր պահապանը.
 Նա վերահիցն է, իսկ չըկալ ներքև
 Պաժառանցնող մեր խաւար արև.
 Անողորմ բաղդից մենք հալածական՝
 Ընկանք սար ու ձոր խեղճ թափառական.
 Բարերարութեան բաղիւնցինք դռներ,
 Բայց իզուր անցան մեր բոլոր յոյսեր,
 Մարդկանց քարացած և բիրտ զգացմունք

Ձը զարթեցրեց մեր աղի արցունք,
 Ո՛չ կարեկցութիւն և ո՛չ սփոփանք,
 Քանի՜ տառապեց անկայուն մեր կեանք...
 Արդ՝ խնդրում ենք քեզ, արքայ բարերար,
 Հոգատարութիւն մեր կեանքի համար:
 Դո՛ւ եղիր մեզ հայր և միշտ պահպանի,
 Թո՛ղ քո շնչը մեզ լինի հովանի...»

ԺԱ

— Բաց է ձեր առաջ ամբողջ Խլաթը, —
 Իսկոյն արքայի շարժուեցաւ գութը. —
 Իմ քաղաքի մէջ ազատ ապրեցէք,
 Եւ նեղ ժամերին, դուք ինձ օգնեցէք»:
 Ապա հրամայեց իւր ծառաներին.
 — «Տարէք մի լաւ տեղ այս եղբայրներին,
 Թո՛ղ ջոկ սենեակում միասին ապրեն,
 Այնտեղ իմ հաշուով հաց տան, կերակրեն...»
 Երկու եղբայրը հիւրընկալուեցին
 Եւ թագաւորից անչափ սիրուեցին.
 Ասլի-Մէլիքը եղաւ խահուէչի ⁶⁾,
 Իսկ Սանասարը կարգուեց չիբուխչի ⁷⁾:

ԺԲ

— «Տարին լրացաւ, — վեզիրը մի օր
 Ասաց Մելքօնին, — լսիր, թագաւոր,
 Մեզ մօտ ապրում են դեռ այդ տղաներ,
 Բայց առանց վարձի և ձրիակներնէր...
 Ի՞նչ օգուտ ունես, ես չեմ հասկանում,
 Որ հաց ես տալիս, իզուր պահպանում.
 Ինչո՞ւ օտարը մեր մէջը ապրի,
 Մեր «լաւն ու վատը» աչքովը տեսնի...»

⁶⁾ Սուրճ տուող:

⁷⁾ Ծխաբարչ տուող:

— Բարի խորհրդիդ լսելուն հաղիր ⁸⁾
 Ասա՛ ինչ անենք, պատուական վեզիր...»
 — Այդ տղաներին մի օր կրկանչես
 Փորձնլու համար, որ դու ճանաչես
 Ինչ հունար ունին կամ թէ քաջութիւն,
 Արդեօք նեղ օրում կանեն օգնութիւն...»
 Արքան հաւանեց վեզիրի խօսքին
 Եւ հրամայեց կանչել տղերքին.
 Տղերքը եկան արքունի պալատ,
 Մելքօնի առաջ կանգնեցին ազատ.
 — «Ի՞նչ կամք, թագաւոր, պատրաստ ենք լսել».
 — «Ո՛չինչ, ձեզ միայն այն կուզեմ ասել,
 Վաղը կրլինի մեծ ճակատամարտ,
 Դուք կ'երթաք կռուի — ինչպէս տղամարդ...»

ԺԳ

Վաղը լուսացաւ. երկու եղբայրը
 Առան գուրգերը, հեծան ձիերը,
 Դուրս եկան մէյդան ջրրիդ խաղալով,
 Եկաւ արքան էլ իր մեծ ղօշունով ⁹⁾:
 — «Կռուելու կերպը թող լինի այսպէս,
 Ասլի Մէլիքը, վեզիրը և ես.
 Իսկ դու, Սանասար, մի կողմի վրայ
 Վերցրու ղօշունը, ինչոր այստեղ կայ»:
 — Ո՛չ, ո՛չ, թագաւոր, — ասաց Սանասար, —
 Դուք մեղք կրլինէք և անհաւասար»:
 — «Հապա ո՞նց կուզես, — յառեց թագաւոր, —
 Որ գործը լինի խղճմտանքաւոր»:
 — «Ես ու եղբայրս մի կողմը լինենք,
 Թող ղօշունիդ հետ երկուսով կռուենք»:
 — Թող այդպէս լինի, — արքան յօժարուեց
 Եւ կարճ միջոցում կռիւն սկսուեց:
 Կատաղի՛ կռիւ, սաստիկ եղաւ ջարդ,

⁸⁾ Պատրաստ: ⁹⁾ Զօրքով:

Այնքան զօրքերից չազատուեց մէկ մարդ:
Երբ թագաւորը տեսաւ զօրք չըկայ,
Փրփրեց, բարկացաւ վէզիրի վրայ.
— «Քո տունը քանդուի, այս Բնչ արեցիր,
Ամբողջ ղօշունը զո՛ւր կոտորեցիր.
Դրանք իսկապէս եղել են մարդիկ,
Իսկ մենք թուլամորթ և վախկոտ կնիկ...»

Հետևեալ օրը եղաւ հրաման
Պատժել վէզիրին — դէպի՛ կախաղան:

ԺԴ

Այդ քաջութիւնով շատ հռչակուեցին
Երկու եղբայրը, բայց չըմնացին
Երկար ժամանակ Խլաթ աշխարհում,
Ուրիշ ծրագիր ունէին մտքում.
— «Երբ պէտք է հասնենք մեր նպատակին,
Սանասարն ասաց Ասլի. Մէլիքին.
Զուր ծառայում ենք տէրութեան օտար,
Բայց մնաց շէնքը մեր կիսակատար
Աղբրի գլխին, առանց հետևանք,
Ինչո՞ւ զուր աւցնի այնքան աշխատանք.
Տէ՛ր է հարկաւոր, որ տայ Ժողովուրդ,
Ուրեմն, եղբայր, լսի՛ր իմ խորհուրդ.
Ո՛չ դու առաւօտ սուրճ կը մատուցես,
Ո՛չ էլ ծխաքարը կը պատրաստեմ ես.
Հաստատ պայմանին՝ Մեկքօն արքային
Վաղը չ'երևանք մենք ամենևին.
Այս բանից դրդուած նա կը բարկանայ.
Պատճառի համար կը տեղեկանայ.
Իսկ մենք չը վախենք կանչած ժամանակ,
Այլ բացատրենք մեր վեհ նպատակ...»

Եւ եղբայրները պայման կապեցին՝

Ձերթալ արքային համաձայնուեցին:

ԺԵ

Երբ թագաւորը տեսաւ առաւօտ
Երկու եղբայրը չ'եկան իրա մօտ
Կանչեց ու ասաց. — Բնչ էք մտածում,
Ինչո՞ւ համար էք հակակրանք տածում
Գէպի իմ անձը, որ ձեզ սիրում է,
Հօրից աւելի խնամք տանում է.
Գուցէ կարծում էք. թէ նեղացած եմ,
Իբր ձեզանից վրէժ կը լուծեմ,
Որ կոտորեցիք այնքան զօրք անբաւ,
Վէզիրն արգէն պատիժն ստացաւ.
Ընդհակառակը ես շատ ուրախ եմ,
Որ ձեր շնորհիւ ուրշից չը վախեմ,
Այլ թէ վախենայ ինձնից թշնամին,
Թնւ թիկունք լինէք ննդութեան ժամին.
Ուրեմն, այսօր ինչո՞ւ չէք եկել,
Ինձ համար ծխաքարչ և սուրճ պատրաստել.
Հայր չունէք, ասեմ, մտածում լինէք,
Մայր չունէք, ասեմ կարօտը քաշէք.
Ձէ որ առաջուց հարցրի «ունէք քնչ»,
Պատասխանեցիք «բան չունենք ոչինչ»,
Էլ ինչո՞ւ համար տխուր էք, որդիք,
Բացատրեցէք ճշմարիտ ձեր միտք...»

ԺԶ

Ճշմարիտ է որ չունինք հայր ու մայր,
Ոչ տո՛ւն, ազգական, ոչ ուրիշ եղբայր,
Բացի համակրանքն Ձերդ արքայի,
Բայց կուզենք լայտնել — մի տեղ ամայի
Շէնք ենք սկսել բերդի անառիկ
Եւ վրան թափել աշխատանք, քրտինք:
Բայց կ'ըստտ թողել, այս կողմը եկել.
Այս բանը քեզնից չենք ուզում ծածկել.

Ուստի խնդրում ենք լսես մեր խորհուրդ,
 Օգնելու համար մեզ տաս ժողովուրդ...
 Եւ սկսեցին պատմել միասին,
 Բերդի շինութեան, աղբիւրի մասին:
 Ողորմած արքան խորհուրդը լսեց,
 Նրանց քառասուն տուն յանձնարարեց
 Եւ ասաց. «որդիք, առէք, գնացէք,
 Զեր կիսակառար՝ բերդը շինեցէք...»

ԺԵ

Միւս առաւօտը ճանապարհուեցին,
 Այն աղբիւրի մօտ իջևանեցին.
 Սանասարն ասաց Ասլի Մէլիքին.
 — «Արդեօք ի՞նչ կ'ասես, եղբայր, այս մտքին.
 Առաջ սկսենք շինութիւն բերդի,
 Թէ կացարաններ խեղճ ժողովրդի»:
 Ասլի. Մէլիքը տուեց պատասխան.
 — «Աղքատ ժողովուրդ առանց բնակարան
 Ի՞նչպէս դիմանայ արեգական տակ.
 Նախ պէտք է նրա բարւոքենք վիճակ»:
 Եւ սկսեցին շինութիւնները
 Այնպէս եռանդով քաջ եղբայրները,
 Որ տասը տան տեղ փորում, պատրաստում
 Եւ մի օրուայ մէջ տասը տուն շինում:
 Պարիսպները պինդ քարով, աղիւսով,
 Տները շինում իրանք երկուսով.
 Իսկ ժողովուրդը փայտեր էր բերում
 Եւ ցեխ կրելու պաշտօն կատարում.
 Այսպէս չորս օրում քառասնաչափ տուն,
 Աւարտեցին շուտ, արին բնակութիւն.
 Ապա կիսատը բերդի սկսան,
 Եւ եղբայրները քաջ էին այնքան,
 Որ քարէ սեան տեղ քար'սիւն զարկեցին,
 Մի տարի միջոց — բերդն աւարտեցին...

ԺԸ

Ասլի-Մէլիքը վերկացաւ մի օր
Գնաց Սէլքօնին, «Գոհ ենք, թագաւոր,
Որ դու լսելով մեր բարի խորհուրդ՝
Տուիր մեր ձեռքը օգնող ժողովուրդ.
Մենք քո որդիքն ենք. բերդը շինել ենք,
Քեզ մօտ խնդրելու ահա եկել ենք,
Որ բարեհաճես մեզ հետ այնտեղ գաս
Եւ գեղեցկաշէն բերդին ա՛նուն տաս...»
— «Լաւ է, սիրելիք, ինձ չէք մոռացել
Եւ լաւութիւնը իզուր չէ անցել».
Համբուրեց Սէլքօն Ասլի Մէլիքին
Եւ որդեգրեց, աղջիկն տուեց կին:

ԺԹ

Տղան ու աղջիկն երբ պսակուեցին՝
Թագաւորի հետ ճանապարհուեցին
Դէպի աղբիւրը փառաւոր շուքով,
Հեծած ձիերը և անթիւ զօրքով:
Խրխնջում էին ձիերը թամբած,
Գնում լեռնից ժողովուրդ խմբած
Եւ տանում էին լաւ զարդեր պէս. պէս՝
Այնտեղ անելու փառաւոր հանդէս:
Ասլի-Մէլիքը առաջնորդելով
Ասաց արքային՝ բերդը ցոյց տալով.
— «Ահա բերդը, տէր, նայիր շինուածքին
Եւ գին դնելով մեր աշխատանքին՝
Օրհնիր դու նրան և դիր մի անուն»:
Արքան զարմացաւ տեսնելով կանգուն
Բերդի ամրութիւնն մի հսկայական,
Քաշած կամարով մեծ ու յաղթական.
Ուրախութիւնից իսկոյն հրամայեց,
Կարմիր զրօշներ օգում ծածանուեց.
Զօրքը հնչեց փող և ժողովուրդը
Մտաւ գեղաշուք հանդիսով բերդը:

— Թող Աստուած օրհնէ ձեր ճիգն ու վաստակ:
 Զուր չէք անցկացրել ձեր կեանք, ժամանակ:
 Շատ ապրիք, որդիք խելօք վարպետ էք,
 Լաւ ձեռքեր ունէք, գործը լաւ գիտէք:
 Առէք օրհնանքս իմ անկեղծ սրտից:
 Ես շատ հիացալ այս սիրուն բերդից:
 Եւ որովհետեւ անուն չէք դրել
 Ու, հրաշք, ... քարէ սեան դուք սիւն էք տուել՝
 Դրա անունը թող կոչուի «Սեան սիւն»
 Այն օրից մնաց անունը Սասուն...

Ի

Այդ դէպքից լետոյ անցան տարիներ:
 Ասլի-Մէլիքին եղան զաւակներ
 Մէկի անունն էր Ծննդաւորըրիկ,
 Եղբայրների մէջ ամենապստիկ:
 Անշրանիկ որդին «վախկոտ» Յանվէզի,
 Երկուսն էլ անպէտք, միշտ խաղում վէզի:
 Իսկ խոր զուռանը շատ լաւ էր երգում
 Եւ ողջ աշխարհը խաղով գրաւում:
 Ձննով Սարգիսը ձայն ունէր ահեղ:
 Որ արձագանք էր լինում ամեն տեղ:
 Դաւիթ¹⁰⁾ անունով մի տղայ էլ կար,
 Բայց թոյլ կազմուածքով, հիւանդ, ցաւագար...

ԻԱ

Ինքն Ասլի Մէլիք շատ կտրիչ մարդ էր,
 Զինն ու ջանաւար ուժով կըջարդէր:
 Անյաղթելի էր կուում կատաղի,
 Թշնամիներին դարձնում էր գերի:
 Ամեն օր բերդից՝ նժույգը հեծած՝

¹⁰⁾ Սրա անունը ժողովրդական վարիանտներում մնացել է մինչև այժմ մուժ և անյայտ. չըպէտք է շփոթել իսկական Սասունցի Դաւթի հետ:

Նա դուրս էր գալիս զըրահաւորուած.
 Եւ շատ կողմերում տարածել էր վախ
 Մշոյ սարերը զըռել անկախ...
 Մի օր էլ հասաւ Մուսուլ աշխարհին,
 Այն էլ գրաւեց և թագաւորին
 Սպանեց, առաւ կինը ափուսին.
 Եւ կենակցելով ապրեց միտսին.
 Ինքը Մուսուլում նստեց թագաւոր.
 Եւ ժողովրդասէր և շատ բաղդաւոր.
 Կինն էլ գեղեցիկ, շատ բարեսիրտ էր.
 Եւ առաքինի, հանդարտ խղճի տէր.
 Իսլիմ խանում¹¹⁾ էր այդ կնոջ անուն,
 Որից ծնուեցաւ մի տղայ¹²⁾ սիրուն...

ԻԲ

Իսկ Սանասարը, իբրեւ սիրասուն
 Զաւակ բնութեան, նստած էր Սասուն
 Անչափ սիրում էր իւր ժողովրդին՝
 Լսող հնազանդ իւր ազատ կամքին,

11) Սամայ ծներում Բ. վարիանտի մէջ այս կինը
 դուրս բերուած է իբր Ըռիւծաձե Մհերի կին, որի և իբր
 աղդեցութեամբ ամեն ինչ կտակում է նա իւր խորթ որդի
 Մսլամէլիքին (?). սա սխալ է: Վարիանտիս երկու հայ
 Մշեցի հմուտ աշուղների և բուն ժողովրդի մշտնջեն
 պատմածների հիման վրայ և մեր երկարամեայ ժողովրդ-
 դական նիւթերի բազմաձիւղ աղբիւրների վերաբերեալ
 ուսումնասիրած փորձերի շնորհիւ՝ եկել ենք այն
 իրական եզրակացութեան, որ Իսլիմ խանումը եղել է Ասլի-
 մէլիքի երկրորդ կինը, իսկ Մսլամէլիքը նրա խորթ որդին:
 Վերջինս երբ հասակն առնում է և տեղեկանում, որ իր
 հարազատ հօր սպանողը Ասլի-մէլիքն է եղել, մի օր խաբէ-
 ութեամբ սպանում է նրան և ինքը լինում Մսրայ-մէլիք:

12) Որովհետեւ հօր անունը Ասլի-մէլիք էր, որդու ա-
 նունը դրին Մսլամէլիք. տես Ս. Մանդինեանի Դիւցազնաւ-
 կան աշխարհ և մեր անտիպ «Սասունցի Դաւիթ»:

Բայց հօր կուռքերը անհանգստացնում
 Եւ չէին թողնում մնալ Սասունում,
 Ուստի մտածեց ընկնել ճանապարհ,
 Դէպի Բաղդադը — հայրենի աշխարհ —
 . — «Քանի անցկացնեմ անքուն գիշերներ,
 Սիրտս տրորեն հօրըս արարքներ.
 Կամ պէտք է զոհուեմ չարաչար կուռքին,
 Կամ վերջ տամ հօրս անիրաւ կեանքին.
 Ասաց ու գնաց: — Հայրը նկատեց
 Եւ Սանասարին իսկոյն ճանաչեց.
 — «Ի՛նչքան մեծ է, կուռք, քո զօրութիւնը.
 Որ Սանասարի կտրելով քունը՝
 Քաշեցիր, բերիր մատաղ կամաւոր,
 Գիտեմ, միւսին էլ կըբերես մի օր...»

ԻԳ

Մայրն աստուածապաշտ¹³⁾, բնութեամբ բարի.
 Տեսնելով վտանգն իր Սանասարի՝
 Սկսեց տխրել և շատ արտասուել,
 Փրկութեան համար մարդուն աղաչել:
 Բայց Սենեքերիմ, սիրտը քարացած,
 Առաւ սուրն ու թուր. սաստիկ կատաղած
 Կանչեց. «Եկ, որդի, գնանք տեսութիւն,
 Տճուր յզօր կուռքին երկրպագութիւն,
 Քեզ պէտք է զոհեմ, ո՛ւր ես թափառել,
 Խոստումս անկեղծ կ'ուզեմ կատարել»:
 Սանասարն ասաց. «Իմ հայր թագաւոր,
 Հաւատան, կուռքդ շատ է զօրաւոր.
 Գիշերն այնտեղ չըթողեց խաղաղ,
 Միւս եղբօրս էլ կըբերէ մատաղ»:
 Ապա երկուսով մտան կռատուն.

¹³⁾ Ասլի-մէլիքը և Սանասարը նոյնպէս եղել են Աստուածապաշտ, այնպէս որ իրանց մօր հետ ամբողջ հոգու զօրութեամբ ատելիս են եղել Սենեքերիմին՝ նրա մոլեռանդ կռապաշտութեան և անխիղճ բռնակալութեան համար:

— «Ո՛րդի, տուր կուռքին երկրպագութիւն»:
 — «Ո՛չ, լսիր, հայրիկ, դեռ փոքրիկ էինք,
 Երբ մենք Բաղդադից հեռացել էինք,
 Ուստի չըգիտենք կուռքիդ զօրութիւն,
 Առաջ տուր ինքդ երկրպագութիւն,
 Որ օրինակիդ ես էլ հետևեմ,
 Ես էլ խոնարհուիմ ու երկրպագեմ...
 — «Տես, որդեակ, այսպէս — հայրը խոնարհուեց
 Երկիւղածութեամբ և երկրպագեց:
 — «Ե՛յ, մեռնեմ կուռքի կախարդ զօրութեան,
 Յնցեց մարմինս, արիւնս գոյութեան.
 Աչքերս մթնեց, երբ խոնարհուեցիր,
 Զրտեսայ, հայրիկ, դու քնչ արեցիր.
 Ե՛կ, մի անգամ էլ խոնարհութիւն տուր,
 Ես էլ կըլինեմ կուռքին անձնատուր»¹⁴):
 Երբ հայրը ծընկչոգ դարձեալ խոնարհուեց,
 Քաջ Սանասարը բարձրաձայն գոչեց.
 «Ես հացն ու գինի,
 Տէրը կենդանի».
 Եւ մի գուրգ իջաւ
 Սենեքերիմին
 Իսկոյն ցած տարաւ
 Եօթն դազ գետին...

ԻԴ

Շուտով կռատուն մտաւ Սանասար,
 Ջարդեց կուռքերը՝ գետնին հաւասար.
 Առաւ արծաթներ, բոլոր զարդարանք,
 Իբր ազատութեան թանկագին փրկանք.
 Յանձնեց իր մօրը. «Ո՛րամո՞»¹⁵ ջան, վեր առ,
 Եինել տուր զրանցից զարդեր քեզ համար.

¹⁴) Ժողովրդի պատմելով՝ Սանասարը առաջին անգամին
 յարմարութիւն չէ գտնում Սենեքերիմին հարուածելու կամ
 սպանելու... ¹⁵) Մայրիկ:

Այլևս չըկայ այն լիրբ գազանը,
 Որ քարքանդ արեց ողջ Հայաստանը,
 Նա, որ շատերին թշուառացրեց,
 Հայ ազգի թիւը նուազեցրեց.
 Նա, որ արիւնով հերկեց հայ դաշտեր,
 Պատեց թախիժով մարդկային սրտեր.
 Ո՛չ մօրկան լացը, ո՛չ մանկան ճիչը
 Չարթնացրին նրա քարացած խիղճը.
 Է՛հ, ո՞ր մէկն ասեմ, նրա ոճէրներ
 Լի են աշխարհիս ամեն անկիւններ.
 Վերջապէս չկայ այն բռնաւորը,
 Որ մինչև անգամ որդկերանց օրը
 Ուզում էր խաւրել, կուռքին զոհելով,
 Բայց ինքն եղաւ զոհ իր որդու ձեռքով,
 Փոյթ չէ. հայրասպան թող ես հռչակուեմ,
 Բայց խղճի առաջ ես շատ հանգիստ եմ,
 Որ կատարել եմ մի գործ սրբազան,
 Հեռացրնելով երկրից մի զազան.
 Դազա՛ն, որ շատից արցունք է քամել,
 Շատին գիշախանձ սրերով տանջել.
 Ահա թէ ինչու հօրս սպանեցի,
 Որով և շատի կեանքն ազատեցի.
 Լաւ է չըլինի անգութ, վնասակար,
 Շատերի հանգիստ ապրելու համար...

Ի՛նչ

Մայրը համբուրեց որդու ճակատը.
 — «Կեցցէ՛ իմ որդին, իմ Սանասարը,
 Որ մեհեանները կուռքերի փշրեց,
 Բռնակալ հօրից «վրէժը» լուծեց...»
 Ապա ձեռքերը երկինք տարածած
 Աղօթեց մայրը... Ստեղծող Աստուած
 Երկնի ու երկրի, գոհանամ Քեզնից,
 Որ ազատեցիր այս քարքարոսից.
 Թո՛ղ կռապաշտութեան զարշանքը կորչի,
 Աստուած՝ պաշտութեան օրէնք մանաչուի...»

Սանասարը հօր գահը բարձրացաւ,
Մօր առաջարկով վերջն ամուսնացաւ.
Ունեցաւ երկու ուժեղ զաւակներ,
Մին Ձէնով Յովհան, իսկ միւսը՝ Մհեր.
Ձէնով Յովհանը ¹⁶⁾ ունէր բարձր ձայն,
Որից սարսում էր բնութիւն համայն.
Եօթը գոմշի հաստ կաշին արևում
Չորացընում էր, մէջը փաթաթւում,
Որ չըտռաքուի ահեղ գողալիս,
Մարդ զարգանդում ¹⁷⁾ էր ձայնը լսելիս...

Քաջ էր Մհերը ¹⁸⁾, տեսքով ահարկու,
Ուժ ունէր անյաղթ, կռները հուժկու.
Իեռ նա տասնումէկ տարէն հասակում
Սասունը տանող լեռնուղիներում
Սպանեց քաղցած վիշապ - Առիւծին,
Որ «սով» էր ձգել ամբողջ Սասունին
Եւ հսկայական այդ մեծ արկածով
Նա «Առիւծաձև» ¹⁹⁾ կոչուեց անունով:

¹⁶⁾ Սարսափում:

¹⁷⁾ «Սասնայ ծոերում» (իսկապէս գնահատելի աշխատութիւն է արժ. Գարեգին Սարկաւազի կողմից) գրի առած Ա. վարիանտով թէ Ձէնով - Յովհանը եղել է Մհերի երրորդ որդին, — սխալ պէտք է համարել, ուղիղն է Բ. վարիանտը, որ Ձէնով Յովհանը եղել է Մհերի եղբայրը: Դաւթի բեռին և Խլաթայ տէրը: Շատ գրուածներում Սասունցի պահլաւանների ցեղական ճիւղաւորութիւնները ներկայացրուած են քաղվատեսակ ու հակասական, սակայն ես կաշխատեմ փորձերովս լուսարանել մինչև այժմ մութ մնացած այդ կարևոր կէտերը:

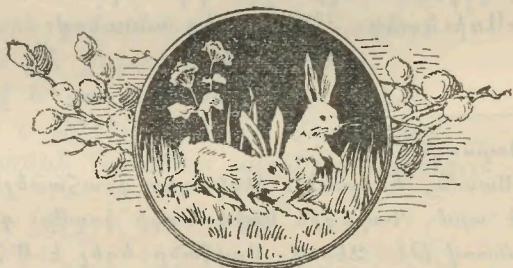
¹⁸⁾ Պարագում էր որսորդութեամբ և աշխարհակալութեամբ:

¹⁹⁾ Երևի այս անունը դրել են Դաւթի որդի Մհերի պատիւը մականունից զանազանուելու համար:

Մհերից եղաւ Սասունցի Դաւիթ,
 Մի շնորհալի պահլաւան իգիթ.
 Այն դիւցազնական պարծանքն աշխարհի,
 Որ չը վախելով սարսափից մահի,
 Կռիւ է մղում կռիւն անդադրում
 Կեանքի ալեծովի փոթորիկներում.
 Եւ կրճքից արեան զետեւ են վազում.
 Այսօր էլ ազատ կեանքի երազում...

ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԼԱՍԵԱՆՑ

Հուլաւեր

ՅԱՐԳԱՆՔ, ՊԱՏԻ

Մենք է նշանակում և կամ ցոյց տալիս յարգանք, պատիւ բառերը: Այս հարցին դրական և որոշ պատասխան տալը կապ ունի ուրիշ հարցերի պատասխանի հետ: Նախ քան ամբողջ հարցին պատասխան տալը բաւականանք միայն հետեւեալ հարցին պատասխանելու: Ի՞նչ է պատիւը: Պատիւը է մարդկանց դատաստանի, վճռի ամփոփումը մեր բարոյական արժանաւորութեան և նշանակութեան համար: Մարդս կարող է լաւ և վատ, բարի ու չար, յարգանքի և ատելութեան արժանանալայն ժամանակ, երբ նա ընկնում է իւր շրջապատողների քննադատութեան տակ: Մարդկանց դատաստանը զօրաւոր է և խիստ. և ոչ մի ընտանիքի, հասարակութեան, ժողովրդի անդամ անկարող է իւր կեանքի ընթացքում, իւր գործերի մէջ մի այդպիսի դատաստանից, քննադատութիւնից իրան հեռու և ազատ պահել: Այդ իսկ պատճառով իւրաքանչիւր մարդու վերայ մի բարոյական, ընկերական և մարդկային պահանջ, պարտք կայ, որ նա պիտի աշխա-

տէ իւր անձնական յարաբերութիւնների և գործերի մէջ իրան դէպի իդէալն ուղղելու և նորա մէջ փնտռելու իւր պատիւը, յարգանքը: Բայց դժբաղդաբար այդ գաղափարը ամեն մարդու մէջ միևնոյն կերպով և աստիճանով չի երևում: Ոմանք ձեռք են բերում իրանց համար ոյժ, զօրութիւն, ոմանք զրամ, հարստութիւն. մի երրորդը իշխելու, հարստահարելու իրաւունք և այսպիսով աշխատում են թոյլերին այն դրութեան հասցնել, որ ականաւից ստիպմամբ առերես իրանց պատուեն, յարգեն և իրանց առաջ խունկ ծխեն: Շատ բնական է, որ այսպիսի դատով, քննադատողական ձևով չի կարելի ճշմարիտ պատիւը ներկայացնել իւր բոլոր գոյներով ու էութեամբ:

Մարդս տեսնում է միայն այն ամենը, ինչոր իւր աչքի առաջն է. իսկ Աստուած տեսնում է այն՝ ինչոր մարդկանց սրտերումն է: Ծշմարիտ կարծիքը, համոզումը պէտք է դատի քննականութեան հետ համաձայն լինի, ներդաշնակութիւն, կապ կազմէ, և այդ կ'երևայ մեր մէջ այն ժամանակ, երբ մենք մեր գործերի ու խօսքերի մէջ բարոյական գաղափարներով առաջնորդուենք և գործենք մի այնպիսի գործ, որ թէ մարդկանց և թէ Աստուծուն հաճելի լինի: Մի ընկերութիւն, հասարակութիւն միայն այն ժամանակ կարող է իւր մարդկանցը արտաքուստ և ներքուստ քննել, գատել, երբ նա լցուած է բարոյական գաղափարներով, երբ նա գատելու ընդունակութիւն ունի և երբ նա գիտակցաբար է ընթանում իւր գործերի մէջ:

Նշանաւոր մանկավարժ Հերբարտը մի այսպիսի ընկերութեանը, հասարակութեանը անուանում է «կենդանի, գիտակցական ընկերութիւն»: Մարդուս ներքին և արտաքին պատուաբեր նշանները պէտք է ներդաշնակ ուղղութեամբ ընթանան, որ կարելի լինի նորա

կատարած գործերով իմանալ նորա ո՞վ և ինչպիսի ան-
հատ լինելը: Նա ահա մեր առօրեայ ընտանեկան,
հասարակական և դպրոցական կեանքում պատա-
հում է, որ մենք պատուի և յարգանքի ցոյցեր ենք
անում զէպի աշակիսի մի մարդ, որը արժէք չունի դո-
րան, որը իւր կատարած գործերով և անցեալ կեան-
քով մի տիւր պատկեր է ներկայացնում: Այսպիսի ժո-
մանակ երբ պատիւը պատահականութեամբ է չափում,
այն ժամանակ նա յարաբերական պատիւ է դառնում:
Այնտեղ է երևում մարդու կատարեալ պատիւը, փառ-
քը, երբ նա իւր բնաւորութեամբ, ազնւութեամբ, սի-
րով, անաչառութեամբ և գործունէութեամբ փայլում
է իր շրջապատողների մէջ որպէս մի լուսաւոր ջահ. մի
խօսքով այն ժամանակ, երբ նրա ներքին և արտաքին
պատիւները խաղում են միմեանց: Պատիւը, յարգան-
քը մարդս ձեռք է բերում երկար ժամանակի ընթաց-
քում, ծանր ու աղնիւ աշխատանքներից յետոյ: Նա մի
բարոյական բարքի, հարստութիւն է, որին առանց վնա-
սելու չի կարելի զիպչել:

Զարախօսում եմ և զըսարտում իզուր տեղը մի
մարդու և դորանով ոչ թէ պատիւս է աւելանում, այլ
տուժում է անձս և ինձ ձգում անպատուութեան մէջ
և այդ միջոցով ես չեմ ձգտում մի ճշմարիտ գիտակ-
ցութեան, բաղդաւորութեան, այլ աւելի ինձ ան-
բաղդացնում: Այդ իսկ պատճառով կրթութիւնը
վատահամբաւութեան համար մի անհրաժեշտ ջախ-
ջախիչ պահանջ է, և իւր էական միջոցն է
յարգանք, մեծարանք զարթեցնել մարդկանց սրտերում
և բարոյագիտութեան ճշմարիտ հիմքերի վերայ հիմ-
նուած յարգանքի պատուի բուն սկզբունքները ցոյց
տալ: Պատիւը, յարգանքը մարմնական գեղեցկութիւ-
նից չէ կախուած. նա չէ կապուած գեղեցիկ զգեստնե-

րի հետ և նա գործ չունի հարստութեան և մարդկային զանազան բարձր աստիճանների, ղրութեան, դիրքի հետ: Պատուի, փառքի արժանանալու համար նախ և առաջ պիտի տուժել, վշտերի, զրկանքների և անարգանքների դիմանալ: Ճշմարտութեան և պատուի գաղափարը երեխաների մէջ կարելի է զարթեցնել կրօնի և պատմութեան դասաւանդման միջոցով: Ուսուցիչը և կամ դաստիարակը իւր բոլոր գործերով, կեանքով պիտի ճշմարիտ ուղեցոյց լինի երեխաների մէջ պատուի զգացմունք զարթեցնել: Նա չպէտք է մոռանայ յարգելու, պատուելու իւր սաներին և իւր այդ ընթացքով նա արժանանալու է նոցա յարգանքին, պատուին:

Ընտանիքում գերդաստանական կարգապահութիւնը, դպրոցում դպրոցական կրթական կեանքը իրանց ամբողջ էութեամբ Աստուծոյ վսեմութեան, մեծութեան իրաւունքները ճանաչեցնել տալով անհատի մէջ յարգանքի, պատուի սէր են զարթեցնում: Գերդաստանում հայրը պարտաւոր է իւր ամբողջ խնամքը ուշադրութիւնը այն բանի վերայ դարձնել, որ մայրը յարգուի, պատուի իւր որդիների կողմից և նոյնը փոխադարձաբար մայրը պիտի ձգտէ հօր վերաբերմամբ կատարելու: Եթէ որ ուսուցիչների և առհասարակ դաստիարակիչների մէջ կենդանի է ճշմարիտ յարգանքի գաղափարը, այն ժամանակ անպատճառ նոցա սաները, որդիքը մեծանալուց կրթուելուց յետոյ պատուելու են եկեղեցական և մարմնական իշխանութիւններին, դպրոցի մեծերին, իրանց դաստիարակիչներին, հեղինակաւոր անձանց և իրանց ընկերներին, մերձաւորին: Ըստ քրիստոնէական հայեցողութեան ամբողջ բնութիւնը Աստուծոյ պատիւն ու յարգանքն են արտայայտում և մեզ նրա ճշմարտութիւնը, իսկութիւնը ցոյց տալիս: Ազնուաբար բառը ցոյց է տալիս մարդու գործունէութեան, գիտակցութեան ա-

մենաբարձր աստիճանը: Որքան որ մարդկային գիտակցութիւնը զարթնում է, նոյնքան մարդու հոգին, սիրտը ձգտում է հասնելու այդ բարձր բարիքին: Որտեղ որ մարդու ազնւութիւնը, պատիւը, յարգանքը կորած է, այնտեղ կորած է և ոչնչացած ամեն բան: Ազնիւ լինել կ'նշանակէ բարոյապէս և մտաւորապէս բարձր կանգնել: Մարդս խօսելով մի անձի, կամքի գիտակցութեան, քննադատութեան, քննադատութեան մասին, ի նկատի ունի նորա ազնւութիւնը, որը ոչ ալ ինչ է, եթէ ոչ մի պատուիրան նորա ամբողջ հոգեկան և մտաւոր կեանքի: Ազնւութիւնը կեղծաւորութեան հակապատկերն է, ուր զգացմունքը, մտքերը և կամքը գործչունին արտայայտելու ճշմարտութիւնը: Կեղծաւորը ցուցամոլութեան սլտաճառով աշխատում է իրան դուրեկան դարձնել, նա հեռու է փախչում ճշմարտութիւնից, արդարութիւնից. իսկ ազնւութիւնը ընդհակառակը ձգտում է աւելի երախտագիտութեան, պատուի, յարգանաց, սիրոյ. և առանց մարդկանց դուր գալու զըզուելի նպատակը ի նկատի ունենալու, բացարձակ անկողմնապահ կողմերով և ակնյայտնի պարզութեամբ աւելի ճշմարտութեան է դիմում: Նա իրան ներկայացնում է և ցոյց տալիս այնպէս որպէս կայ, և ոչ թէ դիմակով աշխատում ծածկել իւր իսկական դէմքը: Ազնւութեան ամենագլխաւոր որպիսութիւնը, յատկութիւնը է ճշմարտասիրութիւնը: Ճշմարիտը նա է, ով որ իր բոլոր գործերի և մտածմանց մէջ երևում է իւր անկեղծ կողմերով. նա ճշմարտութեամբ ղեկավարում է իւր գործերը, խօսքերը դէպի արդարասիրութիւն: Կրթական գործում ամեն տեղ մեծ դեր է կատարում կրթողի կամ դաստիարակչի անձնաւորութիւնը, նրա լաւ ու վատ յատկութիւնները: Եթէ դաստիարակը ազնիւ է, նոյնը լինելու են նորա աշակերտները: Ընդհանրապէս

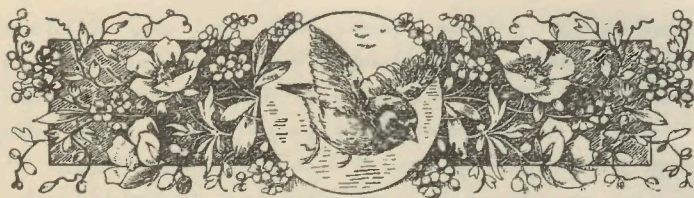
ստախօս և խաբեբայ ծնողները ունեն ստախօս և խաբեբայ որդիք. գող հայրերը, դաստիարակիչները գող որդիք և սաներ: Իսկ ընդհակառակը ազնիւները ունենում են ազնիւ և պիտանի պտուղներ:

Տղայոց կրթութեան գործում աւելի լաւ է գիտութիւն աւանդելու և քաղաքավարութեան մէջ հազար անգամ սխալներ անենք, քան թէ միանգամ անարդարութիւն, անիրաւութիւն և անազնւութիւն, քանի որ առաջին դէպքում կարելի է սխալը հետտուր թեամբ ուղղել, իսկ վերջին դէպքում անհնարին է ու դժուար: Ըստ Յվինգլինի մանկանց՝ խաղը և մարդկանց՝ դրամը անազնիւ է դարձնում և փչացնում նոցա բնաւորութիւնը:

Ազնւութիւնը դաստիարակութեան և այն էլ ճշմարիտ և խելացի դաստիարակութեան գլուխն է կազմում. նա է յառաջացնում մարդուս սրտի մէջ յարգանքի և պատուի գաղափարը: Ազնւութեան, յարգանքի և պատուի կրթութեան համար չկայ մի այլ աւելի լաւ միջոց, քան հին կտակարանի դաւանաբանութեանց պատուիրանները, կրօնական փիլիսոփայութիւնը և բարոյագիտութիւնը:

ԱՐՇԱԿ ՍԱՐԿԱԿՅ

*
* *

Կրծքիս վերայ հեզ, տխրալից
Անուշ վարդ է թառամում—
Բաժանուկում է իր մայր թփից
Յող — արցունքով ոռոգուում:

Դու մեմակ չես, վարդ անմեմակ,
Ես ել եմ քեզ վշտալից —
Հեզ հրգչուհիս քեզի նման
Բնաւ գործի է բերկրանքից:

ՕՐ. ԳԱՅԻԱՆԷ ԿԱՅԵԱԼԵԱՆ

ԿԵՆՍՈՒՄԱՆ ՊԱՆՈՒՅՆԵՐ ¹⁾

Բ

Ջ Ո Ւ Ր

Ձրի նշանակութիւնը:

Օգի պէս, ջուրն էլ պատկանում է մեզ համար անհրաժեշտ կենսական պահանջներին: Նա մեզ հարկաւոր է խմելու, զանազան տեսակ կերակուր և ըմպելիք պատրաստելու, մեր մարմինը, կարասիքը, բնակարաններն ու հասարակաց տեղերը լուսնալու և արդիւնաբերական այլ և այլ նպատակների համար: Նա կազմում է մեր մարմնի հիւսուսձքների էական բաղադրիչ մասը. որովհետեւ մենք շարունակ կորցնում ենք ջուրը կաշուի, երիկամների, մարսողական գործարանների արտաթորութիւնների հետ և օդը արտաշնչելիս, ուստի և պահանջւում է շարունակ լցնել պակասածի տեղը:

Թէպէտ մեր մարմնի ջրի պահանջը մասամբ լրացնւում է կերակուր ընդունելով, որ գրեթէ միշտ ջուր է պարունակում իւր մէջ, սակայն, ծարաւը կըտրելու համար գլխաւորապէս գործ ենք դնում ջուր և խմիչքներ:

Խմելու ջուր: Նորա անհրաժեշտ յատկութիւնները:

Բնութեան մէջ ամենահասարակ և ամենատարած խմիչքը ջուրն է, բաց տարաբախտաբար, ամեն ջրեր պիտանի չեն գործածութեան համար: Առհասարակ այն ջուրն է պէտքական համարւում խմելու համար, որ թափանցիկ է, անգոյն, անլոյծ խառնուրդներից ազատ,

¹⁾ Տես «Լույս» 1899 Ա.

առանձին հոտ կամ համ չունի, սառն է, պարունակում է իւր մէջ որոշեալ չափով ամբաթթու, որ մեզ վերայ թարմացնող ազդեցութիւն է գործում, նոյնպէս էլ աղեր, որոնք ջրին որոշ չափով կարծրութիւն են տալիս:

Կարծր կոչւում է այն ջուրը, որ հարուստ է կրային և մագնէզիական աղերով. փափուկ է այն, որ աղքատ է այս աղերով: Կարծր ջուրը աւելի ախորժելի է քան փափուկը, բայց անպէտք է լուացքի համար, որովհետև օճառն ու կեղտը զժուար են լուծւում նորանում. կերակուր եփելու համար կարծր ջուրը անյարմար է նորանով, որ աղերը նստում են կաթսայի տակ: Բացի դրանից կարծր ջուրը փափուկից աւելի զժուարութեամբ է սննդարար նիւթերը հանում շատ ուտելիքներից:

Առողջապահութեան տեսակէտով խմելու ջրից գլխաւորապէս պահանջւում է, որ նորա մէջ առողջութեան վնասակար խառնուրդներ չլինին: Խմելու ջրի վերը յիշած լաւ յատկութիւնները արդէն ինքնին նորա մաքրութիւնն են վկայում. սակայն կարող է պատահել, որ այն ջուրը, որ թէ տեսքից և թէ համ ու հոտից չէ կարելի անպէտք անուանել, պարունակում է իւր մէջ առողջութեան վնասաբեր խառնուրդներ, մանաւանդ շատ կամ քիչ քանակութեամբ մանր կենդանի էակներ, որոնց տեսնել կարելի է միայն խոշորացոյցով, ուստի և կոչւում են մանրադիտական կենդանիներ: Թէպէտև ջրի մէջ մեծ մասամբ միայն գրտնւում են մանրադիտական կենդանիների անվնաս տեսակներից, սակայն երբեմն խմելու ջրի մէջ պատահում են և հիւանդաբեր մանրադիտականներ, որոնք խմելու միջոցով տարածում են վարակիչ հիւանդութիւններ. իմանալու համար թէ ինչպիսի է ջուրը՝ մասնագէտները պէտք է քննեն թէ նա ինչքան լուծուող նիւթեր և մանրադիտական էակներ է պարունակում, մանաւանդ այսպէս կոչուած բակտերիաներ և որոշելնոցա տեսակները:

Ջրի ծագումը:

Արդէն ջրի ծագման հետ ծանօթանալով ընդհանրապէս որոշում ենք թէ որքան նա պիտանացու է խմելու համար: Կան տեղացող ջրեր (անձրևի, ձնի և այլն) աղբիւրի, գետնի վերայ, և գետնի տակից հոսող ջրեր:

Տեղացող կամ օղաքարային ջուրը թափուում է երկրի վերայ մեծ մասամբ ինչպէս անձրև. դա գուրկ է ալիքից, ուստի և շատ կակուղ է: Որովհետև այդ ջրերը անցնելով օգային շերտերից՝ լուանում են օդը, ուստի և անձրևի կամ ձիւնի ջուրը, մանաւանդ նորա առաջին անգամ թափուող մասերը, պարունակում են իրանց մէջ զանազան տեսակ թոզեր և մանրագիտական էակներ, որոնց շնորհիւ նա շուտով փթում է. անձրևի ջրի հետևեալ մասերն առաւել մաքուր են: Թէպէտ անձրևային ջուրը իւր փափկութեան շնորհիւ ախորժելի չէ և մեծ քանակութեամբ գործածուելով կարող է մինչև անգամ մարսողական գործարանների խանգարում առջ բերել, սակայն և այնպէս անշրջի տեղերի բնակիչները ստիպուած են գործ ածել այն, ժողովելով առօթներում կամ քարերով պատած փոսի մէջ, որոնք հեշտութեամբ կեղտոտւում են երկրի մակերևոյթից:

Ստորերկրեայ ջուր եւ աղբիւրներ:

Եթէ անձրևի ջուրը ընկնում է ծծող հողի վերայ, ինչպէս օրինակ մանր կամ խոշոր աւազի, նա ծծւում է, հողի վերին ծալքի վերայ թողնելով, ինչպէս գտիչի վերայ, այն չլուծուող խառնուրդները, որ տարել է իւր հետ օդից և երկրի մակերևոյթից: Երկրի մէջ ջուրը ընդունում է իւր մէջ նորանում գտնուող զանազան հանքային նիւթեր (աղեր), օրինակ կիր, նոյնպէս էլ ածխաթթու, որ շարունակ և մեծ քանակութեամբ պարունակւում է երկրի մէջ գտնուող օդի մէջ: Ջուրը լիանալով երկրի մէջ ազատ ածխաթթուով, ընդունակ է դառնում գետնի հանքերը մասամբ լուծելու, որոնք բաղկացած են կրի և մագնեզիայի միաւորութիւնից, և այսպիսով փոքր առ փոքր կարծրանում է, նայելով նորա ներընդունած հանքային նիւթերի քանակութեան: Երբ գետնի ջուրը գետնի մէջ ծծուելու ժամանակ հասնում է անթափանց շերտին (քար, կաւ և այլն) նա հոսում է նորա վերայից, անթափանց շերտի ցածրանալու ուղղութեամբ, ինչպէս ստորերկրեայ ջուր: Եթէ անթափանց շերտը ալիքաձև է, ջուրը հաւաքւում է նորա ամենախոր տեղերում և կազմում ստորերկրեայ լճակներ ու լճեր, իսկ եթէ շերտը լեռ-

նաձև է, այն ժամանակ ջուրը հոսելով այդ շերտով և հասնելով լեռան գագաթայրի վերջին՝ դուրս է գալիս ինչպէս *աղբիւր*: Իսկ եթէ ջուրը ճանապարհին ընկնում է երկու անթափանց երկրի մէջ տեղ, վերնից և ներքևից, այն ժամանակ, եթէ գետնի վերևից շերտը ծակեն, վերևի անթափանց ջուրը յաճախ մեծ ուժով դուրս է ժայթքում այդ անցքից, երբեմն հոսանքով:

Գետնի գտիչ յատկութեան շնորհիւ ստորերկրեայ ջուրը սովորաբար ազատ է բախտերիաներից, բայց յաճախ պարունակում է մեծ քանակութեամբ ածխածնածրութու և հանքային նիւթեր, և մաքրութեան ու զովացնող համի շնորհիւ կատարելապէս գոհացուցիչ է համարւում խմելու համար: Բացառութիւն է կազմում այն ջուրը, որը ժողովւում է այնքան մօտիկ երկրի մակերևոյթին, որ չէ կարողանում բաւականաչափ զտուիլ և ընդունել բաւականաչափ ածխածնածրութու և հանքային նիւթեր: Այսպիսի մակերևութային գետնի ջուրը բաւարար չափով չէ պաշտպանուած արևի և օդի տաքութիւնից: Չափաւոր խորութիւնից հոսող աղբիւրների ջուրը թէպէտ և մի փոքր տաքանում է արևի ճառագայթներով, բայց սովորաբար նա մեծ մասամբ պէտքական է խմելու համար. մեծ խորութիւնից բղնող աղբիւրները մշտապէս հաւասար սառն են, թարմ, համեղ և բախտերիաներից ազատ: Այս ջուրը առողջութեան վնասակար կարող է դառնալ միայն այն ժամանակ, երբ կեղտոտուի դուրս գալու տեղում երկրի երեսին կամ այնտեղ, ուր մարդուն մատչելի է դառնում ջրհորների միջոցով:

Ջրանցքներ. ջրհորների կազմութիւնը.

Աղբիւրի ջուրը կարող է փշանալ, եթէ առաջ հաւաքում են աւազանի մէջ կամ ջրհորում և լետոյ արդէն այնտեղից օգտւում են անմիջապէս կամ ջրանցքների խողովակներով: Կեղտոտուելուց պաշտպանելու համար՝ պէտք է այդ տեսակ *աւազաններ* շինել ինչքան կարելի է մարդկային բնակութիւնից հեռու, բարձր պատերով և պինդ ծածկած: Ջրանցքը պիտի ունենայ անթափանց պատեր, իսկ խողովակի կտորները լաւ միացրած լինին: Ջրհորները լինում են *խոր* և *երես*: Երես ջրհորների ջուրը իւր սկիզբն առնում է երկրի բարձր ծալ-

քերից և այս պատճառով կարող է, բնակութեան մօտիկ լինելով, կեղտոտուել տնտեսական զանազան աղբերով: Խորը ջրհորների ջուրը (ստորերկրեայ) բակտերիաներից և կենդանական փթող նիւթերից ազատ է, բայց նա միշտ համեղ չէ լինում երկաթէ աղեր պարունակելու պատճառով, որոնցից ջուրը ստանում է թանաքի համ և օդի մէջ փոքր առ փոքր գորշ գոյնի մրուր է թողնում: Վերջերս հնարուած են սակայն միջոցներ, որոնցով գետնի խորքի ջուրը ազատուում է երկաթէ աղերից, իսկ այժմ աշխատում են աւելի ևս կատարելագործել:

Ջրհորի անյաջող կազմութիւնը փշտցնում է ջրհորի ջուրը. մանաւանդ զգուշ պէտք է լինել այսպէս կոչուած կաթասայածնւ ջրհորների հետ: Դոքա այսպէս են շինուում. դուրս են փորում հողը մինչև գետնի այն շերտը, ուր որ ջուր կայ և փորուածի կողքերը քարերով կամ գերաններով պատ են շարում: Այսպէս շինուած կաթսայի յատակում հաւաքւում է ջուրը, որտեղից և հանում են առանձին ամաններով: Եթէ այդ պատերը բաւականաչափ ամուր չեն և եթէ չեն ծածկուած այդ ջրհորները, շատ շուտով են անմաքրութիւնով լցւում, վերեւից կամ կողքերից, մանաւանդ երբ կաթսայածնւ ջրհորները շինուած են—ինչպէս յաճախ լինում է գիւղերում—վատ ծածկուած աղբափոսերի կամ արտաքնոցների մօտ, որտեղից անմաքրութիւնները թափւում են ջրհորի ջրի մէջ. ջրհորի ամենամուր պատերն անգամ երաշխաւորութիւն չեն, որովհետեւ նոքա ճղքւում են, իսկ այս ճեղքերի գոյութիւնն առհասարակ այն ժամանակն է իմացւում, երբ ջրհորն արդէն վարակուած է անմաքրութիւններով:

Աւելի ապահով են խողովակածնւ ջրհորները (հաբեշեան և արտեզեան ջրհորներ). նոքա բաղկացած են երկաթէ խողովակից, որ անց է կացրած մինչև ստորերկրեայ ջուրը. նորա վերին ծայրին ամրացրած է ջրհան գործիքը: Մետաղեայ պատերի անթափանցելիութիւնը թույլ չէ տալիս որ կողքից որևէ բան հոսէ ջրի մէջ: Քեանի երեսի ջուրը:

Մի քանի տեղերում անկարելի է գետնի տակի ջուրը ձեռք բերել կամ թէ դժուար է, արդեօք նորա.

նից, որ ջրի մակերևույթը խիստ խորն է գետնի մէջ, թէ նորանից, որ գետնի խորը մասը քարից է բաղկացած և մեծ ջանք ու ծախքեր են հարկաւոր ծակելու համար, կամ թէ վերջապէս նորանից, որ գետնի ջուրը աղերի լուծուածքով հարուստ լինելով անպէտք է գործածութեան համար: Այդպիսի տեղերում եթէ աղբիւրներ չկան, մարդիկ ստիպուած են լինում գետնի երեսին գտնուած ջրերով բաւականանալ: Երեսի ջուր կոչւում են գետերի, վտակների, լճերի, լճակների ջրերը, նոյնպէս և այն ամեն ջրերը, որոնց մակերևույթը գետնի երեսին է: Խմելու համար այս ջուրը աւելի պակաս օգտակար է, քան թէ աղբիւրի և գետնի տակինը. նա ամառը բաւական թարմ չէ, որովհետեւ ենթարկւում է օդի և արեւի ճառագայթների ազդեցութեան, ածխային թթուով և հանքային նիւթերով աղքատ է և առհասարակ կեղտոտուած է ջրի մէջ եղած անհամար կենդանիների ու բոյսերի արտադրած անմաքրութիւններով և ավերից թափուած աղտեղութիւններով: Յաճախ ջրի մէջ ընկնում են վարակիչ հիւանդների արտաթորութիւններ և զանազան հիւանդութիւնների պատճառ են լինում, մասնաւորապէս տիֆի և խոլերայի համաճարակի. Համբուրգում 1892 թ. խոլերան զարգացաւ Ելբա գետի ջուրը առանց մաքրելու գործածուելու պատճառով:

Կանգնած և յամրընթաց ջրերը (լճակներ, ջրանցքներ և մանր վտակներ) կեղտոտուելով պղտոր գոյն են ստանում, ճահճահոտ են արձակում և վատ համ են ունենում. հետազօտութիւնները ցոյց տուին, որ այդ տեսակ ջրի մի խորանարդ սանտիմետրում մօտ 100000 և աւելի մանրադիտական կենդանիներ են ապրում:

Ինչքան ջուրը մեծ է և հոսանքն արագ՝ այնքան կեղտոտութեան հետեւանքը աւելի պակաս է: Որովհետեւ ջուրը կեղտոտ հոսանքներից մի քիչ հեռու բաւական մաքուր է լինում, ուստի ենթադրում են, որ կարող է ջուրը կեղտոտող նիւթերից ազատուել ինքնամաքրութեան եղանակով: Հաւանօրէն այս տեղի է ունենում մէկ կողմից կեղտոտ նիւթերի տակը նստելու և ավերին հաւաքուելու շնորհիւ, իսկ միւս կողմից՝ գործարանաւոր նիւթերի քիմիական բաժանման: Սա-

կայն մի տեսակ բախտերիաներ կան, որոնք անյայտ պայմանների շնորհիւ կարող են երկար ժամանակ ապրել ջրում և դորանով հիւանդութիւններ տարածել:

Մակերեւութային ջրերի արհեստական մաքրումը (ֆիլտր):

Ասաձներիցս հետևում է, որ մակերեւութային ջուրը միշտ պէտքական չէ խմելու համար, առանց նախապէս մաքրելու:

Ամենաուղիղ միջոցը հիւանդութեան առիթները վերացնելու ջրից՝ եռացումն է, բայց այսպիսով ջուրը կորցնում է ածխածին և նորա հետ իւր թարմացնող համը: Աւելի պակաս են հիւանդութեան նիւթերը ոչնչացնում ջուր մաքրելու համար գործածած քիմիական միջոցների մեծ մասը. սոքա ևս փոխում են ջրի համը:

Աւազաններում ջուրը երկար ժամանակ թողնելն էլ կատարելապէս նպատակի չէ հասցնում, որովհետև այս դէպքում հեռացում են միայն խոշոր խառնուրդներ. զտիչները, ընդհակառակն, առանձին ուշադրութեան արժանի են: Մանր, տնային զտիչները, որոնք շինուում են ածուխից, ասբեստից, չեչոտ քարից, այրուած կաւից, լազնապակից, մաքրում են ջուրը, բայց ոչ կատարելապէս կամ միայն ժամանակաւորապէս. որովհետև զտիչի պատերին աճում են մանրադիտական կենդանիները, ուստի և նոցա թիւը զտած ջրում, երբ սա կեղտոտուի կամ զտիչն անբաւարար լինի, կարող է առաջուանից շատ աւելանալ:

Աւելի յաջող են աւազէ զտիչները, որոնցով օգտւում են շատ քաղաքներ իրանց ջրանցքի համար: Այս աւազէ զտիչները տարածւում են մեծ տարածութեան վերայ, որոնց վերայ ածած է առաջ քարափի քարեր, տպա մանր քարեր, վերևից էլ խիճ և վերջը բարակ աւազի շերտ. ջուրը վերևից անցնում է այս բոլոր շերտերով և խողովակներով հասնում է ջրամբարը և այնտեղից ջրանցքի խողովակները: Նոր շինուած կամ մաքրուած զտիչի միջով առաջին անգամ անցած ջուրը չեն գործ դնում: Եթէ աւազի զտիչը նպատակաւոր մարկագմութիւն ունի և լաւ են պահում, ջուրը բոլորովին մաքրում է կոպիտ խառնուրդներից և բախտերիաների մեծ մասից. հակառակ դէպքում միանգամայն անօգուտ են: Այս պատ-

ճառով նորերումս ցանկութիւն է յայտնուել զտիչների կազմէն ու հսկողութիւնը հասարակական հիմնարկութիւններին յանձնել: Շատերը պնդում են, որ ուր հնարաւոր է, պէտք է մակերևութային ջրի գործածութիւնը թողնել և խմելու համար գործ դնել բացառապէս խորը գետնի տակի կամ աղբիւրի ջուրը:

Թովի ջուրը:

Գետնի վերայ ամենատարածուած ջուրը ծովային ջուրն է. դա խմելու համար անպէտք է, որովհետև շատ աղ կալ մէջը. խմելու պիտանի դարձնելու համար պէտք է նախ ենթարկել դետիլացիային, այն է եռացնելով նորան ստացուած շոգին սառցնող խողովակի միջով անցկացնել, որով շոգին սառչելով նորից ջուր է դառնում, իսկ աղերը մնում են նախկին ամանում: Այսպիսով մաքրած ջուրը սակայն խմում են միայն կարիք ժամանակ, աղ և գազեր միացնելով հետը, որովհետև առանց սոցա ջուրն անհամ է լինում և մարմինը դժուար է տանում:

Հանքային ջուր:

Ստորերկրեայ աւելի խորը ջուրը, ինչպէս ասացինք վերը, հարուստ է մէջը լուծուած աղերով և գազերով: Այս պատճառով նա սովորաբար շատ համեղ է, իսկ լուծուած նիւթերը երբեմն տալիս են նորան նաև բժշկական յատկութիւն: Այն աղբիւրի ջուրը, որ այդ տեսակ յատկութիւն ունի և հարուստ է աղերով, կոչւում է *հանքային*: Որովհետև այդ ջուրը, ինչպէս գովացնող խմիչք, օգտակար է առողջ և հիւանդ մարդկանց և առհասարակ ախորժակով է խմւում, ուստի և շատ հանքային ջրեր, մանաւանդ հռչակաւոր՝ ածխային թթուով հարուստ (օր. սելտերի ջուրը և Apollinaris կոչուածը) ջրերը արհեստապէս շինւում են ահագին քանակութեամբ հասարակ ջուրը յագեցնելով ածխային թթուով: Հանքային ջրերը կարող են վնասել առողջութեան, եթէ պատրաստուում են անպէտք ջրով:

Ջուրը ինչպէս ապականութիւնները հեռացնող միջոց:

Ջուրը միայն իբրև խմիչք չէ ծառայում մեր առողջութեան, այլ ջրի այն քանակութիւնից, որ նայելով կեանքի եղանակին ամեն մարդու վրայ միջին թու-

ով հաշուում է օրէնը 50 — 130 լիտր, միայն 3 — 4 լիտրը գործ է դրւում իբրեւ խմիչք, մէջը հաշուելով և այն մասը, որ գործ է ածւում կերակրի պատրաստութեան համար:

Այն ամեն կեղտոտ նիւթերը, որ պատում են մեզ և մեր մարմինը, ճերմակեղէնը, շորերը, կարող են մեր առողջութեան համար վնասաբեր լինել, որովհետեւ նոքա բացի հողային մասերից պարունակելով կենդանական և բուսական մնացորդները, սովորաբար դիւրութեամբ փթում և անախորժ հոտ են արձակում. բացի դորանից կեղտը երբեմն պարունակում է և փոշիացած ու չորացած մարդկային արտադրութիւններ. որոնց մէջ կարող են պահուած լինել հիւանդութեան սերմեր: Այս կեղտը ապականում է մեր կերակուրը կամ թոզի հետ մարսողութեան և շնչառութեան անցքերով մտնում է մեր մարմինը:

Մեր մարմնի արտաքին մակերևոյթն էլ ընդարձակ դաշտ է ներկայացնում կեղտերի վնասակար ազդեցութեան համար, ուր կեղտը կաշուի ծակերի միջով ներս թափանցելով խուլերը կամ զանազան ճեղքերից կաշու տակ մտնելով, խառնւում է մորթի խուլերի արտադրութեանց հետ և կարող է այսպիսով աւելի խորը մտնել: Սորանով է բացատրւում մորթու շատ հիւանդութիւնների ծագումը, որոնք արտայայտւում են երբեմն զանազան ցաներով, երբեմն փոքրիկ վերքերով կաշուի վերայ, կամ երբ կեղտոտ նիւթերը պարունակում են հիւանդաբեր սերմեր, այնժամանակ կարմիր քամիով, մորթու տակի հիւսուածքի բորբոքումով կամ թարախոտութեամբ:

Ջուրը ամենալաւ միջոցն է կեղտերը հեռացնելու: Ջրով մենք լուանում ենք փողոցները, մաքրում ենք մեր բնակարանները և շորերը, շատ գործածական առարկաներ և մեր մարմինը: Այստեղ էլ ջրի յատկութիւնը նշանակութիւն ունի: Մաքրելը ոչ թէ միայն կեղտեր հեռացնելումն է կայանում, այլ նաև ջրի լուծելու յատկութեան մէջ, և այդ վերջին գործողութիւնը ամենից լաւ կատարւում է փափուկ ջրի մէջ: Մարմինը և հագուստը մաքրելու համար առանձնապէս գնահատելի է անձրևի ջուրը, իսկ երբ նա չկայ, գետի ջուրը. չպէտք է սակայն

մոռանալ, որ գետի կեղտոտ ջուրը, ինչպէս օրինակ այն տեղի-ջուրը, ուր խառնուած է բնակարաններից հոսող կամ հիւանդների շորերի լուացման ջուրը, կարող է վնասակար լինել նոցա համար, որոնք անզգուշութեամբ կմերձենան նորան: Երբ ստիպուած են լինում շորերը լուանալ կարծր ջրի մէջ, պէտք է գործ ածելուց առաջ եռացնեն, որով նորանից հեռանում է հանքային նիւթերի մի մասը, որոնք կարծրութիւն էին տալիս ջրին և աւելանում է ջրի յատկութիւնը աղտանիւթերը լուծելու:

Չրով մաքրելու օձանդակ միջոցներ. Մարմնի մաքրելն էլ մորթու ու մազերի խնամքը:

Մաքրելու գործը թեթեւացնում է ընտանեկան զանազան գործիքներով (խոզանակ, սպունգ, ջնջոց) կամ բորակ ու աւազ խառնելով, որոնք օգնում են կեղտը դիւրաւ ցած գալուն կամ լուծուելուն: Ճարպային կեղտերը հեռացնելու համար գործ է դրում գլխաւորապէս *օժառ* (սապուն), որ անհնաժեշտ պահանջ է դառել բոլոր քաղաքակիրթ ազգերի համար:

Առողջութիւնը պահանջում է, որ մեր մարմինը մաքուր պահուի: Մաքրութիւնը աւելի անհրաժեշտ է մանաւանդ մանուկներին ու հիւանդներին, որովհետեւ նոքա կեղտոտում են իրանց սեպհական արտաթորութիւններով, բայց միւսներն էլ, մաքուր պահելով իրանց, հեռացնում են շատ հիւանդաբեր նիւթեր, արգելում են մարմնի վերայ միջատների տարածումը, ամրացնում են մորթը, զօրեղացնում նորա գործունէութիւնը և տալիս նորան լաւ տեսք:

Մարմինը մաքրելու համար բացի ջրից ու օձառից կարելի է խորհուրդ տալ սպունգ և խոզանակ. քնքոյշ մորթը լուանալու համար չպէտք է շատ սառը ջուր վերցնել և ոչ էլ խիստ կտրող օձառ: Այն հոտակէտ նիւթերը, որ օձառի հետ խառնում ենք, անվնաս են, բայց առողջութեան համար միևնույն է:

Մազերի կանոնաւոր մաքրելը հեռացնում է դիւրաւ փթող և մազերի աճման վնասող մորթու խուլերի արտաթորութիւնները, որոնք մշտապէս թեփոտում են կաշին: Չոր մազերը փափկում են անվնաս քնքոյշ օ-

ծանելիքների կամ կակուղ իւղերի գործածութիւնից, էլ չեն կոտրուում և թափւում: Մագերը և կաշին փափկացնելու միւս բոլոր ջրերը, փոշին և այլ ախտահանիչ միջոցները (օր. կպրէ կամ տիմօլի օճառ) պէտք է գործածել միմիայն բժշկի ցուցմամբ, որովհետեւ յաճախ պարունակում են ոչ թէ միայն անօգուտ, այլ անգամ վնասակար նիւթեր, օր. թոււնաւոր մետաղեայ զանգուածներ կամ ներկեր, և ամեն մարդ էլ չէ կարողանում տանել: Յատկապէս զգոյշ պէտք է լինել մագերի ու մորթի ներկելու համար ցոյց հանուած դեղերից որոնք շատ անգամ արճիճէ աղեր ունին իրանց մէջ:

Բաղանիք եւ ջրաբուծութիւն.

Բաղանիքը ամենակատարեալ միջոցն է մարմինը մաքրելու համար. նա թարմացնում է, ամրացնում, իսկ երբեմն բժշկում մարդուն զանազան ախտերից: Լուացուելն ու լողանալը մաքուր լճերում և գետերում, մանաւանդ ծովի մէջ, գրգռում են մարմինը և հոգին և ոյժերը կազդուրում. փոքր երեխաներ, հիւանդոտներ կամ ծերեր պէտք է տաք լողաբան ընդունեն, որ թեթեւացնում է ցաւերը և քրտինք բերում. առողջական նպատակով խորհուրդ ենք տալիս տաք ու սառն հանքային ջրերից լողաբան: Ոչ մի դէպքում չպէտք է սառը ջուրն ընկնել, մինչև որ մարմինը բաւական չէ սառել, իսկ լողանալուց յետոյ պէտք է արագութեամբ սրբել ամբողջ մարմինը և հագնուիլ, որ չմըսէ: Կեղտոտ ջրում լողանալն էլ վնասակար է այնպէս, ինչպէս և այդ տեսակ ջուր խմելը:

Ջրի առողջարար յատկութիւնը չէ սահմանափակւում միայն լողանալով. կամպրէսսով, թրջուելով և ջրցիրով նա կարող է նոյնպէս բարերար ազդեցութիւն գործել և նպաստել առողջութեան վերականգման:

Դերս. Թարգմ. յժջկ. Ս. ՄԱՅՍՈՒՐԵԱՆՅ

ՄԻ ՕՐ ՍԵՒՈՐԴԵԱՅ ԱԶԽԱՐՀՈՒՄ

Բազդ ունէի ուղեկից լինել Նորին Սրբութիւն ամենայն Հայոց զերեքանիկ Հայրապետին Թիֆլիսից Ալեքսանդրապոլս Վեհ. Հայրիկը հաճեցաւ երեք օրի չափ մնալ Սանահնի հռչակաւոր վանքում՝ սրբութիւններն երկրպագելու և այդ հինաւուրց տաճարի վերանորոգութեան համար նախապատրաստական կարգադրութիւններ անելու։ Այդ նպատակով Վեհին ուղեկցում էին իշխ. Պարոյր Երկ. Արղութեանց, որպէս Սանահնի կալուածատէր, ճարտ. Ն. Գրիգորեանց, շինութեանց վարպետ ուստա Թաթոս, որի ձեռքով կատարել է Վեհն էջմիածնում կառուցած բոլոր շինութիւնները և վերջապէս նկարիչ և յուսանկար։

Օգտուելով ազատ ժամանակից և Վեհից ստանալով պատշաճաւոր հրաման՝ որոշեցի մի փոքրիկ ուղևորութիւն կատարել Սևորդեաց հռչակաւոր ձորերը, մինչև որ մի այլ անգամ հարկ եղած պատրաստութիւններով միջոց կունենամ վննել այդ և դրացի երկիրները, որոնց սովոր են «մոռացուած աշխարհ» անսւանել՝ շատ կողմերից մեզ անձանօթ լինելու պատճառով։ Դորանից էլ յարմար միջոց քիչ կը պատահէր. Մեծ Հիւրի պատճառով այդտեղ էին ժողովուած Լօռուայ զրեթէ բոլոր քահանաները, որոնք միակ ուղեցոյցները կարող են լինել ուսումնասիրական նպատակով կատարած որեւէ ուղեգնացութեան ժամանակ։ Ինչ ուղեկցելու հաճութիւն ցոյց տուին պ. Գրիգորեանը, Հաղբատի վանահայր արժ. Գեղամ վարդապետը և Քարինջ ու Մարց զիւլերի ծխատէրները։

Իսկապէս իմ նպատակն է դիտել Հայոց այն բազմութիւն հռչակաւոր ձորերը, որոնցից մէկում

„մեծ վարդապետն Վանական՝ իւրովը աշխատութեամբ փորեալ էր քարայրս 'ի կատարս բարձրագոյն քարի միոյ, որ կայ 'հանդէպ գեղջն' որ Լարուան կոչի, 'ի հարաւոյ կողմանէ Տաւուշ յերբդի... ժողովեալ բազում գրեանս, զի յոյժ ուսումնասէր էր 'այրն այն...' (Արաբկոտ Գանձ. իբ.) կամ ուր, 'իշխանն Շահբնշահ, 'առեալ զկենն իւր և զմանկունսն՝ ել զաղտագողի 'ի ձորն անդ, ' (մերձ քաղաքին Լօռոյ) և ամրացաւ յայրս ուրեք" նոյն իգ.)

Եւ որոնք վերջապէս յայտնի են պատմական ժամանակներից իբրև թագստեան տեղի բռնութեան ու հալածանաց հնթակայ հայ իշխանների ու ժողովրդի և պահեստ հայ գրականութեան աւանդ թանկագին գրչագիրներին, մեր

բաղմատանց եկեղեցու սրբազան սպասների և անօթների:

Այդ այրերի թիւը շատ շատ է, աւելի քան Ռ. Երզնկեանի Տեղագրութեան մէջ յիշուածները: Ես որոշեցի առ այժմ դիտել Սանահնի արեւելեան ձորի գլխի քարայրը և Հաղբատի արեւմտեան կողմը Գայեան բերդի հանդէպ գտնուող Պարնի-էր և Ջառնի էր (այր) կոչուածները:

Նախ գնացի տեսնելու Սանահնի մօտի այրերը. անդրնդախոր մի ձորի մէջ միմեանց զէմ առ զէմ երկու այրեր երեցան. ձախակողմեանն աւելի դիւրամատչելի:

— Ըզտեղ ես կարամ մտնի, պատասխանեց իմ հարցին մօտակայքում արածացնող մի հովուիկ. էլ եմ մտէ, մէջը հին ու մին բաներ կար, հանինք, կապերտ, հին փալատնի:

Այդ այրը իմ հաշուին չէր դալ ուրեմն, դա զըննուած էր արդէն և եթէ մէջը բան կար՝ հանուած:

Ձորն ի վայր գրեթէ սահելով և ոլոր մոլոր շաւիղներով հաղիւ հասայ հանդիպակաց քարայրի գլխի տափարակին, որտեղից վայր նայելն իսկ զարհուրելի էր. ծերպի գլխից մինչև ձորի յատակը կլնէր աւելի քան 70 արշին, սակայն ինչ որ սոսկալին էր՝ այդ նորա ուղղահայեաց դրութիւնն էր: Այրին կարելի էր հասնել միմիայն կախ ընկնելով պարանից. վերադարձայ վանքը հաստատ մտադրուած հետս վերցնել պարան և մի սըրտոտ մարդ այդ նպատակի համար:

Մինչ ես սորան նորան թախանձում էի մի երկու կտոր հաստ պարան գտնել Գեղամ հայր ոտւրբն իր զուարճախօսութիւններով ծաղրում էր իմ շփոթուած դէս ու դէն ընկնելը:

Վերջապէս գտնուեցաւ մի ըստ երևութին բաջասիրտ երիտասարդ, որ երկու կտոր ձիու նոխտի պարանը ձեռքին, որով ես մի ու չէի ցած կախի այդքան բարձրութիւնից, գտաւ:

— Գալիս եմ գալիս, դէ վնանք, խէր Աստուած:

Երեկոյեան 5 ժամն էր, որ այդպիսի հաստատուն (°) գէնքերով բեռնաւորուած բայլերս ուղղեցինք դէպ 'ի քարայրը, ուր և հասանք կէս ժամից յետոյ:

Մեր հերոս երիտասարդը բլրի գլխից ցած նայեց թէ չէ՝ լեզին քիչ մնաց պատռուէր. նորա բաղդից մի շուռալի անձրև տեղաց և հերոսս գլուխն ապատեց փորձանքից. և ճշմարիտ, միթէ խելքը գլխին մարդ յանձն

կառնէր իր անձը ենթարկել այդ տեսակ վտանգի:

— Տղէք, հէյ, ձեզ եմ ասում, ծիծաղից թուլացած ձայնով էր պարանոցների վերայ պարկած վարդապետը հեռուում կանգնող երկու գիւղական հանդիսատեսներին, մաշինին ասէր եզ շուռ գայ, կարմնջի մօտը կաղնի, սպրանք ունինք դի գելու, շուտ արա, հա:

— Դէ, լաւ, որ այդպէս է, գնանք Հախպատ, առաջ ճարտարապետը:

— Գնանք, գնանք...

Նոտեցանք ձիաները, ճշմարիտն ասելով ինձ նստացրին ձիու վերայ և անձրևին յաջորդող գոլ հղանակին բռնեցինք հալբատի ճամբան:

Ճանապարհը անտանելի էր, լեռնուտ, մացառուտ, ձորեր ու բլուրներ, հա ձի նստիւր, հա վեր արի, տանջուելով ու քրտնելով հազիւ հասանք հանգիստակաց ուրախանջը, ուր կարծես արքայական փառքով բազմած է հալբատի սքանչելակերտ վանքը յարակից կերտուածներով:

24 տարի առաջ էի տեսել այդ վանքը, ուր առաջին անգամ ուխտել էի նուիրել իմ անձը Աստուծոյ սպասահարկութեան գործին և այդ պատմավայրումն էի արժաւնացել վալուրութեան աստիճանի շնորհին. այն օրից մինչև այժմ — 24 երկար տարիների ընթացքում մի բար չէր աւելացած, մի ճեղք չէր կանխուած, մի նշոյլ չկար բարկութեան, միակ փոփոխութիւնը՝ որ արժանայիշատակ Յովսէփի վ. Խարազեանի դպրոցը փակուած էր, այն չքնադակերտ գանգակատանը, որ եթէ չենք սխալուում, միակ գլխաւոր ներկայացուցիչն է հայկական ճարտարապետութեան, մի քանի նոր փլուածքներ էին աւելացել, շատ դամբանների արձանադրութիւններ եղծուել կամ մամուլով պատել... Խոստացաւ մեզ արժ. Յ. Գեղամը մօտիկ ապագայում վանքի վերանորոգութեան նկատմամբ կարևոր հոգացողութիւն անել և մի բարի յիշատակ թողնել իւր ետեից:

Երկրպագեցինք հաղբատայ սքանչելագործ ու. Նշանին, երկրպագեցինք այդ սրբավայրում հանգչող հայ թաղաւորների, նշանաւոր իշխանների շիրիմների, հայ եկեղեցու պայծառ աստղեր Յովհաննէս սարկ. գիտնական վարդապետի (որի շիրմի տեղն անորոշ է. տես «Կիրակոս պատմ.», Յովհաննէս Ծործորեցի Գլուղ վարդապետի գե.

րեզմանին և այլոց և չ. վանահօր հիւրասիրութիւնը վա-
յելելուց յետոյ՝ դուրս եկանք գործի:

Գիշերուանից խոստացել էր մի երիտասարդ ուղեկցել
մեզ և մտնել ցանկացած աշրերը: Առաւօտեան սիրտս տրո-
փում էր մինչև որ կհամոզուէի թէ իրօր այրերը մի արժէք,
մի պատմական նշանակութիւն ունին մեզ համար թէ ոչ,
թէպէտ գիտէի արդէն որ դոցանից մէկից 1873 թ. պ. Ա.
Երիցեանը հանել էր քանի մի քարացած ձեռագրեր. բայց
իմ յոյսս մեծ էր, թէ շատ այրեր դեռ բոլորովին ուսումնա-
սիրուած չլինելով՝ գուցէ դեռ շատ գանձեր են պարունա-
կում մեր խղճուկ պատմական գրականութեան համար. և
իրաւունք էլ ունէի կարծել, որովհետև Լօռուայ մի քահանայ
յայտնել էր ինձ թէ իրանց գիւղից վեր մի մեծ և անմատչե-
լի ժայռում մի այր կայ, որտեղից մեծ քամու ժամանակ
հայերէն ձեռագիր թղթի կտորներ են գլուխ թռչում:

Բայց եկ տես սր, Ալիսանը չհկաւ. երեկ, ասում է,
ձիւոց վայր է ընկել և մի աչքը խարաք արել:

— Հայր սուրբ, մի ճար արա, աղաչեցի ես. մարդ գտի:

— Եղբայր, էն մի հատ հմուտ քարագնա սր կայ
Ալիսանն է, էլ էս սարերում ու ծմակներում տեղ չէ
թողել, էնքան մեղուի փեթակ ա գտել ժայռերում սր...

— Դէ ոնց որ լինի, պէտք է նորան բերես:

Կէսժամ շանցած չ. Գեղամա առաջն արած Ալիսանին,
մի աչքը կապած թաշկինակով, երկու ուրիշ գիւղացուն և
երկու պարսնի կտոր ձեռքին մօտ 40 արշին երկայնութեամբ
(Աստուած պարան համարէր) կանգնեցին մեր առաջ:

— Օհօ, էս էլքեղ Ալիսանը, պրծանք, գէ էլ գնանք:
Ուրախութեանս չափ չկար ՚ի հարկէ, իսկ հայր
սուրբիս զուարճախօսութեան ևս առաւել:

— Է՛յ, կանգուխտօր, կանգնի, մաշինին ասա կանգնի,
էս ա բեռը պտի շալակենք:

^{1/4} ժամուայ ճանապարհ էր մինչև քարազլուխը.
պարապ չմնալու համար սկսուեց մեր մէջ մի փոքր զրոյց:

— Տղայ, ասացի ես մի գիւղականին. ինչո՞ւ է ձեր
գիւղը հախալաւ կոչւում, գիտես:

— Բա, տէր հայր, Սանահնի վանքը վարպետն որ
չինեց պրծաւ, 5 տարի ետքն էլ ուղարկուեց Հախալա-
տայ վանքը չինելու. վարպետը որ եկել է՝ տեղը շատ է

հաւանել ու ասել է. — Ինչ դրուստ որ «Հախ-պատ»:

Ի հարկէ անհաւանական մի աւանդութիւն, որովհետեւ կարծում ենք, որ Սանահին և Հախպատ անունները վանքերի շինութիւնից — Ժ. դարից շատ առաջ էլ գոյութիւն պիտի ունենային:

— Ըտէնց չի. տէր հայր, առարկեց միւսը. «Յառաջագէտ» ում (գիւղի փոքր մատուռը) ուզել են վանք շինել, եկել տեսել են հմիկուայ վանքի տեղը, որ աղունիք կտուցով մանր քարերով պարիսպ են քաշել, ասել են ահա «Հախ պատ»:

Այս էլ անյաջող բացատրութիւն էր: Բայց մենք արդէն հասել էինք քարապուխը:

Ոլոր մոլոր հազիւ մի մարդու անցնելու շաւղով ժայռի վերայից սկսանք իջնել Զրէկաձորը. ներքեւ ձոր, անյատակ ձոր, եթէ ոտքի մէկը սայլթաքէր կամ աչքը վրիպէր, անգունդէն էինք ամենքս էլ այդ շաւիղն էլ սակայն վերջ ունեցաւ. էլ ճանապարհ չկար և այդ վայրը ուղղակի ցած էր նայում մի քարայրի, ճիշտն ասած մի ծակի, որի ուղղութեամբ այդ կողմը մօտ 10 արշին հեռու բերդի նման մի պստիկ բան էր երևում. երկու երկտասարկները մնացին այնտեղ, իսկ մենք յետ դարձանք նոյն շաւղով և ուրիշ ճանապարհով իջանք ձորը ճիշտ քարայրի տակ:

Այդտեղ ձորում ժայռի մէջ դուրս փորուած մի լինդարձակ այր կայ, որ կոչւում է Զառնի-էր, այր, երկու բաժանմունքով, փոքրն ըստ աւանդութեան կանանց համար. այդ այրը չասում են Հախպատի իշխան Զարէհից է շինուած պատերազմի ժամանակ պաշտպանուելու, որի մէջ կարող են տեղաւորուել մօտ 500 հոգի, և ուր քարափից բարակ հոսանքով իջնում է պատուական ջուր:

Այրի և այն փոքրիկ տափարակի ճիշտ մէջ տեղը, ուր թողինք մենք 2 դիւլացւոց, գտնուում է բերդակը, որ Պարնի-էր է կոչւում, որովհետեւ ինքը իշխանն իւր ընտանիքով այդտեղ է եղել ապրելիւ և 10 — 12 արշին հեռու «Ծակ-քար»-ը, շտեմարան նորա գանձուց և հարստութեան:

Վերևից 2 տղայք պարանք ցած թողին մինչև բերդակը, իսկ ներքևից Ալիխանը այժի նման մագլցելով հասաւ բերդակին և ըարձարացաւ պարսպի գլուխը, պարանք կապեց մէջքից և սկսաւ ինչպէս մոլէս սահել դէպի Ծակ-քարը:

Ես ահից երեսս շուռ տուի, որ չտեսնեմ նորա ընկ-

նեղը, որ անխուսափելի էր թուում ինձ. իսկ ուղեկիցներս ծիծաղելով սիրտ էին տալիս ներքեից:

— Կեցցես, կեցցես, աղաղակ բարձին ընկերներս և ես դառնալով տեսայ Ալիսանի յանկարծակի ներս թռչելը Ծակ քարի բերնից:

Կարծես մի ծառ քար վայր ընկաւ մէջքիցս:

Վերսկսեց Հ. Գեղամն իւր կատակները մինչև որ մի կէս ժամից յետ մի թրմփոց լսուեց. վրայ ընկանք ընկած իրին և տեսանք, որ Ալիսանի տրխի ծուպով կապած թղթերի մի կոյտ է, — մագաղաթ է ամեն տեսակ և թըղթ է հնագոյն ժամանակի գրչագիրների բազմաթիւ կտորներ, խոշոր, խոշոր կազմի կաշիներ, գրչագիրների պատկերների կտորտանք եայն. Իմ ուրախութեանը չափ չկար. մի կէս ժամից յետոյ երկրորդ թրմփոցը եղաւ. դարձեալ տրխի ծուպով կապած գրչագրերի հատուածներ: Տրխաների ծուպերը սպառուել էին, այդ պատճառով երրորդ թրմփոցը արդէն Ալիսանի գուլպայով ընդունեցինք:

Հայր ուրբոս ձայնը ցածրացրել էր: Ալիսանը իջաւ և ծոցից ծանր ու քարակ հանեց մագաղաթ է մի տետր, որ իբրև աւելի թանկագին բան՝ պահել էր ինձ համար որպէս «սիրարկի» վարձատրութիւն ընդունելու ժամանակ:

Ալիսանը պատմում էր, որ այրը շատ մեծ է, մինչև ծնկները գրիթ է աւազ, այս ամենը հսնել է աւազից փայտի կտորով քշփօրելով, ուստի ասում էր պէտք է հետը գործիքներ ունենալ, որ աւազի միջից ջուկներ գրչագրի կտորները կամ գուցէ հէնց ամբողջ գրքեր:

Ես հասել էի իմ նպատակիս. այրում ոչ միայն բարացած անընթեռնի, գրչագիրներ կան, այլ և ողջընթեռնի, որովհետև իմ ստացածս, որ մի մեծ թաշկինակ լիրն էր, պարունակում է երկու տեսակից էլ, այն է՝ ինչպէս քարացած ձեռագիրների կտորներ, այնպէս էլ նոր քարացող, փթող, նոյն իսկ փթած, այլև մաքուր՝ կարծես այսօրուայ նոր գրած մագաղաթի և թղթի վերայ, ամենաչին երկաթագրերից մինչև թղթեայ բոլորգիր գրչագիրները:

Որովհետև այսօրերս ես կատարելու եմ մի նոր ուղեւորութիւն հնութեանց այդ աշխարհում, ուստի և ձեռք բերածս նիւթերի մասին յաջորդ անգամ:

ՅՆՆՆ Ա. ԳԱՀ. ԱՀԱՆՆԱՆՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ ԶԱՄՉԵԱՆԻ ԴԱՐՁՐ¹⁾

Թուղթ հայր Միքայէլի Զամչեան առ միաբան վաթ-
դապետսն իւրեանց եօթեքին, որք եկին 'ի սուրբ ե-
կեղեցիս հայոց վասն միաբանութեան եւ սիրոյ:

Վերապատուելի վարդապետաց եղբարց իմոց և տեարց
'ի տէր խնդալ:

Իցէ՛ թէ յաւելից հայիլ 'ի տաճարն տեառն զօրու-
թեանց, զի հեղան զինեւ ջուրք մինչեւ յանձն իմ, և
անդունդք անհնարինք պաշարեցին զիս. եմուտ գլուխ
իմ ընդ անկողնով, անկաւ 'ի մահիճս ցաւագնեալ անձն-
իմ լի հիւանդութեամբ, բայց ոչ ասեմ, թէ՛ ընկեցայ
ուրեմն յերեսաց աչաց քոց. այլ 'ի նա ապաւինիմ, և
'ի բարեխօսութիւն սուրբ եկեղեցւոյն հայոց, յոյր վասն
այսչափ տքնիմ և խոշտանգիմ, զի նա լսէ աղաչանաց
իմոց, զոր ի նեղութեանս գոչեմ առ նա, և տայ ինձ
առողջ մարմնով ելանել ընդդէմ թշնամեաց իմոց, և
տսել՝ անձն իմ ցնծասցէ 'ի քեզ. և աստուած զնմա-
նի քեզ:

Եւ արդ՝ ընկալեալ զգիր եղբայրութեան ձերում,
և տեղեկացեալ ամենայնի՝ ուրախ եղէ յոյժ: Եւ թէպէտ
յամենայն սրտէ անձկայի գալ 'ի ժողով ձեր, բայց զի-
չունիմ կար ելանել յօտս, վասն որոյ այժմուս զայս գիր
յանձնառական՝ դողդոջեալ ձեռք գրեալ առ ձեզ, աղաչեմ:

¹⁾ Այս նամակը հանել ենք դարուս սկզբում գրած մի մեծ
գրչագիր մատենից, որ ստացել ենք Ալեքսանդրոպոլի գրաւա-
ճառ պ. Ա. Մխիթարեանից: Մ. Խ.

զի մի՝ զիս պատճառ առեալ յետս կացջիք 'ի հոգևոր գործոյդ. ալ միով հոգևով գորացեալքդ 'ի կատարումն առաջակալ գործոյդ փութացէք: Յուսամ յԱստուած տալ ինձ կարև գորութիւն ելանել յոտս և պնդել զհետ ձեր, և տեսանել բացակալ աչօք զխաղաղութիւն սուրբ եկեղեցւոյ, զմիաբանութիւն ազգիս, զսէր եղբարց մերոց առ միմեանս և ուրախ լինիլ: Եւ զայս գիտասջիք, զի ժողով եղբարցդ իմոց զիմրդ և իցէ ստորագրեսցէ, նոյն պէս և ես յօժարակամ կամօք յանձն առնում ստորագրել և կնքել:

Ողջ լերուք 'ի տէր, 'ի պարծանս համօրէն ազգիս և 'ի միխթարութիւն սրտիս իմ:

Հոգելից միաբանութեան ձերում նուաստ ծառայ

Հ Միքայէլ վարդապետ Չամչեան:

1820, յունւ. 18.

յաւուր կիւրակէի,

'ի պէյօղլու:

Անուանք վարդապետացն՝ որք եկին վասն միաբանութեան ազգիս 'ի յնիղաբու 'ի յունվարի երեք:

Մեսրօպ վարդապետ Աղաչրադեան, միաբան արքայեան, սա եկն առ մեզ:

Գրիգոր վարդ. Խապարաճեան մի.,

Թովմա վարդ. ճէվհէրճեան մի.,

Սերօբէ վարդ. ճէվհէրճեան մի.,

Թաթէոս վարդ. Ազնաուրեան, Ասկերեան միաբան արքայեան:

Քերօբէ վարդ. Ազնաուրեան, միաբան արքայեան սա այժմ գնաց 'ի լիւնե.

Սահակ վարդ. ձեռնադրեալ 'ի Կոստանդնուպօլիս. սա եկն առ մեզ

Պօղոս վարդ. բժիշկ կուտինացի միաբան գովէճու սա եկըն առ մեզ

Պետրոս վարդ. ձեռնադրեալ 'ի Կ. Պօլիս. սա այժմ հիւանդ է.
Ստեփանոս գերապայծառ եպիսկոպոս Աւգերեան միաբան
Դոլէճու սա 'ի տուն իւր նստի այժմ:

ՆԵՐՍԷՍ Ե ԶԱՀԱՆ ՋՐՊԵՏԻ ՄԱՍԻՆ

Վեհազնեայ Աղայ Խաչատուր Յովակիմեան
Ողորմած Տէր իմ.

Վասն Յակոբայ Շահան Ջրպետեանց համարիմ թէ՛ Դուք
Քսի բարոյք գիտակ իցէք ի վաղուց ժամանակաց զի է նա ծնեալ
ի Դիարպէքիւր որ է Սեդսիայ ի հայ ծնողաց և ի տղայութեան
իւրում աշակերտեալ Պօղոս անուն ուրումն վարդապետի ի
միաբանութեանց Ս. Կարապետի վանիցն որ ի Մուշ. ընդ նմա
գնացեալ է ի Հռովմ և ուսեալ զլեզու և զգրականութիւն
գաղղիական. յետ մեռանելոյ վարդապետին իւրոյ ձեռնադրեցեալ
է և ինքն վարդապետ և ի ժամանակի մերկայոյզ իսառնակու-
թեանցն յԵւրոպայ թողեալ զիրօնն ամուսնացեալ է ի Փարիզ և
ի Նապօլէօնէ կարգեցեալ է ի գրատան թագաւորական ուսուցիչ
Հայոց լեզուի և յամի 1819 ի գնալ ազնուական Աղայ Դէորդայ
Յրեմեան Արծրունւոյ վանեցւոյ ի Փարիզ յայտնեալ նմա վասն
անփոփոխ ունելոյն զսէր և զջերմեռանդութիւն իւր առ եկե-
ղեցի և առ ազգ Հայոց, գրեալ էր և առ մեզ ի Թիֆլիս յայտ-
նութեամբ իւրոց առաւել ցանկութեանց վասն նուիրելոյ զմնա-
ցորդս կենաց իւրոց ի ծառայութիւն ազգի և եկեղեցւոյ հայ-
քենեաց. միջնորդեալ էր մեզ առ այն և յիշեալ ազնուականն
իւրով յատուկ գրութեամբ: Եւ ի վերադառնալն յետս առ մեզ
ի տուն իւր ի Թիֆլիզ զգրութիւն իւր առ Ջրպետեանն և
զմիջնորդութիւն իւր առ մեզ հանապազօրդէր ազնուականն
քստ ուրումն ազգասիրութեան, յորմէ հարկադրեալ կամ մա-
նաւանդ ամաչեցեալ պարտաւորեցաք հրաւիրել զնա առ մեզ
յամի 1824 ի Մարտի 24 գրութեամբ մերով և եկեալ առ մեզ
յայտնեաց զանձն իւր անհամաձայն ձայնարկութեանցն անտի
իւրոց ի Փարիզոյ և ջատագովութեանցն սզգասէր ազնուականին

և յետ վատնութեանցն ի զուր զգումար մեծ աւելի քան 22744 րուբլի գրամոց և արտաքոյ այնմ զանազան նիւթեղինաց և այլ և այլ արտաքին ծախուց մերոց վասն նորա, անխնամ եղեալ նաև իւրոց խղճմտանաց, գտաւ համակից ատեցողաց զանձն իմ և զամենայն զհասարակութիւն միաբանութեան ընդհանուր ազգի Հայոց և յորդորեալ ի նոցունց համարձակեցաւ լինիլ և խնդրամատոյց գրով առ Պայծառ կուսակալն գրաֆն Երեւանայ յայտնելով նմա զպահանջողութիւն իւր առ ի մէնջ յետ նշանակեալ գումարացն վասն ծախուց ճանապարհորդութեան իւրոյ և երկու ամ և կէս կալոյն ի Թիֆլիզ ի մեծակառւոյց սենեակսըն մերում ուսումնարանի միւս ևս 22368 րուբ. զոր խնդրագիրք առաւել առ Վոյեննոյ կուպերնատորն գրաֆն Երևանայ նորին կառավարութեամբ առ բաւականացուցանելոյ զայնքան վնասապարտն իմ գտկարամիտ Զրպետեանն, հաւանեցուցեալ էին զգործավարսն իմ անդէն ի Թիֆլիզ հատուցանել այլ ևս Պարոն Զրպետեանին 1200 մանէթ արծաթ, որ ըստ հաշուոյ Թիֆլիզոյ առնէ ասսիղնացի թղթագրամ 4800 րուբլի:

Նւ յետ այնորիկ ընկալայ զգիր ի մերոց գործավարաց թէ գրաֆն Երևանայ նշանակեալ վասն նորա ուճիկ տամսկան 10) մանէթ արծաթ կամի կարգել զնա ըստ ժամանակի ի վերայ Տէրութեան գործոյ և զկնի միջոցի ընկալայ զծանօթութիւն թէ խոստացեալ է նմա ընդհակառակն կարգել ընդհանրական կառավար մերում ուսումնարանի և յետ այնորիկ ևս լուայ թէ վերջացուցեալ զամսականն նշանակեալ նմա աքձակեալ է զնա ի կապանաց իւրոց յուսադրութեանց, այլ ոչ միայն երից քոց չունիմ մինչև ցայսօր զհաւաստի տեղեկութիւնս:

Ողջ լիւր Տէրամբ և ես եմ և մնամ ճշմարիտ բարեկամութեամբ և իսկապէս վերապատուութեամբ միշտ

Ձերում վեհազնութեան

խոնարհ ծառայ

Արքեպիսկոպոս Հայոց Ներսէս

№ 267

Ի 12 Նոյեմբ. 1830.

Ի Փիչնե

«ԿՈՎԿԱՍ» ՀԱՅԱԹԵՐԹԻ ԽՄԲԱԴՐԱԿԱՆ ԴԱՂՆ:

Դ Ա Շ Ն.

Պի մէկն սեպտեմբերի 1846 ամի:

Մեք 'ի ներքոյ սորին ստորագրեալքս Կանդիտատ Յակոբ Նիկիտիչ Արզանեանց և Կօլլէժսկի բէգիստրատօր Յակոբ Գէորգեան Կարենեանց կապեցաք 'ի միջի մերում զայս գաշնադրութիւն վասն տպագրելոյ 'ի Տփլիս յառաջիկայ 1847 ամն զՀայերէն լրագիր Կովկաս անուանեալ հետագայ պայմանօք:

Ա. Լրագիրս այս ըստ հրատարակեալ յայտարարական թղթոյ պարտի տպագրել 'ի չաբաթն մի թերթ, ի վերայ մաքուր թղթոյ, տարեկան գինն պարտի մնալ նոյն. այն է առանց գնոյ առաքման եօթն մանէթ. իսկ առաքմամբ յայլ քաղաքս և հասուցմամբ 'ի տունս եօթն մանէթ և կէս:

Բ. Զգինս բաժանեալ լրագրոց պարտիմք ստանալ մեք երկօրեանս և մուծանել 'ի մի ժապաւինեալ տետրակ. կնքեալ ձեռով մեր երեկոցունցս. և ապա 'ի նոյն իսկ մատենի 'ի միւս երեսն գրել զծախսն:

Գ. Ստացեալ դրամք և հաշուեմատեանն պարտի պահապանիլ առ երկրորդն 'ի մէնջ, այնպէս զի նա 'ի վախճան իւրաքանչիւր չորեք ամսոց առաջի արասցէ զայն 'իտես առաջնոյն:

Դ. Զամենայն ծախսս վերաբերեալս առ լրագիրն, գորօրինակ զգին տպագրութեան, զվարձ սրբագրութեան, զգին թղթոց տպագրելի լրագրոց, զվարձ առաքման լրագրոց և մասնաւոր նամակաց վերաբերելոց առ լրագիրն, զվարձ գրագրի և սենեկի, ուր զետեղելոց է գրագրանոց լրագրին, զծախս հասաքակ թղթոց վասն գրագրութեանց և զայլ ամենայն ծախսն պարտիմք վճարել 'ի գումարաց, ստացելոց 'ի բաժանեալ լրագրաց:

Ն. Զկնի վճարելոյ զամենայն ծախսն եթէ ինչ յաւելցի զայն բաժանելոց եմք յերկուս հաւասար մասունս, յորոց զմի մասն ստանալոց է առաջինն 'ի մէնջ և զմիւս հաւասար մասն

երկրորդն. իսկ եթէ մուտք ոչ հաւասարեացին ծախուց յայնդէսլն զպակասն պարտիմք լրացուցանել մեր երկոքեանքս, նոյնպէս կիսովի:

Զ. Զամենայն տպագրելի նիւթս թէ զշարահրեալս և թէ զթարգմանեալս 'ի մէնջ, և թէ զստացեալս յայլոց պարտիմք ընթեռնուլ 'ի միասին և միաձայն խորհրդով զաւելորդսն յապաւեալ և զթերին լրացուցեալ ապա տալ 'ի տպագրութիւն:

Է. Մեր երկոքեանս աննախանձաբար և անձանձիր պարտիմք հետեիլ 'ի շարագրութեան և 'ի թարգմանութեան արժանաւոր նիւթոց, որպէս զի օր քան զօր լրագիրն յառաջագէմ ծաղկեսցի, և ընթերցողքն գտցեն բաւականութիւն, և բաց յառանձին պարապմանց յերաքանչիւր աւուր զկնի կէսաւուր ժամուս երկուս պարտիմք 'ի միասին ժողովիլ 'ի յատկացեալ գրագրանոց մեր և պարապիլ 'ի նոր շարագրածս կամ ընթեռնուլ զպարապստի եղեալ նիւթս. իսկ յատկական պարտաւորութիւն առաջնոյն 'ի մէնջ եղիցի ընտրողաբար թարգմանութիւն ներքին և արտաքին լրոց. բայց նոր շարագրածք կամ թարգմանութիւնք այլ և այլ նիւթոց ոտանաւորք, պատմաբանական և ազգային տեղեկութիւնք բանաստեղծութիւնք և սրբագրութիւնք յայլոց ընկալեալ նոյնօրինակ առարկայից դնին 'ի պարտաւորութիւն երկրորդին:

Ը. Զվերջին սրբագրութիւն տպագրեալ լրագրոց պարտիմք առնել կարգաւ. այն է զամիսս երկուս առաջինն 'ի մէնջ պարապեսցի 'ի նոյն և զամիսս երկուս վերջինն:

Թ. Ամենայն տպագրելի նիւթք մուծցին 'ի տիպ միաձայն հաւանութեամբ միմեանց. իսկ նիւթք՝ որք անկանին ընդ կասկածանօք և ի վերայ որոց ոչ լինիցի միաձայն հաւանութիւն մի տպագրեսցին:

Ժ. Եթէ ուրեիցէ առաքեսցին 'ի ձեռն միոյ յերկոցունցս 'ի մէնջ լրագիրք և գինք նոցա մատնեսցին 'ի կորուստ և առայն դոն յայտնի ապացոյցք, յայնժամ 'ի գին այնոցիկ ոչ պահանջեսցի ինչ ի միւսմէ ընկերէ:

ԺԱ. Ամենայն ներգործութիւնք վերաբերեալք առ լրագիրն Կովկաս պարտին լինիլ խորհրդով մեր երկոցունցս և ոչ մին 'ի մէնջ առանց միւսոյն տնօրինեսցէ ինչ:

ԺԲ. 'Ի դէպս ինչ հիւանդութեան կամ սակաւօրեայ բացակայութեան միում 'ի մէնջ զբոլոր պարտաւորութիւնն պարտի կատարել միւսն առանց իրիք պահանջմանց. իսկ եթէ պա-

տահեսցի անհրաժեշտ առիթ բացակայութեան միում 'ի մէնջ առաւել քան զմի ամիս. յայնդէպս նա զիւրն պարտաւորութիւն կարէ յանձնել այլում. որ կարօղ իցէ իսկութեամբ կատարել զվերոյգրեալ պայմանս:

ԺԳ. Եթէ ոք 'ի մէնջ ժխտեսցէ այսր դաշին ցվախճան առաջիկայ 1847 ամի. նա ըստ դատողութեան չորից բարեմիտ անձանց ընտրելոց յերկուց կողմանց հատուցէ միւսոյն զվնասն և բաց յայնմանէ 'ի տոյժ իւրում ընկերի զհարիւր ոսկիս Հոլլանդիոյ: Եւ

ԺԴ. Այս դաշն պարտի գրիլ յերկուս օրինակս և մի մի ի նոցանէ ստորագրութեամբ իրկոցունցս և վկայութեամբ ստորագրեալ անձանց պարտի մնալ առ իւրաքանչիւր 'ի մէնջ. և այս դաշն պարտի յերկուց կողմանց պահպանիլ սուրբ և անխախտելի:

Յակոբ Արզանեանց.

Յակոբ Կարինեանց

այսմ դաշին վկայեմք Մովսէս աւագ քահանայ Սայաթնեանց

Միրաքեանց.

Այլլէժսիկի բեղիստրատօր Խաչ. Առվանեանց

Այս դաշն յայտնեցաւ արժանապատիւ Գաբրիէլ քահանայի Պատկանեանց, և ինքն համաձայնեցաւ լինիլ մեզ գործակից ըստ վերոյգրեալ դաշանց, վասն որոյ և մեք համաձայնեցաք ընդունիլ զնա մեզ գործակից, և ուր գրեալ եմք երկու ընկեր այժմ պարտի ընթերցեալ լինիլ երեք, որում համաձայն եմք

Յ. Կարինեանց

Յ. Արզանեանց

Այսմ դաշնագրութեան համաձայն ևմ և ստորագրեմ

Գաբրիէլ քահանայ Պատկանեանց

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐ

Մեծապատիւ բարեկամի մերում Տեառն Յփրեմայ խոհական վարդապետի Սաֆարեանց բազմասցի առ 'ի մէնջ ողջոյն սիրոյ և յարգանաց:

Ջընծայեալս առ ձեզ 'ի քանի մի եօթնեկաց հետէ զնամակ յուսով եմ թէ ստացեալ իցէք անկորուստ. բայց թէ ո՞ր համարումն ձեր և այլոց զմերոյս երկասիրութենէ 'ի դատաստան ձեր մատուցելոյ իցէ՝ անգիտանամք տակաւին, թո՞ղ զոմանս ընդհանուր յայտարարութիւնս՝ ժամանեալս առ մեզ 'ի կողմանէ Պ. Խաչատրոյ Յովակիմեան Լազարեանց, Յորոց ոչ եղև կա-

Չորս տարի շարունակ տպագրելով «Լումայ» ի էջերում պրօֆ. Ս. Նազարեանցի նամակները Պ. Բուրգի յաջորդ Յփրեմ վարդ. Ալթընեանին ուղղած, այսօր երբ տպում ենք վերջինները դոցանից՝ աւելորդ չենք համարում մի քանի տեղեկութիւններ հաղորդել մեր ընթերցողներին այդ հովուի մասին, քաղելով այն «արքեպիսկոպոս հայոց Ներսիսի» կազմած ինքնագիր ծառայական ցուցակից.

Եփրեմ վարդապետը իւր ուսումը ստացել է Բուխարէստ և Էջմիածին 1812 թուից մինչև 1833. մտել է հոգեւոր կոչման մէջ 1820 յուլիս 15-ին Քիչնէ քաղաքում. 1824 ին ձեռնադրուել է Էջմիածնում կիսասարկաւագ և աւագ սարկաւագ 1829 ին. այդ օրից կատարել է ս. Էջմիածնի սինօզի ատենադպրի և հայոց լեզուի ուսուցչի պաշտօնները մինչև 1833 թ. յուլիսի 13, երբ վարդապետ ձեռնադրուելով ուղարկուել է Ս. Պ. Բուրգ հոգեւոր կառավարութեան անդամի պաշտօնով:

Կիսասարկաւագ ժամանակ եղածէ օգնական Բարսեղ Արքեպիսկոպոսին հայերին Պարսկաստանից Ռուսաստան վերաբնակեցնելու գործում:

Պ. Բուրգ նշանակուելով՝ բացի բնակարանից և վառելիքից նշանակուել է նորան եկեղեցական արդիւնքներից ռոճիկ տարին 2000 ռուբլի «ըստ նշանակելոյ եկեղեցական հոգաբարձութեան համաձայն նշանակութեանց առաջին արքեպիսկոպոսաց ս. Պ. Բուրդայաւուրց անտի շինութեանց եկեղեցւոյն յանձնեցեալ 'ի նախնեաց կառավարութեանց յաղագս ամենայն հարկաւորացն եկեղեցեաց և եկեղեցականաց»:

Ծան. Խմբ.

ըողութիւն ստուգել զկամիլ կամ զչկամիլ տպագրութեան մատենիս առ 'ի դատաւորացդ որ 'ի Պետերբուրք: Ընդդէմ քաղաքական օրինաց չիք մեր խօսեցեալ ինչ, բայց այն 'ի յառաջաբանի անդ լի կատարեալ հայրենասիրութեամբ և քնն ճանաչելով զազգիին զօգուտ՝ բազումս համարձախօսեցաք 'ի շնորհս յաշխարհիկ լեզու դպրութեան, զամենայն զվարկածս մեր պընդելով և հաստատելով մեծամեծ փաստիւք առեւելք յընդհանուր նկարագրէ ուսմանցն ընթացից Եւրոպեականացն արանց: Զանփոյթութիւն հայ մարդկան զչինութենէ դիւր և յաջողակ գործարանի իմանալի հալորդակցութեանց 'ի մէջ ազգիս, որով ծածկեալքն մինչև ցայսօր ժամանակի մարթիցիին յատեան հրապարակի հանդիսանալ և տեսանել յիւրաքանչիւր արանց, ոչ թողաք առանց բանի կշտամբանաց, որպէս և զհակառակորդս յաշխարհիկ բարբառ դպրութեան յասպարէզ անցուցեալ դատեցաք ըստ արժանւոյն: Զի՞ք այն տեղի խօսիլ 'ի ժամուս զյառաջաբանիս բովանդակութենէ՝ եթէ այն մերկապարանոց առաջիկայ Պատուականիդ, ուստի մի ըստ միովէ կարողութիւն է տեսանել զամենայն խօսեցեալսն առ յինէն, և դատել անաչառապէս և անպղտոր մտօք: Խնդիր էր իմ 'ի ձէնջ տալ ինձ փութով տեղեկութիւն՝ թէ ո՞րք ոմանք բաց 'ի ձէնջ կացուցեալ իցեն դատաւորք 'ի վերայ իմոյ աշխատութեան և թէ զիմորդ իրն տեսանի:

Մատուցանելով Պատուականիդ առ յիմոց ընտանեաց զողջոյնս բազմապատիկ եմ և եղէց

միշտ զձեզ սիրող և յարգող
Ս. Նազարեանց՝ վարդապետ:

'ի Հոկտեմբերի 6
յամի տեառն 1850
'ի Մոսկվա:

Մեծապատիւ բարեկամի մերում Եփրեմայ խոհական վարդապետի և ասպետի խնդալ

Արգոյ նամակ պատուականիդ՝ գրեալ յերրորդ թուականի ամսոյս, շնորհիւ Նիկողայոսի Շանչիեանց ժամանեաց առ ձեզ ի վեշտասան, տեղեակ զիս առնելով զգիտելեացն որ յի-

մոյս աշխատասիրութեան մասին: Նմանապէս հասին առ մեզ ախորժարար լուրք զձերոյ քաղցր ընդունելութենէ տէր Մովսէս քահանայի Սայաթնեանց յորոյ ի սակս էր մեր առ ձեզ խնդիր գրաւոր ի վերջին ընդ ձեզ նամակախօսութեանս: Փոխարէն կրկին բարեկամական առ մեզ արդեանցդ զմերս առ ի խորոց սրտի շնորհակալիս ընկալնուլ աղաչիք:

Խռովիմք և ոչ լսելով ի ձէնջ թէ Պարոն Խուդաբաշեանցն անհաւան ընդ մերս երկասիրութիւն գտեալ խրատէ զքաջափայլ տեարս Լադարեանց խափանարար լինել տպագրութեան գործոյս, կամ առաքել զայն ի քննութիւն առ վեհափառ կաթողիկոսն. զառաջինն ոչ ներեն օրէնք տէրութեան, վասն զի, եթէ գրուած ինչ ոչինչ պարունակէ յինքեան ընդդէմ կառավարութեան (քաղաքական կարգաց և եկեղեցւոյ), ոչ կարէ խափանիլ ի տպագրութենէ, իսկ զմիւսն չէ համարձակ առանց իմոյս թոյլտուութեան առնել ըստ կամաց և հաճոյից: Յառաջաբանութիւն մատենիս կարի խիստ թուի քեզ. բայց որպէս վէրք ազգին, նոյնպէս և սպեղանին: Բայց չէ և չէ պարտ երբէք ի մօռացօնս լինել թէ վիրաբոյժ բանագէտ հատոյ սուր ի ձեռին կամ կարմրացուցեալ երկաթ յաջն ոչ զկորուստ ախտացելոյն դիտէ. քաւ և մի լիցի. այն մին հատանէ, իսկ միւսն խարէ, բայց ողջամիտ խորհրդով և զհիւանդին փրկութիւն նշկատելով: Վասն նեխեալ վիրաց մերոց պէտք էին սրոյ և հրաշէկ երկաթոյ առ ի բաց հատանել և ի բաց խարել զապակահալս յանդամոց՝ զի մի բոլոր մարմինն անպիտանացեալ կորիցէ: Արդեօք վրիպակ է դատողութիւնս՝ եթէ ուղիղ և ճշմարիտ, ի ձերդ թողում խոհականութիւն. զոր ինչ միանգամ խօսիմք և խօսեցաք, խօսեցաք այն զօգուտ ամենասիրելի ազգին մտածելով և ոչ զնախնամանել կամելով: Զարմանամք զարմանս մեծ՝ զի Հայք յայդպիսի բանից մերոց բերին ի կարծիս՝ բամբասաւէր միտս ունիլ մեր, որ չէ այդպէս: Եթէ ներեալ է այլոց ունիլ սեպհական կարծիս և տեսութիւն իւրեանց, ապա և ինձ պարտի նոյն ներեալ լինիլ. զայս պահանջին անհրաժեշտ օրէնք արդարութեան և ամենեցուն միապէս և համահաւասար խոկալ և գործել չիք հնարաւորութիւն, մանաւանդ թէ և վնասակար իսկ է: Մի ի մարդկանէ՝ ըստ իմոյս համարման՝ մոլորեալ է, ընդէր և ինձ ընդ նմա մոլորիլ. պարտ է թոյլ տալ հակառակացն կարծեաց ի հանդէս հրապարակի ելանել, ուր ծանուցեալ լիցի և վրիպակ և ուղղութիւն այլախոհից իւրա-

քանչիւր: Այսպէս յառաջացան յուսմունս և ի գիտութիւնս ազգք եւրոպէականք, և ոչ այլապէս. բայց առ Հայս ամենայն տարաձայնութիւն յուսումնական խնդիրս անդէն անդ բանբասանք քարոզի և ցոյցք անսիրելութեան և թշնամութեան առ միմեանս: Հարցանեմք, յոր երեսս մատենի մերոյ բամբասեցաք զԷմինն: Յրելով զանհիմն և անալի բանս Ռուսսին Սլիվիցկիոյ, որ ի վերայ հիման ընթերցանութեան մատենի տպելոյ ի Մոսկովա յամի 1849՝ կամի ապացուցանել զանպիտանութիւն աշխարհիկ բարբառոյ Հայոց և զրպարտէ լրբաբար զՀայս տաճկաստանու, որպէս զի սոքա առ ի ստացումն արծաթոյ վերին աշխարհիկ հայկաբանութեամբ ի գրուածս իւրեանց, ցրելով՝ ասեմ՝ զբանս Սլիվիցկիոյ՝ ծանօթաբանեցաք անշափ միայն «ոչ Տալազրոդ ընթերցանութեան մատենին և ոչ պ. Սլիվիցկին իշխան ինչ են առաջնորդ լինել Հայոց ի հանդիսի նոցայն լուսաւորութեան ըստ պիտոյից այժմեան ժամանակաց, այլ թէ չստ է Հայոց առանց յաջ և յահեակ խոտորելոյ՝ միտ եղեալ ընթացից լուսաւորութեան Էւրոպէականացն ազանց նոցին զհետ կրթիլ անմոլար շաւղաց». Նոյնպէս պատասխանեցաք Սլիվիցկիոյ ուստին՝ որ օրինակ բերէ հայոց զՀայս Հնգկաստանի, վասն զի սոքա ականաւոր Հայկաբանութեամբ իւրեանց ի հասարակ կենցաղս և ընտիր բանաստեղծութեամբք իւրեանց հաւասարին հնոց հեղինակաց՝ թէ զանկարսն առ ի հսկայից Նւրուպիոյ (որ է՝ լուսաւորել զժողովուրդս հին մեռեալ լեզուսւ) ի կարելիս դասել առ ի թղկահայոց Հնգկաստանու չէ՝ ապաքէն զործ առն Տրտածողի եւ ուսելոյ, այլ խելադարեալ իմաստակի»: Մի թէ այս ամենայն՝ բանբասանք իցէ. վայ ինձ. Այլ եթէ կամիս դու լըսել բանբասանս, ընթերցիր զբանս պարոն Էմինայ ի գլուխ անդ ճառին՝ մակագրելոյ՝ վէպք Հնոյն հայաստանի. Առ մեզ չիք, ասէ, պատմութիւն գրականութեան. զոր ինչ հայ և օտարագրգի հեղինակք մինչև ցայսօր ժամանակի գրեցին ըստ այսմ մասին՝ լոկ տեղեկութիւնք են վասն մատենագրաց և գործոց նոցին և այն թերի բազմօք: Քննել ըստ կանոնաց մակացութեան զմատենագրութիւնս մերոցն և ցուցանել զյատկութիւնս և զնշանակութիւն իւրաքանչիւրոցն ի նոցան է՝ որոշելով ի նոսին զոր ինչ հեղինակին է սեպհական և զոր ինչ առ դարն՝ յորում կեցին վերաբերելի, այդպիսի երկասիրութիւն՝ ցաւ է ինձ ասել՝ անծանօթ է մերոցն (բայց ծանօթ միում միայնում պարոն Էմինայ. և որ ինչ հայագրի մատենագիրք՝ յորոց մի է և մեղաւո-

ըստ, զայդպիսեաց գրեցին, ոչինչ գիտացին զայդօրինակ տեսութիւն հայ հեղինակաց): Սե որովհետեւ չէ ուրուք ձեռնամուխ լեալ յայդպիսի գործ, յոյր սակս և յուրվք ի բանասիրական խնդրոց՝ առ հայ դպրութիւն վերաբերեալք, մինչ ցարդ անուծանելի մնան. ի սոցին սակի և զազգային երգս ունել պարտ է՝ որոց գոյութիւն առ մեզ՝ չգիտեմ էր վասն միակամ յամենեցունց ժխտի. այդ կարծիք՝ ներելի ի չըթուես օտարաց, անթողի է մերայոց՝ ուրք ինքնակամ հրաժարին ի հայրենի ժառանգութենէ՝: Ահա քեզ բանբասանք, անամօթ զրպարտութիւն և սեաւ խարէութիւն, այս հայհոյութիւն իսկ: Ազգային երգս լեալ առ Հայս կարէ ամենայն ոք տեսանել ի պատմութենէ Մովսիսի խորենացւոյ. այդպիսի ազգային երգոց առնէ յիշատակութիւն 15 ամօք յառաջ ի բազում տեղիս հնախօսութեան իւրոյ՝ Հայր Ինջիլեան ակնաւոր հայրն միւթարեան: զայդպիսեաց իսկ երգոց յիշէ գերմանացին Նէյման յիւրումն պատմութեան Հայոցս դպրութեան տպելոյ ի Լէյպցիխ յամի 1836, նոյնպէս Բլում անուն պրօֆեսսոր Գօրպատեան յիւրումն գրուածի՝ Հերդոտոս և Կտեղիաս մակագրեալ, նոյնպէս Րիթթեր աշխարհագիր, գերմանացի ի հատորն՝ որ զՀայաստանեայց՝ բերէ բառ առ բառ զնոյն իսկ հատակատորս հայ երգոց՝ որ առ Մովսիսի խորենացւոյ տեսանին, և այն 7 ամօք յառաջ քան զպարոն Էմինն: Ստեփաննոս Նազարեանց առնէ նոյնպէս յիշատակութիւն զայդմանէ յիւրումն ճառի տպելոյ յամի 1844 ի Ղազանեան երկասիրութիւնս համալսարանին: Սե ի վերայ այդր ամենայնի «գոյութիւն ազգային երգոց առ Հայս՝ ասէ Էմին՝ միակամ ժխտի յամենեցունց՝ ի մերայնոց և յօտարազգեաց». Ասասյեւս այժմ ո՞վ է բանբաստէրն, ո՞վ է կուրացեալն և ամբարհաւաճն յամենայնի: Բայց դու լուեալ ուսիր զիմս վեհանձնութիւն առ պատուական Էմինն, Սո՛ որ դատաւորս է կարգեալ ի վերայ աշխատութեան Խոնդ ալոյրիկ մինչև տպեալ, ոչինչ խռովեցայ ի հոգի ընթերցեալ զայդ ամենայն ծայրէ ի ծայր և պատասխանեալ ցկառավար ուսումնարանիս՝ թէ առ ի տպագրութիւն գործոյ Էմինայ չիք արգելք և ոչինչ, Իսկ այլք անժամ՝ զորոց չիք իմ խօսեցեալ հայհոյութեամբ՝ զլանան ցուցանել ինձ զայն շնորհ՝ զոր ես ոչ տարակուսեցայ իմումս ցուցանել հայհոյողի և անարգողի: Սե ոչ այս չափ միայն. այլ և զամենայն զբանս իմ բամբասանս համարին: Պարոն Էմինայ կառողութիւն էր անամօթ լրբութեամբ տգիտացուցանել զգիտունս՝

որք ամօք բազմօք յառաջ քան զնա գիտէին և քարոզեալ էին զայն՝ զոր նա այժմ միայն ուսեալ քարոզէ իր և ինչ մի նորագիւտ, բայց ինչ ամենայն ինչ ի յանցանս զնի. նիթէ է ձեր դատողութիւն, դատեսցիք զբարեկամս ձեր. եթէ ոչ, ոչ ևս յաւելից խօսիլ յունկն ազգի մերոյ, ըստ որում ամենայն ինչ յունկըն մեռելոց խօսեցեալ լինի և իմ միշտ ի սնտիս դեգերիլ չիք ախորժակ:

Զորդիս պարոն Ամիրովի Գօրեցւոյ՝ զյանձնեալսն առ ի պատուականէդ իմումս պաշտպանութեան չիք տեսեալ իմ տակաւին. բայց յորժամ մուտ արասցեն դոքա ի դպրոց քաջափայլ տեարց Լազարեանց, ոչ դանդաղեցուք վերահասու լեալ որպիսութեան նոցա խնամ տանել նոցա որչափ ինչ բերեն կարք մեր, ոչ՝ առ ի զձեզ շնորհապարտս մեզ կացուցանել, այլ զմերըս հայրենասիրական պարտականութիւն առ որդիս ազգի վճարել:

Իմանովք հանդերձ ողջունելով զմեծապատիւ բարեկամդ՝

եմ և եղէց

միշտ հարազատ

ձեր Ստեփաննոս Նազարեանց՝ վարդապետ:

Ի 17 հոկտեմբերի

1850

Ի Մոսկովա

Մեծապատիւ խոհական բարեկամիդ մերում

Բազմասցի՛ առ ՚ի մէնջ ողջոյն
և բարեմաղթութիւն ՚ի նոր տարին:

Զհիւանդութենէ իմոյ պարանելոյ զիս ՚ի վերջէ հոկտեմբերի մինչև ցոյժմ կէս մի ի մահի՛ն սակաւայոյս ախտի, կէս մի յանել բանդ օթեանիս ոչինչ չատաբանեմ. ազդեցից միայն ՚ի գիտութիւն պատուականիդ թէ ամենակալն Սատուած հաւանեալ փորձել զիս տխուր արկածին, ողորմեցաւ ինձ և իմոց զաւակաց պարգևելով զիս վերստին ամենավարան իմոց ընտանեաց: Պատճառ հիւանդութեանս որ այժմ՝ մերձ էր ՚ի վտանգեք

զկենդանութիւն իմ, էր տպաքէն մաշումն կենսական ոգեաց ի մերումս ամենաժանր պաշտաման՝ ժամս 24 յեօթնեկի պարասկելով դասասացութեանց յուսումնարանի Լազարեանց՝ թող զայլ զբաղմունս որ սուտնին և որ արտաքոյ։ Անսովոր այսպիսի կենաց լինելով՝ (զի ի Ղազարեան համալսարանին՝ հինգ և եթէ քաջ, ժամս վեց յեօթնեկի ուսուցանելով վայելէաք յուսումնական անդորրութեան) գուշակէաք այն զծանր պատահար մեր՝ որով ուսեալ զչափ և զսահման մերոյս տանողութեան հարկադրիմք այսուհետեւ թեթեացուցանել զբռն մեր՝ զոր հաճոյք օտարաց առանց բանի օրինաց ըստ կամաց և բմաց ծանրացուցին ի վերայ մեր էչ բեռնաբարձ քան զուսումնական որ զմեզ համարելով։

Ստացաք վերստին զաշխատութիւն մեր ի Պետերբուրքայ հանդերձ թղթով Քրիստափորեայ Լազարեանց. յորում գրի մեզ թէ չիք նոցա իշխանութիւն թոյլ տալոյ տալել որեկեցէ հայ մատենոս, որոց քննութիւն անկանի վեճակաւոր Արքեպիսկոպոսին Մոսկվայի և սրբազան կաթողիկոսին։ Որ և է այս մեկնաբանութիւն. և ես չեմ կոյր առ ի տեսանել զիսկութիւն իրին. բայց լուսմ, թէպէտ մտածել ոչ դադարիմ։ Բայց ասացից պատուականիդ՝ թէ այդպիսիք չեն բաւական խռովեցուցանել զիս, անդորր է սիրտ իմ և անվրդով հոգի իմ. կամք էր մեր օգտել ազգին. ոչ կամին. օգտեսցուք և ոչ, այլ տացուք զանձն մեր յայլ ուսմունսս վասն մեր միայնոյ։

զձերդ

Ձեզ յարգող բարեկամ
զՍտեփաննոս Նազարեանց

ի յունվարի 4 թուականի

յամի 1851.

ի Մոսկվա

Խոհական պատուասիրեալ բարեկամիդ մերում Հօր Նփրեմայ

Բազմասցի առ 'ի մէնջ ողջոյն բազում
բարեմաղթութեամբք հանդերձ.

Տենչալի վերջին առ մեզ նամակիդ և բարեկամական ծանօթատուութեանցդ մեզ ոչ արաշաք մինչև ցայսօր պատասխա-

նի և այն՝ խորհրդով՝ և ոչ դիպուածով, վասն զի զմերոյս հոգւոյ խաղաղութիւն նախապատիւ քան զայլն ամենայն համարելով լուի քան խօսել հաւանէաք. թող զի անյուշալի մեզ թուէր զիմոց մտաց և սրտի ուղղութիւն մերկանդսմ՝ առաջի ձեր կացուցանել, որպէս և զայլոցն առ մեզ խաղախ և երկբուն ընթացս վկայութիւնամբ հաստատել: „Ձայրանայր՝ ասէ՝ հոգի Պաւղոսի՝ զի տեսանէր զքաղաքն ՚ի կռապաշտութեան“ . իսկ իմն զինչ. բայց որպէս տեսանեմա՝ փոփոխեալ են ժամանակք. զայրանալն և խռովիլն ՚ի հոգի առ Պաւղոսի չէր դատապարտելի. այլ իմա՝ լճյ ինձ՝ լինի առիթ չար բանբասանաց զինէն և ամենայն տեսակ առելի բաղբաղայից: Բայց որպէս կարծեմ չիք ընդ որում զայսպիսեաց փաստաբանել արժիցէ զաշխատութիւնն. արդարութիւն ոչ ուրեք առ մեզ. այլ կեղծաւորութիւն և խաբեբայութիւն յամենայն տեղիս. և ուր անարգեալ և յերկիր կոխեալ բանք արդարախոհհուրդ հայրենասիրի, իսկ սմին հակառակ բարձրացուցեալ և մեծացուցեալ մեղրաշուրթն մատնողք աղգի. զինչ հապա տեղի մեզ այլ մտածութեանց և խօսից. քննութիւն չիք, քննողք չիք, զի վիրացեալ է բանն Աստուծոյ յաղգէս. մնան միայն չարախօսութիւնք սլիղծ և անաստուած չրթանց:

Ձաշխատութիւն մեր՝ զինի այդքանեաց անախորժ լրոց և ժանօթարանութեանց առ ի ձէնջ առ մեզ հասելոց ուստի հարկաւ ի մէջ յարեան կասկածանք զարդարամտութենէ մերայնոց, հուսկ յետոյ ձերով իսկ նամակաւ քաջալերս առեալ այլ և համարձակութիւն առ ի թեմակալ Առաջնորդէ մերմէ ստացեալ՝ յուղարկեցաք ի դատաստան նորին. և զարմանք ոչ փոքր ունին զիս, զի անախորժութիւն և ոչ մի տեսեալ եղև յառնէդ, որպէս. . . . Սրբազան հայրն ընթերցեալ զբանս իմ և գտեալ զնոսա բանաւորս և արդարացիս, թոյլ տայ ինձ պատուասիրական նամակաւ հանգերձ ի տիպ անցուցանել զաշխատութիւն իմ, յնւս սլիտանիս, այսինքն ի նորն հայկաբանութիւն խրախոյս և հրաւէր սիրողապէս ինձ մատուցանելով. ուր է ապա այն չար դատաստարտութիւն, զոր այլք զիս դատապարտել ոչ ամաչեցին: Մտածել և խօսիլ զոր չէ ընդգէմ ոչ կրօնի և ոչ տէրութեան, զոյ և պարտի գոլ համարձակութիւն. արք մասնաւորք, զսրոց խօսեցեալ լինի կամ գովութեամբ կամ պարսաւանօք՝ ինքնին կարեն արդարացուցանել զանձինս, եթէ արդարք. իսկ եթէ ոչ. ապա ոչ յանիրաւի նոցա պատահին կշտամբանք բաց

այտի՝ առ իս չիք յիշատակութիւն արանց առանձնականաց, այլ ճառն ընթանայ ընդհանրապէս. եթէ այլոց համարձակ է խօսել զոր ըստ քմաց և կամի, ինձ ընդէր ոչ՝ ընդարձակ բանաւոր փաստաբանութեամբ. բայց այլոց շնորհել զխօսելն և զիմ կապել զլեզու. այդ բարբարոսութիւն է և ոչ մարդկութիւն. և որ կամին գյառաջատուութիւն ազգին յուսմունս՝ պարտի ուրախամիտ ասպարէզ բանալ տարաձայն կարծեաց և բանախօսութեանց, ուր միայն կարէ հանդիսանալ ճշմարտութիւն: Այսպէս և ոչ այլազգ հասին Յերոպացիք յայն կատար լլուծեան և բարգաւաճանաց՝ յոր հասին:

Աշխատութեան իմոյ պատրաստք եղիցին փութով երկու տպեալ թերթք, ուր բովանդակի յառաջաբանն միայն. հոգ զամենայն հոգամբ, զի իցէ տիպն վայելուչ. Տպագիրն է Գաղղիացի Վօլդէմար Գոթիէ, զի Լազարեանց տպարանն չնւ է ի կարգի. բայց զսյոցիկ մի՝ ասասջիք ումեք. կամ է ինձ մերով անձնական ծախիւք տպել զմատեան մեր և նուիրել ի յիշատակ ննջեցեալ որդւոյ Խաչատրոյ Յովակիմեանն առ ի ապացուցանել՝ թէ ոչ միայն զառնուն գիտեմք, այլ և զտալն կամակար մտօք: Ծախք մեր եղիցին ընդ ամէն մանեթս 150. իւրաքանչիւր մի թերթ արժէ 13 մանէթ արծ. առանց թղթոյ:

Սյժմ գամ ի ծանօթաբանութիւն զորդեզրաց մերոց Ամիրեան մանկանց. սորա ըստ ուսման և վարուց իւրեանց արժանացեալ ընտիր վկայութեանց փոխեցին ի վերնագոյն դասատուն պարգեւօք հանդերձ. բայց զորդւոյ Գանջեվայ որ ուստնի արևելեան լեզուս ի վեցերորդ դասատան՝ չիք իմ ասել ձեզ մխիթարականքս. յառաջադիմութիւնք նորա յընթացս տարեկան ուսումնառութեան հաստատին ընտիր ընտիր վկայանշանօք, բայց ի հանդիսի վերջին հարցաքննութեանց ստացեալ է ի գիտութեան տաճիկ լեզուի վկայանշան ամենափցուն որ է 1. և դնողն վըկայանշանի եղեալ է պարոն Էմին, որպէս ասի՝ ըստ թոյլտուութեան վարժապետին Շախումովի. պատանին Գանջիեվ եկեալ առիս՝ պաղատէր օգնել նմա. եղև առ մեզ խորհուրդ վարժապետաց. խօսեցայ բազումս բայց չահեցայ և ոչինչ. Շախումովըն ասէր թէ Էմինն ինքնին եղեալ իցէ զայն վկայանշան 1. և թէ արժանի է Գանջիեվն 3 վկայանշանի որ տայ իրաւունս տեղափոխ լինելոյ ի վերնագոյն դասատուն, իսկ միւսն պնդէր թէ վկայանշանն եղեալ իցէ ի ներկայութեան և թոյլտուութեամբ տաճկաց վարժապետին. բայց խնդիրն այն թէ մըպէս

Դանջիւմն յընթացս ամի արժանացեալ իցէ ընտիր ընտիր վը-
կայանշանից և ի վերջնում հարցաքննութեան՝ վատթարացեալ
յայդ չափ՝ թէպէտ ի մէջ բերեալ՝ բայց ոչինչ յառաջեաց, և այս-
պէս մնայ իրն որպէս կայր: Խառնաշփոթ իրք առ մեզ բա-
զումք. կարգ և կանոն սակաւ. Էմինն առնէ ինչ որ կամի. և
պաշտել զպաշտօն զաստիարակի յայսպիսի Բարիլոնեան խառ-
նակութեան միջի՝ ոչ պատուաւոր ինձ և ոչ իսկ ախորժական.
յուսայաք բարւոքել զվիճակ մեր և օգտել հայոց՝ գալով ի Ղա-
զանայ և փոխանակելով զպրօֆեսսորութիւնն ի կայսերական հա-
մալսարանի ընդ ստորակարգ (եւ զրամով եւ աստիճանաւ)
պաշտաման առ Լազարեանց. բայց խաբեցաք ըստ ամենայնի
և զղջամք յոյժ յոյժ: Փոխանակ պրօֆեսսորի եղեաք էջ բեռնա-
բարձ, փոխանակ առն ուսումնականի և պատուելոյ ի չարս
գիտնոց՝ իբրեւ մի յամբոխէ հասարակ վարժապետաց. սակաւ
են աւուրք մերոյս պաշտաման աստ, բայց բազումք յոյժ՝ փորձք
փորձեալք ի մէնջ. Աստուած տուաջնորդեսցէ առ բարին:

Ինչոտ հարազատ ձեր՝
Ա. Դ. 1)

ի 17 Յունիսի 1851.

Ի Մոսկվա.

ԿԱՐՆՈՅ ՕՎԱՅԻ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

Համայն Օվալի գիւղորէից նորապէս սահմանեալ
բարեկարգութեան օգտաւէտ և պատուիրանական կա-
նոններ, ի Կարնոյ Արժանապատիւ Առաջնորդ Տեառն
Կարապետի Առաքելազարդ Սրբազան Արք եպիսկոպոսէ
կանոնեալ՝ և առ մեզ հասեալ. և մեր ամենայն զգու-
շութեամբ ընկալեալ ի մտի եղաք. մտածեցաք նրբա-

1) Ա. Նազարեանի ինքնաձեռագիր այս նամակի տակ
իւր իսկ ձեռքով ստորագրած է այդ երկու տառերը, որ ան-
շուշտ մի պայմանական ստորագրութիւն է: Ծ. Խմբ.

զննին մտօք՝ որ է մեծ օգուտ համայն ազգի մերում. վասնորոյ և արժան վարկաք շնորհել զօրինակն ձեզ՝ զոր պարտիք և դուք ընկալնուլ սիրով և հնազանդութեամբ, և հաստատուն պահել զոր ինչ և իցէ:

Ամենայն Հայազգի քրիստոնեայք արժանաւոր հնազանդութեամբ և պատուով պարտական են իւրեանց քահանայքն պատուել. և անոնց ամմէն կանոնական և բարի խրատներուն և թէմպէհներուն՝ Աստուածային պատուիրաններու պէս հնազանդ և մտիկ ընօղ ըլնալ, և ով որ քահանայից բարի թէմպէհներուն հնազանդ չըլնայ՝ մեզ և քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ հնազանդ չէ, և սուտ քրիստոնեայ է:

Ամենայն Հայազգի քրիստոնեայք, ամենայն հայոց եկեղեցւոյ կանոնական կիրակիները պարտական են անխախտ պահել. և կիրէկի չպահօղ հաւատացելոյն քրիստոնէութիւնը հաստատուն չէ, ալ շիւսհելի է:

Քրիստոնեայք ամմէնքը պարտին սէր ընել՝ և սէր ունենալ միմեանց հետ, որ Քրիստոսի հաւատացեալ ըլնալները հասկըցվի, գէրէքի ըսաց քրիստոս դուք մէկգմէկու սիրելով՝ և միմեանց հետ սիրով մնալով՝ կճանչվիք թէ իմ ծառաներս էք:

Գլխաւորաբար աղէկ գիտցիք՝ որ աղօթքը մարդոյս հոգւոյն կերակուրն է. ուրեմն ինչպէս որ հացը մարմիններուս հարկաւոր է և պէտքական՝ ասոր պէս ալ աղօթքը հոգիներուս հարկաւոր է. և ինչպէս որ հաց չուտելով մարդը սովամահ կըլնայ և կը մեռնի մարմինը, այսպէս ալ աղօթք չընօղ մարդոյ հոգին կը մեռնի. և աղօթկին տեղը ուր տեղ է՝ յատկապէս եկեղեցին. ապա ուրեմն քրիստոնեայ եղօղը թէ ալը թէ կին. թէ հարս թէ աղջիկ, թէ մեծ թէ փոքր պարտական է յեկեղեցին գնալ՝ և անդ աղօթքին հոգւոր կերակրովը հոգին կերակրել որչափ որ կարելի է. գէրէ

ամէն մէկ քրիստոնեայ թէ այլ թէ կին. թէ հարս և թէ աղջիկ հիչ չենէ պարտական է որ շաբաթ և կիրակի օրերը՝ մանաւանդ պատարագ եղած օրերը եկեղեցին գնայ. և իւր մեղացը թողութիւն խնդրէ. և ով որ անշահ զրուցներով թէ հարս և թէ աղջիկ եկեղեցիէն արգելէ նէ՝ անոր մեղացը կըցորդ կըլնայ. և անոր մեղաց համարը ինքը պիտի տայ: Նաև ծաներուք՝ թէ և Աստուծոյ անունը ուրտեղ որ կանչըվի՝ տնդ է Աստուած. լէքին յատկապէս յեկեղեցին է. ապա յեկեղեցի գնացողներդ՝ որ աստուծոյ երես գելլէք՝ մտածեցէք թէ ո՞րքան ահիւ և դողութեամբ և պարկեշտութեամբ պիտի ընաք եկեղեցւոյ մէջ. և մեղքերնիդ լաք. որ Աստուած ալ ձեզ ողորմի:

Այլազգի ձեռօք և այլազգի դիտութեամբ աղջիկ կամ մանչ նշանել ուզող քրիստոնեայն՝ եկեղեցւոյ խորհրդոյն անարգող է. և եկեղեցին ալ անանկ մարդը կանարգէ. և նշանածն ալ չի վայելէ. ուստի այլազգի դիտութեամբ ամենեւին նշան չի ստի ըլնայ:

Օրինաւոր խնամախօսութիւն այս է

Խնամախօսութեան երթայ մէկ քահանայ՝ և մէկ մարդըմ միայն մանչուն կողմէն հետը. բայց երկուքն ալ խմած չի պտի ըլնան ամենեւին. և երբ հաւանի աղջրկան տէրը և խօսք տայ՝ պարտին մատանին մեզ բերել և օրհնել տալ:

Նշանին պէհն տասն և մէկ ղուռուշէն վեր չի պտի ըլնայ. մէկ մատնի, և մէկ փուշի՝ մեր գիտութեամբը քահանայն առնէ տանի աղջրկան տունը. մատնին աղջկան մատն անցնէ և փուշին գլխուն ցկէ: Բայց ղէգի փարայ. հէ տէմէսի՝ և այլ ինչ այսպիսի ամենեւին չըկայ և չըլնայ:

Եւ աղջրկան տէրը խմած կամ չխմած ըլնալով՝

եթէ ղէզի փարայ կամ հէ տէմասի ինչ որ ուզեննէ՝ խնամախօսութեան գնացողը բօշ խօսք տայ կուտամ ըսելով. և կամ ուզածը տայ. բայց միւս օրը թօղ գայ մեզ ծանուցանէ, և տուածը մեզնէն առնու, թէ որ չգայ և չծանուցանէ, երկուքն ի միասին դատաստանի ներքե կան կանին. և երկուքն ալ պիտի դատվին:

Հարսընտեսը պինտ մեծ քահանա մէկ ուռուպիէ տայ. և տահայ վարը մէկ տօղսաննոց տայ. և տահայ վարը մէկ յետ միշնոց տայ. բայց հարսնացու աղջիկը հարսըն տեսեկօղներուն՝ թէ մեծին և թէ փոքրին ամենեին բան մի խիլայ չի պիտի տայ բնաւ. և հարս գնալու ժամանակըն ալ հարսընտես եկած մարդոցը ամենեին խիլայ չի պիտի տանի:

Հարսընտես եկողը՝ թէ գիւղին միջէն ըլնայ՝ հարսընտես ընէ և գնայ. բայց գիշեր մնալ ամենեին չըկայ և չըլնայ. ապա թէ ուրիշ գիւղէ ըլնայ՝ հարսընտես եկողը՝ մէկ գիշեր կենայ, և միւս օրը անպատճառ գնայ. նշանած մանչուն՝ նշանած տեղը թէ բազմութեամբ և թէ մինակ անէրանցը տունը գընալ չըկայ՝ ամենեին չըլնայ:

Հարս եղող աղջիկը տուն տանիլ. կամ տնէտուն հանդէսով ժուռ ածել ամենեին չկայ՝ և բնաւ չըլնայ:

Հարսանեաց հինային հետ կին ամենեին չի պիտի ըլնայ. այլ մինակ քահանայն՝ չորս աղ սախալիք հետը առնու և հինան տանի:

Շապիքը մէկ կին մի տանի մէկ տղայի հետ. և քահանայն ևս հետը ելթայ և գայ. և ամենեին այլ մարդ չլինի հետերնին. և սազ կամ տիկ՝ և կամ այլ ինչ հինին յառաջ չի պիտի երթայ:

Առանց կանչելու մարդ հարսնիք չերթայ՝ թէ այլ թէ կին. թէ մեծ և թէ փոքր:

Երկու շափթի գիշերանց՝ կամ առաւօտը թաքու-

քը պարտի գնալ հարսին տունը և ըստ կանոնական հրամանին քահանայն աղջրկան տունը ձեռնադրութիւն ընէ փեսային և հարսին՝ և ապա գնան յեկեղեցին. և առանց ձեռնադրութեան հարսը փեսային տունը չի պիտի գայ:

Թէ պսակ գնալու և գալու ժամանակը, և թէ ալ ժամանակ թագւորին կամ կնքահօրը ձեռքը ամենեւին բան չի պտի ըլնայ. ո՛չ թուր, ո՛չ դանակ. ո՛չ ծառ. ո՛չ խաչ. ո՛չ դէյէնէկ. և ո՛չ ալ ինչ:

Հարսին հետ մէկ մեծ կին երթայ հասնաքուր, և հարսնաղբար ամենեւին չըկայ և չըլնայ:

Թէ հարսնառ գնալու ժամանակը, և թէ գալու ժամանակը՝ թագւորի յառաջը թէխմախ խաղալ կամ գիւլէշ բռնել. և կամ ալ այսպիսի ինչ ամենեւին չըկայ. և թագւորը սաղով տնէտուն ժուռ ածել բնաւ չըլնայ. և խօնչայ հանել չըկայ ամենեւին:

Կէսուրը հարսին խիլան դռնէն դուրս պիտի չհանէ. և մահալէին մէջ գըլխուն չի պիտի ցրկէ. ալ իւր տունը մէջ:

Դուրսը՝ մահէլէն թագւորը որս հանել, և հաւի քամ ալ անասունի գլուխ զարնել չկայ ամենեւին և չըլնայ:

Իկիտ փայի և շիշլըղ ամենեւին չըկայ. և հայոց տղաքը բնաւին ալլազգ հետերնին հայոց հարսնիքը չի պիտի տանին:

Պսակը երկու շափթի կամ գիշերանց, և կամ ճաշու ժամուն ըլնայ. և երեք շափթի առաւօտը պսակը վերացուի. և մինչև յերեկոյ մարդ չըմնայ հարսնէտունը թէ ալ թէ կին, թէ մեծ և թէ փոքր. և ճէհէզը հարսը հետը տանի և ճէհէզ տեսանել չկայ:

Դարձ գնացող հարսը քսան օրէն աւելի չի պիտի մնայ մարանցը. ալ քսան օրէն յետոյ անպատճառ պիտի գայ կէրսանցը տունը:

Բոլոր օվայի մէջ որքան որ դէրիի տեղրանք կան,

Հայոց ազգին այն դէրիի օրերը բազմութենով այն տեղրանքը գնալ արգիլմամբ արգիլուած է. ո՞վ որ Հայոց ազգ եմ և քրիստոնեայ եմ կսէնէ, յայն օրերը այն տեղրանքը չի պիտի գնայ. բայց յայն դէրիի օրերէն դուրս մինակ ուր կամի թող գնայ:

Նոյնպէս և արգիլմամբ արգիլուած է Հայոց ազգին պար խաղալը. թէ ներսը գիւղին մէջ և տանը մէջ, և թէ դուրսը, թէ բարեկենդանին և թէ յայլ օր: Բայց թէ հարսանեաց մէջ կամիցին խաղալ, այր և կին խառըջըզ ի միասին բնաւ խաղու հրաման չըկայ և չի պիտի ըլնայ. այլ այր մարդը ջոկ մէկ տանըմ մէջ պարտի խաղալ և կին մարդը ջոկ մէկ ուրիշ տանըմ մէջ, ամենեւին զատ զատ. և այր մարդ ո՞վ ոք և իցէ կանանց խաղալը չի պիտի տեսնէ. ուրեմն երանի էր թէ՝ ով հաւատացեալ սիրելիք իմ, այդ հոգւոյ և մարմնոյ վնասակար չար սովորութիւնը բիւթիւնէ բիւթիւն ամենեւին վերցնէիք:

Վերջապէս բիւթիւն բիւթիւնէ արգիլմամբ արգիլուած է, ժամին դասերը ելնօղ աստիճանաւոր կամ առանց աստիճանի եղօղ՝ թէ մեծ թէ փոքր տիրացուներուն թէ հարսնէտան մէջ և թէ դուրսն՝ պար խաղալը, զուռնայ կամ տիկ չալելը, և խաղ կանչելը. այլ պէտք է անոնց հոգւոյ երգերու հետեիլ և սովրիլ՝ ու ըսել. մարմնաւորին հետեիլ չըկայ և չըլնայ:

Համայն օվայի գիւղորդէից նորապէս սահմանեալ բարեկարգութեան օգտաւէտ և պատուիրանական կանոններ, զոր պարտին ամենայն հայազգի քրիստոնեայք ամենայն յօժարութեամբ ընկալնուլ և հաստատուն պահել:

Այս ամենայն խրատական և կանոնական թէմպէհներս աստուծոյ կողմանէն ձեր հոգւոյ և մարմնաւոր օգտաւէտութեանը համար աւանդեցինք. որ ամէն շաբաթ երեկոյի յեկեղեցւոյ մէջն պարտիք կարդալ և միտք

առնել և պահել. ապա ով որ այս գրածներուս անհր-
նազանդ կը գրտնվի՝ հոգւով և մարմնով զատապար-
տութեան ներքե կանկանի:

Ն. Ծ. Յովհաննէս
արք եպիսկոպոս
Կարմիր Վանից:

Ի 1822 ամի Տեառն.
փետրվարի ա
Ի Կարմիր վանս սուրբ
Աստուածածնի:

ԺԸ ԴԱՐՈՒ ԿՏԱԿ ԹԻՓԼԻՋԻ ՀԱՅ ՔԱՅԱՆԱ- ՆԵՐԻ ՕԳՏԻՆ

Կտակ անելու սովորութիւնը շատ հին է մեր մէջ. մեր
նշանաւոր վանքերի արձանագրութիւնների մեծ մասը կտակնե-
րի վաւերագիրներ են, որոնցով մէկը իւր տունն է նուիրում
եկեղեցուն և նորա պաշտօնեաներին, միւսը ջրաղացը, ուրիշը
լուսագին, ձէթ, խունկ ու մոմ և այլն. հին ժամանակն էլ այս-
պէս էր հասկացւում բարեգործութիւնը, որ ամբողջապէս կրօ-
նի շուրջն էր ամփոփւում:

Արդարեւ այդ տեսակ բազմաթիւ կտակներ կային և կան
այսօր իսկ շատ տեղեր. բայց այս օրերս մեր ձեռքն ընկաւ մի կտա-
կի պատճէն, որ իւր տեսակի մէջ եթէ չենք սխալուում առա-
ջինն է և չէ պատահած տարեգրութեան մէջ. այդ կտակը հե-
տեւեալն է.

Թիֆլիսի Հաւարար քաղաքամասում գտնուած Խօջի-վան-
քի հանգստարանը նուիրող և եկեղեցին շինող Խօջաբեհրուդի
թոռնորդի Մէլիք աղայն իւր եղբայր Ստեփաննոսի հետ միասին
1745 թուին կազմում են մի կտակ, որով իրաւունք է տրը-
ւում քաղաքիս տասն եկեղեցիների և Խօջիվանքի քահանանե-
րից նոցա, որոնք շարաթ և կիրակի պատարագ պիտի մատու-
ցանեն, ուրբաթ օրը գնալ իրանց (Խօջի) բաղանիքը և լուա-
ցուիլ անվարձ, լուացուելուց յետոյ ստանալով բաղանիքի դրա-
մարկդից 100 դեան. այդ արտօնութեանց փոխարէն կտակող-

ները պարտք են դնում յիշեալ միաբանների վերայ յիշատակել իրանց ննջեցեալներն ու կենդանիները կտակում որոշուած ձեով: Եւ այս, ասումէ կտակը, «կայցէ սահման մշտնջենական անջնջելի» և ով յեանորդներից կամենայ քակել այս ուխտը՝ այսօր քան հոգիներին պարտական մնայ Քրիստոսի անեղ դատաստանին:

Ամենից հետաքրքրականն է կտակի յաւելուածը, որ արել են նոյն բաղանիքի «դալաքները» իրանց կնիքների վաւերացուցմամբ. նոքա ասում են, որ իրանք էլ—միաբան դալաքները իրանց յօժարութեամբ յանձն են առնում ուրբաթ օրերը ժամարար քահանաների լուացուելիս սպասաւորել առանց դրամի:

Ահա և կտակի պատճէնը.—

«Այս Բէթլահէմունն է

«Շնորհիւն ամենագորին Աստուծոյ հօր և որդւոյ և հոգւոյն սրբոյ և ողորմութեամբ նորին թուին Հայոց ռճղդ նոյեմբերի Ա ի թիֆլիզեցի Մէլիք աղայ հանդերձ հարազատ եղբարբ իմով Ստեփաննոսիւ որդի Մէլիք Աշխարհբէկին որդւոյ Խօջաղադային որդւոյ Խօջաբէհրուդին զայս մշտնջենական ուխտս եդի ընդ Թիֆլիզու բոլոր եկեղեցեացն. այսինքն է ընդ վանքին ընդ քամօյինց եկեղեցւոյն ընդ սուրբ նշանին ընդ ջգրաշինոյն ընդ նորաշինոյն ընդ մօղնոյն ընդ բեղլեհէմունն ընդ սհակաշէնուն ընդ քարափի եկեղեցւոյն ընդ կուսանաց վանից և հաւլաբարու մեր եկեղեցւոյն՝ զայս պայմանաւս ով ոք վերոյ յիշեալ եկեղեցեացն շաբաթ և կիրակի ժամարար լինի՝ ուրբաթ աւուրն երթայ ի մեր բաղանիսն և լուացուի թարց դրամի և ետ լուացմանն ճ դեան ևս առցէ բաղանեաց դախլէն՝ շաբաթ և կիրակի զմեզ և զմեր ննջեցեալսն յեշեսցէ առաջի զենման անմահ գառին աստուծոյ և եղաք զայս կարգս, զի վանքի եկեղեցին և հաւլաբարուն, յիշեսցին զմեծ հաւն իմ զխօջաբէհրուդն հանդերձ կողակցաւ իւրով. ի սուրբ նշանն և ի մօղնու եկեղեցին յիշեսցին զպապն իմ զխօջաղադայն հանդերձ կողակցաւ իւրով, ի նորաշէն և ի

կուսանաց եկեղեցին յիշեսցին զհայրն իմ Մէլիք աշխարհէկն հանդերձ մարբն իմով, ի բեթլահէմու և ի քամօյինց եկեղեցին յիշեսցին զեղբայրն իմ զբէհրուզն հանդերձ կողակցաւ իւրով, ի ջգրաշէնու և ի քարափի եկեղեցին յիշեսցին զիս և զկողակիցս իմ, ի սհակաշէնու եկեղեցին յիշեսցին զեղբայրն իմ Ստեփանն հանդերձ կողակցաւ իւրով, և զայս կացէ սահման մշտնջենական անջնջելի. վասն որոյ աղաչեմ յետագայիցդ մեր ազգաց մի ոք ձեռնամուխ լինիլ քակելոյ հոգեւոր ուխտադրութեանս, զի և դուք առջիք վաստակոց ձերոց մասն, իսկ եթէ ոք կամիցի քակել զուխտս մեր, ինքն լիցի սլարտական զայսքան հոգւոցն առաջի տհեղ ատենին Քրիստոսի եւ մեք լիցուք անպարտք, վասն զի յօժարութեամբ մերով եղաք ուխտս զայս եւ գրել ետուք ի գիրս յիշատակաց եւ կնքեցաք

կնիք

կնիք

դարձեալ մեք եւս խօջի բաղնրսի միաբան դալաքներս մեր յօժարութեամբ ուրբաթի յաւուրն ժամարար քահանայքն որ լուացուին մեք ևս սպասաւորեսցեմք ի փառս Աստուծոյ առանց զրամի

կնիք

կնիք

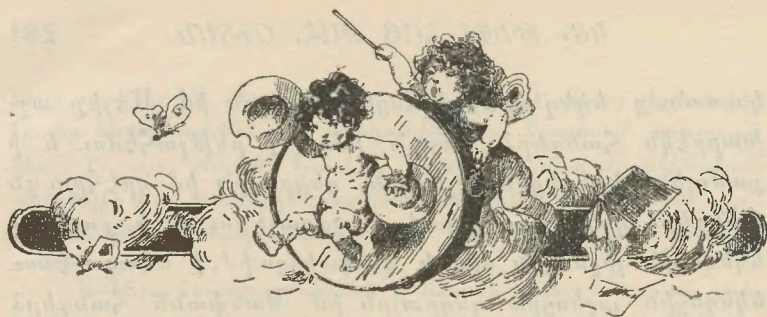
կնիք

կնիք

հանդերձ կնքօք.

սորին նախատիպն տեսանելով համեմատ նմին արտագրեցի Իգնատիոս տէր Ստեփաննոսեան տէր մխիթարեայ սպասաւորչացն բեթլէհէմու սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցւոյ. որ և գրեցաւ 1813 եւ յամսոջ 5 ՚ի մայրաքաղաքն Փայտակարան՝

Թէ որքան ժամանակ կտակից յետոյ օգտուեցին Թիֆլիսի քահանաները այս շնորհից՝ յայտնի չէ մեզ. լսել ենք ծերունի քահանաներից, որ մինչև ներկայ դարու սկզբները կտակի իսկականը պահուելիս է եղել Թիֆլիսի կօնսիստորիայում, իսկ վաւերացրած պատճենները յիշեալ 11 եկեղեցիներում: Մեր հրատարակածը Բեթղեհէմ եկեղեցու պատճենիցն է:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆ. ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.
ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ.

I

Մօլի հալ գլխի տնելից մէկը քննելով պ. Ծատուրեանի բանաստեղծութիւնները, խօսում է ռուսահայերիս գրական ճաշակի ու հասկացողութեան մասին ևս: Պօլսեցի մեր յարգելի քննադատը մեր մասին այն կարծիքն է յայտնում, թէ իբր մենք բանաստեղծութեան մէջ

միայն միտք ենք որոնում: Բաւական է, որ որեւէ միտք ոտանաւորով արտայայտուեց, և մեր աչքում բանաստեղծութիւն է: Այսպէս են հասկացել մեզմեր տաճկահայ եղբայրները:

Ուզում են ասել, թէ մենք հալական Պառնասում բազմեցնում ենք այն ամենքին, որոնք փոքր ինչ խելք ունին, մտածում են, ու ձեռներին էլ Խորէն

Նար-բէյի «յանգարան»-ը կայ:

Պօլսեցոց այդ կարծիքը թէ իրաւացի է եւ թէ ապիրաւ:

Իրաւացի է, որովհետեւ նրանք իրաւունք ունին դատել մեզ՝ նայելով ամեն շաբաթ ու ամիս մեզնում լոյս տեսնող այն բազմաթիւ ոտանաւորներին, որ մենք հրապարակ ենք հանում իբր բանաստեղծութիւն: Դրանց մեծամասնութեան մէջ չիրաւի միայն միտք կայ, որեւէ խղճուկ միտք, ու յանգ:

Բայց ապիրաւ են, որովհետեւ մենք հեռու ենք բանաստեղծութեան մասին մեզ վերագրուող այդ գոհահիկ կարծիքներից:

Այո՛, միտք, գաղափարը մեզ համար էական նշանակութիւն ունի: Բայց բոլորը դա չէ. մենք պահանջում ենք, որ բանաստեղծը փիլիսոփայի պէս մեր գլխի վրայ չներգործէ, այլ գործ ունենալ մեր սրտի հետ, ազնիւ զգացմունքներով վառէ, լցնէ՝ այդ Աստուածայինանօթը, որի դատարկութիւնը մարդուս կեանքին գազանական-անասնական կերպտրանք է տալիս: Յետոյ պահանջում ենք, որ գաղափարն ու զգացմունքն արտայայտուին իրենց համապատասխան ձեւով:

Գաղափարը մեր աչքում էական նշանակութիւն ունի. միտք տալ, զգացմունքներ շարժել, գործի հրաւիրել, աւասիկ ինչ բաների վրայ ենք ուշ դարձրել մենք ռուսահայերս: «Արուեստը արուեստի համար» տեսութիւնը մեզ համար մի անհասկանալի, եթէ կուզէք նոյն իսկ ծիծաղելի պահանջ է: Ամեն ինչ, այդպէս և գրականութիւնը, այդպէս եւ նրա բանաստեղծական ճիւղը կեանքի վրայ ազդելու, լառաջադիմութեան մշղջելու, բարոյապէս բարձրացնելու գործին պիտի ծառայեն:

Սխալ է կարծել, թէ գեղեցիկ դպրութեան մէջ մենք ռուսահայերս այդ ուղղութիւնն ենք ընդունել լոկ արտաքին ազդեցութեան շնորհով: Ուշադրութիւն դարձրէք այն հանգամանքին, որ մեր գրական մշակների մեծամասնութիւնը ժողովրդի սրտիցն է դուրս եկել, ստորին խաւերից, այնտեղից, ուր խաւարն աւելի թանձր է, ուր մարդկանց բաժինը չարչարանքն է

ու տանջանքը: Մեր գրական աշխատաւորները մեծ մասամբ բուն ժողովրդի մէջ ծնած մարդիկ են, որոնք չարչարուել տանջուել են մայր ժողովրդի հետ եւ երբ գործել ասպարէզ են դուրս եկել, աչքի առաջ են ունեցել միայն այդ հէգ ժողովուրդը, աշխատել են թեթեւացնել նրա բեռը, վանել նրա մտքին ու սրտին տիրող խաւարը:

Հրաշալի է սոխակի երգը, բայց կուշտ մարդկանց համար, կեանքից ու բախտից գոհ երջանիկների համար: Աննման է վարդի սիրով վառուած բլբուլի տաղը, բայց նրանց համար, որոնք երբէք չկամեցան Բոսֆորի գեղածիծաղ ավերում գրօնելու ախորժանքը թողնել եւ Վանում, Մուշում տանջուող ժողովրդի ցաւերը շօշափել եւ նրա իրական երջանկութեան գործին ծառայել: Այդ երգն ու տաղը մեր գրական աշխատաւորի համար չեն: Սա գինուոր է ընկած պատերազմի դաշտը. նրա հանդէպ կանգնած են խաւարի և անյուսուլթեան գուռ բանակը: Այստեղ ռազմական ոգեշունչ երգ է հարկաւոր, որ ցնցէ գինուորի միտքը, սիրտը, արիւնը, ջղերը և մի մարմնացած եռանդ դարձնելով՝ աննահանջ կռուի մղէ:

Ինչո՞ւ համար Պուշկինին թողած, մենք առաջ Լերմոնտովին ենք ուշով ու համակրութեամբ վերաբերւում. ինչո՞ւ մեր նշանաւոր ազգային բանաստեղծը Գամառ-Քաթիլան ռուսական քնարերգութեան մեծագոյն ներկայացուցիչներին թողած՝ Նեկրասովիցն է թարգմանութիւններ ու նմանողութիւններ տալիս: Ինչո՞ւ մենք անտես ենք անում Դէօթէին եւ իրար ետեւից թարգմանում Շիլլերի ողբերգութիւններն ու անյազ կարգում: Պատճառը վերոյիշեալ երեւոյթի մէջն է: Թշուառութեան բաժակը ժողովրդի հետ քամած լինելով՝ մեր գրողները վաղ հասկացան, որ առնուազն անյարմար է

Въ годуны горя, ѣ

Красу долины, небесъ и моря,

И ласки милой воспѣвать...

Փամօնակի պահանջը ժողովրդի լաւագոյն որդիներին հրամայում էր

„Иди, не падая душою,
 „Встрѣчая грудью молодою
 „Всѣ бури жизни трудовой.
 „Буди уснувшихъ въ мглѣ глубокій,
 „Упавшимъ руку подавай,
 „И слово истины высокой
 „Въ толпу, какъ лѣтъ живѣй бросай.“¹⁾

Եւ սկսած Աբովեանից՝ մեր բանաստեղծները ապ-
 րել ու գործել են համաձայն այդ հրամանի: Աւելին
 կասենք, մեր ռուսահայոցս գրականութեան նշանաբանն
 է եղել այդ մարգարէական հրամանը:

Այդ նշանաբանը դրօշակ տուած՝ գրել ու գործել
 են մեր սերնդի զաստիարակները՝ Նալբանդեան, Պատ-
 կանեան, Շահապիզ, Բաֆֆի:

Իմանալով, թէ ինչ թշուառութիւն է տիրում Ժո-
 ղովորդին, Նալբանդեանը երեսուն տարի առաջ երգում էր.

„Ինչ չէ թող տուած երկաթէ կեանքում
 „Խնդալ, վայելել ոսկէ րոպէներ...

Այդ արգելքը դրուած էր ամենքի քնարքների
 վրայ: Ութսնական թուականներին մեր երիտասարդ
 բանաստեղծներից ամենատաղանդաւորն ու ամենաճուլը՝
 Յ. Յովհաննիսեան մի գեղեցիկ ոտանաւորով ցոյց էր
 տալիս թէ ինչո՞ւ է ու ճիշտեղից այդ արգելքը:

„Տէս, թշուառութեան հազարալեզու
 „Բոցը բորբոքուած, ուզում է զոհեր...

Գործելու, խրախուսելու, քարոզելու, ծառայելու,
 զոհուելու կարիք կայ ներքեւ, ինչպէս ուրեմն մենք,
 Պառնասի որդիքս՝ վայելքի ու խնդութեան անձնա-
 տուր լինինք, ասում է բանաստեղծը:

Ռուսա-հայոցս քնարերգութեան մէջ տիրող նոյն
 նօթի ծագման բացատրութեանն է նուիրուած պ. Ծա-
 տուրեանի յաջողուած ոտանաւորներից մինը՝ „Սիրելի
 ընկեր”.

¹⁾ Надсонъ.

«Ծնուած հէգ երգիչ մի դժբախտ ազգի,
 «Միշտ մռայլ տեսայ երկինքը գլխիս.
 «Ես շատ վաղ ուսայ տանջանքը կեանքի,
 «Վաղ մտերմացաւ վշտի հետ հոգիս:

«Անմեղ հասակից օրօրոցիս մօտ,
 «Ուր պէտք է սիրտս մեղմ օշօր շուէր,
 «Ուր պէտք է ժպտար կեանքի առուօտ,
 «Ես տեսայ միայն սեւ ու մութ օրեր...

«Տեսայ կատաղի չարութեան մատնուած
 «Անգէն թշուառներ ժանտ դահճի առաջ.
 «Լսեցի անտուն դռնէ-դուռն ընկած
 «Հարազատ ազգի աղերսն ու հառաչ...

«Այո՛, ընկեր իմ, դու մի զարմանար,
 «Որ գարուն չունի էլ մատաղ հոգիս.
 «Արիւն արցունքով ներկուած իմ քնար
 «Ազգիս վշտին է արձագանք տալիս...

II

Եթէ յօդուածիս սկզբում ակնարկուած Պօլսեցի գրագէտը ուստի-հայոցս քնարերգութեան հետ ծանօթանում է պ. Ծատուրեանի «Բանաստեղծութիւններ» ով, ապա նա իրաւունք ունի կարծելու, թէ մենք բանաստեղծութիւնից միայն միտք, ոտք ու յանգ ենք պահանջում եւ զրանով էլ բաւականանում: Եթէ Ծատուրեանին համեմատենք իրեն ժամանակակից բանաստեղծների՝ Յովհաննէս Յովհաննիսեանի և Յարութիւն Թումանեանի հետ, կտեսնենք, որ զրա ստեղծագործութիւնը բոլորովին տարբեր բնաւորութիւն ունի: Յովհաննիսեանի փոքրիկ գրքոյկում բազմազան մտքերի, հարուստ բովանդակութեան հետ՝ մենք տեսնում ենք խոր զգացմունքներ. նրա երեակայութիւնը մեծ վարպետութեամբ գողտրիկ պատկերներ է յօրինում և երբեմն էլ այնքան յանդուգն թռիչքներ է գործում որ ձեզ թւում է, թէ առաջներիդ մի խոշոր տաղանդ, մի կորիւն է կանգնած, որ լաւ պայմանների մէջ առիւծ կդառնայ: Նրա ստեղծագործութիւնը քնարերգական

բնաւորութիւն ունի և նա ինքը զտարիւն քնար-
երգակ (лирикъ) է:

Թումանեանի ստեղծագործութեան բնաւորու-
թիւնը վիպական է: Ծնած ու ապրած ժողո-
վրդի մէջ, ծանօթ նրա ցաւին ու վշտին, ծանօթ այն
լեռներին, գետերին ու ձորերին, ուր հայրենի ժողո-
վուրդն է անցրել իւր տխուր և ուրախ օրերը, նա հա-
ղորդում է մեզ բնութեան ու կեանքի անմիջական տը-
պաւորութիւնները: Նրա երեակայութիւնը պարզ, անպա-
ճոյճ պատկերների մէջ երևան է հանում ժողովրդի կեանքը
և հոգի է տալիս, կենդանացնում է հայրենի բնութիւնը:

Ծատուրեանի ստեղծագործութիւնը վարդապետա-
կան բնաւորութիւն ունի: Կեանքից ու բնութիւնից
ստացած անմիջական տպաւորութիւնները չի երգում
նա. որովհետեւ այդ տպաւորութիւնները չեն կարողա-
նում մեր բանաստեղծի ստեղծագործութիւնը գրգռել:
Նա այդ տպաւորութիւնները սառն դատողութեան է
ենթարկում և քննում, սլատմում ու խօսում են նրանց
մասին: Խոր, ուժեղ զգացմունքի չէք հանդիպում նրա
ոտանաւորների մէջ, ուստի և ընթերցումը ձեզ վրայ
խոր, ուժեղ տպաւորութիւն չի թողնում, խոր և ուժեղ
զգացմունքներ չի առաջացնում: Ապա տեսնում ենք
երեակայութեան խիստ զգալի աղքատութիւն. մի
փոքր ի շատէ յաջողուած պատկեր, մի համեստ թռիչք
մենք չենք տեսնում ամբողջ գրքի մէջ:

Բնութեան հրաշալի տեսարանի առջև է կանգ-
նած արդեօք հեղինակը, թէ «գեղեցիկ աչերի» ու «վարդ
շրթունք»-ի, ազգային գործչի պատուին կազմուած փա-
ռաւոր հանդէսն է տեսնում, թէ Տիգրիսների ու Եփ-
րատների ափունքներից հասնող աղբւսն ու հառաչը,
ամեն տեղ, ամեն ժամանակ նա ձեզ տեղեկութիւններ
է տալիս իւր տեսածի մասին, պատմում է, խօսում է,
ճառում զրուցում: Այդ է ահա պատճառը, որ ընթեր-
թողի սիրտն անտարբեր է մնում, չի բորբոքում, չի
եռում, նոյն իսկ չի յուզւում ուրախ կամ տխուր յոյ-
գերով:

Իմ միտքն ապացուցանելու համար՝ ես կվերցնեմ

պ. Ծառուրեանի ոտանաւորներէից մէկը և կքննեմ: Ես վերցնում եմ «Արշալոյսը ծովի վրայ» ոտանաւորը: Դա պատկանում է գրքի մէջ ամփոփուած ոտանաւորների մի ընդարձակ շարքի, որ կրում է «Խրիմի ալբոմից» վերնագիրը: Այս վերնագիրն արգէն ցոյց է տալիս, որ հեղինակն «Արշալոյսը ծովի վրայ» ոտանաւորը բնութեան ամենահրաշալի տեսարանի անմիջական ազդեցութեան ներքոյ է գրել: Նա եղել է Խրիմում, յաճախ ծովափ է դուրս եկել, տեսել է արշալոյսը և հիացել է նրանով: Եւ այդ հիացքն արտայայտել է ակնարկուած ոտանաւորով, ու ոտանաւորը նուիրել է մեր շնորհալի նկարիչ Վարդգէս Սուրենեանցին:

Այս մանրամասնութիւններն ես հաղորդում եմ այն պատճառով, որ իմ ընթերցողը չկարծէ, թէ ես դիտմամբ անյաջող ոտանաւոր եմ ընտրել: Ոչ, իմ լիշաձ հանգամանքները ցոյց են տալիս, որ «Արշալոյսը ծովի վրայ» ոտանաւորը հեղինակի առանձին ուշքին ու խնամքին արժանացած ոտանաւորներից մէկն է: Այժմ կարդանք ոտանաւորը.

«Ուզում ես դու տեսնել վսեմ բնութեան
 «Մի հրաշքը—անպատմելի՛ մի պատկեր,
 «Որից զիւթուած, անշարժ, որսէս լուռ արձան
 «Որին յառած իւր հիացքով լի աչքեր,
 «Նայէս ապշած, նայէս անվերջ ու անյագ—
 «Դճուրս եկ ծովափ արշալոյսի ժամանակ:
 «Ուզում ես դու ողջ էութեամբ նորոգուած,
 «Ամենայն ինչ, ողջ երկրայինն մոռանալ,
 «Մաքով ազատ, կեանքի լուծը թօթափած,
 «Անուրջների պայծառ աշխարհ վերանալ,
 «Գրկել հոգով տիեզերքը բովանդակ
 «Դճուրս եկ ծովափ արշալոյսի ժամանակ:
 «Օ՛, այդ ժամին դու կտեսնես, դու կզգաս
 «Անյաղթ ոյժը, անհաս փառքը Արարչի—
 «Ո՛վ է եւ մեծ, եւ երկրի տէրն հանապազ,
 «Եւ ում պէտք է մարդս կեանքում ճանաչի:

Արշալոյսը բնութեան ամենահրաշալի տեսարանն է: Մենք, հասարակ մահկանացուներս կանգնում ենք

այդ պատկերի առջև և մեր ձեռքերը տարածելով՝ մի երկար «ուխայ» ենք կանչում: Այդ «ուխայ»ը, մեր տարածած ձեռների, մեր պլշած աչքերի, մեր դէմքին նկարուած հիացքի հետ՝ մի բանաստեղծութիւն է, բայց շատ աղքատ, թույլ բանաստեղծութիւն: Պատճառն այն է, որ մենք ստեղծելու շնորհք չունինք: Եւ եթէ ծովափից, արշալոյսի տեսարանը թողնելուց յետոյ տուն վերադառնանք ու մեր բարեկամներին կարդանք մեր յօրինած բանաստեղծութիւնը, այսինքն ձեռներս տարածենք, աշխատենք, որ դէմքերնիս վրայ հիացքի պատկեր կազմուի, ու «ուխայ» բացականչենք, հաւատացէք, դրանով ոչ ոքի ոչինչ չենք հասկացնիլ: Կարող ենք, նոյն իսկ բացատրութիւններ աւելացնել, ասել, որ արշալոյսը գեղեցիկ, հրաշալի, սքանչելի, անպատմելի է, բայց դարձեալ ոչ ոքի սիրտ չենք շարժիլ:

Իսկական բանաստեղծը արշալոյսի մասին այնպէս կգրէ, որ ընթերցողն իրեն բնութեան այդ սքանչելի տեսարանի առջև զգայ. անզգայաբար նրա բերանից «ուխայ» դուրս թուչի, ձեռները տարածուին, դէմքին հիացք նկատուի և սիրտը լցուի խորին ստորոգութեամբ դէպի գրական ու բնական արշալոյսների արարիչները:

Այսպէս չէ վարում պ. Ծատուրեանը. նրա ստեղծական կարողութիւնը քնած է: Փոխանակ պատկերներ տալու և ընթերցողի մէջ իւր կրած զգացմունքները գրգռելու, նա ասում է. «եթէ ուզում էք հիանալ, ապշել, երկրայինը մոռանալ, անուրջների աշխարհը վերանալ, դուրս եկէք ծովափ արշալոյսի ժամանակ»: Խոստովանենք, սր սա էլ մեր հասարակ մահկանացուների բանաստեղծութիւնից ոչնչով չի տարբերում. գոնէ չի տարբերում իւր թողած ազգեցութեամբը:

Միակողմանի չնկատուելու համար ես ընտրում եմ դարձեալ մի ոտանաւոր: Եւ մեծ խնամքով ընտրում եմ այնպիսին, ուր նիւթն արդէն սրտի թելեր է շարժում: Բոլոր բանաստեղծների համար մայրական գիրկը քաղցր լիշողութիւնների աղբիւր է եղել, և մայր բառը քնքոյշ զգացմունքներ է զարթեցրել: Պ. Ծա-

տուրեանն այդ նիւթին մի ոտանաւոր էլ իւր «բանաստեղծութիւնների» Ա. հատորումն էր նուիրել, եթէ լիշողութիւնս ինձ չէ դաւաճանում: Այս քննութեան ենթարկուած գրքումն էլ կայ այդպիսի մի ոտանաւոր՝ «Մայր»: Այդ ոտանաւորով հեղինակը մեզ իւր կեանքի մասին շատ բան է յայտնում: «Մատաղ կրծքումս ծաղիկ մանկութեան շատ լիշատակները կան, պատմում է նա, որոնք կեանքի փոթորկում ինձ խաղաղ ընկերներ են պարգևում. միայն, ո՞վ գիտէ, գուցէ ժամանակը մի օր իւր հետ տանէ այդ լիշատակները:

«Բայց այն օրերը, այն նուիրական
«Յիշատակները մանկական կեանքիս,
«Երբ մօրս գրկում առատ, անսահման
«Սէր էր վայելում անարատ հոգիս,
«Այն օրերն, օ՛ մայր, որպէս սրբութիւն,
«Անջինջ կպահուին սրտիս խորանում,
«Անջինջ կպահուի և քո սուրբ անուն
«Իմ վառ շրթունքին, իմ ջերմ երգերում.
«Եւ ինձ կեանք տուող քո սէրը, մայր իմ,
«Սրտիս հետ միայն կմտնի շիրիմ...

Մի շատ քնքոյշ և մեր հեղինակի համար առանձնապէս սիրելի նիւթ. բայց որքան սառն, որքան բանաստեղծական (պրօզայական) արտայայտութիւն: Ոտանաւորի ամեն մի բառը, ամեն մի նախադասութիւնը դուրս է գալիս բանաստեղծի գլխից, սիրտը քնած է ամենախոր քնով և ոչ մի կերպով կենդանութեան նշան չի ցոյց տալիս: Դա իսկապէս ինքնակենսագրութիւն է, բայց բանաստեղծութիւն՝ երբէք: Հեղինակը ժամերով մտածել է և հաղորդում է մեզ, թէ ինչ է մտածել: Ել ուրիշ ոչինչ:

III.

Սիրոյ երգերը պ. Ծատուրեանի գրքոյկում ընդարձակ տեղ են բռնում: Դրանք էլ մեծ մասամբ հեղինակի գլխիցն են ծագում, սիրտը փոքր մասնակցութիւն ունի: Այո՛, այդ երգերի մէջ կայ թոյլ, շատ թոյլ

զգացմունք: Սէր ու սրտի փոքր մասնակցութիւն. հա, քնչ անէք. այդպէս է մեր բանաստեղծի տեմպերամէնտը: Այդ թույլ զգացմունքը սակայն միանալով հետաքրքիր բովանդակութեան և յաջող ոտանաւորի հետ՝ ուշադրութեան արժանի են դարձնում պ. Ծատուրեանի քնարը:

Սէր... ո՞ր բանաստեղծը չէ իւր քնարը լարել այդ նիւթի համար. ո՞վ, որ մի քանի ոտանաւորներ է հիւսել, չէ երգել սէրը: Քնարերգութեան յաւիտենական նիւթն է դա և գլխաւոր մօտիւր: Բայց սէր էլ կայ, աէր էլ: Կայ հեթանոսական սէր, կայ և քրիստոնէական սէր:

Երբ կնոջը մենք սիրում ենք նրա համար, որ կին է, մի էգ, երբ մեր մէջ սէր են զրգուում նրա աչքերը, ունքերը, հասակը, մի խօսքով՝ արտաքինը, այլապէս ասենք, երբ մենք պաշտամունքի առարկայ ենք դարձնում կնոջ մարմինը, լէշը, այդ ժամանակ մեր սէրը հեթանոսական սէր է, անասնական կոյր կիրք է: Բանաստեղծների մեծամասնութիւնը հէնց այդ սէրն է երգում: Ահա մի օրինակ այդ տեսակ բանաստեղծութիւնից, որ ես արձակ թարգմանում եմ.

«Վայելքի խելացի ծարաւը լոկ աշնպիսի ծաղիկներ է որոնում, որոնց գեղեցկութիւնը դեռ կոկոնի մէջ է թաքնուած և աշնպիսի բերան, որից չէ բուրում օտարի համբոյր: Ես գրանից աւելի հրապուրիչ մի բան եմ գտել. մի մանուկ թագաւորի հոգու և նրա քաղցր ձգտումների համար. մի մանուկ, որի զուարթութիւնը երկնքի աստղերին ամաչեցնում և արեւը մթաքնում է. վարդին զրկում է հրաշալի կերտուածքից և շուշանից խլում է նրա մարգարիտները: Առաւօտեան արշալոյսի գեղն ու ծիրանին կթառամին նրա այտերի կարմրի հանդէպ. նռների արիւն հիւթը կգժգունի նրա շրթունքի առջև. նրա շուռնչն աւելի անուշաբոյր է քան մուսկուսը: Կարճ, այդ մի աստուածուհի է, երկնային գեղեցկութեան թագաւորութիւն, և զուարճութեան

«դրախտ. հրեշտակ, որի ցնորքների մէջ ցանկու-
 «թիւնն է թագնուած, աչքերի մէջ վճռականու-
 «թիւնը և սրտի մէջ հեշտանքը: Նրա շրթունք-
 «ները հոգին լցնում են ամենահամեղ նեկտարով
 «և մեղրով: Իմ մէջ էլ բորբոքուեց ամենառողջ
 «ցանկութեան կրակը, երբ երկու անգամ տեսայ
 «նրան լոգարանում... Նրա շրթների ծիրանին
 «հրաշալի կերպով բոցավառում էր ջրի բիւրեղ ա-
 «լիքները. նրա կրծքից մարգարիտներ էին հոսում,
 «աչքերում փայլում էր կիրքը: Երբ մարմարեայ
 «աւազանից նա գլուխը բարձրացրեց, ինձ թուաց,
 «թէ արեգակն է ծովերի տատուածների կերպա-
 «րանքով *):

Այս հեթանոսական սէր է, որ ոչ միայն արժանի
 չէ մարդկային արժանապատուութեան, այլ և սոսկալի
 կերպով ստորացնում է մարդուն և անասունների աշ-
 խարհը գցում:

Ուրիշ է քրիստոնէական սէրը. այստեղ բանաստեղ-
 ծը կնոջ մէջ մարդ է որոնում, մարդուն է տեսնում
 և մարդկայինն է սիրում: Ու երգում է ներքին գե-
 ղեցկութիւնները, սրտի անմեղութիւնը, զգացմունքնե-
 րի սրբութիւնն ու ջերմութիւնը, ձգտումների ազնու-
 թիւնը... Ուզում էք օրինակ. ահաւասիկ մի հատուած
 Նազսոնից, որ ես դարձեալ արձակ եմ թարգմանում.

«Եւ ասացի քեզ. իմ քոյրը եղիր: Եղիր իմ
 «հոգը, խինդն ու ընկերը: Քեզ հետ նոյն բանն ենք
 «օրրանից սիրել. նոյն սրբութեանն ենք քեզ հետ
 «աղօթել: Օ՛ն, երթանք միասին դէպի ճաճան.
 «չափայլ նպատակ, միասին մարդալի աշխար-
 «հում՝ որպէս խուլ անապատում»:

Այս տեսակ ազնիւ ու բարձր տրամադրութեան
 բանաստեղծն էլ երգում է կնոջ աչքերը, արտաքինը,
 բայց միայն դրանց մէջ դնում է ներքին գեղեցկու-
 թեանց արտացոլումը: Ահա դարձեալ մի հատուած նոյն
 Նազսոնից.

*) Լօգենչտէյն.

«Դու այն օրուանից կրկնակի թանգ ես ինձ
 «Համար, երբ վշտով, խոկմունքով վառուեց հայ-
 «եացքդ. գեղեցիկ ձգտմանցդ սրբարանի մէջ, ին-
 «քըդ էլ աւելի ես գեղեցիկ ու սուրբ...»

Այս սէրն է ահա, որ մարդուն անասուններից բար-
 ձրացնում է և աստուածանման մարդ է դարձնում. դա
 է, որ մարդուն ազատում է վայրենութիւնից, հեթա-
 նոսական աշխարհայեացքից և քրիստոնէութեան մա-
 քուր երկնականարի տակ է կանգնեցնում, ստեղծում
 է քրիստոնեայ մարդ, որի սակաւաթիւ բարոյական
 պատուէրներից մէկն է՝ «մի՛ շնար», և որի համար ար-
 դէն շնութիւն է, երբ «հայի ի կին մարդ առ ի ցան-
 կանալոյ նմա»:

Այդ սիրոյ համար է առաքեալն ասում. «Սէր եր-
 կայնամիտ է, քաղցրանայ. սէր ո՛չ նախանձի, ո՛չ ամ-
 բարհաւածէ, ո՛չ հպարտանայ: Ո՛չ յանդգնի, ո՛չ խնդրէ
 զիւր, ո՛չ գրգռի, ո՛չ խորհի զչար: Ո՛չ խնդայ ընդ անի-
 րաւութիւն, այլ խնդայ ընդ ստուգութիւն: Ամենայնի
 տեւէ, ամենայնի հաւատայ, ամենեւին յուսայ, ամե-
 նայնի համբերէ»:

Պ. Ծատուրեանը խառն ու շփոթ երգում է թէ
 հեթանոսական և թէ քրիստոնէական սէր, նա երգում
 է թէ անասնական կիրք և թէ մարդկային սիրոյ ազ-
 նիւ զգացմունք: Սակայն շեշտուածը, գլխաւոր տեղ
 բռնողը առաջինն է, հեթանոսական սէրը: Թէ մեր հե-
 ղինակը որքան է գրաւուած սիրոյ նիւթական կողմով, թէ
 որպիսի մոլեռանդութեամբ պաշտամունքի առարկայ է
 դարձնում կնոջ արտաքինը, մարմինը, ոչինչ չպահան-
 ջելով նրա սրտից ու մտքից, երևում է հետեւեալ ոտա-
 նաւորից:

Գեղեցիկ աչեր, սևորակ աչեր,
 Որ սիրած կուսիս նագելի զէմքին
 Շողում էք, որպէս վառվռուն աստղեր,
 Դուք կախարդեցիք իմ ազատ հոգին...
 Եւ ահա, որպէս ձեր հլու գերին,
 Ես ձեզ եմ, աչեր, երգում ու գովում,

Ա՛խ, եթէ և ձեր հպարտ տիրուհին
Երգս փալփալէր իւր մատաղ կրծքում...

Տեսէք, հեղինակի հոգին կախարդուել է, նա հլու գերի է դառել «սևորակ աչերին», և այդքան ստորանում է երգիչը դեռ չիմանալով, թէ երբ և իցէ այդ աչերի հպարտ տիրուհին կարող է համակրել իւր երգը, այսինքն իւր մտքերն ու զգացմունքները: Ասացէք, խնդրեմ, ինչո՞վ է տարբերւում այս երկրպագութիւնը Դալայ-Լամայի առջև երեսիվայր ընկած կռապաշտների երկրպագութիւնից...

Մի տեղ հեղինակը յայտնում է, որ

«առանց սիրոյ սրտի համար չկայ կեանք».

և յայտնում է, որ խօսքը «արիս» սիրոյն է վերաբերում (ինձ ասում են):

«Իմ օրագրից» ոտանաւորի մէջ բանաստեղծը ամբողջ սիրտը ետրին է տալիս:

„Չունեմ ես գանձ, ալ, մարգարիտ.

„Քեզ պարզւեմ, նազելիս.

„Գանձս սիրտ է, անկեղծ մի սիրտ,

„Եւ այդ սիրտն եմ քեզ տալիս“:

Մի ուրիշ տեղ արդէն նա իւր ետրի սէրը հերոսութեան աղբիւր, գործունէութեան խթան է համարում.

„Քո վարդ-շրթունքից ջերմ համբոյր քաղած,

„Սիրտս ալեկոծ ոսկի յոյսերով, (°),

„Ահա, իմ հոգեակ, զուարթ, կրծքաբաց.

„Նորից նետում եմ ես ինձ կեանքի ծով:

„Թող գոռ ալիքներ շուրջս փրփրան,

„Անյաղթելի՛ է իմ սիրող հոգին.

„Միայն այդ ծովում, փարոսի նման,

„Դու լուսաւորի՛ր իմ մթին ուղին...

Երջանիկ միամտութիւն, որ հաւատացած է, թէ կեանքի գոռ ալիքների դէմ կռուելու համար բաւական է վարդ շրթունքից քաղած մի ջերմ համբոյր... կեանքըն ու մարդ արարածի հոգեբանութիւնը մեզ բոլորովին ուրիշ բան են ասում: Դրանք շատ յամառ կերպով

պնդում են, որ այդ ջերմ համբույրները ոչ թէ մարդուն հերոս ու առաքինի չեն դարձնում, այլ թուլութեան ու մեղկութեան են դատապարտում: Մեր բանաստեղծներն այդ ճշմարտութիւնը սովորելու համար պէտք է ժողովրդի հանճարի մօտ աշակերտելու դնան: Հետաքրքիր է, որ ժողովրդական հին հեքեաթներում, մանաւանդ զիւցազնական վէպերում հերոսը քաջութիւններ է գործում, զօրեղ թշնամիների դէմ կռւում ու յաղթում, հայրենի երկիրն ազատ ու խաղաղ կեանք է պարգեւում այն ժամանակ, երբ դեռ «եար» չէ ճանաչում: Նա իւր զիւցազնական պարտքը կատարելուց յետոյ է միայն ամուսնանում: Եւ ջերմ համբույրների այդ շրջանում մեռնում, ոչնչանում է նախկին առաքինի հերոսը և նրանից միայն մի թուլամորթ արարած է մնում:

«Առանց սիրոյ սրտի համար չկայ կեանք», այդ ճիշտ է, բայց միայն առանց ճշմարտութեան սիրոյ, առանց հայրենիքի սիրոյ, առանց իդէալի սիրոյ: Միթէ կեանք չէր Պօղոս առաքեալի կեանքը, միթէ կեանք չէր Ծօպէնհատուէրի կեանքը, որոնց համար «եար» ասած բանը գոյութիւն չունէր: Կեանք չէր միթէ Զիորդանօ Բրունօյի կեանքը, որ յաւիտենական ճշմարտութեան ձգտելով՝ անասելի տանջանքների ենթարկուեցաւ և դեռ այդ տանջանքների մէջ էլ միշտ իրեն երջանիկ զգաց .. Ո՛չ, դա է իսկական կեանքը, դա է աստուածային նմանութիւն ունեցող մարդուն արժանի միակ կեանքը:

Պէտք է ասեմ, որ այս ճշմարտութիւնը պ. Ծատուրեանն էլ հասկանում է: Իւրիյ Աեսելովսկուն նուիրած մի ոտանաւորում նա «կեանքի յարատե կռւում մարտնչելու» համար կարևոր է համարում ոչ թէ վարդ շրթունքից քաղած համբոյրը, գործունէութեան համար «ոյժ ու նեցուկ» ոչ թէ եարի սէրն է ճանաչում (Բարի հրեշտակ), այլ լոյսի սէրը:

Օրեր են գալիս և օրեր գնում,
Անվէրջ են մարդկանց ցաւերն ու հոգսեր.
Եւ նա է կեանքի յարատե կռւում
Մարտնչում որպէս զինուոր անվահեր,

Ով լոյսի սիրով սիրտը բորբոքած,
Ուխտել է լինել մշակ աշխարհի.
Ապրել-վեհ գործի հերոս անձնուրաց
Մեռնել-մարտիրոս վեհ գաղափարի ..

Այո՛, այդ սէրն է, որ մարդուն առաքինացնում,
հերոս է դարձնում, կեանքի կռուի մէջ է նետում,
Գողգոթայի ճանապարհին դնում. լոյսի՛, ճշմարտու-
թեան, իդէալի սէրը: Այս սէրն է, և միայն այս սէրը,
որ ոյժ է տալիս մարդուն իւր խաչը անտրտունջ տա-
նելու: Եւ պ. Ծատուրեանը չարաչար մոլորուում է, երբ
կեանքին զիմելով, ասում է.

„Ծանր չէ քո խաչն, երբ մենք կորացած
„Այդ խաչի տակին՝ խուլ հառաչելիս,
„Ունենք մտերիմ, որ մեզ համոզեցաց,
„Մեզ հետ խնդում է և մեզ հետ լալիս...

„Եւ որպէս անյագ, որպէս համարձակ
„Յսումս, միշտ յառաջ ձգտում է հոգին,
„Երբ կեանքում, որպէս յուսատու հրեշտակ,
„Ընկերն ընկերին սեղմում է կրծքին:

„Այնտեղ մտերմի սիրառատ գրկում
„Եւ փուշն է ծաղիկ, և լացը ծիծաղ.
„Այնտեղ ձմեռն է գարնան պէս ժպտում,
„Այնտեղ և մահուան համբոյրն է խաղաղ.

Սկզբից մինչև վերջ մոլորութիւն. հոգին անյագ
ու համարձակ միշտ առաջ է ձգտում, երբ լցուած է
դէպ իդէալը հաւատով, յոյսով և սիրով, մանաւանդ
սիրով. կեանքի մէջ բանական մարդու յուսատու հրեշ-
տակը միայն իդէալը կարող է լինել: Եւ ողորմելի
միայն պիտի կոչել այն մարդուն, որ „սիրառատ գըր-
կերում թաւալելով, հաւատում է, թէ մեծամեծ թը-
ռիչքներ է գործում: Կեանքի փոթորկի տանջանքների
մէջ մարդուս ընկերը միայն իւր մէջն է: Եւ եթէ նրա
ներքինը դատարկ է, եթէ նրա հոգին գուրկ է իդէալի
հաւատից, յոյսից ու սէրից, ապա թշուառ է այդ մար-
դը, նման „գերեզմանաց բռելոց“: Սևորակ աչերը, որ
միայն աչերի համար են սիրւում, վարդ շրթունքն ու

սիրառատ գիրկը, որ հենց միայն իբրև շրթունք ու գիրկ էլ պաշտուում են, այդ գերեզմանի ներքին փթութեանը միայն սնունդ տալու կարողութիւն ունին:

Երբ Յիսուսն իւր աշակերտներին պատուիրում էր, թէ՛ «Գնացէք, աշակերտեցէք զամենայն հեթանոս», երբ մի քանի Գալիլիացի ձկնորսների աշխարհի ահեղ զօրութեանց դէմ կռուի էր ուղարկում՝ վստահ յաղթութեան, նա ի նկատի ունէր ո՛չ թէ նրանց «ընկերները», այլ ներքինը, հոգին, որ վառուած էր սիրով. ճշմարիտ է, վերջն էլ աւելացրեց, թէ «ես ընդ ձեզ եմ», բայց չէ՞ որ այդ «ես»ն էլ անմարմին սէր էր: Եւ պատմութիւնը մեզ ցոյց է տալիս, թէ այդ սիրով զինուած հոգին ի՞նչ հրաշքներ, ի՞նչ զարմանալի յաղթութիւններ է տարել...

IV

Պ. Ծառուրեանի երգերի մէջ աւելի արժէք ունին նրանք, որոնց բովանդակութիւնը կազմում են հասարակական մօտիւններ: Այդ շարքում կան մի քանի բաւական յաջողուած ոտանաւորներ: Դրանց մէջ ոյժ կայ և կարդացւում են սիրով:

Այդ ոտանաւորներն ընդհանրապէս մեր առջև մի ախուր ֆօն են նկարում.

«Դժու է մեր կեանքը, տխուր մեր օրեր,
Զկայ մեզ հանգիստ, չկայ խնդութիւն.

Միայն տառապանք և անվերջ վշտեր

Մեր հեգ սրտերից քամում են արիւն...

Նայում ենք վերեւ ամպամած երկինք,

Նայում ենք ներքեւ-շիրիմ ոտքի տակ

Նայում ենք մեր շուրջ-ահեղ փոթորիկ...

Դրութիւնն աւելի յաջող և ազդու կերպով արտայայտում է «Երկու փոթորիկ» ոտանաւորը: Սա պ. Ծառուրեանի սակաւաթիւ շատ յաջողուած երգերից մէկն է և զրա ընթերցումը լիրաւի ընթերցողի վրայ տպաւորութիւն է թողնում: Ուստի և ես կարեւոր եմ համարում առաջ բերել ամբողջ ոտանաւորը:

Այս չարագուշակ, ահաւոր ժամում,
 Երբ ծովն ալեկոծ քար քարին տալով,
 Խուլ, դժոխային ձայներ է հանում
 Եւ ափեր լիցում սպիտակ փրփուրով.
 Եւ հսկայական լեռների նման
 Մերթ բարձրանում են վայրագ ալիքներ,
 Եւ մերթ խորտակում ու ծովի վերան
 Բացում ահռելի, խաւար անդունդներ,
 Ես նստած ափին, պզտոր հայեացքով
 Ահեղ տարերքի խաղին եմ նայում.
 Նայում եւ տանջուած, վշտայուղ մտքով
 Հեռուն դէպի միւս եզերք սլանում.
 Եւ այնտեղ ահա մի այլ արհաւիրք,
 Սոսկալի՜ մի խաղ անողոք կեանքի.
 Այնտեղ տեսնում եմ արեան փոթորիկ,
 Նահատակութիւն մի ամբողջ ազգի:
 Եւ այնտեղ արիւն-արցունքի ծովում,
 Որպէս լեռնացած այս սև ալիքներ,
 Իրար են զիգւում փլատակներում
 Կիսամե՛ռ զոհեր, անթանգ դիակներ...
 Եւ մտածում եմ—ծովի փոթորկին
 Շուտ կ'յաջորդէ արև փափագած,
 Բացյ ախ, ո՞վ գիտէ, այն քամբախտ ազգին,
 Փոթորկից յետոյ ի՞նչ է վիճակուած...

Նոյն դրութիւնը դարձեալ յաջող եւ ազգու կերպով պատկերացել է „Դու անվիշտ...“ եւ „1897 թ.“ ոտանաւորներում: Սակայն խաւարն ու չարիքը որքան էլ ծանր, մեր հեղինակը չի յուսահատեցնում իւր ընթերցողին: Թէև գալիս են սրտմաշուկ ընտաններ, որ մարդ յուսահատ հարց է տալիս, թէ

Միթէ վերջ արդէն մեր նուիրական
 Բոլոր յոյսերին ու երազներին,
 Որ միշտ լուսավառ աստղերի նման
 Մեզ շողում էին կեանքի գիշերին...

Սակայն հեղինակը հաւատում է, որ վերջ ի վերջոյ համաձայն բնութեան օրէնքի գարունը կգալ... եւ

այս հաւատը կարմիր թելի պէս ընկած է նրա ամբողջ գրքի մէջ:

Պ. Ծատուրեանն իւր օգտին շատ բան արած կը լինէր, եթէ այդպէս լաջողուած երգերի շարքում չթողնէր այնպիսի թոյլ ու անպէտք իրեր, ինչպէս են «Քեզ համար էիմ տանջանքը», կամ «Տո՛ւր ձեռքդ, ընկեր»: ¹⁾ Անյաջող կամ առօրէական ջնջին հաշիւների ու կոյր կրքերի նուիրուած ռաանաւորները թուլացնում են ընդհանուրի տպաւորութիւնը:

V

Թւում է, թէ կարողացայ պ. Ծատուրեանի երգի մասին մի մօտաւոր գաղափար տալ իմ ընթերցողին: Եթէ այդպէս է, ապա ուրեմն ես հասել եմ իմ նպատակին: Այժմ ցանկանում եմ մի երկու խօսք նուիրել պ. Ծատուրեանի թարգմանութիւններին, որոնք գրքի գրեթէ կէսն են բռնում:

Թարգմանիչը պարտաւոր է տալ իւր ընթերցողին այն, ինչ որ կտար հեղինակը, եթէ ընթերցողի լեզուով լինէր մտածում, զգում և գրում: Եթէ հալ թարգմանիչը կամենում է Շելլիից մի բան թարգմանել, նա պէտք է մտածէ, թէ ինչպէս կտաւ ինքը Շելլին վերցրած խօսքը, եթէ հայ լինէր: Ասում եմ, եթէ հալ լինէր և ոչ՝ եթէ հայերէն իմանար: Վարելի է շատ գեղեցիկ կերպով իմանալ հայերէն, բայց այդ զեռ քիչ է. պէտք է գիտենալ եւ մտածել հայերէն: Բանաստեղծական թարգմանութիւնների ժամին մանաւանդ շատ քիչ է միայն երկու լեզուն իմանալ: Ոչ ոք չէ կարող Շելլի թարգմանել, որքան էլ հմուտ լինի անգլերէն ու հայերէն լեզուներին, եթէ նա չէ կարողացել Շելլիի երգած մտքերի ու զգացմունքների աշխարհը մտնել և այդ աշխարհի մթնոլորտով ապրիլ: Ս. Գրքի հայերէն թարգմանութիւնը «Թագուհի ամե-

¹⁾ Վերջին ոտանաւորի նիւթը վերցրած է մեր տղայամիտ հրապարակախօսութիւնից, որ՝ ինչպէս յայտնի է, ընթանում է Վելիչկօների ու Սուվորինների գարշապարները լիզելով ու ծամածը յետ ծամելով...

նայն թարգմանութեանց, է կոչուում. գործի այդքան նշանաւոր յաջողութեան պատճառը միայն նա չէ, որ մեր թարգմանիչները նշանաւոր լեզուագէտներ էին, այլ գլխաւորապէս նա, որ նրանք՝ մեր երջանկալիշատակ թարգմանիչները առաքեալների հաւատը և ընդհանրապէս, նրանց հոգին ունէին: Այս ներքին տրամադրութիւնը թարգմանչի համար էական պայման է:

Սակայն որովհետեւ այդ ներքին տրամադրութիւնը չի շինուում, այլ գոյանում է ռեֆլեկտիւ կերպով, ինչպէս առհասարակ գոյանում են ընութեան և կեանքի երևոյթների տպաւորութիւնները, ուստի նշանաւոր բանաստեղծները թարգմանական գործին գլուխ չեն դնում: Նրանք թարգմանում են օտար բանաստեղծին այն ժամանակ, երբ դրա որևէ երգից ուժեղ տպաւորութիւն են ստանում, երբ նրանք երգի կամ և ուրիշ ֆակտորների-ազդեցութեան ներքոյ հոգեկան այն վիճակի մէջ են ընկնում, որում եղել է օտար բանաստեղծն այդ երգը յօրինելիս:

Այս հայեացքից արդէն հասկանալի է դառնում, որ բանաստեղծին կարելի է թարգմանել միայն բնագրից, միայն այն լեզուից, որով գրել է բանաստեղծը: (Զբաղեալ է մոռանալ, որ մեր խօսքը վերաբերում է մեծ բանաստեղծներին:) Իսկ երբ թարգմանութիւնից են թարգմանում, այդ ժամանակ կորչում է թարգմանելի երկի համն էլ, հոտն էլ, ոյժն էլ: Այսպէս է վարուել պ. Ծատուրեանը, թարգմանելով բաւականին երգեր Բայռընից, Վիկտոր Հիւգօյից, Հէյնէից, Լօնգֆելօյից և այլն:

Այս դէպքում քննադատութիւնը որքան էլ զիջող ուզենայ լինել, բայց մի սահման կայ, որից դէնը չի կարող անցնել: Հօ պէտք է վերջապէս պահանջել, որ գոնէ մտքի հարազատութիւնը, ճշտութիւնը պահպանուի: Սակայն պ. Ծատուրեանն այս հասարակ պահանջըն էլ չի ուզում ճանաչել: Թերևս առարկեն, թէ մեր աշխարհիկ լեզուն դեռ այնքան մանուկ է, այնքան անկատար, որ Բայռընի, Հէյնէի, Հիւգօյի բանաստեղծութիւնը չէ կարող պահանջուած կատարելութեամբն արտայայտել: Բայց խօս Բայռընի յերբայական մեղե-

դիքը՝ իրանց բովանդակութեամբ խորթ չեն մեր կեանքին. խօսմ դրանք կարող են ոտքով ու գլխով մեր անցեալին, մեր մտքին ու սրտին վերագրուիլ: Եւ մեր լեզուն էլ՝ իբրեւ այդ կեանքի, այդ մտքի ու սրտի թարգման՝ կարող է հրաշալի կերպով անօթ դառնալ այդ մեղեդիներում երգուած վշտի, պահպանելով բնագրի ոյժն ու ճշտութիւնը: Բայց այ. Ծառուրեանը նոյն իսկ այդտեղ երեւան է հանում մի անհասկանալի, մինչ իսկ դատապարտելի անհոգութիւն: Բերենք մի օրինակ ու դրանով էլ բաւականանանք, որովհետեւ մեր յօդուածըն արդէն շատ երկարացաւ:

Բայուրնի երկերը ռուսերէն լոյս են տեսել մի քանի թարգմանութեամբ. ես վերցնում եմ «Живописное обозрѣніе» թերթի հրատարակութիւնը: Դա արձակ թարգմանութիւն է և գրեթէ, որպէս առիթ եմ ունեցել համոզուելու, բառացի թարգմանութիւն, ուրեմն և մտքի կոշտից ճիշտ: Ահա մի ոտանաւոր.

У береговъ Иордана бродить верблюды араба, на холмахъ Сіона служатъ жрецы лжебога, въ скалахъ Сина преклоняется почитатель Ваала но даже тамъ, тамъ, о, Боже! молчить твой громъ!

Աւասիկ այդ հատուածը պ. Ծառուրեանի թարգմանութեամբ.

«Սրբանուէր այս փերում, ուր հոսում է Յորդանան,

Այժմ, աւանդ, արաբների թափառում է կարաւան.

Եւ քո Սինա լեռան վերայ փառք է երգւում

Բաալին (Բահադին?)

Աստուած ինչու կայծակներով դու չես շանթում

չարերին:

Ոտանաւորը ռուսերէնում այսպէս է վերջանում.

Пусть око твое блеснетъ въ молніи, пусть выпадетъ копьѣ изъ дрожащей руки покорителя! Долго-ли нога тирана будетъ попирать твою землю? Долго ли, о, Господи! храму твоему оставаться въ запустѣніи?

Ահա և պ. Ծատուրեանի թարգմանութիւնը.

Աչքդ՝ փալլակ, ձայնդ՝ որոտ, ո՞վ Դու անյաղթ
Տէր մարդկան,
Արդեօք բախտը շնուտ կ'փպտայ Իսրայէլի աւերտան...
Եւ գեռ երկաթը նորան պէտք է բռնաւորներ հայ-
հայեն

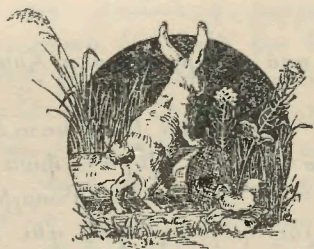
Ու անարգեն և օրէնքդ, և տաճարդ սրբաշէն:

Թողնենք, որ ռսերէն արձակ թարգմանութիւնն
անհամեմատ աւելի ուժեղ է և ազգու, բայց հէնց սոսկ
մտքի կողմից տեսէք ի՞նչ սարեր ու ձորեր կան զրանց
մէջ:

Այդպէս անճիշտ և թույլ են պ. Ծատուրեանի բո-
լոր թարգմանութիւնները:

Խանքէնդ.

Յ. ՃԱՂԱՐԲԵԳԵԱՆ

Ն. ՄԱՌ *). ԺՈՂՈՎԱԾՈՅԸ ԱՌԱԿԱՅ ՎԱՐԴԱՆԱՅ
ՆԻԻԹԻ ԱՌ Ի ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐՈՒՅ ԴԸՊ-
ՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ.

Մասն Ա. Հետազոտութիւն. Ս. Պետերբ. 1899. տպ. կայս.
 գիտ. ճեմ. ՌՅԽԳ, եր. խաթ+594 8°.

Մասն Բ. Բնագիր. Ս. Պետերբ. տպ. Սկորոխովի. 1894.
 եր. ժՁ+344. 8°.

Մասն Գ. Յաւելուածք. Նկարագրութիւն էջմիածնի
 10 ձեռագրոց և ցանկ. արաբական և լրացուցիչ
 հայ բնագիրն «վասն խաբող աղուխտուն և չարու-
 թեան նորա» հանդերձ ուսներէն թարգմանութեամբ:
 Ս. Պ. տպ. կայսեր. գիտ. ճեմար. 1894. եր. ժ+
 202 8°:

Մի նոր գրական աշխարհ, մի մոռացութեան տը-
 րուած հնադարան է բաց անում յարգելի Ն. Մառը մեր
 առաջև: Հասկանալի կը լինի մեր ասածն, եթէ սկըզ-
 բից և եթ յայտնենք, որ այս եռահատոր երկի առա-
 ջին վերնագիրը չէ բովանդակում ամբողջ նիւթը, աւե-
 լի յարմար և բովանդակութեան համապատասխան կը
 լինէր թերևս յեղաշրջել երկու վերնագիրը. «Նիւթը առ ի
 պատմութիւն միջին դարուց դպրութեան հայերենի.
 Ժողովածոյք առական վարդանայ» Թէպէտ և հետա-

*) Н. Маръ: Сборники притчъ Вардана.

Матеріалы для исторіи средневѣковой армянской
 литературы.

Часть I. ИЗСЛѢДОВАНИЕ. С. Петербургъ 1899 тип.
 Академ.

Часть II. ТЕКСТЪ.—С. II. 1894 типг. Скороходовъ.

Часть III. ПРИЛОЖЕНІЯ. Описаніе 10 Эчмиадзин-
 скихъ рукописей съ указателемъ, арабскій и
 дополнительные армянскіе тексты, армянскій
 текстъ съ переводомъ сказки „Лиса и волкъ
 въ западнѣ“,—С. Петерб. 1894. типогр. Импе-
 рат. Акад. наукъ.

Часть I. ст. XLI+594.

Часть II. ст. XVI+344.

Часть III. ст. X+202.

գօտութեան «նիւթ եղած են միմիայն Վարդանայ առակաների ժողովածոյք, բայց սա շօշափում է հայոց ամբողջ միջակ գրականութիւնն և անցնում իսկ հնի, դասականի, և նորի, ռամկականի, սահմանները: Մեր նպատակն է ծանօթացնել «Լումայի» ընթերցողներին այս գրական նշանաւոր երևոյթի հետ, ինչքան որ կը ներեն հանդիսիս սուղ էջերը, դրանից աւելին այլ տեղի և այլ ժամանակի գործ է: Սակայն դիւրին է ասել ծանօթացնել հետազօտութեան հետ, իսկ հնարաւոր է արդեօք. մերձաւորապէս չորսհարիւր պրակների և անթիւ ծանօթութիւնների մէջ այնքան նորութիւններ կան, այնքան մանրակրկիտ եւ մանրախոյզ հետազօտութեան գեղեցիկ արգասիքներ, որ չը գիտես թէ ո՞րն առաջ բերես և ո՞րը թողնես. ուստի տրուած ծանօթութիւնն ևս սահմանափակ պիտի հասկացուի: Երկասիրութեանս առաջին հատորը, որ յարգելի գիտնականի մագիստրոսական շարագրութիւնն է կազմում, մի կատարեալ շտեմարան է հայկական պատմութեան և գրականութեան, խնդիրներին վերաբերեալ նիւթերի, որից յետագայք պիտի օգտուեն իրենց առանձնական քննութիւնների համար: Դիմենք սակայն բուն խնդրին, որպէս զի վայրապար գովաբան չերկինք:

Ձարմանալի չէ՞ արդեօք երևոյթս մեր մէջ, որ դարուս վերջին կիսիցն սկսած մոռացութեան ենք տուել այն գրականութիւնը, որով դեռ ապրում էինք առաջին կիսուն և մեր մէջ շատ աւելի անձինք կան, որոնք ճանաչում են հինգերորդ դարու հեղինակներին և բոլորովին անտեղեակ են «աղուէսագրքի» մասին կամ չեն ճանաչում միջնադարեան բանաստեղծների այն բազմամեծ հոյն, որոնց երգերը դեռ ևս մեր ծերունիների բերանումն են: Թէպէտ և մեր ազգային ինքնաճանաչութեան համար մեծ նշանակութիւն ունեցաւ այս յետաշրջումն, որ մենք գլխովին Մխիթարեաններին ենք պարտական, բայց արգասաւոր չեղաւ այդ մեր նորագոյն գրականութեան համար, որ արմատ ձգելու տեղ չը գտնելով մեր հնագոյն գրականութեան հողի վրայ, անճանօթ մնալով միջնադարեանին, ստի-

պուեցաւ խարխափել և օտարանալ, այդ վիճակի մէջ իսկ գտնուում է նա ցայսօր: Քանիցս առիթ ենք ունեցել պնդելու, թէ մեր միջակ գրականութիւնը վայրենացեալ և ռամկացեալ մի գրականութիւն չէ, ինչպէս ներշնչել են մեզ Մխիթարեանք, և թէ մենք լոյս աշխարհ պիտի հանենք փոշիների տակից այդ գանձերը, սակայն մեր ձայնը քիչ արձագանք է գտել. ահա, վերջապէս, մի բոլորովին անսպասելի զարկ է ստանում մեր միջակ գրականութիւնը և այն արտաբոլսօտ, Պետերբուրգի համալսարանի հայագէտ ուսուցչապետ Ն. Մառից: Մի կողմը թողնելով այս մեծակշիռ վաստակի բոլոր գիտնական արժանիքները, մենք ուրախ ենք նրա մի երկրորդական, հեղինակի նպատակից դուրս, ունենալիք ազդեցութեան վրայ: Այդ երկի շնորհիւ իւր պատուին պիտի հասնի մեր միջակ գրականութիւնը և ուղղակի ազդելով մեր նորագոյն գրականութեան վրայ, պիտի կենսունակութիւն տալ նրան: Առակախօսութիւնը, որ բոլոր նշանաւոր գրականութիւնների մէջ ունի իւր դասական ներկայացուցիչները, օտար չէ եղել և մեր գրականութեան, որի մէջ եղել են նշանաւոր առակախօսներ, որոնց երկերը դարեր շարունակ կենդանի են մնացել և ոչ միայն այդչափ, այլ նաև թարգմանուել են շրջակայ ազգերի լեզուներով և մտաւոր պաշար են մատակարարել նրանց: Մենք, դժբախտաբար հիանում ենք Փեդրոսներով, Լաֆոնտէններով և Կռիլովներով, ունեցել ենք այնպիսի մի առակախօս, որին թարգմանել են արաբերէն և վրացերէն, բայց ճանաչում էր արդեօք մեզնից որեւէ մէկը Այգեկցի Վարդան երէցին, հաստատապէս կարող ենք ասել, թէ ոչ: Յիւրաւի մենք գիտէինք, որ կտր մի հայ առակախօս, որին Վարդան էին անուանում, սա ապրում է ԺԳ. դարում, երբ ծաղկում էր Մեծն Վարդան Արեւելցին կամ Վարդան պատմիչը, ուստի և առանց վարանելու սրան էին յատկացնում և այդ առակները: Այս մասին կասկածներ ու ենթադրութիւններ կային, սակայն ոչ մեր դպրութեան պատմագիր Զարեհանայեանը և ոչ մեր հնութեանց խորհրդավոր Ալիշանը չէին ճանաչում այս առակախօս Այգեկցի Վարդանին: Առանց վարանելու կա-

րող ենք ասել, որ յարգելի Մառին է պարտական Վարդանը իւր վերականգնութեամբ: Այն հռչակաւոր Վարդանը, որ ժԳ դարում անքան համոզուած իւր անմահութեան մասին, ասում էր.

«Վա՛յ ինձ մանկունք Սիօնի, որ գալք լետ մեր յաշխարհի. զի ցանկամ տեսանել զձեզ և ոչ կարեմ զի հողացեալ եմ ի գերեզմանի. ապա զրաւքս խաւսիմ ընդ ձեզ մինչև ի հինգ եւ յեօթն ազգ եւ կամ հոգովն ի միջի ձերում»: Բայց այս խօսքերն ասողը բոլորովին մոռացուած էր ցարդ, նրան մի անձի հետ էին միացրել և նրա փառքն այլ ոք էր վայելում: Արգեօք մարգարէացել էր Այգեկցին, որ ինքը մինչև հինգ ազգ ծանօթ պիտի մնայ և մէկ էլ եօթն ազգից լետոյ կրկին պիտի ճանաչուի (1200 + 500 = 700 և 1200 + 700 = 1900): Թէպէտ ժԳ դարում փալլող Վարդանների խնդիրը վախճանական լուծումն առած չէ, բայց այսօր լուսոյ պէս պարզ է, որ Մեծն Վարդան Արեւելցին կամ Վարդան պատմիչն այլ է և քարոզիչ ու առակախօս Վարդան Այգեկցին: Ահա այն թանգագին և մանրախոյզ տեղեկութիւններն, որ առաջին տնգամ փոշիով ծածկուած ձեռագրերներից յաջողել է հանելու յարգելի պ. Մառը: Հետագծութեան վեցերորդ գլուխը նուիրուած է այդ խնդրին, որից մենք քաղում ենք միայն եզրակացութիւնները: Հայ և օտար բանասէրներն ամէնն ևս չէին կորողանում զանազանել ժԳ դարում ծաղկող Վարդանների, հ. Ալիշանը Վարդանանց պատմութեան հրատարակութեան (1862) յառաջաբանում զանազանում է երկու Վարդան. Մեծն Վարդան Արեւելցի և Վարդան Բարձրբերդցի. հ. Ղ. Յովնանեան աւելի ճիշդ զանազանում էր երկու Վարդաններին, պատմագրին ու առակախօսին: Այս մթութեան մէջ էր խնդիրն, երբ պ. Մառը սկսաւ զբաղուել Վարդան առակախօսով և այսօր մենք կարող ենք վկայել, որ նա մեռելութիւնից կենդանացրել է մի շատ նշանաւոր մատենագիր և յաջողել է նրա ամբողջ կեանքը վերականգնել մեր առաջ: Թէպէտ և յարգելի գիտնականը հետազօտութեան 312

պրակում (եր. 285) մի կողմն է թողնում երկու Վարդաններից որի մեծ կոչուելու խնդիրը, բայց մեզ թուում է, որ հիմնուելով միմիայն Կիրակոսի վկայութեան վրայ կարելի է պնդել, որ Մեծն Վարդան՝ Արեւելցին էր կոչուում. նա թէ հեղինակաւոր հայր էր եկեղեցու և թէ աշխարհական իշխանութեան մօտիկ, իսկ այս վերջին պատճառս շատ հիմնաւոր է ժամանակակիցների համար նրան Մեծ կոչելու. Կիրակոսը գեղեցիկ կերպով ապացուցանում է այդ Մխիթար Գոշի վերաբերութեամբ, որին ժամանակակիցներն անգամ Մեծ Վարդապետ էին կոչում: Մեր միջակ գրականութեան շրջանում մակդիրներն առատ են և միշտ գերադրական, թերևս դա լատիներների ազդեցութիւնից է, ցայսօր իսկ Խոալիալում ամենայն գովասանք գերադրական պիտի լինի, որ ազգէ. դրականն արդէն պարսաւ է: Այսպէս մեր միջնադարեան վարդապետները կոչուում էին մեծ, եռամեծ, եռամեծ փիլիսոփայ և այլն և այլն, զարմանալի չէ ուրեմն, որ Վարդան Այգեկցին ևս յետնորդներից մեծ կոչուած լինէր և նրա շարադրութիւնների վերնագրերն ևս եռամեծ վարդապետ մակդիրները կրէին: Մեր մատենագրութեան մէջ հոմանուն հեղինակներին շփոթելու օրինակներ շատ կան և քննական պատմութիւնը մեր դպրութեան դեռ ևս շատ Մովսէսներ, Եզնիկներ, Ղազարներ, Յովհաններ, Ստեփաննոսներ և Վարդաններ պիտի գատէ միմեանցից: Այս շփոթութիւնը շատ բնական էր հին ժամանակներում, երբ հազիւ թէ մի կենդրոն կար, ուր բոլոր հեղինակների շարադրութիւնները լինէին, ուստի ով մէկ Վարդան էր ճանաչում, նրան էլ վերագրում էր միւս Վարդանի գործերը:

Արդ՝ Վարդան առականոսն Ասորիքի հայ գաղթավայրերիցն էր, Հալէպի շրջակայքից, ուր Մարաթա անունով գիւղեր շատ կան, որոնցից մէկի մէջ ծնուած էր Վարդանը: Սա ինքն իրեն քանիցս Մարաթացի է կոչում և բոլորովին հաւանական է եր. 292 — 293 ծանօթ. ա. արտայայտուած կարծիքն, որ այս նոյն անձն է Վարդան Մարաթացին: Ինչպէս թուում է հոգեւորա-

կանի զաւակ էր Վարդանն և իւր առաջին կրթութիւնն ստացել է հայրենիքում, թերևս գիւղի քահանայի մօտ, իսկ ուսումն ստացել է Կիլիկիոյ հռչակաւոր Արքակաղնու վանքում, որի մասին ինքն է վկայում (Այս յուսման ժամանակն եղել ի սուրբ ուխտն յարքակաղնի)։ Արդեօք Վարդանը աշխարհական երէց էր, թէ վանական, պարզ չէ լիշատակուած, թէպէտ և առակաները զրելու ժամանակ վանական էր և անապատական ևս մեռաւ. հաւանական է թուում, որ Վարդանը սկզբանէ կուսակիւրօն կրօնաւոր էր և եթէ հովուական պաշտօն է վարել Դուկում և Համիդում, այս պաշտօնը քահանայութիւն չէ եղել, այլ առաջնորդութիւն. որ հին հայերը ժառանգութիւն էին կոչում, մինչև վերջին ժամանակներս էլ Ս. Էջմիածնի դպրոցի սաները ժառանգաւորներ էին կոչուում և դպրոցը ժառանգաւորաց դպրոց։ Քահանայի ծուխի մասին «բնիկ ժառանգութիւն» դարձուածները չը կայ գործածուած։ Վարդանի տրտուեցն ևս, իմ կարծիքով, պարզում է խնդիրը. «Վայ է զնա զոր իշխան և առաջնորդ կացուցանեն յայս չար և դառն ժամանակիս»։ Վարդանն առաջնորդ էր Դուկում, ուստի և ստիպուած հեռացաւ իբրև խտապահանջ քարոզիչ, որի առականներն երևի սպանում էին բարոյապէս իւր թեմի անիրաւ իշխանների։ Ինչպէս ամեն տեղ, նոյնպէս և հայոց մէջ ճշմարտութիւն խօսողներն հալածուել են, ինչ զարմանք, եթէ առակախօս Վարդանն ևս իւր թեմից հալածուէր, նոյնը պնդում է և յարգելի պ. Մառք, սակայն այդ հալածուածների մէջ ինչո՞ւ է լիշում նա Ներսէս Լամբրոնացուն (եր. 297), մեր գիտութեամբ նա հալածուած չէ եղել, բայց ցանկացել է միշտ ուրիշներին հալածել, իսկ Լևոն թագաւորի երեսից ընկնելը մի ժամանակ դժուար թէ իբրաւունք տար մեզ նրան ևս Մուշէի և Փարպեցու կարգը դասելու։ Լամբրոնացու պէս մարդիկը, որոնց համար ոչինչ բանի խտրութիւն չը կայ, չեն հալածուում սովորաբար։ Վարդանի հալածման պատճառները թէև յայտնի չեն, բայց զիւրաւ գուշակելի են՝ ինքը ցաւով է լիշում այդ դէպքը, որովհետև ստիպուել է բաժանուել իւր գրքերէյ։ Ինչ

հաւանական է թուում, որ Վարդանի հետ Ղազար փարպեցու անցքն է կրկնուել: Իւր այս բնիկ ժառանգութիւնից բաժանուելը ծերութեան հասակումն է տեղի ունեցել, երբ աւելի դժուարին էր մի ապաստանարան գտնելը, ցաւում ենք, որ տեղիս սղութիւնը թոյլ չէ տալիս մեզ առաջ բերել այն մարգարտաշար տողերն, որոնց մէջ յարգելի գիտնականը նկարագրում է Վարդանի հոգեկան վիճակն իւր համար նոր բնակավայր բնորելուս, ցանկացողը թող կարդայ § 315. եր. 298—299: Իւր բարեկամ իշխաններից մէկի, արքայազն Պաղտինի ձեռնտուութեամբ Վարդան մտնում է Սև լեռան վանքերից մինը Այգիկ կամ Այգեակ անապատն, ուր և սկսում է նրա հռչակաւոր գրական գործունէութիւնը, որի թուականը պահել է նա մեզ համար, Այգիկ տեղափոխուելու չորրորդ տարին էր 1212 թ., բայց նա այնտեղ աւելի ևս երկար է մնացել, ուստի և առել է իւր կոչումն, Վարդան Այգեկցի: Այս միջոցներին նա Կիլիկիա ևս ճանապարհորդել է, ինչպէս ենթադրւում է 1220 թ. Վարդանի թղթերից առ Անտիոքի Միքայէլ հայ եպիսկոպոսն երևում է, որ նա այդ թուղթը գրել է 1229 թ. Վարդանի հռչակն այնքան մեծանում է, որ նա կենդրոն է դառնում Սև լեռան վանականութեան, նրա շուրջն են խմբւում նոր վանականներն և նրան են դիմում ծերունիք իրենց տարակոյսները փարատելու: Վարդանի ձայնը հնչում էր դեռ, երբ մողոյները (1222 թ.) աւերել էին Հայաստանն ու Փոքր Ասիոյ սահմանները, գրանից լետոյ դեռ ևս բաւական ժամանակ պիտի ապրած լինի նա: Վարդանը գրական պարապմունքն աստուածահաճոյ գործ էր համարում, ուստի և նորընծայ վանականներին խրատում էր շարունակ գրել և կարգաւ. սրանով է բացադրւում և նրա գրուածքների բազմութիւնը, որոնք ամէնն էլ հոգեշահ երկեր են, մեկնութիւններ, խրատներ և քարոզներ: Վարդանի շարադրութեանց մէջ նշանաւորագոյնն է քսաններկու գլխից բաղկացած խրատագիրը, որ նա գրել էր դեռ 1212 թ. Պաղտին թագաւորագնի խնդրով և վերստին խմբագրեց և ճոխացրեց Դրագարկում 1220 թ.: Հետաքրքրական

է այս խմբագրութեան յառաջաբանը, ուր հեղինակը պատմում է թէ ինչ դժուարութիւններով է կարողացել հեղինակել սկզբի առակը 10 վաճառականների մասին: Վարդանի այս շարադրութիւնը գտնուում է սովորաբար Ոսկեփորիկների մէջ, բացի դրանից և առանձինն. սակայն յապաւումներով և յաւելուածներով. պ. Մառի կարծիքով, Վարդանը սիրում էր առակաւոր քարոզները իբրև գրութեան մի եղանակ և թողել է մի քանի տեսակ մշակումն նոյն քարոզների, որոնցից թերևս շատերն ինքը խօսել է և այլք գրի են առել, բայց նա ինքը թողել է մի ժողովածու առակների հոգեշահ մեկնութիւններով հանդերձ: Ահա այս շարադրութեան է նուիրուած յարգելի գիտնականի ամբողջ հետազոտութիւնը, սակայն ինչպիսի հիմնաւորութեամբ, աղբիւրների և թարգմանութիւնների քննութեամբ և մանրախոյզ ու հմտալից ջանքով: Վարդան Այգեկցու հետ ծանօթացնելուց յետոյ դժուարին է կանգ առնել այլ ևս միևս խնդիրների վրայ, ուստի կրդոհանանք միայն հետազոտութեան 10 գլխների եզրակացութիւնները թուելով:

Գլ. Ա. «Աղուեսագիրք» և արաբերէն «գիրք աղուեսի առակների» § 1 — 54.

Ի մի հաւաքելով բոլոր ցարդ յայտնի հրատարակութիւններն և յայտնուած կարծիքներն աղուեսագրքի մասին, ապացուցանում է նախկին հետազոտիչների խաթխափումն մթութեան մէջ և նիւթին անծանօթութիւնը: Աղուեսագրքի հրատարակութիւնները միառմի յառաջ բերելուս (գլ. Գ. եր. 100) խուսափել է յարգելի գիտնականի աչքից մի հրատարակութիւն, որ պարզում է այն թիւրիմացութիւնը, թէ ինչպէս անգլիացի գիտնական Ջեկոբսը, կարող էր աղուեսագիրքը վերագրել Երեսիա վարդապետին: Ահա այդ հրատարակութեան վերնագիրը.

Աղուեսագիրք:

Որ գեղեցիկ առակաբանութեամբ խրատէ զմարդիկ զգուշանալ ի չարեաց և գործել զբարիս:

Արարեալ յԵրեսիայ վարդապետէ արևելցւոյ:

Տպագրեալ

Ի պատրիարքութեան մայրաքաղաքիս Կոստանդնուպօլսոյ Տեառն
Կարապետի ամենապատիւ և Վեհափառ Արք Եպիսկոպոսի
1827 Յօրթագիւղ ՌՄՀԶ

Ի տպարանի Պօղոսի արապեան Ապուլիսցւոյ:

Փոքրագիր 176 երեսից բաղկացած, բովանդակում է 166 ա-
ռակ. վերնագիրն է „Բարոյական առակք“ 1. Թագաւոր մի
կազմեաց սեղան գետպանաց... 166 Սնապարծ խաւացի մի՝
որ եկեալ էր ի Կոստանդնուպօլիս...

Այս հրատարակութեան մէջ Արեւելցի Երեմիա վար-
դապետն է ահա, որ մոլորեցրել է հետախույզներին. տես
եր. 2.

Այս գլխի մէջ անգրգուելի փաստերով ապացուցած
է արաբական աղուեսագրքի հայերէնից թարգմանուած
լինելն, որով և հերքուած է ցարդ տիրող կարծիքը, թէ
հայերէնն է թարգմանուած արաբերէնից: Յայտնի երե-
ւում է որ յարգելի գիտնականը չէ վստահացել անյի-
շատակ թողնել և ոչ մի փաստ յագուտ իւր կարծիքի,
համոզուած լինելով՝ որ հակառակորդները դիւրաւ հա-
մոզուող չեն, սակայն ապացոյցների ոյժն այնքան ջախ-
ջախ է, որ այդ խնդիրն ընդ միշտ լուծուած պէտք
է համարել: Մի քանի մանր դիտողութիւններ այս մա-
սի մէջ յառաջ բերուած բացատրութիւնների մասին
աւելորդ չեմ համարում. § 8. եր. 13. լափել բառն
ըստ իս սխալ է ЛИЗАТЬ թարգմանել, դա ռամկական լե-
զուով կրնշանակէ ուտել, կլանել (սովորաբար շան ու-
տելը լափել է կոչւում), այս բառիս համեմատութիւնը
պարսկերէն լափ բառի հետ շատ է ձգձգուած ու ան-
հաւանական է:

§ 25. եր. 31. Զրտուն ամեն ճշտութեամբ թարգ-
մանուած է water closet և բոլորովին կապ չունի ջրա-
ղացի ջրտան հետ:

§ 28. «խեռաբարոյ» ուղիղ չէ дражливый թարգ-
մանել, ըստ իս քիչ զանազանութիւն կայ խեռաբարոյի
և խեռաբարոյի միջև և արաբերէնի թարգմանիչն իրա-
ւամբ է թարգմանել малоумный. խեռ այժմեան մեր
գործածական զիժ բառի նշանակութիւնն ունի:

ԳԼ. Բ. Առակք Մխիթարայ եւ ժողովածոյք Վարդանայ:

Քննելով Մխիթար Գօշի անունով մնացած առակների ժողովածուն զժուարանում է պ. Մառը այդ առակները Գօշին յատկացնել, թէպէտեւ չէ պնդում հաստատութեամբ, թէ նրանը չեն, ըստ իս, Մխիթար Գօշի մասին Կիրակոսի վկայութեան մէջ առակների չընշատակուելն այնքան ևս զօրաւոր փաստ չէ և քանի զեռ ևս հակառակ վկայութիւն չըկայ այս ժողովածուն պէտք է Գօշին յատկացնել: Գրական տեսակէտով Մխիթարի առակները շատ բարձր են Վարդանայ առակներից թէ ըստ բովանդակութեան և թէ ըստ ձևի: Այս առակների աղբիւր է համարում 1) բարոյախօսական գրութիւններն և 2) Եզովպոսի և արեւելեան առակները: Գօշի անուան բացառութեան (եր. 66. ծանօթ. 3) մէջ ալիք բառի թարգմանութիւնը (СЪ РЪДКИМЪ ОБЪЯВИ ВОЛОСАМИ) կարծեմ թէ աւելի ստույգ լինի, եթէ ալիք հասկանանք միայն մօրուսը, բառերի նշանակութեանց պատմութիւնը շատ օրինակներ է տալիս մեզ այդպիսի փոփոխմանց:

ԳԼ. Գ. Ընդարձակ եւ համառօտ ժողովածոյք Վարդանայ առակների:

Քննելով մեր ձեռքն հասած բոլոր աղուեսագրերն ու առակագրերն ահագին զանազանութիւն է գտնում նրանց մէջ, բոլոր ժողովածոյք 4 կարգի բաժանելով՝ գտնում է, որ նրանց քանակութիւնն ևս աճում է հետեւեալ չափով.

1. ունին 20—30 առակ.

×
=

2. „ 40 60

×
=

3. „ 80—120

×
=

4. „ 160—240

Բովանդակութեան գալով՝ քննութիւնից երևում է, որ այդ առակների մէջ կան Վարդանի երկից զուրս տարրեր, որոնք վերաբերում են զուարճաբանութեանց, ուստի և եզրակացւում է, որ զանազան հեղինակներ և գրիչներ խրատական ժողովածուներ են կազմել հետեւելով Վարդանին, որի անունը վերջն ընդհանրացել է այդպիսի ժողովածուների համար: «Աղուէսագիրք» անունան ծագումն անյայտ է մնում, երկու ենթադրութիւն կայ այդ մասին, աղուէսագիրք իբրև գիրք Սատանայի (աղուէս) որոգայթների կամ գիրք աղուիսու առակների: Գլ. Դ. Առակք Վարդանայ.

Այս գլխում հմտութեամբ զտուած են բոլոր այն առակները, որոնք Վարդանին կարող էին պատկանել ըստ իրենց հոգեշահ խրատուց և ըստ կազմութեան. իսկ յաջորդ գլ. Ե.-ում զտուած և որոշուած են յետագայ յաւելուածները: Հետադատութիւններիցս սլարգ երևում է է, որ Վարդանի առակների մէջ մուտք են գործել նիւթեր. Հարանց վարքերից, յայսմաւուրքներից, բարոյախօսութիւններից, Եզովպոսից և Մխիթար Դօշից: Ինչպէս վերն յիշեցի գլ. Զ. և Է. վերաբերում են Ալգեկցի Վարդանին և նրա երկին:

Գլ. Ը. *Барютяшюу* (Физиологи). Այս հին թարգմանական առակների և Վարդանի առակների ժողովածուի փոխադարձ յարաբերութիւններն են պարզուած այս գլխում:

Եզովպոսի առակների հայերէն թարգմանութիւնը պէտք է անշուշտ գոյութիւն ունեցած լինի, սակայն այսօր չ'ունինք մենք այդ և ամբողջ նիւթը խառն է հայկական առակագրութեան մէջ. այս խնդրի ուսումնասիրութեան է նուիրուած գլ. Թ. մի առ մի թերթելով հայ հեղինակների երկերն ու հաւաքելով առակաբանութեան հետքերն ընտրում է նրանց միջից Եզովպոսի առակների մնացորդներն, որի ցանկը դնում է եր. 508. պատկեր XXXII-ի մէջ: Ոլոմպիանու անունով մնացած առակների ծագումն իբրև Պիտոյից գրքի կորած մի գլուխ շատ սրամիտ է և ամեն հաւանականութիւն ունի: Սրանով ահա բացատրւում է առակների

Ժողովածուի անհաստատ վիճակը: Մեր գրականութեան մէջ մի մեծ գործ կայ դեռ ևս կատարելու, ընտրել պէտք է բոլոր իբրև դպրոցական ձեռնարկ ծառայած գրքերն և զտել նրանց ապագայ շերտաւորութիւններէ: Տասներորդ կամ վերջին գլուխը նուիրուած է արևելեան պատմուածքներին ու հայկական կենդանական վէպին, որոնց հաւանական մնացորդները զետեղել է մի ցանկում եր. 567—67. պատկեր XXXIII.

«Արի էշը ցեխից հանի՛ր» ասացուածի մեկնութիւնը (եր. 541) սրամիտ է թէև, բայց այդ ասացուածքը կապ ունի մի այլ առակի հետ, որ ես լսել եմ մեր յայտնի նկարիչ պ. Վարդգէս Սուրէնեանցից, որ երևի թէ Ժողովրդական աղբիւրից էր պատմում:

«Մի մարդ սովորութիւն է ունենում ամեն չնչին բանի մասին երկար մտածելու և հոգս անելու, ուստի մաշում է թէ իւր և թէ իւր կնոջ սիրտը, վերջապէս կնոջ համբերութիւնը հատնում է, առնում է իւր մարդուն և փակում մի մութ սենեակում, որ ոչինչ չը տեսնէ և չը լսէ: Յաջորդ օրը հազիւ թէ լոյսը բացւում է, ուր ծառան գալիս է փողոցից ու բարձրաձայն հաղորդում տան տիկնոջ, թէ դրացու էշը մի քուռակ է ծնել անպոչ: Այս օր լսում է սենեակում փակուած մարդը, խորը յոգւոց է հանում և ասելով. «արե՛հ հիմի էշը ցեխից հանի՛ր». մեռնում է:

«Այնքան ուրիշի համար հոգս անող է մարդս, որ մտածում էր, թէ քուռակը պիտի մեծանայ, բեռը պիտի կրէ, իսկ երբ ցեխի մէջ խրուի, հնար չը պիտի լինի նրան հանել ցեխից, որովհետև պոչ չունի, քանի որ սովորաբար իշուն ցեխից հանում են պոչից քաշելով, ահա այս հոգսն էր որ սպանեց խեղճին»:

Արդեօք այս առակից չէ՞ առնուած վերևի ասացուածը, թէ այս առակն ընդհակառակն յօրինուած է ասացուածի վրայ հիմնուելով:

Եր. 541. Առան տարան բրդի շուն:

Քունն ինչ տարան, բրդի շուն:

Կարծում եմ առաջին տողի «բրդի շուն» սխալ է թարգմանել *опетъ пестъ*, դա մի սովորական կրկնութիւն

է նոյն անուան երկու տողավերջին. առաջին տողավերջին կոչական է «բրդի շուն»:

Հայկական կենդանական վէպի մասին խօսելուս մոռացութեան է տուած արդեօք, թէ դիտաւորեալ է Յովհ. Մամիկոնեանի յառաջ բերած յայտնի շէրը.

„Կերան գազանք զմարմինս դիականցն Վարազայ և գիրացան.

Կուզ կերեալ, ուռաւ որպէս դարջ:
 Եւ աղուէս հպարտ եղև քան զառիւծ:
 Գայլ, քանզի շատակեր էր, պայթեաց.
 Եւ արջ, քանզի զոր ուտին՝ չմնայ առինքն, միռաւ:
 Անգեղք, քանզի ագահք էին, նստան և այլ ոչ կարացին վերանալ:
 Մկունք, քանզի շատ կրեցին ի ծակսն, ոտքն մաշեցան:

Այս հատուածն անշուշտ հայկական կենդանական վէպի մասն է:

Այս հակիրճ զեկուցումից երևում է աշխատութեանս ընդհանուր նպատակը, բայց քանի՜ քանի՜ թանգագին ակնարկներ և ենթադրութիւններ ստիպուած եղանք լռութեան տալու:

Նոյնպէս լռութեամբ պիտի անցնենք երկու հատոր բնագրերի մասին, որոնք վկայում են այն հսկայական աշխատութեան մասին, որի շնորհիւ ամբարշտուած է հայ գրականութեան և լեզուի համար անհատնում պաշար: Հայ գրականութիւնը շնորհապարտ է պ. Մառին այսպիսի աչքի ընկնող վաստակի համար, որով դուռն է բանում ապագայ նորանոր հետազօտութեանց:

Առանց երկնչելու սագերի ինքնահաւանութեան առակից, կարող ենք պարծենալ, որ երբ Եւրոպայում սկսուեցան առակաները մշակուել ու տարածուել, հայոց մէջ նրանցից անկախ նոյնը կրկնուեցաւ և հայ առականագրութեամբ օգտուեցան ասորիք ու վրացիք: Արդարև զի «աժու եմք փոքր, բայց և ի մերումս աշխարհի գործեցան բազում գործք արժանի լիշատակաց»:

Երկրորդ հատորի լիշատակարանը կարգալով՝ — յաւամայից լիշում ես մեր, ազգայնոցս կուրութիւնը. բայց նախ ահա այդ լիշատակարանը.

Փառք Աստուծոյ և Ներորդութեան

Յառաջին ամի Ամենայն ռուսաց Վասեր Նիկողայոսի Ներորդ-ի հայրապետութեան ամենայն հայոց կաթողիկոսի Մկրտչի առաջնոյ, որ Հայրիկ բարուք ասի, յառուրսն յորս ի մայրաքաղաքիս հիւրընկալիւր հովիւ արքագնագոյն հայկազեան ազգին, ի թուականութեան հայոց ՌՅԽԳ, յամսեան մարերի յանգ հանաւ տպեցումն տառիցս, որ է մասն երկրորդ, առատ ծախիւք Արեւելեան լեզուաց բաժնի Ս. Պետերբուրգի համալսարանի կայսերականին և ջանիւք սպասաւորիս հայագիտութեան Ն. Մաւի որ ազաչեմ զհանդիպողսդ տառիցդ չարեաւ մի յիշէք զիս և սկամայ սխալանացս անմեղադիր լերուք։¹⁾

Յարգելի Հեղինակն այս Հիմնաւոր ուսումնասիրութեան համար արժանացաւ Մագիստրոսութեան պատուին, որ և պարտք ենք համարում հանդիսիս կողմից շնորհաւորել ու ցանկալ յարգելի գիտնականին նոյն շաւղով զեռ. երկար տարիներ գործել և լոյս սփռել մեր հնութիւնների վրայ այնպիսի վճիտ հայեացքով, որ յատուկ է միայն իրեն։

Ն. ԲԱՐԱՄԵԱՆՅ.

29 յունիս
1899 թ.

¹⁾ Վերջերս հրատարակուեցաւ Հայոց Հոգևոր Ներսիսեան դպրոցի պատմութիւնը ծախիւք այդ հոգևոր դպրոցի, սակայն այդ տպագրութեան վրայ դուք գուր կը փնտռէք թէ որ հայրապետի ժամանակ, որ առաջնորդի օրով և դրանց որի հրամանաւ է տպուած այդ գիրքը։ Այդ գրքի յարգելի հեղինակ պ. Ա. Ներիցեանը չէր մոռանալ այդպիսի մի իրողութիւն, սակայն երեկ թէ ճիշտ է, որ դպրոցի հոգաբարձութիւնն է վերացրել այդ յիշատակարանը։ Այս համեմատութեան համար ներումն եմ խնդրում յարգելի Ն. Մաւից, իսկ հայ ընթերցողները անշուշտ ուրախ կըլինին այդպիսի երևոյթներին տեղեկանալու։

Ս. ՎԱՀԱՆ ԳՈՂԹՆԱՑԻՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳԻՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բաղդատուլթեամբ Երկուց օրինակաց, որք հրատարակուած են ի շարս Սոփերաց. կարեւոր մեկնութիւններն ալ աւելցնելով:

Ա. Օրինակ.

Բ. Օրինակ.

Մեկնութիւն.

(Նրես 13). Ի ժամանակս բռնակալութեան Տաճկաց, զոր յետ մահուան Առաջնոյ Մահմէտի. յուրսունն և ի հինգ ամի իւրեանց...

(Նրես 62).—Եւ եղև ի ժամանակս Տաճկաց բռնակալութեան յուրսունն և եօթն ամի ունեւորութեան իւրեանց, Աբդուլմեիք Որդի Մըրուանայ դաւաճանութեամբ առաքէ և այլն:

Հիճրէթի 85 տարին սկսած է 704 յունվար 14-ին. իսկ Հայոց 152 տարին սկսած է 703 յունիս 4. Այս թուականը պէտք են գործողութիւնները ճշտելու համար. Հիճրէթի 87-ը չկրնար ըլլալ վասըն զի Աբդուլմեիք այլ ևս չկայր, որ մեռաւ 86-ին:

(Նր. 18).—Եւ լինէր այս չարութեան խորհուրդ ի վեշտասաներորդ ամի իշխանութեան Աբդուլմեիքայ, որպէս չարեօք կործանեաց զերկիրս Հայոց մինչև յօր մահուն իւրոյ, և չորիցս այս ել ի գլուխ հրամանաւ նորա:

(Նր. 19) Յետ մահու նորա յառաջնումն ամի իշխա-

(Նր. 65). Եւ տարան զնոսա ի Նախճաւան քաղաք, և լի-

Աբդուլմեիք 685—705 իշխեց 20 տարի. չար խորհուրդը կը սկսի իւր 16-դ տարին. այսինքն 700. և չորիցս կը կնեւորուի այս չար խորհուրդը ել ի գլուխ, այսինքն ի ըրման չորրորդ տարւոյն, որ կը լինի իւր 20-րդ տարին և թուական 704:

704 Զատիկը մարտ 30 է, իսկ Հիճրէթի 85. Բեդիլէվլէ 18.

նութեան Վլիթի որդւոյ նորա: Որ էր թուականն Հայոց հարիւր յիսուն և երկու, յաւուրս տօնի զատկին, ապա առեալ ածին զբազմութիւն գերւոյն ի քաղաքն Գուին կյն:

(Եր. 19).—Ձջերմ աւուրս յարգելանս պահէին... և յաշնան հասեալ ժամանակ... տալ տանէին յԱսորեստանեաց երկիրն:

(Եր. 20).—Մանուկ մի ի Գողթն գաւառէ. Վահան անուն նորա... սակաւ ամենից իբրև շորից տարեաց:

(Եր. 20).—Յետ փոխելոյ ժամանակին Արղմիւիքայ, և Վլիթի որդւոյ նորա և Սուլիմանի եղբօր նորա:

(Եր. 20).—Իբրև նստաւ Օմառ ի գլխաւորութիւն Տաճկաց արկ ի սիրտ նորա... հրաման տայր ժողովել զգերեալսն և այլն:

նէր այս ի մեծի զատկի տօնին:

(Եր. 65). Յարգելանս բանտից արկանէին ի ջերմ յամարային ժամանակըս... և զմնացեալսն վարէին ի գերութիւն յաշնանս յին ժամանակս:

(Եր. 65) Մանուկ մի փոքրիկ իբրև ամաց շորից որում անուն էր Վահան.

(Եր. 66). Յետ վախճանելոյ ամալարըշտին Արղմիւիքի:

(Եր. 66).—Առեալ գիշխանութիւնն Վլիթ դառնայր և դարձուցանէր զգերեալսն յիւրաքանչիւր տեղիս և այլն:

և Հայոց 152. մարգաց 1. Այստեղ վերջին կոտորածէն ետքը տարի մը միջոց տալու է զի 705 ի վերջ կը յաջորդէ Վլիթ և յաւուրս նորա կը հասնի գերութիւնըն յԱսորեստան:

Աշնան ճանապարհընելով Ասորիք հասնելին պէտք է դնել մերձ ի սկիզբն նոր տարւոյն 706 յունվար 1. Իսկ Հայոց 154 արեգի 3:

Վահան դուռ 4 չըլրացուցած կը տեսնուի, հետեւեալը ծնեալ ի 701.

Արղմիւիք մեռաւ 86 շէվկալ 14. որ է 705 Հոկտ. 8. Յաջորդներն են

Վլիթ Ա. 705 է 715
Սուլիման 715 է 717
Օմար 717 է 720

Սուլիման ըստ Ղեւոնդեայ (Եր. 40) իշխած է 2 տարի և 8 ամիս. մեռաւ 99 սէֆէր 10. այսինքն 717 սեպտ. 22, հետեւեալ Օմար ի վերջ 717-ի կընայ անցնիլ իշխանութեան և գերեզարձը կը լինի ի 718 սկիզբն և Հայոց 166. Երկրորդ օրինակի Վլիթ անունը սխալ է:

(Եր. 23) Նա հա.

(Եր. 69).—Եւ և.

Վահան հրաման

սանէր ի գաւառ իւր կեալ հասանէր ի բը- ստանայու ղ ժուա-
Գողթն. նիկ գաւառն իւր ի րութեան կըհանդի-
Գողթն: Գողթն:

(Եր. 23). Վասն (Եր. 71). — Ընդ Օմար ըստ Ղևոն-
զի ստէպ լուր առ այն ժամանակս վախ- ղեայ ի խնց 2 տա-
նա հասանէր եթէ ճանի Ամիրապետն րի և 5 ամիս, և մե-
մեռաւ Օմառ: որ արձակեաց զնա. ռաւ 101 ըէճէպ 25,
որ է 720 փետրվար
10. ուրեմն նոյն տա-
րին կըլսէ Վահան,
այսինքն է Հայոց
169 սկիզբն:

(Եր. 24). — Իւր- (Եր. 71). — Բռնա- Սե ոչ մի նշան թէ
հանց կամացն ի գը- դատէին զնա... մին- քանի տարի յետոյ
լուիս ելեալ արա- չև հաւանեցուցին ամուսնացաւ. և թէ
րին յազգականութե- կամաց իւրեանց: որչափ մնաց ի Գող-
նէ Սիւնեաց տան: թրն. ամուսնացեալ
կ'երևի մօտ 30 տա-
րեկան. իսկ 720 ին
19 տարեկան էր:

(Եր. 25). — Դէմ (Եր. 71). — Խորհե- Յետադարձ հա-
եզեալ զնայր յաչ ցաւ գնալ յաշխարհն շուով պէտք է գըտ-
խարհն Յունաց... իր. Յունաց .. ներ: Արդ՝ հալածա-
րև գառնայր ի Վա. ի Վայոց ձոր, յոյժ նաց հինգերորդ տա-
յոց ձորոյ զիւր ծա- թախանձեալ ի կնո- րին նահատակուելէն
ծուկան յայտնի առ- ջէն... և յայնքմհե- կըհետևի թէ 732
նէր աներոյն... ապա տէ ոչ լինէր նմա յուլիս այսինքն, ճձա,
կանացիւքն... վաղ- հանգիստ: Հոռի, հալածանքը
վաղակի և հասանէր սկսաւ: 12 տարի
յաշխարհն վրաց: ղադարելէ յետոյ
հարկաւ միջագէպ մը
կամ գրգռութիւն մը
կըյուզէ հալածանքը
Վահանայ անձին
դէմ:

(Եր. 73). — Նորին Օմարէ ետքը եկան
Եէզիտ 720 է 724
Հէշամ 724 է 743

Եէզիտի ոչոք կը վե-
րագրէ հալածանքը,
իսկ Հէշամէ երբ և

(Նր. 26). — Եւ զտարւոյ միոյ աւելի կամ պակաս անդ անցուցանել դարձեալ եկն հաս ի Հայս ի յԱրագածոտն... օգնական հեծեալք ի բաց կային ի նմանէ:

(Նր. 27). — Ի Թագաւորաբնակ քաղաքն ելանէին... Բրիտոնէից վերակացուին մինչև ասել, երթիցէ գնացցէ ի բաց և այլն:

(Նր. 28). Երթեալ հասանէր ի Վաղարշապատ քաղաք և դիպեալ կաթողիկոսին ասէ երթ գնա յանապատ ուրեք և այլն:

(Նր. 28). Ստէպ հասանէր այլ մի գլխաւոր... տար զիս յանապատ ուրեք... և ապա մօտ լինէին աւուրք մեծի զատկին. և որ մնացեալ ի կրօնաւորութեանն գաղարէրամիսս վեց:

(Նր. 29). Իշխանակնոջ ուրումն մը տաւորի... ասէ երթիցէ գնացցէ. Եւ հասեալ յանապատ տնայաւոր և սակաւամարդ տեղիս, անցուցանելով զտարին մինչև ի նոյն աշունն:

ինչու կը վախնայ յայտնի չէ:

Տարի մի ի Սիւնիս կամ ի Վերս անցնելով 733 Օգոստոսին կամ ձմեռ Սահմի. Վահան կըդառնայ Հիւսիսային տպաստանէն, վըաց կամ Սիւնեաց կամ ի սահմանս երկոցունց, և կուգայ յԱյրարատ:

733-ին իշխանն է Աշոտ Բագրատունի և կաթողիկոսն Գաւրիթ Սրամոնացի. Վահան երկուքը զատ զատ կը տեսնէ:

(Նր. 73) երթայր հանդիպէր Հայրապետին ի Վաղարշապատ քաղաքի... և հրաման առնու երթալ յանապատ:

(Նր. 73) երթայ ի մենաւորանոցս ուրեմըն ի Շիրակ գաւառ, և անցուցանէր իբրեւ ամիսս վեց:

(Նր. 74) Յայտ առնէին տիկնոջ գաւառին... ասէ երթիցէ ի բաց. գնաց յանապատ ուրեմն տնայաւոր, և ունդ առաւել քան զսուաշինն ճգնէր ամ մի:

733 — 734 ձմեռն Թովհաննաթանք կ'անցնէ, և վերջապէս վանք քաշուիլ կ'որոշուի կաթողիկոսին կարծիք, որ է Կաւթիթ և ոչ Նդիա:

Սյն տարւոյ Զատիկը կ'իյնայ 734 Մարտ 28, որ է ձմեռ Մարգար 6, ուրեմն 734 Մարտի սկիզբը քաշուի ի վանս Շիրակայ և հաւանականաբար Խնծկոնից վանքը:

Յետ վեց ամսոց ապինքն 734 Հոկտ. սկիզբ. կամ ձմեռ. Քաղոց, Վահան կ'զենեաց ի Նիդ գաւառի ի սակաւամարդ տեղիս:

(Նր. 30) — Զմտաւ ածեալ երթեալ հաւանէր անդ ուր իշխանն Տաճկաց էր. և յիւր հաւատոցն վերայ համարձակութիւն խնդրեալ. (Երես 32) և Էին ոմանք որ արգելութիւն դնաւ. բայց և ոչ հեշտանայր... և հասեալ ժամ գնալոյ... Առաջնորդ Ուխտին Յովհաննէս անուն պատրաստէր նմա գրաստ և վերարկու... և ոմն ի մանկագունից եղբարց... երթալ գնաւ:

(Նր. 32). և Կայն ամա չորս որ հանապազ նեղութեամբ շրջեալ եղև.

(Նր. 33). և և հասեալ ի տօն Սուրբ Խաչին... մասնէր ի տաճարն Աստուծոյ. և այր ոմն ի վանացն որ Մաքենոցն կոչեն, Սողոմոն ա նուն տայր գիր քաջակերութեան, և հանդերձ մի ի պատահաւս թոշակի:

(Նր. 73). և ցանկայր վկայութեան. յետ այսորիկ դէմ եղեալ գնալ ի դուռն արքունի զի ի նոցանէ մեռցի և կամ համարձակութիւն առցէ. և հրաւիրեալ ցանկայր ի ճգնաւորացն ..

(Նր. 77). որ ինչ միանգամ կրեաց հաւաքածանս ամն չորս, և ի հինգերորդ ամի երթալն իւր:

(Նր. 76) և և հասեալ ի վանսն Մաքենոցաց, ծանուցանէ Հօրն, որում ա նուն էր Սաղովմոն. հաղորդէր ի տօնի սուրբ Խաչին. և ոմանց զլոյսն տեսեալ, յուզարկեցին գնա մեծաւ սիրով:

(Նր. 76) և և կեալ ի վանս Սողի անուն Սուրբ Ստեփանոսի Ուխտին Յովհաննէս, և և սիրով ընկալաւ... և և փոխանակ իւր տալա՞ծ է, որ գրեթէ

Թեղենեաց վանքէն կրդաւոնայ 735 աշնան կամ միւրձ ի ձմեռն. կ'իջնէ Յովհաննաւանք մօտ կեդրոնին, ակնկալութեամբ յաջողութեան, և 735 — 6 ձմեռը կ'անցնէ անգէն ի Յովհաննաւանք. ուստի կ'որոշէ երթալ և պատրաստութիւն և ընկեր առնելով կրմեկնի: Վաճան ակնկալութիւն ունի հաւատոյ համարձակութիւն ստանալ, և այս առաւելագոյն յուսով կը դիմէ Սմիթապետին որուն նախածանօթ կրնար եղած լինել:

Այսինքն 732 — 736 տարիները: 732 ամաւան հալածանաց սկիզբ. և 736 վերջ ուղիորութեան սկիզբը:

Խաչի տօն կրհան. գիւլի 736 Սեպտ. 16. որ է ՃՁՆ Տրէ 24... Վաճան գալով ի վանս Մաքենեաց, դարձած է ի Սիւնիս, իբր յողջոյն հրաժեշտի իւրայնոց:

Սողի վանքը անծանօթ է. վանահօր անունին նայելով թերես նորէն Յովհաննաւանք հանդիպալա՞ծ է, որ գրեթէ

ուաքէ զհետ նորա իւր բնական տունն յեղբարցն...

(Եր. 33). Գայր հասանէր ի գաւառն Բզնունեաց ի գիւղն Արձկէ, յանապատ որում անուն Երաշխաւոր, յոտին Մասեաց, որոյ առաջնորդ Արտաւազդ, որ իբրեւ զԱրրահամ սիրով ընկալաւ զնա աւուրս երիս, եւ պատրաստեաց զհանապարհի պէտսն:

(Եր. 34). Եւ բազում հեծելոց դարձեալ ի պատերազմէ ի հիւսիսային կողմանէ եւ զհետ հասանէին գունդք գունդք վիճելով ընդ նմա:

(Եր. 34) եւ հասեալ ի մայրաքաղաքն Ուռհայ, երկրը պաղէր:

(Եր. 34) եւ անտի ի Վաշնիկաւ եկեալ անցին ընդ գետն նիւրատ:

(Եր. 35) Գայր հասանէր ի քաղաքն Ռուծափ. որ էր բռնակալ իւրն Շամ իշխանի:

(Եր. 35) Զպատանին... արձակէր ի զհետ նորա էին տեղի իւր, եւ ինքն սէր կալ ի բացեալ:

(Եր. 77). Յուզարկեալ անտի եկին հասին ի սուրբ Երաշխաւորսն ի վանսն Արձկէոյ ի Բզնունեաց գաւառին, եւ անուն ուխտի Առաջնորդին Արտաւազդ... եւ յուզարկեցին . եւ զմի ոմն յեղբարցն սպասաւորել նմա:

Յստ Ղեւոնդի (Եր. 113) պատերազմ կար ընդդէմ Հոնաց զօրավար Մրուան եւ Աշոտ Նիզակակից — եւ ժամանակն մերձ ի վախճան Հէշամայ: Այդ պատերազմէն դարձողներուն կը հանդիպէր Վահան:

(Եր. 78) Գայր հասանէ ի քաղաքն Ուռհայ, երկրպագանել:

Ի սկիզբն 737 տարւոյ իսկ Հայոց ձԶՆ Արեգ ամիս, Վահանի Եղեւթի հասնիլը:

(Եր. 78). Մինչեւ եկեալ հասեալ ի տեղի կատարմանն.

(Եր. 78) եւ որք Գոնէ ութ օր այդ բանակցութեանց զընելով կուեննամբ թէ

Ի սկիզբն 737 տարւոյ իսկ Հայոց ձԶՆ Արեգ ամիս, Վահանի Եղեւթի հասնիլը:

Այս է Ռաքթա ի վերայ Յփրասայ, որ եւ քաղաք Ս. Սարգսի կը կոչուի. Ս. Սարգսի գերեզմանէն որ է ընկեր Ս. Բաքոսի:

Ռուզուֆա բնակութիւն էր Հէշամ ամիրապետին:

արտաքոյ քաղաքին
գաղարէր սակաւ ա-
ւուրս:

(Եր. 36) Երթայր
առ Դպրապետն. չէր պատմել... Դըպ-
(Եր. 37) ապա եր-
թեալ առ իշխան ոմն
որ զպետութիւն ե-
լեւմտիցն ունէր.—

(Եր. 39) եւ յետ ա-
ղօթիցն երթայր առ
Դահճապետն, որում
անուն էր Քարչ որ
Հեմացուոց իշխան
էր.—եւ առեալ տա-
նէր զնա առ բռն-
նաւորն:

(Եր. 43). Հրամա-
յեաց հանել արտաքս
եւ արկանել ի բանտ:

(Եր. 43). եւ ար-
ձակեալ դեսպանս
փութով առ Մրուան
ի ժամանակին ի
Միջագետս հանդի-
պեցաւ:

(Եր. 43). եւ նո-
րա կացեալ ի բան-
տին աւուրս ութ...
Ձայն աւուրսն ոչ գա-
ղարէր յղել զիւրեանց

(Եր. 78) եւ աղա-
չէր պատմել... Դըպ-
րապետին եւ մեծա-
մեծացն:

(Եր. 80) եւ յետ ա-
ղօթիցն երթայր առ
Դահճապետն:

Եւ հրաման ածել
առաջի:

(Եր. 83) Հրամա-
յեաց զնել ի բանտ:

(Եր. 83). Արձա-
կէր յաշխարհն Հայոց
որ զիշխանութիւն
աշխարհին ունէր:

(Եր. 84). Ոչ դա-
ղարէր հանապազ
առաջ տուապելա-
լիսս իմաստնոց:

հասած է ի Ռուծափ
ձՁԵ Մարերի 10.
կամ 737 Մարտի 1,
եւ օրն Ուրբաթ. Գ
չաբաթու մեծ պա-
հոց:

Ասոնք են բանակ-
ցութեանց մանրա-
մասնութիւնք, և կ'ե-
րեւի թէ յիշուած
պաշտօնատէրերն ալ
իրեն մանկութեան
ծանօթներն են, ո-
րոց միջնորդու-
թեամբ կրօնաւայ Ա-
միրտապետէն լաւ ըն-
դունելութիւն գըտ-
նել:

Բանտարկութիւնն
կրնամք զնել ձՁԵ
Մարերի 18, կամ
737 Մարտի 9, որ էր
Շաբաթ օր. Ե. ա-
ղուհց. եւ տօն մը-
տից ի վերապն:

Մրուան Հոնաց
պատերազմէն գալով
Միջագետաց մէջ է
կամ թէ Ամիրապե-
տին քովէն կը դառ-
նայ երթալ ի Հայս
(Ղեւոնդ 114) բայց
միշտ ի Միջագետս
է, եւ ութ օր կը
բաւէ Սուրհանդակին
երթալուն եւ գա-
լուն, զի շատ հեռա-
ցած չէ Մրուան:

Շաբաթ բանտար-
կուած լինելով կի-
րակիէ կիրակի կը-
լինի ութ օր ամբողջ.
այսինքն մինչև ծաղ-

Օրինաց վարդապետ-
սըն:

(Նր. 44). Եւ հա-
սեալ տօնին զոր Ողո-
գուման կոչեն ասէ
ցրանտապետն:

(Նր. 84) Եւ ի գալ
Ողոգումներն մեծի
տօնին:

(Նր. 45). Եւ ի
վաղիւ անդր եկին
հասին ի հիւսիսային
իշխանէն:

(Նր. 85). Ապա
վաղիւն եհաս հրո-
վարտակն ի հիւսի-
սային իշխանէն:

(Նր. 46) Եւ հրա-
մայեաց ածել զերս-
նելին

(Նր. 86) Ապա
հրամայեաց ածել.

(Նր. 47). Աղաղա-
կէին զի անյապաղ յեաց արագ լուծա-
փութով զբաւեսցի ի
կենցաղոյս.

(Նր. 87) Հրամա-
նաւ զի անյապաղ յեաց արագ լուծա-
փութով զբաւեսցի ի
կենցաղոյս:

(Նր. 50). Կատա-
րեցաւ սուրբ վկայն
Քրիստոսի Նրանելին
և մեծն Վահան, որ
որ եօթնհատանն-
րորդ էր Մարտի ամ-
սոյ ի շաբաթու գատ-
կի պահոցն երկու
շաբաթի, յիններորդ
ժամու և ի քսան և
եօթն մարերի ամսոյ:

(Նր. 89). Այսպէս
կատարեցաւ սուրբ
Վահան, որ օրքսան
եւ եօթն էր մարդաց
յերկուշաբաթի օր
զատկին յիններորդ
ժամու.

(Ծան. Մարգաց
փոխանակ մարե-
րի — գարձեալ՝ պա-
հոց բաւը ինկեր է.
եղեր է Ջատկի Բշ.):

(Նր. 51) Գործե-
ցաւ այս յաւուրս
Շամայ յամերումն
յայնկոյս Նփրատայ
գետոյն ի Ռուծափ
քաղաքի... իսկ յետ
եօթն ամի կրօնա-
ւորն Արտաւազդ:

Կազարդի կիրակին:

Ողոգումներն ծաղ-
կազարդի կիրակին
է, յորում տեղի կու-
նենայ խօսակցու-
թիւնն:

ՃՁԵ. Մարերի 26.
կամ 737 Մարտ 17.

Մրուանէ դարձող
սուրհանդակը հասին
ի ՃՁԵ. Մարերի 27
737 Մարտ 18.—

Աւագ Բշ. որ և կա-
տարման օրն է:

Միենոյն օրն է:

Գործեալ միենոյն
աւագ Բշ. օր:

Մարերի 27 — փո-
խուեր է Մարտ 27
կամ 28. որ կը յի-
շեցնէ մարտ 18 ուղ-
ղութիւնը փոխանակ
մարտ 17 ի ինչպէս
գրուած է և Մարե-
րի 28-ին հաստա-
տուն տոմարով հա-
մապատասխան է
գտնուելը, արեգի 20:
Մինչ չարժական տո-
մարով պէտք էր հա-
շուել ամեն թուա-
կան:

Նօթը տարի ետքը,
կընէ 744 աշնան, ո-
րովհետեւ ի դարձին
կրհասներն յայտնու-
թեան: (Տես եր. 57).
որ է 445 յունվար 6.
ՃՂԳ արեգի 18.

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

1. Ստացանք պ. Կ. Բասմաջեանի խմբագրութեամբ Փարիզում հրատարակուող «Բանասէլը» եռամսեայ հանդէսի ա. գիրքը, որ ամբողջապէս վիմատիպ է: Խմբագրութիւնը յայտնում է, թէ իւր նպատակն է հանդէսը նուիրել «ազ. գային հնախօսութեան, քննական պատմութեան եւ լեզուաբանութեան», «առանց աջ ու ձախ յարձակումներ ընելու և վիճաբանութեանց տեղի տալու. հանդիսի պղ համարը անորժ տպաւորութիւն է թողնում ընթերցողի վերայ և մենք ուրախ ենք, որ վերջապէս հպկական բանասիրութեան մէջ մուտ է գործում մի հանդէս, որի նպատակը զուտ գիտնական է. արդէն վաղուց հայ ընթերցողները ձանձրացած էին կրօնը գիտութեան տեղ կլլեցնող թերթերից: Մաղթում ենք լեւնասէր»-ին երկար կեանք:

2. Խմբագրութեանս մէջ ստացուեցան՝ Կայիէրում Մ. Բիւրասի խմբագրութեամբ տարւոյս ապրիլ 1-ից լոյս տեսնող «Փիւնիկ» երկշաբաթաթերթի վերջին տետրերը, որոնց մասին տակաւին բան ասել չենք կարող, որովհետեւ հանդիսի առաջին թիւերը չենք ստացել:

3. Յունիսի սկզբից ստանում ենք գրեթէ ամեն օր լոյս տեսնող հայերէն վիմատիպ մի հրատարակութիւն «Paris Nouvelles» անունով, որի նպատակն է քաղաքական վերջին նորութիւններ հաղորդել: Իւրաքանչիւր համարը բաղկացած է փոստի 3 մեծ կէս թերթից. իւրաքանչիւր համարի տակ ստորագրում են A. Saissy և Մելիք Ս. Դաւիթ. Բէգ:

4. Այս օրերս մի բանի տարուայ դադարումից յետոյ հրատարակուել է պ. Ա. Թարխանեանի «Թատրոն» վեցամսեայ հանդէսի երրորդ տարուայ Ա. Գիրքը: Այդ գրքում աչքի են ընկնում պ. Մուրացանի «Յպահանջ» գեղեցիկ զբոյցը, պ. Վ. Փափազեանի հետաքրքրական յիշողութիւնները Պարսկական թատրոնի մասին և վերջապէս Յ. Յովհաննիսեանի երկու թարգմանութիւններ Շիլլէրից «Երաշխիք» և «Պոլիկրաաէսի մատանին»: Վերջին երկու ոտանաւորները նոր չեն սակայն, դոքա որքան յիշում ենք, տպագրուած են 1895 թ. «Արարատ»ի համարներում և մենք զարմանում ենք, թէ ինչո՞ւ «Թատրոն»-ի յարգելի խմբագրութիւնը մոռացել է մի ծանօթութիւն գնել այդ մասին:

Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն

Հայկական հին և նոր դպրութեանց. Բ.

Անկանոն գիրք նոր կտակարանաց.

Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազարու. 1898.

Եր. 8⁰. ԺԳ. + 491.

Վենետիկ Մխիթարեան միաբանութիւնը հանգուցեալ Մկրտիչ Էմինի յիշատակին հրատարակում է նրա կտակած դրամի տոկոսեօք մի ժողովածու, որի առաջին հատորը կոչուում էր թանգարան հին և նոր նախնեաց, իսկ այս երկրորդ հատորից սկսած պիտի կոչուի թանգարան հայկական հին և նոր դպրութեանց, որ և աւելի պատշաճաւոր վերնագիր է: Հրատարակիչ հ. Եսայի Տալեցին յառաջաբանի մէջ ընդհանուր խօսքերով նիւթի մասին մի քանի դիտողութիւններ անելուց յետոյ, անցնում է այն ձեռագիրների համառօտ նկարագրին, որոնցից արտատպել է այս անվաւեր գրքերը: Ձեռագիրների մասին տրուած հակիրճ տեղեկութիւնից երևում է, որ այս նիւթերը պարունակող ձեռագիրներէն հնագոյնը 1205 թուականիցն է, իսկ նորագոյնը 1897 թուականից:

Ս. հաւաստիկ հատորիս բովանդակութիւնը.

Ա. Գիրք տղայութեան Զրիստոսի. ընդամենը ԻԸ գլուխ, որոնց մէջ երկարօրէն պատմուած է ս. Կուսի, Յովսէփի և Փրկչի մասին մինչև քարոզութիւնը: Իւրաքանչիւր գլխի ընթերցումից կարելի է տեսնել, որ հեղինակն յենում է գլխաւորաբար աւետարանների պատմածների ու ուշ ժամանակի բերանացի աւանդութիւնների վրայ: Բովանդակութիւնը ընդարձակած է երկար և վանական երեակայութիւնից բղխած աւելորդ և շատ անգամ անպատշաճ խօսակցութիւններով: Սյս մասի ըն.

թերցանութիւնից թւում է մեզ, որ հեղինակը կամ թարգմանիչը նոյն իսկ ս. Կուսի մասին երգուած շարականներէցն է օգտուել, տեղի և անտեղի զետեղելով օրհներգութիւնների գովաբանութիւններն իւր պատմութեան շնթացքում:

Այսպիսի հրատարակութեանց հետաքրքրական մասն համեմատականն է, որ զլացել է մեզ տալու արգոյ հրատարակիչը: Քրիստոնէական գրականութեան մէջ վաղուց յայտնի են անվաւերական ս. գրքեր, որոնց աղբիւրները քննուած և ժամանակները որոշուած են, ափսոս որ հայ հրատարակիչը զլացել է համեմատելու հայկական այս բնագրերն օտարների հետ:

Գիրք տղայութեան Բրիստոսի. (Բ օրինակ) գլ. ԺԲ—ԻԷ.

Հատկոտորք ի գրոց տղայութեան Բրիստոսի. Ա. գլ. — Ը.

Այս հատկոտորներն իրենց բովանդակութեամբ սկզբի մասն են կազմում տղայութեան աւետարանի և վերաբերում են ս. Կուսի ծնողացն, աւետման, մոգերի գալստեան, Եգիպտոս փախչելուն:

Բ. Յիշատակարանք Պիղատոսի.

Գ. Թուղթք Պիղատոսի երկու խմբագրութիւն:

Դ. Թուղթ Լենտուկեայ Պորլիոսի զՅիսուսէ Նազովրեցւոյ:

Ե. Տեսիլ ս. Աստուածածնի. գլ. Ե. Միջնադարեան վանական երեակայութեան պտուղներ, որ լատինականից թարգմանուած են և կամ նրանց նմանութեամբ յօրինուած:

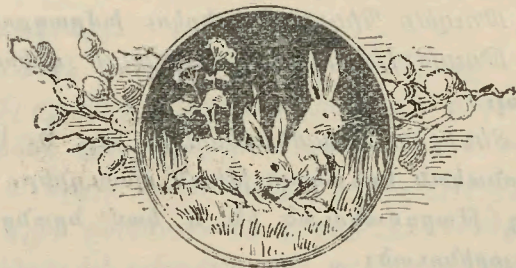
Քաղաքակրթական տեսակէտով շատ հետաքրքրական են այս տեսիլներն, որովհետեւ ժամանակի իդէալներն են ցոյց տալիս: Ս. Կուսի՝ դժոխքում տեսած բոլոր տանջուողներից մեծ մասը նրանք են, որոնք դէ-

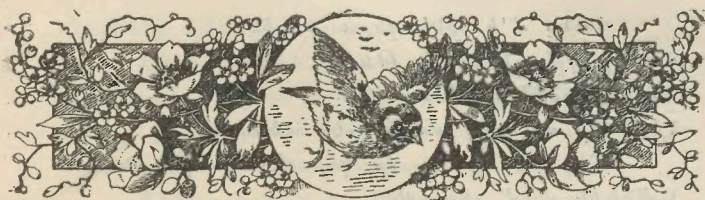
պի հոգեւորականներն ու եկեղեցու արտաքին պահանջներն այնքան էլ յարգանք չեն վերաբերուել:

Այս անվաւերականների լեզուն առ հասարակ ուղիղ գրաբար է և ջանք է նկատուում աւետարանի ոճին նմանուելու, աչքի ընկնող ռամկաբանութիւնք օրինակողների գործ են և կամ ցոյց են տալիս ուշ ժամանակի թարգմանութիւն:

Մեր ձեռագրատուններն անթիւ նիւթ են պարունակում անվաւերի աստուածաբանական գրականութիւնից, դրանց ուսումնասիրութեան սկիզբը պիտի համարել այս հրատարակութիւնը, որի արժէքը սակայն աւելի բացորոշ կարելի է գնահատել, երբ առիթ ունենանք ձեռագրաց համեմատութիւններ անել և օտար գրականութիւնից թարգմանածն որոշել զուտ հայկականից: Անշուշտ հայ աղանդների լուսաբանութիւնը կախուած է այս անվաւերների քննութիւնից:

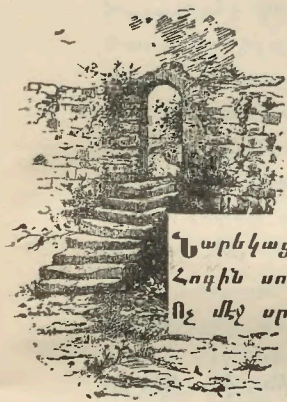
Ն. ԲԱՐԱՄԵԱՆՑ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ

ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԽՍՍՔ ՆԱՐԵԿԱՅՈՒ ՄԱՍԻՆ

Նարեկացի սուրբ վարդապետ
Հոգին սուրբ էր պէմունաթ,
Ոչ մէջ սրտին խեռ կրօնէր
— Ոչ մէկ մարդուց կառնէր նիաթ
Ծառայ կէլնեմ Նարեկացուն:

Տարին թամամ տասն մէկ էր
Հաց տարաւ յշահներաց
Մշակներ օրօսկեցին՝ ջուրն գնաց
Մշակներ հացն առէն կերան
Մէղար լիք բեակաւ արին
Նարեկացուն ծաղր անէին
Ծառայ կէլնեմ Նարեկացուն:
Մէղար ուր առջև քաշեց
Չորս գլէօխ խաչակրքեց
Դարձուց և զհացն Նարեկացին
Մշակներ զարմանք մնացին
Ինկան ձեռք ոտք Նարեկացուն
Ծառայ կէլնեմ Նարեկացուն:

Վանք մ'ի շինէ վերև գեղին
 Վեղար գլխուն փխլոն թւին
 Գիշեր ցորեկ ժամատեղին
 Լեռս էր սիւռած մարթ չէր տեսնայ:
 Մէկ ոէս Գորգ մը կէր մէջ էն գեղին
 Ամենւին ժամ չէր իջե
 Նարեկացին խօսեց ոէս Գորգին
 Հէր չես ի գայ ժամ աղօթքին:

— Ես շատ ունիմ տամ տէօլված
 Ի՞նչ անեմ ժամու խէրիւթ
 Ի՞նչիս թողնեմ իմ բան գամ ժամ:
 Օրն էկաւ տարին թմաւ
 Վաղջանին էկաւ ոէս Գորգին
 Խող տեղ չէր ի տայ ֆարաղած
 Եօթ տեղով տապան բացին
 Փետատ կանչեց տաթ իաման
 Խող տեղ չէր իտայ ֆարաղած:
 Ինկան ձեռք ոտք Նարեկացուն
 Ծառայ կէլնեմ Նարեկացուն
 Խաչակնքեց Ռէս Գորգին
 Ռէս Գորգն էր որ յարըցուց
 Որ յարըցուց խօստովանցուց
 Նոր հող տեղ իտու ֆարաղած:
 Երկու վարդապետ կին (գային) կէօ Սիս
 Ուրինք բարձրին բռնե քեանց Մասիս
 Էլան չափիւկ ջուր լցուցին
 Աստուծոյ շնորհքով դագրցուցին:
 Նարեկացուն օրօղկեցին
 Մենք էլ տեսանք ուր քեարամած
 Ծառայ կէլնեմ Նարեկացուն:

Ինոնց օրօղկած չափիկ ջուր փոխեց
 Գլած բամբակ ուր ձեռք բռնեց
 Վառվաւ կրակ մէջ փաթուլեց
 Չապկի ջրի մէջն էլ դրեց
 Վարդապետացն էլ օրօղկեց:
 Վարդապետներ որ էն տէսան
 Ինոնք էն տեղ շատ զարմացան

Էրթանք տեսնենք Նարեկացին:

Էկան խասան Նարեկ սարին
Հրեշտակ խապար տվաւ Նարեկացուն
Քեոյ վարդապետք էկան քե խուր
Ծառայ կելնեմ Նարեկացուն:

Վեղար գլխէն էլ վեր իտիր
Խովուվու բեապանակ առից թէին
Գնաց խաւաւ մէջ ուր սարին
Էկաւ դիմաց ջուխտ վարդապետին
Աջն առեց ջուխտ վարդապետին:

Վտրդապետներ ջուր ուղեցին
Ծառայ կելնիմ էն խովուվուն
Խաչակի քեց վէր էն սարին
Գաւազար իղար վէր չոր բարին
Ջուր բղխեցուց քարի մէջէն

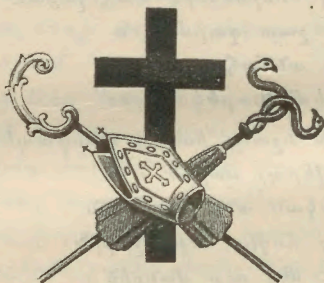
Առաւ խմցուց վարդապետաց
Ծեր սիւտակ մուրուսին ճահէլացաւ
Ինոնք էնտեղ շատ զարմացան
Ինոնք էնտեղ անմահացան
Ծառայ կելնեմ Նարեկացուն:

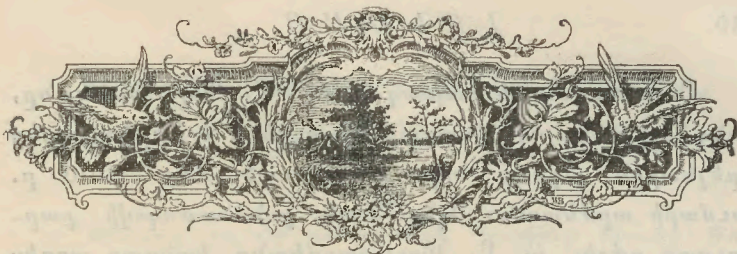
Ճամբաւն նշանց իտուր վարդապետաց
Խաչակիքեց վերայ սարին
Էրկու գէլ եկան առջև ոչխրին
Գէլերն արաց հովիւ ուր ոչխրին
Գնաց հասաւ մէջ ուր վանքին
Հանդերձ հագաւ վարդապետի
Էկաւ դիմաց վարդապետաց
Աչերն առեց վարդապետաց:

Օրն էր ուրբաթ մէջ շաբաթին
Էրկու եղունիկ էլ բռնեց
Խրաւեց ուան գետին էլ իփեց
Վարդապետներ պատիւ կանչեց
Խնդում արին Նարեկացուն:

Նարեկացին ծուռ ի ուր օրինաց
Ուրբաթ շաբաթն էլ չի գիտե
Ծառայ կելնիմ Նարեկացուն
Սեղան ուր առջևն էլ քաշեց

Չորս գլխօխ խաչակնքեց
 Փետուր եկաւ ուրինք ծածկեց
 Թռան գնացին խէտ էրամին
 Վարդապետներ մաթ մնացին:
 Ինոնք էնտեղ շատ զարմացան
 Լալով ինկան ձեռք ոտք նարեկացուն
 Քե տուե աստուածութիւն
 Մարմնով կանես ուրախութիւն
 Հոգւով կերթաս արքայութիւն:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Պ. ՊՈՐԾԵԱՆՅԻ ԴՐԱԿԱՆ ԴՈՐԺՈՒՆԷՈՒ- ԹԵԱՆ ՔԱՌԱՍՆԱՄԵԱԿԸ.

Կիւրակի, մայիսի 16-ին, Թիֆլիսում կառարուեց մի համեստ գրական տօնախմբութիւն: Այդ օրը Թիֆլիսի հայ հասարակութեան ինտելիգենտ մասը—ժողովուած Պ. Պ. Պաօշեանի համեստ յարկի տակ—տօնեց նրա գրական գործունէութեան քառասնամեակը:

Դեռ անցեալ տարուանից Թիֆլիսում պ. Պաօշեանին մի խումբ համակրողներ մի յանձնաժողով էին կազմել, որոնք պէտք է աշխատէին այդ տօնը գլուխ բերել: Յանձնաժողովը մօտ մի տարի գործելով գլուխ էր բերել յօբելեանը:

Ժամը մէկին յօբելեարի բնակարանը արդէն լիքն էր երկու սեռի բազմութեամբ: Ներկայ էին Թիֆլիսի քաղաքագլուխ պ. Գէորգ Եւանգուլեանը, տեղական հայ և ռուս մամուլի ներկայացուցիչներ, գրագէտներ, Ներսիսեան դպրոցի ուսուցչական խումբը իրենց տեսչի հետ և պատգամաւորներ հայաբնակ քաղաքներից ու հայկական բարեգործական հաստատութիւններից: «Լուսմայ»-ի խմբագրութեան կողմից ներկայ էր հանդիսին և շնորհաւորեց պ. յօբելեարին մեր աշխատակից պ. Ա. Սպարապետեանը:

Յանձնաժողովի նախագահ պ. Մ. Գուլուխանեանը, հանդէսը բանալով, կարգաց մի ուղերձ և ներկայացրեց յօբելեարին յօգուտ նորա ժողովուած մօտ 7000 ր. գումարի արժեւորմամբ: Այնուհետև յանձնաժողովի քարտուղար բժշկ. պ. Բ. Նաւասարդեանը կարգաց ազգիս Վեհափառ Հայրապետի օրհնութեան սրբատառ կոնդակը, որ ժողովականները լսեցին յօտնկալս, ապա Կ. Պօլսի նախկին պատրիարք Ամեն. Ս. Իզմիրլեանի գրութիւնը, Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ Գեորգ. Գէորգ արքեպիսկոպոսի շնորհաւորականը և բազմաթիւ հեռագիրներ ու շնորհաւորանքներ—ստացուած գրեթէ հայաբնակ բոլոր կենդրոններից:

Ուշագրաւ էին Մայր Աթոռի Հոգևոր ձեմարանի ուսուցչական խմբի կողմից ուղարկուած ուղերձ—բանաստեղծութիւնը Յ. Յովհաննիսեանի—փորագրուած արծաթէ տախտակի վերայ և Ներսիսեան Դպրոցի ուսուցիչների կողմից կարգացուած ուղերձը:

Յօբելեարը, բացի յանձնաժողովի ներկայացրած 7000 րուբլուց, ստացաւ նաև երկու դրամական ծրար հայ օրիորդների և տիկիկների կողմից և բազմաթիւ այլ նուէրներ:

Հանդէսը տևեց մօտ $1\frac{1}{2}$ ժամ, որից յետոյ Թիֆլիսի քաղաքագլուխ պ. Եւանգուլեանը հասարակութեան կողմից շնորհակալութիւն յայտնեց յանձնաժողովի անդամներին նոցա աշխատանաց համար:

Պ. Պաօշեանը զգացուած մի քանի խօսքով շնորհակալութիւն յայտնեց մասնաժողովին և ներկայ եղող հանդիսականներին, որ նոքա իւր ծերութեան հասակում չըմոռացան և մխիթարեցին իրեն և ապա հրաւիրեց ամենքին մի մի բաժակ «ցուրտ ջրով» իրար կենաց վայելելու:

ԱԼԷԻՍԱՆԴՐ ՍԵՐԳԵՅԵՎԻՉ ՊՈՒՂԿԻՆ

Նորա ծննդեան 100-ամեկի առիթով

Ա.

Ռուսաց յայտնի բանաստեղծ Պուշկինը ծնունց Մոսկովայում 1799 թուի մայիսի 26 ին։ Նա ծագումով Ռուսաստանի Հին ազնուականներից էր։ Մանուկ հասկում նա մի լուռումունջ և դանդաղկոտ երեխայ էր, իսկ յետոյ բուրովին փոխուեց նորա բնաւորութիւնը։ Պուշկինը ուսման մէջ թէպէտ ծոյլ էր, բայց շատ ընթերցասէր էր. նա շարունակ կարդում էր իւր հօր մատենադարանի գրքերը, որոնք համարեա թէ բոլորն էլ Փրանսերէն էին։ Պուշկինը դեռ տասնմէկ տարեկան հասակում, ինչպէս պատմում էր նորա եղբայրը, անգիր էր արել Փրանսիական բոլոր գրականութիւնը։ Նա 1811 թուին մտաւ Ցարսկոէ Սէլօ'ի նորաբաց ճեմարանը։ Այստեղ մի քանի ուսանողներ Պուշկինի հետ միասին կազմեցին գրագէտների մի փոքրիկ շրջան և սկսեցին հրատարակել գրականական զանազան հանդէսներ։ 1815 թուին ճեմարանի հարցաքնութիւնների օրը, Պուշկինը հրապարակաւ կարգաց իր բանաստեղծութիւնը։ Ռուսաց յայտնի գրող Դերժաւինը, որ ներկայ էր այդ հանդիսին, հիանալով երիտասարդ պօէտի ոտանաւորի վերայ, կամեցաւ գրկել Պուշկինին. բայց համեստ և ամաչկոտ պօէտը իսկոյն փախաւ դահլիճից։ 1817 թուին Պուշկինը աւարտեց իր ուսումը, իսկ 1820 թուին նա, իր քաղաքական ազատաստութեան համար, արքորուեց Ռուսաստանի հարաւային երկիրները, ուր նա մընաց մինչև 1824 թուականը։ 1820 թուին Պուշկինը եկաւ Կովկաս, իսկ յետոյ փոխադրուեցաւ Ղրիմ։ Ահա այդ ճանապարհորդութիւնից է նա քաղել իր «Կովկասի գերին» և «Բախչիսարայի շատրան» պօէմաների նիւթը։ Պուշկինը 1820 թուի վերջին տեղափոխուեց Քիշինև, որտեղից Բեսարաբիայի կառավարիչ Ինդովը նորան, մի խռովութեան պատճառով, ուղարկեց Իզմայիլ։ Այստեղ պօէտը միացաւ գընչուների խմբին, սկսեց նորանց հետ թափառական կեանք վարել, ուսումնասիրել նորանց կենցաղը, որից յետոյ նա ստեղծագործեց իր «Գնչուներ» հրաշալի պօէման։ Քիշի-

նւում նա սկսեց գրել իր «Եւգենիյ Օնեգին»-ը, որի շարունակութիւնը գրեց Օգեսայում 1823 թուին, երբ պօէտը ծառայում էր այնտեղի նահանգապետ Կոմս Վորոնցովի մօտ։ Սակայն ազատամիտ Պուշկինը Վորոնցովի ձեռքի տակ էլ չըկարողացաւ երկար ծառայել։ Երբ Վորոնցովը Պուշկինին ուղարկում է մօրեխ ջնջելու, վիրաւորուած պօէտը իր յանձնած գործի մասին այս տեսակ է տեղեկութիւն տալիս.

Մ ո ը ն իս.

Եկաւ, եկաւ,

Վեր եկաւ,

Ողջը կերաւ

Ու կորաւ։

Զայրացած Վորոնցովը պաշտօնից զրկեց Պուշկինին և 1824 թուին ուղարկել տուեց նորան Միխայլովկայէ գիւղը, որտեղ գտնւում էր Պուշկինների կալուածքը։ Այստեղ Պուշկինը աւարտեց իր «Եւգենիյ Օնեգինը» և գրեց «Բօրիս Գոգոլնովը»։ Երկու տարուց յետոյ Նիկոլայոս I կայսեր հրամանով Պուշկինը գիւղից գնաց Մոսկուա, որտեղից 1827 թուին տեղափոխուեց Պետերբուրգ։ Այնուհետև նա ապրում էր Պետերբուրգում և ամեն տարի աշնանը վերադառնում էր գիւղը նորանոր երկերստեղծագործելու։ 1829 թ., Ռուս.տաճ. կական պատերազմի ժամանակ, Պուշկինը մտաւ կովկասեան զօրագունքը, ահա դորանից յետոյ էր, որ նա գրեց իր «Ճանապարհորդութիւն դէպի Էրզրում» երկը։ Պուշկինը 1831 թուին Մոսկուայում ամուսնացաւ Նատալիա Գոնչարովայի հետ։ Ամուսնութիւնից յետոյ նա պաշտօն ստացաւ Արտաքին գործոց նախարարութեան մէջ տարեկան 5,000 ռուբլի ռոճիկով։ Պուշկինը 1833 թուին ճանապարհորդեց Ղազանի և Օրենբուրգի կողմերում, ուսումնասիրեց Պուգաչով անունով աւազակապետի արարքները, որից յետոյ նա գրեց իր «Վապիտանի աղջիկ» վէպը և «Պուգաչովեան խռովութիւնների պատմութիւնը»։ Այս վերջին գրուածքի համար պօէտը ստացաւ կամենրիւնկերի պաշտօն և 20,000 ռ. դրամ, իբրև տպագրական ծախք։ Կայսրը միշտ յարգում, խնամում էր Պուշկինին և յաճախ հրաւիրում էր նորան իր կնոջ հետ միասին պալատը։ Այս հանգամանքը գրգռում

էր պալատին մօտիկ աղնուականների նախանձը. ադ պատ-
ճառով էլ պալատական աղնուականները քմահաճութեամբ
էին վերաբերում դէպի պօէտը: Նոցա այդպիսի վերաբե-
րումը զայրացնում էր ինքնասէր Պուշկինին: 1836 թուին
Պուշկինն սկսեց հրատարակել «Современникъ» եռամ-
սեայ հանդէսը, որի մէջ զետեղում էին Ռուսաց և այլազգի
գրականութիւնից զանազան երկեր և մատենախօսութիւն:
Մատենախօսութիւնը, որ Ռուսաց ուրիշ թերթերում ծա-
ռայում էր իրանց հլատարակիչների եսին և քմահաճոյքին,
Պուշկինի հանդիսում գլխաւոր և լուրջ տեղ էր բռնում:
Այնժամանակուայ Ռուսաց թերթերի մատենախօսական բա-
ժինը յիշեցնում է հայոց այժմեան բոբիկ և բոսոտ կրիտի-
կոսների բարբառները և սորանց փողոցային սրախօսու-
թիւնները (Տիգրան Յովհաննիսեանի քէֆին չը գիպէի!):
Պուշկինի նպատակն էր վերստեղծել մատենախօսութիւնը և
դնել նորան սուրբ և անաչառ հիմունքների վերայ:

Պետերբուրգի հասարակութեան մէջ 1836 թուի վեր-
ջերին Պուշկինի կնոջ մասին սկսեցին պտտել զանազան ամ-
բաստանութիւններ: Հոլլանդական հիւպատոսի ապօրինի որ-
դին, Դանտէսը, որ մի թեթևասրտիկ և դատարկապորտ
սպայ էր, սկսեց հետամուտ լինել Պուշկինի համեստ կնոջ:
Պօէտը և նորա բարեկամները մի քանի անգամ ստացան
անօնիմ նամակներ, սրունց մէջ չարանենգ ակնարկութիւններ
էին արուել Դանտէսի սիրային յաջողութեան մասին: Դան-
տէսի հայրը, որ մի անբարոյական ծերունի էր, աջակցում
էր իր որդուն: Նա աշխատում էր համոզել Պուշկինի կնոջ
թողնել իր ամուսնուն և անձնատուր լինել Դանտէսին: Այս
բոլորը հասնում էին Պուշկինի ականջին, յուզում, զայրա-
ցնում պատուասէր պօէտին: Համբերութիւնից դուրս եկած,
Պուշկինը Դանտէսին մենամարտութեան հրաւիրեց: Սակայն
երբ Դանտէսը պահուեց Պուշկինի քննու հետ, այնժամա-
նակ բանաստեղծը յետ վերցրեց իւր հրաւերը: Բայց և
այնպէս Պուշկինը ատում էր իր քննակալին, չէր ընդու-
նում նորան իր տանը և միշտ խոյս էր տալիս նորանից:
Իսկ ժողովրդի մէջ նախկին ամբաստանութիւնները շարու-
նակում էին: Շատերը պնդում էին, որ Դանտէսը պահ-
ւել է Պուշկինի քննու հետ, որպէս զի այդպիսով սքօղի

իր և պօէտի կնոջ յարաբերութիւնները: Այս անգամ Պուշ-
կինը կտրական կերպով մենամարտութեան հրաւիրեց Դան-
տէսին, որի աորձանակի մահառիթ գնտակից ծանր վէրք
ստացաւ և երկու օր տանջուելուց յետոյ սւանդեց իր հո-
գին 1836 թուի յունուարի 28-ին:

Պուշկինը Ռուսաց գրականութեան մէջ խոշոր տեղ է
բռնում: Նա ասպարէզ եկաւ հէնց այն ժամանակ, երբ օ-
տարամոլ հասարակութիւնը ատելութեամբ էր վերաբեր-
ւում դէպ իր հայրենիքը, մայրենի լեզուն և բոլոր ուսու-
կանութիւնը. երբ ռուսաց գրականութիւնը չ'ունէր ինք-
նուրոյնութիւն և զուրկ էր ազգային ոգուց: Ահա այդ
ձգնաժամին ասպարէզ եկաւ Պուշկինը, փրկեց իր ժողո-
վուրդը օտարամոլութիւնից, ստեղծեց ազգային և ինքնու-
րոյն գրականութիւն, մայրենի անուշ բարբառով հմայեց իր
ազգի սիրտը և այդպիսով հաստատ ու անսասան արձան
կանգնեցրեց իր համար, ինչպէս ինքն այդ խոստովանում է.

Ես արձան եմ կանգնեցըրել անձեռագործ ինձ համար,

Որպէս ուղի, չի կոխկըրտուիլ նա ոտքի տակ մարդկութեան,

Իմ արձանը վեր է անչափ իր գըլխովը անխնարհ,

Մինչև անգամ Աղէքսանդրեան բարձր սիւնից անսասան:

«Պուշկինը մի արտակարգ երևոյթ է», ասում է Գօ-
գոյլը: Եւ իսկապէս այն յաղթանակը, որ տարաւ նա իր
ժամանակի ծանր պայմանների և ոգու դէմ կռուելիս, ոչ
միայն նուաճ արտակարգ երևոյթ է դարձնում, այլ և—մի
գերմնական աստղ, որի լուսով մենք, հայերս, էլ ենք ա-
ռաջնորդուել և առաջնորդւում: Նորա ցանած բարեւոյ և
գեղեցկի սերմերը մեր ապագաժոտ Վովկասումն էլ են ծլել,
աճել և տուել մեզ իրանց բաղցր պտուղները: Նորա քնարի
դիւթիչ հնչիւնները մեր սրտերումն էլ են արձագանք գտել:
Այսօր քանի՞ հայ մանուկներ կարդում են Պուշկինի երկե-
րը, անգիր անում նորա ոտանաւորները և հրճուանքով եր-
գում նորա նուագները: Պուշկինի ծննդեան հարիւրամեակի
տօնը, որ կատարուեց այս տարուայ մայիսի 26-ին, մեր
ընդհանուր հայրենիքի տօնն էր, որին մասնակից էինք և
մենք, հայերս:

Բ.

Ջ Ր Ա Հ Ե Ղ Ձ Ը

(Պուշկինից)

Մանուկները խրճիթ մտան,
 Կանչեցին հորն շտապ-շտապ.
 «Հայրի՜կ! Հայրի՜կ! Եկ, մեր ուռկան
 Մի մեռել է քաջել գետափ!»
 — Սուտ էք ասում, հառամզադէք,
 Գոչեց հայրը որդոց վերայ. —
 Այդ էր պակաս, որ հրնարէք!
 Դէ, սուս կացէք՝ մարդ կիմանայ!

Թէ չէ կ'ընկնի դատաստանի —
 Խաթաբալի կը հանդիպեմ,
 Այնժամ էշին ցելից հանի...
 Է՛հ, ինչ արած! Դուրս գամ, նայեմ...
 Հապա ուր է? — «Ահա՛, ահա՛!»
 Եւ իսկուպէս գետի ափին,
 Ուր փռուած էր գետնի վերայ
 Թաց ուռկանը, ընկած էր դին:

Եւ կապտած դին սարսափելի
 Փքուել էր ու ալլանդակուել:
 Թէ թշուառ էր մի խղճալի
 Իր մեղաւոր կեանքից զրկուել,
 Թէ ձկնորս էր ջրում խեղդուած,
 Թէ կտրիճ էր մի արբեցող,
 Թէ գողերից մի կողոպտուած
 Վաճառականն անզգուշացող —

Այդ գիւղացու գործը չէր!
 Աչք ածելով և ըշտապով
 Զրահեղձի սառած ոտներ
 Նա բռնում է ու քաջ տալով՝
 Գցում ջուրը խեղճ մեռելին,
 Թխակով էլ հրում հեռու.
 Եւ դին անթաղ գնաց կրկին
 Խաչ, գերեզման որոնելու:

Ողջ մարդու պէս ջրի միջին
 Նա լողում էր ու տատանւում.
 Յետից նայեց մեր գիւղացին,
 Նայեց երկար ու գնաց տուն.
 «Եյ, լակոտներ, ինձ հետ եկէք!
 Զեզ մի մի հատ բըլիթ կըտամ,
 Բայց սուս կացէք, ձայն չը հանէք,
 Ապա թէ ոչ՝ քօթակ կըտամ!»

Կէս գիշերին եղանակը
 Խառնակուեցաւ, գետը յուզուեց.
 Եւ ծխալից տան ճրագը
 Այրուեց արդէն, իսպառ մարեց.
 Երեխայքը հանգիստ պառկած՝
 Քնած էին. դուրսը բուք էր.
 Եւ գիւղացին լսեց յանկարծ
 Պատուհանի թրխկթրխկոցներ:

«Ո՞վ ես? - Ես եմ, էյ, դուռը բաց!
 «Ինչ ես շրջում կէս գիշերին
 Կայէնի պէս դու մոլորուած?
 Որ սատանան այս միջոցին
 Իմ խրճիթը քեզ ուղարկեց?
 Տունս պստիկ, նեղ է ու մութ»:
 Եւ ծոյլ ձեռքով նա բաց արեց
 Իր խրճիթի փակ լուսամուտ:
 Շողշողում է լուսին վերից —
 Լուսամուտի առաջ մի մարդ
 Կանգնած է մերկ. թաց միրուքից
 Զուր է թափւում. դէմքը հանդարտ,
 Սառն է, անշարժ, նորա կռներ
 Կախ են ընկած. ուռած մարմնին
 Սևիկ-սևիկ խեցգետիններ
 Ամուր կպել՝ շարուել էին:

Եւ գիւղացին ահից փակեց
 Լուսամուտը. իր մերկ հիւրին
 Ծանաչելով՝ նա զարհուրեց.

«Այ, ճաքի քո ուռած մարմին!»
 Նա շշնջաց լեղապատառ:
 Խառնակուեցին նորա մտքեր,
 Եւ մինչև լոյս հանգիստ չը կար —
 Ծեծուում էին լուսամուտներ:

Ժողովրդի մէջ սոսկալի
 Լուր է շրջում՝ ասում են, որ
 Խեղճ գիւղացին ամեն տարի
 Ըսպասում է հիւրին տկլոր:
 Ճիշտ միևնոյն գիշերն յանկարծ
 Փոթորիկ է բարձրրանում,
 Ու մինչև լոյս մարդը խեղդուած
 Պատուհանն է անվերջ ծեծում:

Մայիսի 1-ին 1899 թ.

Թ. Բ. Փլիս

Գ.

Է Լ Ե Պ Ի Ա

(Պուշկինից)

Թէ աղմկալից փողոցն եմ շրջում,
 Թէ բազմաամբոխ տաճարն եմ մտնում,
 Եւ թէ խելագուրկ ջահէլների մէջ
 Միշտ մտորում եմ, մտորում անվերջ:
 Ասում եմ՝ ահա անցնում են տարիք,
 Եւ մենք բոլորս, երկրի ողջ մարդիկ,
 Կիջնենք յաւիտեան սառը գերեզման —
 Ով գիտէ՝ հիմա ով է մօտ մահուան:
 Թէ նայում եմ ես կաղնուն մենաւոր,
 Անտառի այդ հին ծառին դարաւոր,
 Խորհում եմ — թաղեց նա մեր հայրերին,
 Ինձնից յետոյ էլ կ'ապրի տակաւին:
 Սիրասուն մանկան երբ փայփայում եմ՝
 Դէ մնաս բարեւալ, — իսկոյն խորհում եմ,
 Այս կեանքում տեղս ես տալիս եմ քեզ,
 Ես կը մահանամ — դու դեռ կը ծաղկես!

Ամեն մի տարի, ամենայն մի օր
 Անց եմ կացնում ես միշտ մտամոլոր —
 Միշտ աշխատում եմ մեկնել ապագաս,
 Գուշակել՝ թէ երբ կըգայ իմ օրհաս:
 Արդեօք որտեղ է ինձ մահ սպասում —
 Պանդխտութեան մէջ, կուռմ թէ ծովում?
 Գուցէ մերձակայ հովիտի միջին
 Պիտի թաղուի իմ անզգայ մարմին?
 Եւ թէպէտ անշունչ դիակիս համար
 Ողջ մէկ է, ուր էլ ՚ա փրտի իսպառ,
 Սակայն կ'ուզէի իմ սիրած երկրում
 Ննջել յաւիտեան, հանգչել իմ հողում:
 Եւ թող իմ սառը շիրմիս առաջին
 Կեռահաս կեանքը խաղալ զուարթագին,
 Եւ բնութիւնը անտարբերութեամբ
 Փայլի յաւիտեան իր գեղեցկութեամբ:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ

Ծննդեան հարիւրամեակի առիթով «Աղբիւր Տարազ»-ի
 խմբագրութիւնը հրատարակել է մի շքեղ Պուշկինեան ժո-
 ղովածու, որի մէջ զետեղուած են Պոէտի հետեւեալ բա-
 նաստեղծութիւնները, 1) Ես արձան եմ կանգնացրել—
 Բալուշեան, 2) Զրահեղձը—Յովհաննէս Թումանեան, 3)
 Մի երգիր, չքնաղ—Ոնոփրիոս Անոփեան, 4) Պօէտին—
 Յարութիւն Թումանեան, 5) Դնչունը. Գ. Աստուածատրեան:
 «Տարազ»-ի խմբագրութիւնը այս ժողովածուից 1000 օրինակ
 ձրի բաժանել է Թիֆլիսի միջնակարգ և ստորին դպրոցների
 հայ սաներին: Մայիսի 26-ին լոյս տեսած «Տարազ» ըզուտ
 Պուշկինեան էր: Այս №-ից 500 օրինակ խմբագրութիւնը
 ձրի բաժանել է Թիֆլիսի դպրոցների հայ աշակերտներին:

Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական ընկերութիւնը Պուշ-
 կինեան տօնի առթիւ հրատարակել է «Քնար Ա. Ս. Պուշ-
 կինի» վերնագրով մի ժողովածու աշխատակցութեամբ

Ա. Ծառուբանի, Յովհաննէս Յովհաննիսեանի և Վ. Կրասիլ-
նիկեանի:

«Լումայ»-ի այս №-ում տպագրուած է մեր նոր աշխա-
տակից պ. Յարութիւն Թումանեանցի թարգմանած Պուշկի-
նի «Զրահեղձ» և «Էլէգիա» բանաստեղծութիւնները:

Թիֆլիզի հայ, ռուս և վրաց մամուլի նախաձեռնու-
թեամբ (բացի «Кавказ» և «Իվերիա» թերթերի) վրաց
Քաշվէթի եկեղեցում հոգեհանգիստ կատարուեց Պուշկինի
յիշատակին և որոշուեց կազմել մի ֆոնդ Թիֆլիսի պարբե-
րական մամուլի գրաշարներին օգնելու:

Պետերբուրգում լոյս տեսաւ Պուշկինին նուիրուած
մի ստուար ժողովածու ռուսերէն լեզուով, որտեղ զետե-
ղուած են ի միջի այլոց և Իւրիյ Վեսելովսկու «Պուշկինը
հայոց գրականութեան մէջ» յօդուածը:

ՍՌԻԻԺԱՅԵՒ ՄՀԵՐ

(Մի վարիսնտ ազգային պօէմայից)

Ա

Քանչ, դիւցազնական Սասուն աշխարհում
Մըհեր անունով մի մարդ էր ապրում.
Ինքը իշխան էր, հայ էր ծագումով,
Բեղերը սրած, պարթև հասակով:
Արքայավայել գահի վրայ բազմած,
Կայծակի թուրը իր ձեռքին բռնած՝
Դուշման սրտերին ահ էր տարածում,
Իր սահմաններից հեռու հալածում...
Բարու պաշտպան էր, չարի հոգեհան,
Մի խօսքով չը կար նըրա պէս իշխան.
Աշխարհն այնպէս էր նա կառավարում՝
Ինչպէս արծիւը օգի մէջ իշխում:
Ոչոք չէր կարող նըրա դէմ կանգնել,
Կամ ոյժը փորձել, կամ պատերազմել.
Նըրա հարուածին չէին դիմանում,

Խեղճ գաղաններն էլ ուռի պէս դողում...
 Կայծակի նման Սասունից իջնում՝
 Թշնամիներին մոխիր էր դարձնում.
 Չը գիտէր վախը, ոյժ ունէր անհուն,
 Երբ լսում էին Մըհերի անուն՝
 Սարսափում էին երկրի պետերը,
 Մուժ ալրերի մէջ ապրող դւերը
 Հոգւով վեհանձն էր, մարմնով յաղթանդամ,
 Կուում յաղթող էր միշտ ամեն անգամ,
 Գովքն էին երգում մարդ թէ անասուն,
 Ազատ էր ապրում աշխարհը Սասուն...

Բ

Դեռ չէր լրացել տասնումէկ տարին՝
 Մի տխրութիւն էր պատել Մըհերին.
 Սո՛վ էր Սասունում. հացը թանկացել,
 Բնակիչներին մահ սպառնացել.
 Ինչպէս մանգաղը արտերն է հնձում՝
 Սովը հարիւրով մարդկանց կոտորում
 Դրսումը չըկայ երթեկութիւն.
 Փակել են ճամփէք փոթորիկ և ձիւն,
 Լի կատաղութեամբ սուլում է քամին,
 Սառնամանիք է լեռների գլխին.
 — «Ինչո՞ւ է, հայրիկ, նեղւում ժողովուրդ, —
 Մըհերը գնաց հարցնելու խորհուրդ, —
 Ինչո՞ւ Սասունից գնալ գալ չունեն,
 Մարդիկ դրսիցը չեն բերում ցորեն.
 Ինչո՞ւ է տիրում «սովը» մեր երկրում,
 Ի՞նչ են Սասունցիք փակուել տըներում.
 Ի՞նչ է պատճառը՝ կտրուել է հաց,
 Չանապարհները երբ կըլինին բաց.
 Շուտ ասա՛, հայրիկ, ասա՛ ինձ մի լուր,
 Վիշտը ճընշում է իմ սիրտը տխուր...»
 — Որդի, ահաւրի մի մեծ առիւծ կայ
 Սասունը տանող լեռնուղու վրայ.
 Մարդ մօտենալիս նա յարձակում է,

ձիրանների մէջ բռնում՝ լափում է.
 Այն օրից, երբ նա լոյս ընկաւ ճամփին,
 Հացը թանկացաւ, ճար չ'եղաւ սովին:
 Սասուն անցուղարձ հնար չէ լինում.
 Մարդիկ մեռնում են մահուան ճանկերում...
 Տեսնենք Աստուածը մի դուռը բանայ.
 Մեզնից վիշապը գուցէ հեռանայ.
 Ի՛նչ պատուհաս է, տանջանք բանտի մէջ,
 Մեր այս վիճակին արդեօք կըլինէ՞ վերջ...»
 — «Ես կատաղեցի, հայր, թէ՛ ես ասում,
 Ի՛նչպէս առիւծը մարդկանց վնասում.
 Մթթէ Սասունում դա է ձգել սով,
 Վաղը կռուելու ես կ'երթամ շուտով:
 — Չափըդ ճանաչիր, գործ ունես ու՛մ հետ.
 Չէ ազդում նրան ոչ թուր, ոչ մի նետ.
 Նա քեզ կըբռնի, սաղ սաղ կ'ուռ կըտայ,
 Կորստիդ համար ո՞վ կըմղկտայ...
 — «Ես չեմ վախենում, հայր, պէտք է գնամ,
 Պահել կռուի մէջ անձրս մոռանամ.
 Կամ պէտք է մեռնեմ, կամ պէտք է յաղթեմ,
 Սասունը տանջող սովից ազատեմ...»
 — Լաւ ես մտածում, կըթողնեմ յօժար,
 Մէկը չըլինի հազարի համար.
 Ես համաձայն եմ այդ գաղափարին,
 Հոգւով կըսիրեմ անձնուէր մարդին.
 Լաւ է ձգտելը վե՛հ ազատութիւն,
 Բայց պահանջում է զոհաբերութիւն.
 Այս խիստ ձմեռը սոսկալի ցրտից
 Չէ համարձակում դուրս գալ մարդ տնից.
 Ո՛նց կ'երթաս, ցուրտը կը բերէ լալդ,
 Անյաղթ է առիւծն, դուր է գնալդ...»

Գ

Մըհերը հօրը ¹⁾ ականջ չը դրեց

¹⁾ Սասունցի պահլաւանների (փահլէվանների) տոհմա-

Առաւօտը վաղ անեղը ²⁾ լարեց.
 Դուրս եկաւ տանից մի նեղ կաճանով,
 Դիմեց առիւծին հաստատ քայլերով:
 Զմե՛ռ էր դուրսը... քամին դառնաշունչ
 Փէտացընում էր մարդու երես, դունչ:
 ձամփէք փակուած են ձիւնի շերտերով,
 Ծառեր կախուած են սառցի բիւրեղով:
 Ո՛չ սառնամանիք, ո՛չ բուք էր հարցնում,
 Մըհերը վստահ առաջ էր գընում.
 Զիւնը ճըռ՛ճում էր նրա ոտքի տակ,
 Ո՛չ ձեռնոց ունէր, ո՛չ հագին մուշտակ:
 Վերջապէս հասաւ քաղցած վիշապին
 Ի՞նչպէս մօտենայ մահու տագնապին,
 Տեսաւ աչքերը արիւնով լցուած.
 Մըռնչում էր նա սաստիկ կատաղած.
 Փրփրում, ոռնում էր, բարձրաձայն գոռում.
 Նրբա ահիցը ամբողջ անտառում
 Մի ձայն չէր լսւում, ո՛չ մի շնչաւոր,
 Ծըւար են մտել զագան, թւաւոր...
 Ամենքն են փախել ցրտի երեսից,

գրական պատմական ճիւղաւորութիւնը ժողովրդական նիւթերում (արձակ գրուածներում, բանաստեղծական տաղաչափականը շատ քիչ ունենք) շատ տեղ աղաւաղուած է երևում, բազմատեսակ և միմեանց շատ հակասական. օրինակ «Սասմայ ծռեր»-ում Ա. վարիանտով Մհերը Ասլի-Մէլիբի որդին է յիշւում, իսկ Բ. վարիանտով՝ Սանասարի: Մի տեղ Ասլի-Մէլիբն է հօրը (Սենեքերիմին) սպանող հանդիսանում, մի ուրիշ տեղ Սանասարը. սակայն ո՞րն է ուղիղ սրանցից: Մեր հետամտութիւնը (նաև ուրիշ շատ ժողովրդական գրուածքներ մեր հետամտութեան օգտին են խօսում) ցոյց է տալիս, որ Մհերը եղել է իսկապէս Սանասարի որդին և հօր սպանողն էլ Սանասարն է (տե՛ս ներկայ «Լումայ» Ասլի-Մէլիբ և Սանասար պօէման):

²⁾ Ժողովուրդը պատմում է, որ Մհերը ճանապարհ է ընկել առիւծի հետ մենամարտելու աննդով, սակայն հոռի մէջ աննդի գործադրութիւնը չենք տեսնում...

Առիւծ-վիշապի ամենհի ձայնից,
 Միայն քամին էր ահով ու դողով
 Լցնում ձորերը ձիւնի տարափով...
 Երկիրն այլանդակ, անզարդ ձիւնապատ.
 Սըգում էր երկինք և մառախլապատ.
 Լալկել էր սո՛ւս փո՛ւս քնած բնութիւն,
 Գերեզմանական տիրել լռութիւն...

Ահա հեռուիցը նկատեց վիշապ
 Մի ջահել տըղայ գալիս է շտապ.
 Այնպէս որոտաց, տեղից վեր թռաւ,
 Որ կարծես բարձրից երկինք փուլ եկաւ.
 Փնձ-փնձ ծիծաղեց դիւցազն Մհեր,
 Իսկոյն մօտեցաւ սրտով անվեհեր.
 Մի սարսափելի կռիւ սկսուեց.
 Ահուելի ձայնը շուրջը խլացրեց.
 Դրմբդրմբացին ձորեր ու լեռներ:
 Սասանեց անտառ, փախան գազաններ:
 Մհեր ու վիշապ իրար բռնեցին.
 Միմեանց յաղթելու շատ քաշքշեցին.
 Յանկարծ Մհերը՝ մի ձեռքի ափով՝
 Վիշապի գլխից՝ կատաղի թափով՝
 Բռնեց ու այնպէս պինդ զարկեց գետին,
 Որ ճղուեց գետին, խրուեցաւ միջին.
 Վիշապի մարմին հսկայական սար...
 Դուրս ճոթուեց միջից երկու հաւասար.
 Յաղթութեան լուրը տարածուեց Սասուն,
 Դադարեց մարդկանց սովից վայնասուն.
 Ուրախութեան ձայն Սասնոյ բուրգերից՝
 Օղբ թնդացրեց ամեն կողմերից:
 Սասունցիները առաջ վազեցին,
 Մըհերին «փառքով» զիմաւորեցին.
 Այսպէս դիւցազն ազատ, ապահով
 Մտաւ Սասունը մեծ յաղթանակով...

Ե

Խնդաց Սասունը, նոր կեանք զգեցաւ,
 Սովի ճանկերից որ ազատուեցաւ.
 Մարդիկ դուրս եկան իրանց տներից,
 Թռչուն գազաններ թափնած բներից.
 Սասունում նորից եղաւ անց ու դարձ,
 Դրսի գիւղերից եռաց ցորնի բարձ,
 Հացն էժանացաւ. և ճանապարհներ
 Զը տեսան դաժան սառնամանիքներ ..

Մըհերի արած քաջագործութիւն
 Տուաւ ժողովուրդ գնահատութիւն.
 Գովաբանական երգ շարահիւսեց
 Ու «Առիւծաձև» անուամբ հռչակեց...

ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԼԱՍԵԱՆՅ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

— Կեսարացի Կարապետ եպիսկոպոս Էլէգեօզեան 1848-ին Մատթէոս կաթողիկոսի պատրիարգութեան ժամանակ և նորա հրամանով գտլով Անի, Դօշայ վանք և շրջակայ այլ նշանաւոր վայրերը՝ անձամբ ուսումնասիրել է ամեն տեղերը և նոցա ընդարձակ ու մանրամասն տեղագիրը կազմել՝ առնելով մէջը բոլոր արձանագրութիւնները իրենց հարազատ ընթերցուածներով, որոնք միանգամայն տարբերոււմ են Հ. Ալիշանի «Շիրակի»-ի արձանագրութիւններից:

Այն անձը, որի ձեռքն անցած է եղել այդ երկը տասն տետրերից բաղկացած, ծանօթ դէպքերի ժամա-

նակ պահել է տան առաստաղի մէջ, ուր մկները կերել են 8 տետրերը՝ իսկ երկուսն ազատուելով՝ անցել են Կեսարիայի առաջնորդ գեր. տ. Տրդատ նորապսակ և ուսումնասէր եպիսկոպոսի ձեռքը: Սրբազանի ցանկութեամբ Անիի այդ նկարագիրը կսկսենք տպագրել «Լուսմայ» ի առաջիկայ գրքից:

■ Այս օրերս Կ. Պօլսում գտնուել է Թիւրքիոյ Հայոց Ձաքարիա նշանաւոր պատրիարքի ընդարձակ և հետաքրքրական կենսագրութիւնը: Ձաքարիան ժամանակակից էր Սիմէոն և Ղուկաս կաթողիկոսների, ուստի և պարզ է թէ ինչքան կարեւոր է այդ նորագիւտ պատմութիւնը ժԸ դարու Հայոց եկեղեցական պատմութեան համար: Յոյս ունինք մօտիկ ապագայում հրատարակութեան տալ այդ երկը Թիֆլիսում:

■ Ալաշկերտի մի քահանայ տ. Գրիգոր Նժդեհեան, որ իւր ծուխը թողած ներկայումս Ղարսի գիւղերից մէկում է քահանայագործութիւն անում, բաւական ստուար ժողովածու է պատրաստել Ալաշկերտի ժողովրդական գրականութեան վերաբերեալ ամեն տեսակ նիւթերի. այդ նիւթերը եթէ յաջող ընտրութեամբ հրատարակուին բաւական նիւթ պիտի մատակարարեն մեր ժողովրդի կեանքի ուսումնասիրութեամբ պարապողներին: Յանկալի է, որ Հրատարակչական Ընկերութեան ձեռքով հրատարակուէին նոքա:

■ Մեզ ուղարկուած է Կ. Պօլսից «Մեր ս. Հարց դաւանութիւնը» վերնագրով մի գրքոյկ, աշխատսիրութիւն ոմն Հ. Մ. Ա. (Աշճեան վարդապետի) որ ինչպէս հաղորդում են մեզ Կ. Պօլսից, հրատարակել է այդ տետրը հանգ. Ազարեան Պատրիարքի թելադրութեամբ: Հեղինակը ճգնել է ապացուցանել, որ մեր ս. Հայրերը, սկսած ս. Գրիգոր Լուսաւորչից այսր բոլորն էլ գրեթէ

Հռովմէականեկեղեցու դաւանութեանն են պատկանել (?) և դորանով էլ Հ. հեղինակը ցոյց է տուել իւր կատարեալ ու խորին տգիտութիւնը Հայոց եկեղեցու պատմութեան մէջ: Չարժէր իսկապէս ուշադրութիւն դարձնել այն եզուիտական ցնդաբանութիւններին, որոնք աչք են ծակում գրքոյկի մէջ, եթէ հրատարակուած չլինէր մի այնպիսի ժամանակ, երբ բոլոր հայ կաթողիկէ կղերը իւր ոյժերը լարած ընկած չլինէր սովեալ ու թշուառ հայ ժողովրդի ջանին. բայց նոյն իսկ այժմ մեզ շատ բան չէ մնում ասելու, վասն զի «Արարատ»-ն արդէն մի լաւ պատասխան տուեց մոլեռանդ հեղինակին, իսկ այս օրերս Կ. Պօլսի ամեն. Պատրիարքը մի ընդարձակ շրջաբերական կոնդակ է հրատարակել որպէս պատասխան այդ գրքոյկին, որի մէջ մանրամասն և պատմական զօրաւոր փաստերով հերքում և ջախջախում է գրքոյկի ամբողջ շէնքը և ճշմարտութիւնը վերականգնում. այդ կոնդակը մենք սիրով կը հրատարակէինք «Լուծայ» ի ներկայ համարին որպէս յաւելուած՝ բայց մեզ ուշ հասնելով անկարող եղանք տպագրել. ցանկալի է, որ շատ տարածուէր այդ կարևոր շրջաբերականը՝ ի զգուշութիւն Հայկական ազատ և առաքելական եկեղեցուն հաւատարիմ հօտի, որին խարբալել չեն խղճահարում Վեննայի ականաւոր Միթրեանք Կ. Պօլիս նստած, իսկ Վենետիկի մի քանի ապաշնորհ արքանեակներ Թիֆլիսը չափափելով:

Բերլինի համալսարանի ուսուցչապետի նախաձեռնութեամբ հիմնուած է այնտեղ անցեալ ապրիլ ամսին միջազգային մի ընկերութիւն, որ զուտ գիտական հիմք ունի և ուր մասնակցում են բոլոր երկրների նշանաւոր երաժիշտները: Այդ ընկերութեան անդամ և Հայկական երաժշտութեան ներկայացուցիչ է ճանաչուել Բերլինի

ուսանող Տ. Կոմիտաս վարդապետը, որ այս ամառ վերջացնում է իւր ուսումը և վերադառնալու է ս. Եջմիածին: Ընկերութիւնը ունի երկու հրատարակութիւն «Ամսաթերթ» և «Քառամսեայ ժողովածու», ուր տպագրւում են երաժշտութեան վերաբերեալ զուտ գիտական յօդուածներ: Մեզ հաղորդում են, որ անցեալ մայիսի սկզբներին Հ. Կոմիտասը մի դասախօսութիւն է կարդացել այդ ընկերութեան մէջ Հայ եկեղեցական և ժողովրդական և մասնաւորապէս արևելեան երաժշտութեան մասին, նոյնը անցեալ յունիսին կրկնել է աւելի ընդարձակած և առաւել բազմաթիւ երաժշտական հասարակութեան առաջ: Հ. Կոմիտասի դասախօսութիւնը հրատարակուելու է ընկերութեան յիշեալ հրատարակութեանց մէջ:

ԱՌԱՆՑ ՄԻՋՆՈՐԴԻ ՓԵՍԱՑՈՒ ԳՏՆԵԼ

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

Տեսարանն է սրճարանի մը մէջ.

- Ի՞նչ լրագիր կը կարդաք, պարօն:
- Փար տիւ Պօսթօր:
- Աֆէրիմ տղաս, գաղղիերէն ալ գիտէք:
- Քիչ մը:
- Ձեր անունն ի՞նչ է:
- Երուանդ:
- Որ՞ո՞ւ տղան էք:
- Ստեփաննոս աղային:
- Ստեփաննոս աղայի՞ն, պապա մարդ է, ի՞նչ կընէ
- Ստեփաննոս աղան, աղէ՛կ է, ո՞րնտ է:
- Աղէկ է, խաթերնիդ կը հարցնէ:
- Ողջ ըլլայ: Ո՛ւր կը նստիք հիմա:

- Բէրա կը նստինք:
- Շատ աղէկ, շատ աղէկ... խահուէ մը կառնէք:
- Շնորհակալ եմ, հիմա խմեցի:
- Հատ մ'ալ, հատ մ'ալ, կաղաչեմ, ես խելքը գլուխը երիտասարդները կը սիրեմ ու կը յարգեմ. ծօ, խահուէ մը բեր:
- Շնորհակալ եմ:
- Ի՞նչ գործով կզբաղիք:
- Գրագրութեամբ:
- Պատուաւոր գործ, այդ գործին մէջ շատ առաջ կրնաս երթալ, գրագրութիւնն վաճառականութիւն ըսել է:
- Այո՛:
- Միշտ կուգա՞ք այս զբօսարանը:
- Այո՛, գրեթէ ամեն իրիկուն, լրագիրներն աչքէ կանցունեմ:
- Ապրիս, ապրիս... տղաս կը ճանչնաս:
- Չէ:
- Ան ալ քեզի պէս լրագիր կը կարդայ:
- Աղէկ: Մնաք բարով:
- Երթաք բարով:

ՅԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Մի եւ նոյն սրճարանին մէջ

- Բարի իրիկուն, միսիւ երուանդ:
- Աստուծու բարին:
- Ի՞նչ լուր ունիք նայինք:
- Ոչինչ:
- Լօխում մը կառնէք:
- Չէ:
- Կաղաչեմ առէք, խաթերս համար լօխում մը առէք, սիրտս շատ սիրեց քեզի:
- Չեր աղնուութիւնն է:
- Ծօ. լօխում մը բե՛ր:
- Շնորհակալ եմ:
- Քեզի պէս երիտասարդներ խիստ քիչ են ազգերնուս

մէջ, թախըմ մը ճահիլ ճիւհիներ օրթան են ինկեր, ճեպերնին բարա մը չունին, կարգուելու կեննն. ձեզի պէս երիտասարդներ կարգուելու են որ կրթեալ զաւակներ հասցունեն ազգին:

— Մենք տահա պատիկ ենք:

— Քանի՞ տարու էք որ:

— Քսանը վեց տարեկան:

— Ճիշդ կարգուելաւ տարիքն էք. ես քսանը չորսիս մէջ կարգուեցայ ու, փառք Տիրոջը, շատ գոհ եղայ:

— Տարիքէն զատ կարգուելու համար պէտք եղած հարստութիւնն ալ չունինք:

— Հարստութիւնն ալ ինչ բապուծս է որ... հարըստութիւն... հա, հա, հա, հարստութեան խօսքը կըլլայ բաւական է որ երիտասարդ էք ու կաշխատիք: Հարստութիւն, ոչինչ խօսք...

— Այնպէս, բայց...

— Ես բու տեղդ ըլլամ նէ վայրկեան մը չեմ սպասեր, համեստ աղջիկ մը կը գտնամ կառնեմ: Քեզի ո՞վ աղջիկ չտար: Խօսք տուր ինձի կարգուելու, ես գտնամ քեզի աղջիկ մը:

— Հիմակուհիմայ կարգուելու միտք չունիմ:

— Ատ ուրիշ խօսք, բայց չկարգուելով աղէկ բան մը ըրած չես ըլլար:

— Մնաք բարով:

— Ի տեսութիւն:

ՏԵՍԱԿՅՈՒԹԻՒՆ ԵՐՐՈՐԴ

Միշտ նոյն սրճարանին մէջ

— Տակաւին ան մտքին վրայ ես:

— Այո՛:

— Աչքդ վախցուցեր են:

— Ամենեին:

— Ինչո՞ւ ուրեմն չես ուզեր կարգուել. ամօթ չէ ես, սա բուկին կարգուել չուզելդ մէրաք եղաւ ինձի: Ամա պիտի ըսես որ քեզի ինչ, ուզեմ նէ կը կարգուիմ, չուզեմ

նէ չեմ կարգուիր. հախ ունիս, բայց ես իբրեւ զաւակ բռնած եմ բեղի ու անոր համար թէքլիֆսիղձէ կը խօսիմ կոր:

— Շնորհակալ եմ:

— Սա ինչո՞ւ չես ուզեր կոր կարգուիլ, զաւակներ ունենալ, զանոնք մեծցնել, անոնց վրայ նայելով խնդալ, ուրախանալ, ամուսնութեան պէս աղէկ բան կայ աշխարհիս վրայ, մեղք չե՞ս որ ասանկ ամուրի մնաս:

— Դեռ կանուխ է ինձի համար:

— Ուշ է պիլէ: Հասկցայ, կարծեմ չեմ ուզեր ձէպս ձգէյի պէս բաներ կըսես կոր. կը հասկնամ:

— Ամենևին:

— Հասկցայ ես գործը, բայց դարձեալ աֆէրիմ, քիպարութեանդ մէկ ապացոյցն ալ աս է քի համարձակութիւն չունիս պիտի կարգուիմ՝ ըսելու, ապրիս տղաս, աֆէրիմ, աֆէրիմ, Աստուած թշնամիիս բեղի պէս զաւակ տայ: Ահա նանկ ճահիլ ճիւհիւնիւր կը ճանչնամ որ կնիկ կուզեմ տէյի մօրերնուն մաղերը կը փեթտեն, չամջցածներ:

— Եթէ կարգուելու միտ ունենայի՝ բնաւ չէի բաշուեր ըսելու թէ պիտի կարգուիմ:

— Հերիք ես միտքդ հասկցայ: Հրամանքդ ո՞ւր կը գըտնուիս վաղը իրիկուն ժամը տասնուկէսին միջոցները:

— Հոս: Ի՞նչ պիտի ընէք:

— Կիմանաս:

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Նոյն սրճարանին մէջ

— Հա, տէ, միւսիւ Երուանդ, կառքը կսպասէ կոր:

— Ո՞ւր պիտի երթանք:

— Բերա տուն մը պիտի երթանք այս իրիկուն, մէկ տեղ պիտի ուտենք:

— Շնորհակալ եմ, բայց չեմ կրնար գալ:

— Անկարելի է որ չգաս... կառքը հոս է:

Կառքի մէջ.

— Այս գիշեր սանկ ժամանակ կանցունենք, չըլլա՞ր:

— Կըլլայ, բայց...

— Բայցը ի՞նչ է, քիչ մը կը նստինք կը խօսինք, տէրտէշմիշ կըլլանք:

— Շատ աղէկ:

— Ինչ որ գրուած է նէ՛ ան կըլլայ:

— Անանկ է:

— Մարդուս մէկ սհաթը միւս սահաթին չնմանիր:

— Ճիշտ է:

— Շուկայ կեցաս քիչ մը պտըտելու համար, աղուոր բան մը աչքիդ կը զարնէ, կերթաս բազարլըխ կընես կառնես, անանկ չէ՞ մի:

— Անանկ է:

Տեսարանն է տան մէջ

— Աղջիկս մեզի քիչ մը օղի բեր:

— Օղի չեմ խմեր:

— Մէյմէկ գաւաթ կը խմենք:

— Բայց սովորութիւն չունիմ:

— Անաս չունի, գաւաթ մը օղի ակործակ կը բանայ:

աղջիկս քիպրիթ բեր մեզի:

— Սիկարա չեմ ծխեր:

— Հատ մը խմէ. աղջիկս քիչ մը խաւեար սալաթասի բեր: Կենդանութիւն միւսիւ Երուանդ:

— Անուշ ըլլայ:

— Ձէք խօսիր կոր, միւսիւ Երուանդ:

— Ի՞նչ խօսիմ:

— Սըկէ նըկէ բան մը խօսէ՛, ազգային գործերուն վրայ խօսէ՛:

— Ազգային գործերուն վրայ տեղեկութիւն չունիմ:

— Աղջիկս, յոգնեցար նստէ՛ քիչ մը: Մայրդ ո՛ւր է, աղջիկս:

— Եկեղեցի գնաց, հիմա կուգայ:

— Շատ աղէկ, չէք խօսիր կոր միւսիւ Երուանդ:

— Մտիկ կընեմ կոր:

— Աղջիկս մայրդ եկաւ, սեղանը պատրաստ է:

— Այո՛:

— Հրամայեք, միւսիւ Երուանդ, քիչ մը բան ուտենք: Կիջնեն:

- Տիկին, միւսիւ Երուանդը կը ճանչնա՞ր:
- Չէ:
- Ստեփաննոս աղային տղան:
- Որչափ մեծցեր է մաշալլահ, ի՞նչպէս է Ստեփաննոս աղան, ինչպէս են մայրդ, քոյրերդ, եղբայրներդ:
- Աղէկ են:
- Չէք ուտեր կոր, միւսիւ Երուանդ:
- Կուտեմ կոր:
- Միւսիւ Երուանդին գինի լեցուր աղջիկս: Տիկին, չխօսի՞ր:
- Ի՞նչ խօսիմ:
- Այ, իրիկուն խօսք չենք կրնար կոր գտնել... չը խօսի՞ր միւսիւ Երուանդ:
- Կը խօսինք կոր եա:
- Չեր կենդանութեանը կը խմեմ:
- Անուշ ըլլայ:
- Վեր կըլնեն: Երիտասարդը մէկ երկու ժամ 1 ս նըստեւէն յետոյ կը մեկնի:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Սրժարանի մէջ

- Բարիկուն միւսիւ Երուանդ:
- Աստուծու բարին:
- Քեզի բան մը ըսե՞մ:
- Ի՞նչ կայ:
- Պոլիսը փոխուեր է, առաջին Պոլիսը չէ:
- Ի՞նչ եղեր է:
- Ի՞նչ պիտի ըլլայ, աս առտու դէմս ելնողը ձեռքս կը սեմէ կոր, կը շնորհաւորէ կոր զիս...
- Ինչո՞ւ համար:
- Կէօյա դուն աղջկանս հետ նշանուեր ես եղեր: Չէ կըսեմ կոր նէ, կը պահես կոր կըսեն կոր, աս ինչ մաս-խարայութիւն է ճանճմ, պարէ մեջերնիս անանկ խօսք մը անցած ըլլար:
- Զարմանալի բան:
- Կէօյա դուն հարիւր յիսուն ոսկի թրախօմա ուղեր

ես տէ ես ալ բէք աղէկ տամ ըսեր եմ. ինչպէս ալ ուս-
տուրմիշ կընեն կոր...: Ճանըմ, հայտէ ըսենք, դուն անանկ
միտք մը կուեննաս տէ հարիւր յիսուն ոսկի ալ կուզես,
ես ալ կուտամ, քեզմէ աղէկի՞ն պիտի տամ աղջիկս, ատ
ուրիշ խնդիր, բայց հիշ չեղած մէկ բանը ելլել տէ աս-
դին անդին խօսել, շիտակը ամօթ բան է, մեղք է:

—Ահանջ մի կտխեր դուն:

—Գիտե՞ս, տուներնիս կուգաս տէ աղջիկնիս կը տես-
նաս, ան ալ քեզի կը տեսնայ, դուն ան կը հաւնիս, ան
քեզի կը հաւնի, դուն ան հաւնելէն ետքը, ան ալ քեզի
հաւնելէն ետքը մէկու մը միջոցաւ կուզես աղջիկս, ես ալ
կուտամ: Կը տեսնամ որ շատ մէսարիֆ ընելու ատեն չու-
նիս, տուն փեսայ կառնեմ քեզի, մէկ երկու հարիւր ոսկի
ալ թրախօմա կուտամ, պզտիկ գրամագլուխ մը կը դնես,
քանի մը տարի տունի մէսարիֆ չես ըներ որ քիչ մը սէր-
բիլմիշ ըլլաս, ատոր ըսելիք չունիմ, բայց...

—Մենք մեզի գիտենք եմ, թող անոնք ուզածնին
զրուցեն:

—Զրուցեն ամա, աղջիկ զաւակ է տղաս, անոր ալ
ականջը կերթայ, սէր կուտայ քեզի, գիտե՞ս առաջին սէրն
որչափ վտանգաւոր բան է, աղջիկս ձեռքէս կելլայ...

—Հոգ մ'ըներ, հոգ մ'ըներ:

—Ինչպէս հոգ մ'ըներ:

—Մնաք բարով:

—Ի տեսութիւն:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

Միշտ սրճարանի մէջ.

—Ըսածս ելաւ եա:

—Ի՞նչ:

—Աղջիկս խնդութեան մէջ է:

—Աս ի՞նչ խայտառակութիւն է:

—Զիտեմ տղաս, չիտեմ, աղջիկս անանկ սէր տուած
է քեզի որ չեմ կրնար պատմել:

—Է՛յ հիմայ:

— Խղճի՛դ հարցո՛ւր, դու կարող ես այսօր աղջիկս կորսընցնել կամ փրկել:

— Պատճառը դուն ես, ինչո՞ւ տարիր զիս տունդ:

— Ինչ գիտնամ որ ասանկ խօսքեր պիտի ելլան ճանըմ, աղեկ ա՛ ծուռ նստինք շիտակ խօսենք, սանքի ինչո՞ւ սա աղջիկը չառնես. առնես նե՛ ի՞նչ վնաս կունենաս. խօսք է ես...

— Կարգուելու միտք չունիմ ես:

— Պարապ բան: Եկուր անանկ ընենք, երկու երեք հարիւր ոսկի տամ քեզի, դրամագլուխ ըրէ, գործի մը սկսէ, հինգ վեց աարի ալ տունի ծախք ընել չեմ տար քեզի:

— Մտմտամ քիչ մը:

— Հաս աղէկ. բանի մ'օրէն տուր պատասխանը:

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ

— Ի՛նչ որոշում տուիր:

— Զորս հարիւր ոսկի պիտի տաս:

— Կընդունիմ:

— Տասը տարի տան ծախք չպիտի ընեմ:

— Հատ աղէկ, զաւակս ես իմին թող կուտամ որ ծախք ընես:

— Նշանտուութիւն գալ շարթու կընենք:

— Լաւ:

— Տարիէ մը ալ հարսնիքը:

— Հատ աղէկ տղաս, շատ աղէկ, ողջ ըլլաս: Կուղեմ որ ամէն իրիկուն մեզի գաս կերակուրի:

— Կուգամ:

— Եկուր համբուրեմ զքեզ զաւակս:

— Ես ալ ձեռքդ համբուրեմ, հայր իմ:

— Խըսմէթը ասանկ է եղեր. զաթը առջի օրէն ես քեզի հաւնեցայ ամա, բերանս առաջ չգնաց բանալու քեզի, ամէցայ, էյ, գիտե՛ս, դժուար բան է աղջիկս քեզի տամ ըսելը, ամա անանկ հայրեր չկան, շատ, գլխուս մազին չափ ամա, ինչ օգուտ որ հայր կայ հայր ալ կայ:

— Ան ալ խօսք է:

— Մենք չենք վարժուած անանկ բաներու, մենք կա՛մըչնանք:

- Պէլլի է:
- Կեցի՛ր բարով փեսաս:
- Երթա՛ք բարով:
- Կերակուրի կսպասեմ:
- Պիտի գամ:

Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ («Խիկար» 1887 մարտ)

ԽԱՉԿՈՆՅՈՒԹԻՒՆ

Խաչկոնցուծիւնը մի նոր բառ է, որ ածանց է Խաչկոնց անունէն: Համանուն չունի, բայց զրադատութիւն է նշանակում, ինչպէս խաչկոնցն էլ փճաբան և խաչկոնցել փճաբանել: Այդ բառի բուն նշանակութիւնն իր գործողութեամբ կարելի է բացատրել: Օրինակ: Օրէս մի քանի տարի առաջ՝ մի պղուղ երիտասարդ, աչքն ու ունքը տեղը, ինձ ծանօթացնել ուղելով իրան, Խասգիւղի ուսումնարանի նախկին տեսուչ Տուրսունեանի միջնորդութեամբ մօտս եկաւ և ասաց թէ «ինք իմ թոռն է և իր յարգանքն կը մատուցանէ ինձ իբրև իր պապուն»: Ջարմանքս տարաւ, թէ ինչպէս նա իմ թոռն է եղած և ես բնաւ տեղեկութիւն չեմ ունեցած: «Մի զարմանաք, ասաց նա ինձ. Մինաս Չերաղը ձեր աշակերտն է եղած պատմական ուսմանց մէջ, ես էլ նրա աշակերտն եմ նոյն ուսմանց մէջ, հետևաբար ձեր թոռն եմ եղած»: Մինաս Չերաղը երբէք ինձ աշակերտած չէ, ասացի այդ կարճալաճ երիտասարդին, ուստի դու իմ թոռն եղած չես լինիլ, հապա ուրիշի, մտքովս ծիծաղեցայ այդ նորաձև ինքնիրան ծանօթացնելու կերպին վրայ ու իմ քրեսը շուռ տուի:

Հէնց այդ ձև վարմունքին խաչկոնցուծիւն եմ ասում: Բայց պարոն Տուրսունեան ասաց թէ դա՛ քաջ տիրացու է և մեր ուսումնարանումն էլ մանր տղոց ուսուցիչ, սակայն նրա ո՞րտեղացի և ո՞ւմ որդի լինելը չասաց: Ուստի իմ յեղողութեան մէջ նա մնաց տիրացու Խաչկեան և պատանեկաց ուսուցիչ: Հիմա եմ իմանում որ Արապկերու

գիւղացու տղայ է եղել նա, որ այն ժամանակ Իաչկեան է եղել կոչւում և այժմ Խաչկոնց:

Այս նորածն Ծանօթացումէ մի ամիս յետոյ, պատահեց որ, այն ժամանակուայ Ուսումնական Խորհուրդը, որու ատենապետն էր Գոկտօր Թիրեաքեան էֆէնտին, ընդհանուր ազգաց պատմութիւն վերնագրով, երկու գլուխուածք շրկեց ինձ, յատուկ յանձնարարութեամբ, որ անաչառ բնութեան ենթարկեմ այդ պատմութեան դասագրքերը:

Ուսումնական Խորհրդի ինձ յանձնարարած գործն իսկոյն և եթ կատարեցի և ահա այս էր իմ բնագատութիւն:

«Այդ գրուածքներ, ընդհանուր ազգաց պատմութիւն չեն, հապա վերջին դարերում Եւրոպոյ տէրութեանց իւրար հետ ունեցած քաղաքական և կրօնական պատերազմներու, նոյն Եւրոպական աշխարհներում կատարուած ակնութեան և գրականական իրողութեանց ամենահամառօտ յուշարար Ծանօթութիւնը: Գործերը խմբագրութիւն չեն, հապա Թարգմանութիւն. Թարգմանիչներն էլ մեր նոր լեզուի պատմական ոճին չեն հետեւած. հապա բոլորովին բառարանական լեզուի, այսինքն, ոչ գրաբար են գրած և ոչ աշխարհաբար և մատղաշ ուսանողներուն համար անըմբռնելի: Իսկ յատուկ անուններն ամեն ազգերուն էլ ֆրանսերէն արտաբերութեամբ են ընդունած, այնպէս որ Անգլիացոց, Գերմանացոց, Սպանիացոց և Իտալացոց պատմական մեծանունները ամենքն էլ ֆրանսերէն են և ոչ ամեն ազգի իր լեզուովը»:

«Բացի այդ անյարմարութեանց, մի գլխաւոր բան էլ կայ այդ գործերում, ինչպէս մեր վարժարաններու ամեն պատմական դասագրքերում: Պատմութեան ուսուցիչները և պատմութիւն գրողները կամ Թարգմանողները, որոնք ընդհանրապէս ֆրանսացոց պատմական դասագրքերէ վեր են՝ առնում, երկու գլխաւոր բան մոռանում են. նախ իրանց հայ լինելը, երկրորդ՝ որոնց էլ որ սորվացնում են պատմութիւն՝ նրանց հայ լինելը, հետեւաբար փոխանակ իբրեւ հայ պատմաբան տեսնելու և նկատելու պատմական իրողութիւնքը և այդ ուղղութեամբ հետեւութիւն հանելու, որ հայու սկզբունքին, գրութեան, հայեացքին օգտա-

կար լինի, իրանց են սեպհականացնում Ֆրանսայու, քա-
թուրիկ կամ բողոքական, կամ քաղաքական և ազգային
հայեացքները և արձագանք ու կրկնաբան են լինում նը-
րանց»:

«Այդպէս չէ որ, մեծապատիւ էֆէնտի, եւրոպական
ազգերու ազգային վարժարաններում, պատմութիւն է դասա-
խօսուում: Ամեն պատմաբան, պատմութիւնը իր ազգին հո-
գւոյն, հանճարին, ըմբռնողութեան կամ թէ մարդկային
կամ ազգային զգացողութեան համեմատ է աւանդում ու
աշխատէ հրահանգում նրան: Պէտք է մեր վարժարաններում
մեր մատղաշ ուսանողներուն, արհեստներու, արուեստա-
գէտներու, գիւտերու և գիւտ անողներու, վաճառականու-
թեան և առևտրական ընկերութեանց պարզ ու հասկանա-
լի կենդանի լեզուով պատմութիւնը դասախօսուէր, փո-
խանակ տէրութեան, աշխարհավարական, ազգավարչա-
կան բարձր իրողութիւնք կցկտուր առանց պատճառաբանու-
թեան և հետեւութեան սորվացնելու, որոնք մեր մատղաշ
տղերանց միայն յիշողութիւնը ծանրաբեռնելուց ուրիշ ոչ մի
օգուտ չեն տալ: Եւրոպացոց դիւանագիտութեան ուսմունք
մանր տղոց համար չէ, հապա չափահաս և զարգացած
պատանիներու, նրանց համար որոնք քաղաքական ծառայու-
թեանց մէջ են մտնելու և դիւանագէտ պիտի լինին: Ասել
ուզում եմ որ բարձր վարժարաններու և երիտասարդներու
համար»:

Ուսումնական խորհուրդը, այդ երկու ընդհանուր
ազգաց պատմութեան դասագրքերը չվաւերացուց, որոցմէ
մին այդ Արաբկերցի երիտասարդ տիրացուին է եղել, որով-
հետեւ միւնիոյն ժամանակ, հոգեւոյս տէր Գէորգ Արծրունի
բահանայէ մի նամակ ստացայ, որով խնդրում էր պատկա-
ռելի ծերունին նպաստաւոր քննութիւն անեմ վերեւ յիշուած
երիտասարդի ընդհանուր ազգաց պատմութեան վերնա-
գրով դասագրքին, որը նրան ապրուստ է եղել լինելու հրա-
տարակելով այն: Այդ ժամանակ իմացայ որ, այդ պարոնը
փեսայացու է եղել նոյն բահանայի թոռանը, միւնիոյն ժա-
մանակ բահանայացու իր եկեղեցական երգասացութեան
համար, բայց իբր թէ իր այդ առաջին փորձը յաջողու-
թիւն չգտնելուն իր փեսայացութեան կամ նշանածութեան

պատիւն էլ կորցնում է և ըստ իրան ես եղած եմ լինում պատճառ նրա այդ ձախորդութեան:

Արդ այժմ որ խմբ. ստորագրութեամբ գրող է եղել Բիւրական շաբաթաթերթում¹⁾, այդ Խաչկոնցն ասպարէզ է գտել խաչկոնցելու: Թիֆլիսու Վրամայ անուն պատուական հանդիսում մի նամակս տեսնելով ճառագրութեան ձեռով գրուած ու Չիկակոյի կրօնական ժողովին ուղղուած, իբր թէ քննադատել է, ընդհակառակն, ինչպէս ասացի, գրադատութիւն է արել: Օրէս քսան տարի առաջ հրատարակած թուղթս Վարժապետեան ներսէս արքեպիսկոպոս պատրիարքին խնդրելով, չէ հաւանած հիմա, ասելով թէ կուտալ եմ տուել այն ժամանակ իրանց և հիմիկ էլ իրանց կուտալ տուածս Ամերիկացոց եմ եղել մարտի տալի և ինք իր պատմական իմաստութիւնը ցոյց տալու համար, առանց որ և է մի փաստի և ապացուցի բաներ մաներ է ասած և ինքնիրան կարգացող պրպտող ցոյց տուած իր «Հասկաքաղ» վերնագրով յօդուածում: Վիեննայու Միթթարեան կրօնաւորներուն գրածները, Եւսեբիոսը, և եւրոպայի պատմաբաններն այնքան կարգացել է եղել, որ իր փորում է եղել ամփոփել ամենը: Մի խօսքով ինձ խաչկոնցելով, ինքնիրան գլուխը ցոյց տալ է տքնած և այդ ամենը արած է իր ներսում այսքան տարի մթերած վրէժը հանելու համար ինձմէ: Վիեննայու կրօնաւորներէ սորված իտալերէն *tutti quanti* խօսքն էլ է գործածած, առանց իտալերէն մի բառ գիտենալու: Ուրիշ մի շատ ծռտի մուտի բաներ է ասած, որոնց մասին խօսելն ամենևին չէ աժուտ, դրա նպատակն այն է եղած, որ իր վրէժը լուծէ ինձմէ և ինքն իրան պատմագէտ ցոյց տալ, որ ուրիշ բան չէ՝ հապա միայն խաչկոնցաբան, այսինքն պատմաբաններու ձախլիկ կրկնաբանն ու խուլ արձագանդը:

ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱԲԵԳԵԱՆՑ

Պոյաճի գիւղ

1899 փետրուար 11.

¹⁾ Տես թիւ 4 յունուար 21. 1899.

ՆԱԽԱԿԱԳՐՈՂՄՆԵՐԻ ԺԱԳՈՒՄԸ

Սրանից 59 տարի առաջ երբ James Cholmers ը նշանագրոշմը հնարեց, այն ժամանակ ամբողջ աշխարհը զարմացման նշաններ ցոյց տուեց: (Դու՛մդէսում): Սուրհանդակային-հաղորդակցութեան այս ձևը առաջին անգամ մուտք գործեց Անգլիայում 1840 թ. մայիսի 6-ին. 1849—50 թ. Գերմանիայում՝ Բայրէնի և Պրուսիայի թագաւորութեան մէջ և նոյն թուի յունիսի 1-ին Աւստրիայում: Իսկ այսօր դեռ 60 տարի չ'անցած աշխարհիս բոլոր մեծ ու փոքր քաղաքակրթեալ ազգերի և կառավարութիւնների մէջ մուտք է գործել որպէս մի կանոնաւորեալ և հեշտ միջոց հաղորդակցութեան: Իսկ նշանագրոշմների գիւտից յետոյ դեռ քսան տարի ուղիղ չ'անցած՝ վաթսուական թուերի սկզբներում Գերմանիայում, Անգլիայում և Ֆրանսիայում մեծ ցանկութիւն է զարթում զանազան ազգութեանց մէջ գործածուած նշանագրոշմները հաւաքել: Այսօր արդէն այդ նամակագրոշմները մի հարուստ գրականութիւն ունին. զանազան ամսաթերթեր, օրաթերթեր զբաղուած են այդ հարցով և հարիւր հազարաւոր երկու սեռի անհատներ հաւաքում են դոցա և կան յատկապէս շատ մարդիկ, որոնք նշանագրոշմների վաճառականութեամբ են զբաղուած: Նշանագրոշմների (մարկաների) հաւաքումը բացի զուտ վաճառականական, սիրոյ, ցանկութեան տեսակէտից և ունի զուտ մանկավարժական-կրթական նշանակութիւն: Զանազան ձևերի, գոյների և գեղեցկութեան կողմից մարկաները մարդկանց մէջ ճաշակ են զարթեցնում և ցոյց տալիս մի ազգի, երկրի ժողովրդի գեղարուեստական որչափ զարգացած լինելը: Բացի գեղարուեստական նշանակութիւնից նորանցով մարդս դադարեալ է կազմում մի ազգի պատմութեան, գրականութեան և աշխարհագրութեան վերայ: Նոքա տանում են մարդուս միտքն ու հորին ձգում հեռու և մօտիկ երկիրների ժողովրդոց վերայ և մեր ուշադրութիւնը դարձնում մի երկրի և ժողովրդի կազմակերպութեան վերայ, նոցա գործածական դրամների և նշանագրոշմների տեսակի, նոցա գրականութեան, թուանշանների, նոցա անհրաժեշտ հաղորդակցութեան տե-

ղերի, նոցա վաճառականական գաղութների և այդտեղ ապրող բազմաթիւ ժողովրդոց նիստ ու կացի վերայ: Նամականդրոջների հաւաքումը կարելի է հաստատօրէն ասել զարգացման մի կանոնաւոր ճանապարհ է, որով հաւաքողը ընդարձակում է իր մտքի և հոգու պաշարը, մտքով հեռու գնում և տեսնում մի ժողովրդի կեանքը իր ամբողջ էութեամբ: Այն ալի պատճառով՝ զանազան կրթական հաստատութեանց մէջ դուք կ'տեսնէք նշանադրօջների կատարեալ հաւաքածուներ, որոնք իրանց կանոնաւորութեամբ, գեղեցկութեամբ հիացմունք են պատճառում հանդիսատեսներին:

Ա. ՍԱՐԿ.

ՍՏԱՅՈՒՆԸ ԴՐՔԵՐ

Ենովք Թէյեան. — քերական ընթերցարան. Կ. Պօլիս. Մատթ. տպ. 1898.

Հաշուէկչիւ 1898 թ. օգ. 20 — նոյ. 20 Եկատերինոֆար քաղաքում ժողովուած և աղքատներին բաժանուած գումարներ:

Ս. Զէլինսկի. Հաւ. Թիֆլիս. 1898.

— Материалы по народной медицине у Армянъ нѣкоторыхъ мѣстностей Закавказья. Тифлисъ. 1898.

Ատրպետ. Ժառանգներ. Ն. Նախիջևան. 1899.

Յար. Թումանեան. Հանաք ու դանակ. Թիֆլիզ. 1899.

Կ. Կոստանեան. Մկրտիչ Նաղաշը և իւր տաղերը. Վաղարշապատ. 1898.

Ալէքս. Ծատուրեան. Բանաստեղծութիւններ. Բ. հատոր. Մոսկուա. 1898.

Հաշիւ Կովկասի Հ. բարեգ. ընկ. Ախալցխայի ճիւղի 1898. Ախալցխա. 1898.

Մատթէոս Առհայեցի. Վաղարշապատ 1899.

Յ. Ք. Ճուղուրեանց. Աղա սուրբ Սարգիսը. Թիֆլիս 1899.

Թանգարան Հայկ. հին և նոր դպրութեանց Բ. անկանոն գիրք նոր կտակարանաց. Վենետիկ 1898.

- Աղբիւրի մատենադարան. Օրացոյց 1899 թ. Թիֆլիս 1899.
 — Յովհաննէս Թումանեանց. Ժողովածու երկերի. Թիֆլիս. 1899.
 — Վ. Փափաղեանց. 1. Հայ բոշաների վրաններում. 2. Առիւծի մահը. Թիֆլ. 1899.
 — Պ. Պառնեանց. Եզիգի Մկրտչենց տունը. Թիֆլ. 1899.
 Ստ. Մալխասեանց. Սէրէոսի պատմութիւնը և Մ. Խորենացի. մատենագր. ուսումնասիրութիւն. Թիֆլ. 1899.
 Վ. Փափաղեանց. Հայ բոշաներ. ազգագրական ուսումնասիրութիւն. Թիֆլ. 1899.
 Մօլիէն. Կեղծ ազնուուհիք. Թարգմ. Ֆրանս. Մելիք Յ. Պէյլիքճեան. Բագու. 1898.
 Յար. Թումանեանց. Բանաստեղծութիւններ. 1892—1899. Թիֆլիս. 1899.
 Գր. Բալասեանց. Ռոստոմ և Սալման, Տաճկահայոց ժողովրդ. աւանդութիւն. Թիֆլիս 1896.
 Գարեգին վ. Յովհէփեան. Մխիթար Սասնեցի 1260—1337. Վաղարշապատ. 1899.
 Թորոս քահ. Տէր Իսահակեան—Ջուղայեցի (Վ. Ա.) Թուղթ հովուական առ մերազնեայն խնակեալս ի Մանչեսթր և ի շրջակայս. Մանչեսթր 1899.
 Բ. Խալաթեան. Սասմայ Փահլիւաններ կամ Թըլօր-Դաւիթ և Մհեր. մոկաց բարբառով. Վաղարշապատ 1899.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՆՈՒՅՈՒՄՆԵՐ

Տարւոյս յունուար ամսից մենք տպագրում ենք միայն այն լրագիրների և հանդէսների յայտարարութիւնները, որոնք անվճար հրատարակել են և «Լուամայ» յայտարարութիւնը. և «Լուամայ» ուղարկում ենք այն պարբերական հրատարակութիւններին, որոնք փոխաբէնը ուղարկում են մեզ իրանց հրատարակութիւններից:

«Լուամայ» ի համար ուղարկելիք յօդուածները պէտք է գրուած լինին պարզ և մաքուր:

Այն յօդուածները, որոնք խմբագրութիւնից արժանի կը դատուին տպագրութեան, կարող են փոփոխութեան ենթարկուիլ խմբագրութեան հայեցողութեամբ:

Յունուարի գրքի համար յօդուածներ ընդունուած են մինչև նոյեմբերի 1 ը. իսկ յուլիսի գրքի համար՝ մայիսի 1-ը:

Զվերջացրած յօդուածներ չեն ընդունուում:

— Մեր երիտասարդ գրող պ. Երուանդ Շահազիզը պատրաստել է «գիտնական Մկրտիչ Էմինի» կենսագրութիւնը, որ պիտի հրատարակուէր «Հումայ»-ի ներկայ գրքից: Սակայն իւր ժամանակին չհասնելով մեզ յօդուածը՝ մնաց հետեւեալ գրքի համար:

«ՀՈՒՄԱՅ»-Ի ԳՈՐԾԱԿԱՆՆԵՐ

ԱՐՄԱԻԻՐ	— պ. Գրիգոր Թառոսեանց.
ԱԽԼՅԽԱՅ	— պ. Աղեքսանդր Սիմեոնեանց
ԲԱԳՈՒ	— հ. Եղիշէ ք. Գեղամեան
	— հ. Ներսէս ք. տէր Կարապետեան
	— հ. Աւետիկ Կարա—գործ. «Միասնորի» ընկ.
	— պ. Նիկողայոս Ղահրամեան—Քեօթայեան
ԳԱՆՁԱԿ	— պ. Յովսէփ Խօջայեանց
	— հ. Յոսիփ ք. Վերդեան
ԳՕՐԻ	— պ. Մկրտիչ ք. Արշակունի
Կ. ՊՕԼԻՍ	— հ. Յակոբոս ք. Տէրմէնեան
ՇՈՒԼԱԻԷՐ	— պ. Գրիգոր Բաշաւեանց
ՇՈՒՇԻ	— հ. Գարեգին ա. ք. Յովհաննիսեան
ԽՈՒՇՈՒԳ	— պ. Գառնիկ Տէրմէնեան
ՍԻՄՓԵՐՕՊՕԼ	— հ. Օգոստոս ա. ք. Կոպչակեանց
ՏՓԽԻՍ	— «Հումայ»-ի խմբագրութիւն
	— Կենտրոնական գրալսմանոսանոց
	— պ. Արամ Ըսեպարեանց

Հրատարակիչ՝ ԳԻԻՏ Ա. ՔԱՅ. ԱԶԱՆԵԱՆՅ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Լուսայ»ի ներկայ համարի հետ մեր քոլորը ընթերցողներին ուղարկում է «Ջիւանու քնարը» գրքի յայտարարութիւնը:

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱՒ

ԳԻՒԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

Գ Ի Ր Ք Դ.

(ՂՈՒԿԱՍ ԿԱԹՈՒՂՈՍ)

1780—1800

յառաջարկով, յաւելուածներով և ծանօթութիւններով

հրատարակեց ԳԻՒՏ ա. քահ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ

1 վիմաւորով կոնդակով և 1 լուսանկար պատկերով

գինն է 4 ռ.

Բացուած է բաժանորդագրութիւն

ԳԻՒԱՆ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ժողովածուի Ե. գրքի. բաժանորդագինն է 3 ռուբլի:

Լ Ո Յ Ս Տ Ե Ս Ա Ն

ԵՐԳԻԵԱԲԱՆ Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆԻ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ա.

Ծ Ի Ծ Ա Ղ

480 էրես, հեղինակի պատկերով

գինն է 1 ռ. 25 կ.

Բ.

ԱՐԵՐԵԼԵԱՆ ԱՏԵՄՆԱՐՈՅԺ

158 էրես, գինն է 50 կ. գումարով շիջում:

Դիմել «Լուսայ»ի խմբագրութեան:

Արդէն լոյս է տեսել

«ՌՈՍՏՈՄ Լ ՍԱԼՄԱՆ»

(տաճկահայոց ժողովրդական ականութիւն)

առաջին փորձ. գինը 25 կոպէկ:

Հուտով լոյս կը տեսնէ Մոսկվայում

«ԱՌԻԻՊԱՆՆԵՐ Մ ՀԵՐ»

երկրորդ փորձ. Գինը 25 կոպէկ

Պատրաստ են նաև տպագրութեան համար հետևեալ ամբողջական (գրական ոճի վերածած) ազգային պոէմները

«ԱՍԼԻ ՄԵԼԻՔ Լ ՍԱՆԱՍԱՐ»

երրորդ փորձ. գինը 25 կոպէկ

ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱԻԻԹ

չորրորդ փորձ. (150 թեժադիր էջ)

Լոյս կը տեսնէ Սասունցի պահապանների ցեղագրութեան վրայ

գինը 50 կոպէկ

«ՊՍՏԻԿ Մ ՀԵՐ»

հինգերորդ փորձ. գինը 25 կոպէկ

Սա կունենայ ընդարձակ յառաջաբան, ուր կաշխատենք պարզել Սասունի վէպի և Հաջ. նամենների առնչութիւնը: Ժանօթ. — Առանձնապէս նուիրուած լինելով ազգային ժողովրդական բանաւոր գրականութեան ճիւղի ուսումնասիրութեան՝ իմ նպատակն է այսպիսի փորձերով, տալ հայրենական աղբատիկ գրականութեանը չափական դիւցազներգութիւններ՝ վերաբերեալ ժողովրդական նիւթերի, որոնց բանահաւաք եմ եղել անձամբ Վասպուրականի կողմերում: Մշոյ բարբառներով երգուած նորագոյն վարիանտներից: Երբ այդ գրքոյկների մաս.մաս հրատարակութիւնը վերջանայ՝ մտադրութիւն կայ ամբողջը լոյս ընծայել մի ժողովածուի մէջ «Սասմայ ծուրի յաւիտենի» վերնագրով:

Պէտք է գիմնի՝ Шулаверы Григорию Баласянцу.

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ Է

ԽՈՍՐՈՎԻԿ ԹԱՐԴՄԱՆԻՉ

Հրատ. Գիւտ ա. բահ. Աշտնեանի

Հոյս տեսաւ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅԻ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

գինն է 50 կոպէկ

«ՀՈՒՄԱՅ» ի քաժանորդներ չաժար 40 կոպ.

ՀՈՅՍ Է ՏԵՍԵԼ ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿԻ

1) ԽՕԼԵՐ, ՎճԷՎԻԼ	.	.	.	.	10 կոպ.
2) ԱՐԻՈՒԹԵԱՆ ԹԵԻԵՐԸ (Ժարգ.)	.	.	.	.	30 »
3) ԱՄՈՒՐԻՆ	.	.	.	.	20 »
4) ՀԱՆԱՔ ՈՒ ԴԱՆԱԿ (Ա. ԿԻՐՔ)	.	.	.	.	30 »

Դիմել Թիֆլիսի զրաւաճառներին կամ Հեղինակին՝ Тифлисъ Чавчавадзева ул. д. Маркарова 25. Բազում վաճառում է Хидекель-ի մօտ.

ԾԱՆՕԹ. «Լուսնայի» բաժանորդներից նորա, որոնք կամենում են շինուամով ձեռք բերել «Բանաստեղծութիւններ» գիրքը, պէտք է դիմեն միայն Հեղինակին:

ՀՈՒՏՈՎ. ՀՈՅՍ ԿՏԵՍՆԻ

ԿԱՐԳ ԱՍՏՈՒԱԾՊԱՇՏՈՒԹԵԱՆ

Գ. տպ. փոփոխած է 34 գեղեցիկ նկարներով

աշխ. ԳԻՒՏ ա. ք. ԱՂԱՆԵԱՆՑ

գինն է 50 կոպ.

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ Է 1900 Թ. ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆ

ՊԱՏՏԻ ՕՐԱՃԱՅՈՒՆ

(X I ՏԱՐԻ)

գինը 50 կոպէկ: Պատկերապատկերի ծախքով 65 կոպէկ:

Գողմարով գնողին գիջողմն: Վաճառողու է կանխիկ

դրամով կամ վերադարձ վճարով:

Մեզ մօտ է գտնուում Հ. Յովհաննես ա. քահ. Մկրեանի յայտնի

ԱՂՐԹԱԳՐԻ (Գ. ՃՈՒ. ՏՊ.)

պահեստը Կովկասի համար.

Հաթակազմ (կալէնկօր)		1 ռ. 50 կ.
» ոսկեզօծ		2 ռ.
Կաշէկազմ	»	2 ռ. 50 կ.

«Ա Ր Ա Ր Ա Տ»

ԱՄՍԱԳԻՐ

լա. տարի

Բաժանորդագիրն է Ռուսաստանում 4 ռ., Արտասահմանում 5 ռ.

Հասցէն. — Св. Эчмиадзинъ. Типографическ. Комитету.

«Ն Ո Ր Դ Ա Ր»

Քաղաքական գրականական ամենօրեայ լրագիր

ՏԱՐԵԿԱՆ 10 Ռ.

Հասցէն. — Тифлисъ Ред. ежедневной газеты Норъ-Даръ.

«ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆ»

Հայաթերթ ամենօրեայ հրատարակուում է Կ. Պօլիս. Տարեկան գիրն է մեր կողմերի համար 16 ռուբլի: Ստորագրուել կարելի է «Լուսայի»-ի խմբագրատանը:

«ԱՐԵՒԵԼԲ»

օրաթերթ

Հրատարակուում է Կ. Պօլիս. Տարեկան գիրն է մեր կողմերի համար 16 ռուբլի: Ստորագրուել կարելի է «Լուսայի»-ի խմբագրատանը:

«Ա Ղ Բ Ի Ի Ր»

Միամսեայ պատկերազարդ հանդէս մանուկների, ծնողների և դաստիարակ. համար

1899 թուին հրատարակուում են նոյն ուղղութեամբ:

«Աղբիւր»-ի տարեկան գիրն է 3 ռուբլի,

«Տարազ»-ի տարեկան գիրն է 6 ռուբլի.

Հասցէն. — Тифлисъ, Ред. иллюст. журнала Агбюръ-Таразъ.

«Տ Ա Ր Ա Ջ»

պատկերազարդ շաբաթաթերթ ընտանեկան ընթերցանութեան համար

1898 թ. նոյեմբերից Փարիզում

Պ. ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆԻ

Խմբագրութեամբ

Տրատարակում է

Ա Ն Ա Հ Ի Տ

ազգային, գրական և գեղար-

ուեստական հանդէս ամսեայ

Տարեկան 12 ֆրանք, վեցամ.

սեայ՝ 6 ֆրանք:

Հասցէն.—Paris, 6, Place de
l'Odéon.

«ԲԱԶՄԱՎԷ»

ամսագիր

Տարեկան գինն է 10 ֆրանք,
կանխիկ:

Հասցէն.—Redaction de la
Revue „Bazmavep“ S. La-
zare Venise (Italie).

«ՓԻՒՆԻԿ»

ՀԱՆԴԻՍՈՒԹՅԱՆ

տարեկան 10 ֆր. կամ 5 ռ.

Խմբագիր Ա. Բիրատ

Հասցէ. Direction „Phénix“

Institution Centrale

Lé Caire

Բ Ա Ն Ա Ս Է Ր

Հանդէս հնախօսական, պատմա-
կան, լեզուաբանական, քննական

տնօրինութեամբ

Կ. Բաւման ջեանի

տարեկան 4 գիրք, գինը 5 ֆր.

Հասցէ. Basmadjian

112 B^e Rochecouart

Paris

«Մ Ը Ա Կ»

Գրականական և բաղադ-
րական ամսեայ լրագիր

ՏԱՐԵԿԱՆ 10 Ռ.

Հասցէն.—Тифлисъ Редак-
ція М ш а к ть.

ՏԱՆՏԻԿՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ԱՆՀԱՍ-
ԺՆԵՏ ԳԻՐԶ

ԽՈՀԱՐԱՐՈՒՀԻ

Կերակուր պատրաստելու
ձեռնարկ

Կազմեց թ. Ն.

Գինն է 40 կոպէկ,

գումարով զեջուճե:

Դիմել Վոլմարի խմբա-
գրութեան:

Կ. Պօլսի նորատիպ (մեր նախնեաց թարգմանութիւն)

Ա Ս Տ ՈՒ Ա Մ Ա Շ Ն Չ Ի

Կովկասեան պահեստը գտնուում է մեզ մօտ.

կաշեկազմ միջադիր	2	ա.	50	կ.
» » ոսկեզօծ	3	ա.	20	կ.
» մեծադիր	5	ա.		
Փառակազմ »	9	ա.		

ՊԵՏՐՈՍ ԶԱՆՇԵԱՆ

ԳՐԵՑ ՄԵԼ-ԲԻՍԵԳԵԿ ԵՊԻՍ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ
(Պատկերով)

(Արտատպած «Լուսայ» հանդիսից)

ԳԻՆՆ Է 50 ԿՈՊ.

Դիմել «Լուսայ»ի խմբագրութեան

ԳԻՒՏ Ա. ԲԱՀ. ԱՂԱՆԵԱՆՅԻ

Ա.

Ա շ խ ա տ ու թ ի լ ն ն ե ը ը.

Աշոթատեար. դ. տպ. փոփոխած 1893	—	10
Կրօնի դասագիրք տ. տ. 1889 (տպառւած)	—	15
» բ. տ. Գ. տպ. 1891	—	25
» գ. ա. Գ. » 1890.	—	25
Տոմար եւ տօնացոյց Հայաստ. ո. եկ. բ. տպ. 1894	—	50
Կարնոյ դաղթը. պատմ. տեսութիւն, 1891	—	10
Դիւան Հայոց պատմութեան գիրք Ա. Բ. 1780—1834 մի լուս- անկար պատկերով. Սահ. Մեարոյ. մրցանակին արժա- նաց. 1893	2	—
Դիւան Հայոց պատմ. գիրք Գ. Սիմէոն կաթողիկոսի յիշատակ. կենսագրութեամբ, յաւելւածներով ու ծանօթ. մի վի- ժատիպ նկարով. Սահակ Մեարոյ. մրցանակին արժան. 1894	7	—
Դիւան Հայոց պատմ. գիրք Գ. Ղուկաս կաթողիկոս, յա- ւաջաբանով, յաւելւածներով և ծանօթ. մի լուսա-		

նկար պատկ. եւ մի վիմ. կոնգակով 1899 . . .	4 —
կարգ Աստուածայ. Հայաստան. օ. եկեղեցւոյ գ. տպ. պատկե- րագարգ 1899	40

Բ.

Թ ա ր գ յ ա ն ո լ Թ ի լ ն ն ե ր ք .

Հաւատարմ. ամեն արգելքների յաղթում է. ֆ. Հոֆմանի 1877.	40
Խաւարից դէպի լոյս. ֆ. Հոֆմանի. 1877.	40
Գօն Բիշօփ լամանշէցի Մ. Սերվանտէսի 1878 (տպառուած).	
Գէորգ Ռօլէստոն, վէպ 1879 (տպառուած).	
Երրորդ սկի, առակ Լակիդէի բ. տպ. 1893 . . .	10
Ռօբինզօն (Հրատ. Թիֆլիսի տպագր. ընկ.) 1881 . . .	60
Չէստերտօնի ժառանգը. պատկ. վէպ 1882 . . .	1 —
Ակտէա, տ. Սիսօեվայի 1885	50
Եան Էրնստ Սթօլեար. Ն. Եանչուկի 1885 . . .	20
Արծուի մտածմունքը. պրօֆ. Մ. Բոգդանովի 1892 . .	05
Գիւղի սուրբը, Սվետոսլոլ Զէեի, 1892	10
Կեանքի դպրոցը, Գիկկէնսի, 1892	1 —
Դէպի Ղթէնք. Սենկէւիչի, 1896	10
Մի կտոր Հաց. Պօտապէնկօի. 1896	15

Գ.

Հ ր ա տ ա ր ա կ ո լ Թ ի լ ն ն ե ր ք

Իս. Յարութիւնեան. Հայոց գիրը. 1893	1 50
Իշխ. Կ. Բեհրուգեան. Ծուռ. 1893	15
Ռանգաբէ. Էմաէ. վէպ. Թարգ. Յ. Լալայեանի 1893. . .	25
Ալբեր Այնօ. Քուրդի լեռն. Թարգմ. 1894.	25
Ճաղարբէգեանց Յ. Հայոց լեզու ա. տ. 1894.	30
Խրիմեան Հայրիկ. Ժամանակ. 1895	15
Սպիրի. Այծարած Մօնի. Թարգ. Իս. Յար. 1895. . . .	15
Բակ. Կիլիկիա. 1896	15
Պետտայօցցի. Լինհարգ եւ Գերարուգ 1897.	1 50
Մելք. Եպ. Մուրաթեան, Պետրոս Շանշեանց, պատկ. 1897.	50
Թ. Ա. Խոհարարուհի. 1897	40
Լումայ. գրական հանդէս 1896. ա. և բ. գիրք.	4 —
Լումայ. " " 1897 ա. և բ. գիրք	4 —

Լուժայ.	„	„	1898 ա. և բ. գիրք	.	.	4 —
Լուժայ.	„	„	1899 ա. և բ. գիրք	.	.	4 —
Յ. Պարոնեան.	Ծիծաղ. պատկերով,	1899	.	.	.	1 25
Յ. Պարոնեան.	Արևելեան ատամնաբույժ. կատակերգ.	1899.	—			50

Մ ամուլի տակ

Կարգ Աստուածաշտույթեան Գ. տպ. պատկերներով
 Պատի օրացոյց 1900 ամի. ԺԲ տ.
 Գրիգոր Աստուածաբանի նամակներ
 Խոսրովիկ թարգմանիչ.

ՏԻՐՈՒՋԻ ԿՈՍՏԱՆԵՍՆՅԻ հետևեալ թարգմանութիւնները
 վաճառուում են Տփլիսի Կենդրոնական գրավաճառանո-
 ցում և թարգմանչու մօտ.

Յովհան Գուտենբերգ	.	.	.	.	.	— 15
Գօկտօր Զէններ	.	.	.	.	.	— 20
Մանկական Թատրոն	.	.	.	.	.	1 —
Իբսէնի, Նորա	.	.	.	.	.	— 30
Լիր արքայ	.	.	.	.	.	— 5
Գայլ	.	.	.	.	.	— 3
Թուղթ և հին գրքեր	.	.	.	.	.	— 5
Տիրուցի աղջիկ և ժլատ.	.	.	.	.	.	— 5
Մեր պապի գաւաղանը	.	.	.	.	.	— 5
Անհանգիստ գիշեր	.	.	.	.	.	— 5
Որսի գնդակ.	.	.	.	.	.	— 5
Մայրական սէր	.	.	.	.	.	— 5
Մրցումն.	.	.	.	.	.	— 5
Գէորգ Կրամբ	.	.	.	.	.	— 5
Չինական առասպելներ	.	.	.	.	.	— 15
Զինուոր Յակովբ	.	.	.	.	.	— 17
Կեանքի դպրոց	.	.	.	.	.	— 10
Օնիկն ու Մարգարիտը, նապաստակն ու ոգնին,						
գայլն ու մարդը	.	.	.	.	.	— 10
Աստղէ դրամ, հարուստ և աղքատ, սպիտակ օձ	.	.	.	.	.	— 7
Մատանի, Թռչնիկ, Չար մտքով չէ	.	.	.	.	.	— 7
Յունաց ուսուցիչ Սոկրատէսը	.	.	.	.	.	— 20

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ր Դ Ա Վ Ա Ն

Ժողովրդի խօսք Նարեկացու մասին 325

Ա Յ Լ Ե Ի Ա Յ Լ Ք

Պ. Պոռչեանցի գրական գործունէութեան քառասնամեակը 329

Ա. Ս. Պուշկին.—1, կենսագրութիւն. 2, ջրահեղձ, 3 էլէ-
գիա, Յարութիւն Թումանեանց 331

Պուշկինի տօնը 338

Առիւծաձև Մհեր, Դր. Բալասեանց 339

Մատենագրական նորութիւններ.—

1. Անիի տեղագրութիւն

2. Զաքարիա պատրիարքի կենսագրութիւն

3. Ալաշկերտի ժողովրդական գրականութիւն

4. «Մեր ս. Հարց դաւանութիւնը»

5. Երաժշտագէտ Հ. Կոմիտասի դասախօսութիւն 344

Առանց միջնորդի փեսացու գտնել, Վ. Պարոնեան . . 347

Խաչկոնցութիւն, Մարկոս Աղաբէկեան 355

Նամակադրօշմների ծագումը, Ա. սրկ. 359

Ստացուած գրքեր. 360

Խմբագրութեան ծանուցումներ 361

Յ Ա Յ Տ Ա Ր Ա Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Լ Ո Ւ Մ Ա Յ

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Հ Ա Ն Դ Է Ս

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1896 թ. յունուարի 1-ից հրատարակում է Թիֆլիսում տարեկան երկու գիրք, բաղկացած 800—1000 երեսից և հետևեալ բաժիններով. — վիպական, տեղագրական, ազգագրական, մանկավարժական, առողջապահական, կենսագրական, պատմական, ժողովրդական, մատենախօսութիւն, այլապէս և յաւելում:

Առաջին գիրքը լոյս է տեսնում յունուար 1-ին, երկրորդը՝ յուլիս 1-ին:

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է 3 ՌՈՒՔԼԻ
ԻՒՐԱՔԱՆՉԻՒՐ ԳԻՐՔՆ ԱՌԱՆՁԻՆ 2 ՌՈՒՔԼԻ

Մինչև այժմ տպագրուել է 8 գիրք, որոնք լոյս են տեսել միշտ խոստացած ժամանակներին և երբեմն էլ ամսաչափ առաջ:

Բանալով «ԼՈՒՄԱՅ»-ի 1900 թուի բաժանորդագրութիւնը՝ խմբագրութիւնը յայտնում է, որ առաջիկայ տարին ևս նոյն ճշտութեամբ պիտի հրատարակուի, ինչպէս և անցեալ տարիները, նոյն ծաւալով և աշխատակիցների աւելի ստուար խմբի օգնութեամբ:

Հասցէն՝ Тифлис, Редакция „ЛУМА“ կամ
promoteureo Гюмь Агапьянц.

Արտասահմանից՝ Tiflis Archiprêtre Gut Agha-
niantz.

